İKİNCİ CİLT

BİSMİLLÂHİRRAHMANİRRAHİM

SAMİMİ EVLİYÂ'NIN SEYÂHATNAMESİNİN ÖNSÖZÜ

EVVELÂ kâinâtı yaratana hamdedelim ki, dünya ve dünya üzerindekileri, bütün tuhaflıkları, yeri, göğü, cenneti, melekleri ve Rıdvanı, Huri ve Gılmânı, sünbül ve reyhânı, bülbül ve gülistâni, çeşme-i hayvanı, inci ve mercanı, ay ve parlak güneşi açık seçik etti.

Hamd kılmak Hâlik'a vâcib dürür
Ni'metine ins ü cin tâlib dûrür
Hem salât ile selâm ol Ahmed'e
Mazhar-ı levlâk ve sırr-ı Emced'e
Sahbına, evlâdına olsun selâm
Anlar idi hâmî-i din bittemam.

Övgü ve şükr o kâinatın yapıcısına ki, bu fakir kulunu yoktan var edip «Ve mâ Halekte'l cinne ve'l inse illâ li yağbudûn» emriyle tâat ve ibâdetle görevlendirdi. İslâmın şartlarından olan namaz ve orucu, zekât ve haccı kullarına farz kılıp emrine uyanları saâdete ulaştırdı.

Bu zayıf kul dahi hacc emrini yerine getirmek arzusu ile seyahat etmek istiyordum. Acaba, baba ve ananın elinden nasıl kurtulup dünyayı dolaşarak âlem seyyahı olabilirim diye düşünüp, bin kırk senesi Muharrem ayının birinci günü yaya olarak İstanbul içinde başıboş dolaşarak, İstanbul esnafından ibaret olan birinci cildi vücuda getirdim. İmkânlarım derecesinde bütün eserleri, binâ ve imâretleri anlatıp esnafları, pîrlerini, kanun ve kaideleriyle Bağdat fethi gazâsının ordu alayında nasıl geçtiklerini tesbit ederek yazdım.

Asıl arzum Mukaddes topraklar, Bağdad, Mekke, Medine, Mısır ve Şam taraflarına gitmek idi. Birinci cildin önsözünde yazıldığı üzere, mübarek bir gecede kendi evimde uykuya daldım. Rüyada bizzat Hz. Peygamberi gördüm. Mübarek ellerini öptükten sonra şefaat yerine, yanılarak seyahat diledim. Cihânın övündüğü tebessüm ederek, «Şefaati ve seyahati ve ziyareti, Allah'ım sıhhat ve selâmetle kolay eyle» diye Fatiha dediler.

«İza erâdallahu şey'en hayyen es-bâb»

(Allah birşeyin olmasını isterse sebebini hazır eder) anlamı gereğince, ertesi günü sabahleyin, Gedikpaşa tarafında eski dostumuz olan Okcuzâde Ahmed Çelebi'nin evine vardım. Gördüm ki büyük hazırlık ile Bursa seyahatine çıkmak üzeredir. Bana hitaben: «Biraderim Evliya! Gel seninle —evvelâ arkadaş sonra yolculuk anlamınca— arkadaş olup beş on gün içinde eski başkent olan Bursa şehrini gezip görelim. Ola ki hüzünlü gönlümüz neş'e, gamlı hatırımız âbâd ola. Orada çeşitli ibret verici şeyler seyredip, geçmiş Osmanlı padişâhlarının mezarlarını ziyaret edelim. Bilhassa Hz. Emir Sultan'ın tekkesine yüz sürüp kalbimizi aydınlatalım» deyince, içime bir ateş düştü. O vefalı arkadaşın teklifi üzerine, içime Bursa'yı görmek arzusu geldi. Hemen keyiflenerek, gidelim dedim. Mecliste hazır bulunanlar, «Mübârek olsun, selâmet ve ganimetle dönmek nasib ola» diye, hayır dua ile bir Fâtiha-i şerife okudular. Hakîr de hemen oradan —babamın ve annemin haberi olmadığı halde— yirmi kişilik arkadaş grubu ile Eminönü'ne gelip, bir Mudanya kayığına bindik.

BİN ELLİ TARİHİNDE İSTANBUL'DAN BURSA'YA YAPTIĞIMIZ SEYÂHAT SIRASINDA GÖRDÜĞÜMÜZ İBRET VERİCİ ESERLER VE ESKİ ŞEHİRLER, DAĞLAR; KARADA VE DENİZDE «SEFER CEHENNEMDEN BİR PARÇADIR. İSTERSE BİR FERSAH OLSUN» ANLAMINCA ÇEKTİĞİMİZ SIKINTILAR

EMİNÖNÜ'NDEN hareketle, önce Galata burnundaki Kurşunlu mahzen önünden İstanbul Haliç'ini geçtik. Fındıklı kasabası önünde durarak gemimize birkaç usta gemiciyi yolcu olarak aldık. Bin elli Muharreminin ilk Cuması idi. Kuşluk vaktinde yâni güneş iki adam boyu kadar yükseldikten sonra, zaman uygundur diye, gemiciler bir araya gelerek seven çekip demir aldılar. Levendler hazır baş olup yelken yırtarken, Allah kolay eyleye deyip Fâtiha okudular. Pupa yelken Sarayburnu akıntısını ve girdabını geçip maksad yelkenini Bursta tarafına yönelttik. Gemi içinde herkes neşe ile sohbet ederken, bazı güzel sesli arkadaşlar:

Allahümme yâ hâd!
Âsan eyle yolumuz.
Sehl umur elvâdi
Tiz geçer tut elimiz

ilâhilerini söylemeye başladılar. Meğer arkadaşlarımızdan birisi Sultan İbrahim'in karcıbaşısı Sefer Ağa'nın tanburcusu ve kemençecisi imiş. Yine beraberimizde olanlardan bir diğeri de Sadrâzam Kara Mustafa Paşa'nın uşağı Kara Receb ağanın çökürcüsü ve hanendesi imiş. Hepsi bir araya geldiler. Hakîr (Evliyâ): «Geliniz şu gam girdabında üzüntü dağıtmak için bir segâh faslı geçelim» dedim. Peki dediler. Gemicilerden Kışlıkcı Dayı, Çordum ve Cıvık Veli adlı dayılar da çökürleriyle gelip bize katıldılar. Âşıkâne, sâdıkâne bir Hüseyin Baykara faslı oldu ki, zevk sahiblerinin ağızlarının suyu aktı. Bu zevk ve neşe ile Heybeli adasının önüne vardık.

Heybeliada: İstanbul'a on sekiz mil uzaklıktadır. Çevresi dokuz mildir. Mâmûr ve bakımlıdır. Bir manastırı var. Yılda bir kere Rumlar kayıklarla gelerek ziyaret ederler. Ada halkının hepsi zengin Rum reisleridir. Âb-ı hayat gibi suyu ve gönül açıcı bağları vardır. İdare-

cileri Bostancıbaşı ile bir yeniçeri yasakcısıdır. Oradan kalkarak uygun bir zamanda şimşek gibi çakarak, beşinci saatte Mudanya sahiline varıp demirledik.

Mudanya: Bu şehir Kostantiniyye tekfurunun kızı Mudanya tarafından yaptırılmıştır. Bu hakîre, gurbette ilk cuma namazı bu şehirde nasib olmuştur. Bir liman kasabasıdır. Gelip geçen gemiler için emin bir limandır. Çünkü Mudanya İstanbul Halic'inin güneyindeki bir bucakta olduğundan, yedi rüzgâra karşı mahfuzdur. Amma kuzey rüzgârlarına karşı o kadar emin değildir. İskele başında gümrükhânesi vardır. Gelen ve giden gemilerden, karadan gelen tüccardan öşr-ü Sultânî (onda bir) alınır. On yük akçe vergi ödeyen bir iltizam emanetidir. Şehir deniz kıyısında geniş bir alana kurulmuş olup, kalesi alçak ve kapalı yerde taş bir binadır. Yediyüz yirmi bir tarihinde Orhan Gazi, Şehzâdeliği sırasında babası Osman Gazi'nin izni ile, bu kaleyi fethetmiş ve bir daha kûffarın eline geçmesin diye, yer yer yıktırmıştır. Fakat kolayca tamiri mümkündür. Şehir, Anadolu eyâletlerinde Gazi Hûdâvendigâr sancağının voyvodalığıdır. Yüz elli akçelik kazadır. Kadılığı her sene iki bin kuruş getirir. Bazı kere de Bursa mollasına paşmaklık olarak verilir. Güzel kazadır. Üç câmii, yedi mihrab mescidi, üç hanı, bir hamamı, iki çocuk mektebi, iki yüz kadar dükkânları vardır. Halkı Rum'dur. Su ve havasının güzelliğinden Rum güzelleri çoktur. İnciri, üzümü, şırası meşhurdur. Hele sirkesi bütün dünyaya dağıldığından, bu şehre «Dâr-ül Hall» derler. Sonra atlarımıza binip güneye doğru bağ ve bahçeler içinden geçerek, dört saatte «Fledar sahrası» denilen mâmûr ve bakımlı ovadan geçtik ve Nilüfer nehrine geldik.

Nilüfer nehri: Bir akarsudur ki, baharda aslâ geçit vermez. Kıble tarafından Rûhban, Keteli, Kestel dağlarından gelip toplanarak Fledar sahrasından akar, binlerce dönümlük ekili arazi ve ağaçlığı sular. Yol üzerinde sağlam bir köprüsü vardır ki, her kemeri alâim-i semâdan nişan verir. Bunu Nilüfer Sultan (1) yaptırdığı için, adına izâfeten Nilüfer köprüsü derler. Nehir buradan geçerek batı taraftan denize dökülür. Buradan iki saat güneye giderek Bursa'ya ulaştık.

---

(1) Nilüfer Hatun adı ile meşhurdur. Bilecik Tekfurunun nişanlısı iken 688 tarihinde Osman Gazi tarafından esir edilerek Şehzâdesi Orhan Gazi ile evlendirilmiştir. Süleyman Paşa ile Murad Hüdâverdigârın annesidir.

İPEK ŞEHRİ VE HÜKÜMET MERKEZİ BURSA DURAĞININ VASIFLARI

Hz. Adem'in cennetten yeryüzüne inişinden sonra ilk defa tarihi olayları kaydeden İdris Aleyhisselâmdır. Sonraları bu işi Kıptiler yapmışlardır ki, bugün bile bütün olayları bir bir yazmaktadırlar. Bunlardan sonra Yunanlılar gelir ki, bunların en büyük tarihçisi Madyan oğlu Yanko'nun kardeşi Yanvan'dır. İsrail oğullarının «Hicam» adında tarihleri var ise de itimad edilmez. Hind tarihleri, Çin Hakanı tarihi, Arab, Acem, Frenk, Lâtin tarihleri dahi vardır. En son tarih Rum tarihidir. Bu tarihlerin hepsini tetkik etmiş tarihçilerle görüştüm. Hiçbirisi Bursa'nın kurucusunu yazmamışlar (2). Sadece Süleymannâme, Tuhfe adlı eski tarihlerde şöyle yazılmıştır:

Süleyman Aleyhisselâm taht üzerinde havada uçarken, Ruhban dağının (Uludağın) tepesinde durur. Dört tarafına bakarak, veziri Âsaf Berhiyâ'ya: «Şu ferah yerde bir büyük şehir olsaydı ne güzel olurdu?» buyurur. Cin ve devlerden olan yakınları: «Ya Allah'ın nebisi! Tûfandan önce burada büyük bir şehir ile eski bir kale var idi. O kaleyi can kavmi yapmış derlerdi. Biz buraya askerle geldik, fethedemeyerek geri döndük. Sonra tûfanda kale suya batarak kaybolmuş...» Hz. Süleyman'ın emriyle, periler o yerin taş ve toprağını temizlerler. Kalenin burç ve duvarları ortaya çıkar. Süleyman'ın emri ile şiddetli lodos eserek, kapı baca meydana çıkar. Süleyman Aleyhisselâm Bursa'nın batı tarafında bir konak uzaklıkta Edincik denilen büyük şehri kurarak Belkis'e taht şehri yapar. Hâlâ büyük köşkleri açık seçik durur. Ayasofya sütunlarının birçoğu bu şehirden gitmiştir. Süleyman Aleyhisselâm her sene Belkis ile gelip bu Keşiş (Uludağ) dağında eğlenirmiş. O halde Bursa, tûfandan sonra Hz. Süleyman tarafından imar edilmiş olur.

Amma kalenin kimin tarafından yaptırıldığı bilinmiyor. Kalenin temelleri yalçın kayalar üzerine kurulmuş olup, şekli kareden uzuncadır. Uzunluğu doğudan batıya doğrudur. Kuzey ve yıldız tarafı yüksek olduğu gibi, altı da uçurumdur. Üç tarafında hiçbir hendek yoktur. Pınarbaşı, Değirmenler mahallesi, Leben mahallesi tarafları derin hendektir. Zaman geçtikçe hendeği tamir edilmemiştir. Celâli Kara Yazıcı, Arab Said ve Kalender oğlu adındaki şâkiler kuşatarak

(2) Bursa, Kartacalı meşhur Anibal'in verdiği plân üzerine Bitini hükümdarlarından İkinci Prusyas tarafından kurulmuştur.

hendeklerini toprakla doldurmuşlardır. Fakat kalenin dört tarafındaki temellerde ortaya çıkan taşların her biri hamam kubbesi kadar var. Bu gösteriyor ki, kale insan yapısı değildir. Kale sonraları İzmir kraliçesi Kaydafe'nin eline geçmiş. Bazı burç ve duvarları tamir edilmiş olduğundan, üzerinde Yunanca yazılmış tarihleri vardır. Kale Keşiş dağının olduğundan, lodos ve doğu rüzgârlarından etkilenmez. Şehrin evleri kuzey ve yıldız tarafına bakar. Pencerelerden Flodar sahrası bukalemun renkleriyle görünür.

Kalenin çevresi on bin adımdır. Altı bin bedeni, altmış yedi kulesi ve beş kapısı vardır. Güney yönüne açılanları Pınarbaşı ve Zindan kapılarıdır. Batıya açılanlar Kaplıca ve Balıkpazarı kapılarıdır. Kale uzun müddet Rumların elinde kalmış idi. Konya'daki Selçuklular yedi defa yedişer, sekizer ay kuşatmışlar ise de, kış geldiğinden muvaffak olamayarak Konya'ya dönmüşlerdi. Beyliği zamanında Sultan Osman dahi üç kere kuşatmış, üçünde de fetihsiz geri dönmüştür. Sonra kendisi nikris hastalığına tutulunca, oğlu Orhan Gaziyi seksen bin askerle Bursa'ya göndermiştir. Onlar da kuşatarak Kaplıca tarafında, Pınarbaşı'nda birer büyük kule yapmaya başlamışlar ve yedi ayda tamamlayabilmişlerdir.

Sonra tekrar kuşatma başlamıştır. Kaplıca tarafından Orhan Bey, Pınarbaşı tarafından biraderzâdesi Timur Bey, dağ tarafından Balabancık Bey kâfirleri çok fazla sıkıştırmışlar, dışarıdan gelen imdadcıları da kılıçtan geçirmişlerdir. O sırada kalede sıkışan kâfirler arasında kıtlık ve pahalılık başgöstermiş. Nihayet bir sene süren kuşatmadan sonra, kale vire ile (anlaşma ile) Orhan Gaziye teslim edilmiştir. Sene 726. Orhan koşarak babasına varınca onu son nefesinde bulmuş ve «Müjde, Bursa fetholundu!» der demez, Osman Gazi ruhunu teslim etmiştir. Orhan Gazi Bursa'ya dönerek müstakil padişah olmuştur. Osman Gazi iç kalede toprağa verilmiştir. Büyük bir ziyaretgâhtır. Babası Ertuğrul Bey Gazinin beyliği zamanında yetmiş parça şehir fethetmiştir. Önce Akçakocaeli, ikincisi İznik yakınındaki Yalakabad'dır.

Osman Gazi Peygamber sülâlesinden Şeyh Edebâli adlı şeyhin kızı ile evlenmiş, Orhan Gazi o kızdan doğmuştur. Orhan Gazinin ilk hutbesini Edebâli'nin akrabasından Dursun Fakih okumuştur.

Bursa yeni fetholunduğundan Kayseri, Konya, Niğde, Aydın, Saruhan, Lârende, Dârende ve Maraş taraflarından ümmet-i Muhammed gelip buraya yerleştiler. Orhan, denizler kadar kalabalık askerle düşmanlarına bu şahin yuvasından süzülüp intikam aldı. Gani-

metle Bursa'yı mâmûr etti. Belh, Buhara, Horasan taraflarından sayısız erenler gelerek vatan edindiler. Hâlen Bursa'nın imârına devam edilmektedir.

BURSA İMARETLERİNİN ÖZELLİKLERİ

İç kalede, iki bin ev ve kat kat yüksek saraylar vardır. Amma bağ ve bahçeleri yoktur. Dar evlerdir. Yedi mahalle, yedi mihrab ve bir hamamı vardır. Yirmi dükkânlı bir çarşısı var.

Sultan Orhan Câmii: İç kalededir. Genişliği ve derinliği yüz on ayaktır. Tek şerefeli bir minaresi vardır. Orhan Gazi'nin mezarı buradadır. «Orhan davulu» dedikleri kırmızı kılıflı büyük davul, bu câmiin bir kemerinde asılıdır. Osmanlı devletinde ilk çalınan davul budur. Eski padişahlara ait saray da bu kalededir. Fatih'e gelinceye kadar padişahların sarayı bu idi. Fakat Hüdâvendigâr Gazi bazen Edirne sarayında otururdu.

Şimdilerde ise bu saraylara rağbet kalmamış ve terkedilmişlerdir. Amma yine serdarları ve bostancıları vardır.

Bu iç kalenin caddeleri büyük taşlar ile kaldırım döşelidir. Evleri eski usûldür. Bazılarının temeli kâfirden kalmıştır. Taş ve tuğla duvarlarında tarihler yazılıdır ki, bu evlerin ne zaman yapıldıklarını gösterir. Evleri kârgir binalar olup, baştanbaşa kiremit ile örtülüdür. Her evin bir çeşit servi gibi sanatlı ocakları, birbirinden tenasüblü şeşhane, yuvarlak bacaları, yer yer kale içinde servi, ceviz ağaçları, üzüm asmaları vardır. Suyu ve havası lâtif yüksek bir yer oluşundan, kale halkı güzel vücutludur.

Bursa idârecilerinin vasıfları: Fatih Sultan Mehmed Handan beri Anadolu eyâletinin hükümet merkezidir. Hüdavendigâr adıyla bir sancak paşası hâkimdir. Padişah tarafından Has'ı hümayunu 618078 akçedir. Sancağında 420 zeâmet ve 1005 timarı olup alaybeyisi, çeribaşısı, yüzbaşıları vardır. Sefer sırasında kanun gereğince cebelileriyle alaybeylerinin sancağı altında silahlı seçme asker toplanır. Paşası dahi beş yüz asker ile sefere iştirak eder. Beşyüz akçeli, itibarlı bir kadılıktır. Bursa'dan azlolunanlar, Edirne ve İstanbul mollası olurlar. Yüksek bir memuriyettir. Senede kırk bin kuruş hasıl olur. Şehir içinde yedi tane mahkeme nâibi vardır. Kebene, Feledor, Apolyond, Kestel, Çukurca nahiyelerine İstanbul tarafından yeniçeri çukadarı; pazara gideni, dergâh kapıcılarından bir kapıcı muhzırbaşısı, ruûs-u hümâyûn ile hükmeder. Ayrıca yeniçeri Bursa ağa-

sı, cebeci çorbacısı, yirmi yeniçeri kulluğu, sipahi kethüda yeri, nakib-ül eşrafı, ipek mizanı emini, gümrük emini, çöplük subaşısı, muhtesib ağası, ayak naibi mevcut olup, bunların hepsinin asmak, siyaset etmek selâhiyetleri vardır. Çünkü şehir büyüktür.

Aşağı kale esnafı: Eğri fâtihi Sultan Üçüncü Mehmed Han zamanında Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli Hasan, Cennetoğlu adlı âsilerin Bursa'ya yapacakları hücumları Bursa ileri gelenleri işitip. Padişah fermanı ile şehrin üç tarafına burçlu ve duvarlı, köşe ve [illegible] dli, dirsekli, her tarafı mazgallı yalın kat bir kale yapmışlardır. Amma o kadar sağlam değildir. Bu da Keşiş dağı adı ile anılan dağın eteğinde doğudan batıya doğru uzanan büyük bir memlekettir. Uzunluğu bir, genişliği yarım fersahtır. Dâire şeklinde iç kalenin uç tarafını kuşatmış olup, çevresi on beş bin adımdır. Duvarları o kadar yüksek değildir. Tatarlar kapısı tarafında hendeği vardır. Başka taraflarda yoktur. Zaten hendeğe gerek de yoktur. Çünkü gayet sulu yer olduğundan düşman konaklayamaz. Yer yer kaleler üzerinde topları ve mazgalları çoktur. Amma iç kalede cephâne ve top çoktur. Bayramlarda, donanmalarda büyük şenlikler olur. Dizdarı vardır. Şehrin, altı binin üzerinde bekçisi vardır. Kapılarının bazısı demir kanatlıdır. Her kapının üzerindeki kulelerde mazgal yerleri koymuşlardır. Düşman kapı önüne kadar geldiği takdirde, bu deliklerden taş ve humbara bırakılır. Doğu tarafta Tatarlar kapısı, güney tarafta Fledar kapısı vardır. Hasan Paşa kapısı ve daha başka kapıları vardır. Bu kalenin içinde mâmûr, kat kat ve eski tarz, devlet adamlarına ve halka ait yirmi üç bin adet ev vardır. Yukarı iç kalede padişahlara mahsus bir büyük saray olup, içinde üç hamamı, altı yüz dükkânı vardır. Dar yerde bulunduğundan bahçesi yoktur.

Bu şehirde 176 Müslüman mahallesi, 7 Ermeni mahallesi, 9 Rum mahallesi vardır. Ayrıca 6 cemâat Yahudi, 1 mahalle kıptî. Murâdiye yolu üzerinde bir de miskinler mahallesi bulunur.

Bu şehir düz bir yerde kurulmuş olup, yüksek kale eteğindeki evler, imâretler ve Ulu Câmi semtleri yüksekte kalmıştır. Kuzey tarafında bir saat uzaklıktaki Fledar sahrasından güneşin yakıcı ışıkları vurunca, Uludağ eteğinde bu şehrin mavi kurşun ile süslenmiş olan han, hamam, mescidler ve salâtin câmilerini, kat kat sokaklarını seyredenler hayran kalırlar.

Fledar sahrasından bu acaip şehir garip bir manzara arzeder. Gördüğüm şehirlerin hiçbirine benzer tarafı yoktur. Mânevi havası fazla bir şehirdir. Bundaki büyük veliler, müfessirler ve hadisci-

ler başka diyarda yok. Meğer cennete benzeyen Bağdad'da ola... Güney tarafında olan Uludağ sanki âb-ı hayat kaynağıdır. Çünkü bu yüksek dağdan bin altmış adet ismi bilinen âb-ı hayata benzer pınarlar akıp bütün imâretleri sular.

Yukarıda yazılan yüksek saraylara kanallarla taksim edilmiş olup, evden eve akar. Meyve ağaçları, çimenleri, bi'lhassa erguvan ağaçları çoktur. Senede bir defa Emir Sultan Hazretlerinin Erguvan cemiyeti faslı olup her taraftan deniz gibi insan toplanır ki, bu kalabalık cemiyeti anlatmakta kalem âcizdir. Böyle bir cemiyet ancak Emir Sultan sevgisi ile olur.

Arazisi güzel, halkı mahbub, ekili yerleri çok, nimetleri bol, suyu ve havası lâtif, mâmûr ve büyük bir şehirdir. Anadolu'daki yedi büyük şehrin biri de bu Bursa'dır.

SÂLÂTİN VE DİĞER CÂMİLERİN VASIFLARI

Hepsi bin kırk tanedir. Üçyüz elli yedisi salâtin, vezirler, vûkelâ, âyân ve büyüklerin câmileridir.

Câmi-i Kebir veya Ulu Câmi: Yıldırım Bayezid Han yaptırmıştır. Bursa'nın havadar, yüksek yerinde, güzel bir câmidir. Câmi içindeki dört köşe paye sütunlardan herbirinin aşağısı adam boyu kadar yüksekliktedir. Bunların cilâlı, altınlı, nakışlı olan en yukarısında, her payenin dört tarafında, «ya Hannân, yâ Deyyan, yâ Sübhan» Esmâ-i Hüsnaları (Cenab-ı Hakkın isimleri) çeşitli yazı şekilleri ile süslüdür. Bu yazıların harfleri, elifleri üçer zira'dır ki, düz çizgi tarzındadır. Bu sütunlar, on dokuz kubbe-i tâk-ı kisrâlıdır. Hepsi kurşunla kaplı, her kubbenin alemleri güneş gibi aydınlık verir. Yirminci kubbe câmiin ortasında olup, sarı pirinç telden —balık ağı gibi— örülmüştür. Vahşi hayvanlar ve kuşlar giremez. Câmiin içine güneş ışığı girerek aydınlatır. Bu açık kubbenin altında, Hanefî mezhebine göre eni boyu onar arşın daire şeklinde bir havuz vardır ki, içinde çeşit çeşit balıklar oynaşır. Bütün cemâat o havuzdan abdest tazeleyerek ibadet ederler.

Cevizden yapılma minberini üstad var kuvvetini sarfederek nakş-ı Manî ile süslemiştir ki, buradaki Bursalı Fahri oyması gibi çiçek, turunca, eşlemi, çar-gül, katmer gülleri ve çeşitli kitâbeleri, dünya ressamları bir araya gelseler yapamazlar. Benzeri bulunmaz. Meğer Karadeniz sahilinde Sinop câmiindeki nakışlı minber ola... Nakışlı bir müezzin mahfili vardır ki, cennet mahfiline benzer. Dört tarafı pencereler ile, pencereler billurlar ile süslenmiş aydınlık bir

câmidir. Vakıfları çok olduğundan, bu câmideki halılar hiçbir yerde yoktur. Her gece yedi kandil ile aydınlanır. Nur gibi bir câmidir. Gece ve gündüz kalabalık cemâatı vardır. Yetmiş yerde bütün ilimlerin dersiâmları vardır ki iki bin talebe ders ile meşgullerdir. Bu câmiin bir yan kapısından diğer yan kapısına varıncaya kadar uzunluğu elli ayaktır. Kıble kapısından mihrâba varıncaya kadar derinliği yüz seksen ayaktır. Üç kapısı var: Sol tarafta hünkâr mahfili kapısı (hünkâr mahfili alçaktır), kıble kapısı, sağ tarafta mahkeme kapısı. Kıble kapısının dışında sofası vardır. Ama diğer câmiler gibi büyük avlusu yoktur. Küçük bir avludur. Ortasında Şeyhülislâm Aziz Efendi bir abdesthâne ve havuz yaptırmıştır. Bu câmiin sağ ve solunda, göklere uzanmış kalın tuğladan iki minare vardır. Mahkeme tarafındaki minarenin dibinde üstad mimar bir şadırvan kadehi icad edip, tatlı suyunu tâ Uludağ'dan uçurmuş. Doğrusu, marifet göstermiştir. Amma zamanla su yolları bozulduğundan, bugün fıskıye kullanılmaz hale gelmiştir. Yağmur yağdığı zaman, adı geçen şadırvanın mahzenine su toplanır ve kuşlar o yağmur suyundan içerek susuzluklarını giderirler. Bu câmi Bursa şehrinin Ayasofya'sıdır. Bütün câmilerin ulûsu olduğu için evvelâ bu yazıldı.

Sultan Orhan Gazi Câmii: Bursa'nın fethinden sonra yapılan ilk câmi budur.

Gazi Hüdâvendigâr, yâni Şehîd Murad Han Gazi Câmii: Bursa şehrinin batı tarafında, yarım saat uzaklıktaki eski kaplıca şehrinin «Âdem» mahallesinde güzel bir câmidir. Yapılış şekli hiçbir câmie benzemez. Gayet sanatlıdır. Aşağısı ibâdethânedir, üst kısmında ise medrese odaları vardır. Herkes odalarında imâma uyarak ibâdet ederler. Görmeye değer, seyri vâcib güzel bir câmidir.

Hikâye: Bir gün, Murad Han Hazretlerinin bir doğanı uçup kemer üzerine konmuş. Murad Han her ne kadar bu doğanı çağırmış ise de gelmemiş ve gelmek ihtimali olmadığını anlayınca da kızarak, «Kaskatı kal» demiş. Allah'ın emri ile o doğan, kemer üzerinde taş olup kalmıştır. Hâlâ herkesin gözü önünde durur.

Bu câmiin bir kapısı, bir şerefeli minaresi vardır. Avlusu yoktur.

Yıldırım Bayezid Hân oğlu Mehmed Hân Câmii: Yeşil imâret adı ile meşhur bir câmidir. Bursa'nın doğu tarafında yüksek bir yerde, sanatlı ve gönül açıcı bir câmidir. Kubbeleri beyaz ham mermerdendir. İki kubbelidir. Uzunluğu 108, genişliği 80 ayaktır. İçinde sütunlar yoktur. Mihrab ve minberini anlatmaktan acizim. Çünkü o mihrabda olan Mani'ye mahsus ince hayali tarif etmek mümkün de-

ğildir. Ancak bir kıble kapısı vardır ki, sağında ve solunda yüksek kemerine varıncaya kadar kat kat, düğüm düğüm rumiler ve zülüf nigâr fevkalâde nakışlar vardır. Bunlar öyle nakışlar ki, Behzad, Hatâyi kâğıt üzerine kıl kalemle bile yazamaz. Amma mermer üstadı bu kapıya tam üç yıl (ham mermer üzerine) keser vurarak ustalığını göstermiş, binanın sahibi Mehmed Han'dan üç sene zarfında kırk bin altın almıştır. Yeşil imâret kapısı kırk bin altına yapılmış ve süslenmiş diye destan olmuştur. Doğrusu, kara ve deniz seyyahları tarafından beğenilmiş bir yüksek kapıdır. Bu cennete benzer câmide güzel sanatkârlar çeşitli işler yapmışlardır ki, insan medihten âcizdir. Sözün sonu, güzelliği ve letâfeti yönünden yeryüzünde böyle bir insan işi yapılmamıştır. Yeşil câmi adı ile anılmasına sebep, kubbeleri ve minaresinin tâcı yeşil çinilerle örtülü oluşu ve güneş ışığından zümrüt yeşili parıltı vermesidir.

Dış avlusu yüksek çınarlarla süslüdür. Bu câmii şerifin dahi bir benzeri Bursa'da olmadığı gibi, seyyahlar «Başka memleketlerde böyle bir Allah evi görmedik» diyorlar vesselâm...

Yıldırım Bayezid Han Câmii: Bursa'nın doğu tarafında cennet bahçesine benzer bir gül, gülistan içinde küçük bir câmidir. Fakat cemâattan mahrum kalmıştır. Boyu 140, eni 100 ayaktır. Eski usûl, sade bir câmidir. Bir kapısı, tek şerefeli bir minaresi vardır. Bu câmi Timur vak'asında yarım kalıp, Rumelinden, Yıldırım'ın oğlu Musa Çelebi para göndererek tamamlattırdı. Vakıfları az olduğundan garip kalmıştır.

Muradiye Câmii: Bursa'nın batısında, şehirden dışarıda, dört tarafı han, câmi, imâret, mescidler, tekke ve medreselerle süslü, mâmûr, bağlı, bahçeli, şirin ve aydınlık bir ibâdethânedir. Fatih Sultan Mehmed Han'ın babası İkinci Murad Han tarafından yaptırılmıştır ki, iki kere padişah olmuştur. Edirne'de vefat edip cenazesi Bursa'ya getirilmiş ve bu câmiin avlusunda toprağa verilmiştir. Ruhaniyetli bir câmidir. İnsan gece gündüz itikâf niyeti ile içinde kalsa, çıkmak istemez. İki kubbeli, kıble kapısından mihraba kadar uzunluğu 150, genişliği 60 ayaktır. Mihrabı, minberi, müezzin mahfili sade, güzel ve eski usûldür. Bu câmiin tarihi 850'dir. Bir şerefeli yüksek minaresi var. Dış avlusundaki yüksek çınarların herbiri göklere uzanmıştır. Gölgelerinde cemâat dinlenir.

Bursa'nın mesire yerinde yapılmış bir salâtin câmidir. Nice şehzâdeler burada gömülüdür.

Emir Sultan Câmii: Her tarafı gören bir tepe üzerinde inşa edilmiş bir câmidir.

Molla Arab Cebbâri Câmii: Şehrin doğu tarafındadır. Ulu Câmi tarzında yapılmış küçük bir câmidir. Yüksek bir yerde olduğundan, gayet hoş havası olan bir mesire yeridir. Molla Arab Cebbâri adı ile anılır. Doğrusu, havası insanı kendine zorla çeker. Hakka ibâdet ettikten sonra halkla sohbet ettirir.

Büyük Musalla Câmii: Sed başında çimenlik bir alanda inşa edilmiştir. Dört tarafı kârgir duvarlarla çevrilidir.

BURSA MESCİDLERİ

Zeyniler mescidi: Abdüllâtif Mukaddes tarafından yaptırılmıştır. Molla Hüsrev'in burada tekkesi vardır. Fakir (Evliyâ) o mübârek makamda teberrüken bir günde bir hatm-ı şerîf etmedikçe dışarıya çıkmadım. Ulu bir yerdir. Adı geçen Kitab-ı Müstedâb burada yazılmıştır.

Daha birçok mescidler vardır. Câmi denebilecek mabedlerdir. Uludağın yarısında, Kadı yaylasından Bursa seyredilirse, iki yüz kurşunlu câmi ve yedi yüz minare görülür.

BURSA MEDRESELERİ

Orhaniye medresesi, Hüdâvendiyye medresesi, Yıldırım Han medresesi, Çelebi Mehmed Han medresesi, Muradiye medresesi Emir Sultan medresesi, İsâ Bey medresesi, Emir Sultan yakınındaki Kasım Paşa medresesi, Cüney Bey medresesi, Haceriye medresesi, Kadri Efendi medresesi, Molla Yegân medresesi, Molla Fenâri medresesi, Zeynûddin Hafi medresesi, Sultanî medrese, Bayezid Paşa medresesi, Hamza Bey medresesi, Edebiye medresesi, Gazâziye medresesi, Veliyûddinzâde Ahmed Paşa medresesi.

Sözü uzatmak istemediğimden medreselerin tafsilatına girişmedim. Birçok hadis ve Kurra mektebleri de vardır.

BURSA TEKKELERİ

Hepsinden bakımlısı Hazret-i Mevlânâ Celâleddin-i Rumî Tekkesidir. Pınarbaşı yolu üzerinde yetmiş-seksen odalı, sema' meydanı ile donatılmış, bağ ve bahçe ile bezenmiştir. Emir Sultan Tekkesi: Bir tepe üzerinde baştanbaşa kurşun kaplı bir tekkedir. Zeyniler Tekkesi: İmâm-ı Âzam yolunda büyük bir tekkedir. Fetâvî Efen-

di Tekkesi: İç kalede Halvetî tarikatına mahsus bir tekkedir. Abdal Murad Tekkesi: Bursa'ya karşı bir gezinti yeri, çimenlik bir yerde kurulmuş âl-i abâdır. Baş açık, ayak çıplak, ilâhi aşk ile ciğeri yanmış, sinesi üryan canlar vardır ki, gezmeye gelen kimselere can ve gönülden hizmet ederler. Bu tekkeyi Orhan Gazi yaptırmıştır. Binin üzerinde sahan, tencere ve kazan gibi bakır, birçok kapkacak vakfetmiştir. Ziyaretçiler burada sohbet edip ibâdet ederler.

Şeyh Kiliman Tekkesi: Deveciler semtindedir. Fakirler ve dervişlerle doludur. Vakıfları olmadığından, burada son derece sofu ve kanaat sahibi canlar kalır. Orhan Gazi tarafından yaptırılmıştır.

Abdal Mûsâ Tekkesi: Orhan Gazi yapısıdır. Akbıyık Tekkesi: Bektaşi tekkesidir: Ebû İshak Kâzrûnî Tekkesi: Mübârek vücudu, Erzurum'da Tebriz kapısının iç tarafındaki bir kale içinde gömülüdür. Herkes tarafından ziyaret edilir. Gülşeni Tekkesi: Bakımlı bir tekkedir. Halvetî Tekkesi: On yedi dergâhtan meydana gelmiştir. Kadirî Tekkesi: Dokuz dergâhtır. Nakşibendi Tekkesi: Üç dergâhtır. Kemili Tekkesi: Bir ahidhânedir. Kalenderhâne: Bir dergâhtır. Sa'di Tekkesi: Birdir. Rufâî Tekkesi: Birdir. Bedevî Tekkesi: Bir tanedir amma fakirlerinin hepsi gariplerdir. Güleşciler Tekkesi: Birdir.

BURSA İMÂRETLERİ

Sultan Gazi imâreti, Gazi Hüdâvendigâr imâreti, Yıldırım Bayezid Han imâreti, Çelebi Sultan Mehmed yâni yeşil imâret, İkinci Yıldırım Beyazıd imâreti, Hz. Emir Sultan imâreti, Murad Han imâreti... Bu imâretlerden başka yirmi kadar daha imâret vardır ki bütün fakirlere, gelip gidene sofrası bol ve açıktır.

HÂCEGÂN HANLARI EVSAFI

Evvelâ kale gibi **Pirinç hanı:** Demir kapılı, develikli, ahırlı, iki yüz odalı büyük bir handır. **Acem hanı:** Bu da büyük bir handır. Bu hanın da develiği, ahırı ve kat kat odaları vardır. Avlusunda yüksekçe bir mescidi, bir büyük havuzu vardır. Nehcivan, Şirvan ve İsfahan'dan gelen Acem tüccarları burada kalırlar. İpek emini burada oturur, ipek tüccarlarından gümrük alır. 300 kese iltizamlı emanettir. Kurşunlu han, Yoğurt hanı, Kütahya hanı, Yağkapanı hanı...

Kış evi: Hepsi on tanedir. Gelip geçen yolculara mahsus bedava yerlerdir. Bütün masrafları vakıf tarafından karşılanır.

Bekâr hanları: Yetmiş adettir. Bunlar yabancı memleketlerden gelen sanatkârların oturduğu bekâr evleridir. En meşhurları Ali Pa-

a kervansarayıdır ki, Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Bunlar birbirlerine kefildirler. Kapıları zincirli olup, kapıcıları, odabaşıları vardır.

BURSA ÇEŞMELERİ

Gerçi bu şehrin çeşmeye ihtiyacı yoktur amma, gelip geçenler için hayır sahibleri iki bin altmış çeşme yaptırmışlardır. Herbiri âb-ı hayat gibidir. Sürgündeki Şeyhülislâm Aziz Efendi iki yüz adet çeşme yaptırarak herbirinin üzerine «sâhibülhayrat fakir Aziz» diye yazdırmış ve Fâtiha rica etmiştir.

İki yüz çeşmesi, Bedestan'ın hemen önünde, Kavakcılar içinde, Gelincik çarşısında, Ulucâmi semtlerinde, her köşe başında ikişer yerden adam gerdanı kadar tatlı su akar. Birbirinden çıkıp bir çeşmeye daha varır. Bütün çeşmeleri böyle yapılmıştır. Bu çeşmelerin dışında, yirmi üç bin ileri gelen ailenin evinde birer çeşme vardır. Herbiri birer değirmen çevirir sulardır ki, evden eve gidip binlerce havuz, fıskıye, şadırvan, hamam, bağ ve bostanları sular.

Bursa şehri Keşiş dağının (Uludağ) eteğinde kurulduğu için, evleri hep birbirinden yüksekçe yapılmıştır. Bu sebeple evden eve suyun akmasına pek müsaittir. Bu suların hepsi on yedi kaynaktan gelmekte olup, âb-ı hayata benzeyen bu kaynaklar Uludağın eteğinden çıkarlar. Pınarbaşı, Sünderibaşı, Çatalkaynak, Kinirbaşı, Naşi deresi, Sobranbaşı, Ardıçlıbaşı, Harsudbaşı, Bellû kaynağı, Samanlı kaynağı... Uludağ'da bir kaynak vardır, çıktığı yerde kaybolur. Sonra buna Yıldırım Bayezid Han saman döktürmüş. Buradan saman çıkıncı, burasına samanlı kaynak demişlerdir. Şeker kaynağı, Selâm kayası kaynağı, Kral kaynağı, Murad dede kaynağı... Velhasıl on yedi tane kaynakları vardır. Temmuz ayında bir kimse elini sokup içinden üç taş çıkaramaz, bu kadar soğuk saf sudur. Fakat zamanla su yolları bozulmuştur. Zalim suyolcular, geceleyin su yollarına at fışkısı döküp delinen yerlerini kapatırlar. Suların tadı ve rengi bozulur. Gündüzleri fışkı dökmek ihtimali yoktur. Çünkü hâkim haklarından gelir. Amma temizliğe dikkat edenler, adı geçen on yedi kaynaktan, nice temiz çeşmelerden getirip içerler. Elhasıl Bursa, sudan ibarettir.

SU DEĞİRMENLERİ

Yüz yetmiş su değirmeni vardır. Pınarbaşından aşağı Balık pazarına doğru alt alta değirmenlerle doludur. Balabancıktan aşağı ni-

ce değirmenler vardır. Ağrandi deresinde, Miskinler tarafında, Debbağhâne tarafında, iç kale altında, Hasan Paşa Kapısı tarafında kat kat değirmenler bulunur.

Selsebil: Bu şehrin selsebilhâneye ihtiyacı yoktur. Amma Osmanlı devletinin büyüklüğünün eseri olarak eski padişahlar, âyân ve ileri gelenleri selsebilhâneler yapıp, temmuz ayında bütün susayanlara Uludağ'ın billûra benzeyen buz gibi âb-ı hayatını dağıtırlar.

BURSA ŞEHRİ HAMAMLARI

Çelebi Sultan Mehmed Hamamı: Anlatılması zor bir hamamdır. İnebeyi Çarşısı hamamı: Yıldırım Han vakfıdır. Tahtakale hamamı, Kayağan Çarşısı hamamı, Bostânî hamamı, Kale hamamı, Bıçakçı hamamı, Muradiye hamamı ve Yıldırım hamamı. Bu hamamların hepsi çifte hamamdır. Üç bin kadar da saray hamamı vardır. Şehrin suyu bol olduğundan, ev hamamları da çoktur.

ALLAH'IN KUDRETİ ILICALARIN VASIFLARI

Ilıcaya Acemler Kermâbe derler. Rumlar Kaynarca, Bursa'da Kaplıca, Moğollar Kerense, Rumelinde Bana derler. Sayısız memleketlerde vardır. Bir saf su kükürt madenine uğrarsa, hekimlerin söylediğine göre ateşde kaynar gibi kaynayıp adamı pişirir, helâk eder. Amma bu kaplıcalarda soğuk sular karıştırılarak ılık yapılır. Sonra ne kadar yıkanılsa ve ne kadar içilse, o kadar faydalıdır. Eski hekimler yetmiş tane özelliğini yazmışlar, amma çok içenin dişleri dökülür demişler. Hakikaten, çok kükürtlü ve cıvalı su kullananların dişleri dökülmüştür. Bursa'da yüzlerce ılıca vardır. Eskiden kâfirler bunun faydalarından habersiz oldukları için, üzerine bina yapmamışlar.

Eski kaplıca: Gazi Hüdâvendigâr tarafından yaptırılmış olup, büyük bir kubbenin ortasında on-onbir havuzdan meydana gelmiştir. Dört yanlarında kurnaları vardır. İki halveti var. İnsan girince taze hayat bulur. Vücudu kulak memesi gibi yumuşar. İnsanın eli vücudunda sabun gibi kayar. Suyu, soğuk su karıştırılmadan kullanılmaz. Hafakana, yürek oynamasına çok faydalıdır. Bu ılıcaya girmenin şartını bilerek giren şifa bulur. Bilmeden giren, zâtülcenb hastalığına yakalanır. Şartı şudur: Önce havuz kenarına varıp temiz abdest almalı, sonra başını oldukça sıcak su ile yıkamalı. Sonra da vücuduna su döküp sıcağa alıştırmalı. Ondan sonra ayaklarını havuz içine sokup, bütünü ile havuza girerek safa etmeli. Fakat fazla kalmadan

dış camekâna çıkmak lâzımdır. Çıplak kalmayarak acele örtünmelidir. Çünkü vücud havuzda son derece yumuşamış olduğundan, soğuk hava ile temasa geçince çeşitli hastalıklar kapacağı tabiîdir. Biraz bekledikten sonra, vücuduna sardığı peştemal, havlu ve sileceklerı çıkarıp elbiselerini giyer, tâze can bulur.

Bu usûle uymayanlar, canından bıkıp hasta olurlar. Çok dikkat etmek lâzımdır. Şartlarına uyulduğu zaman ne kadar faydalı ise, bilmeyenler için de o kadar zararlıdır. Bursa kaplıcalarının en faydalısı Hüdâvendigâr ılıcasıdır. Dış camekânı eski usûl olduğu için soğuk değildir.

Çekirge Sultan kaplıcası: Bu dahi bir büyük evliyânın nazargâhıdır. Binası küçüktür. Fakat suyu uyuz ve cüzzam hastalıkları için çok faydalıdır. Suyundan kırk gün içen miskin, Allah'ın emri ile kırk yıllık cüzzamından kurtulur. Ve sesi Dâvûdî bir ses olur. Çünkü cüzzam hastalığına yakalananların kaşı, kirpiği dökülür. Sesi bozulur. Allah korusun. Cüzzamlıdan kaçmak gerekir demişler.

Kükürtlü kaplıca: Bu da ufak binalı bir ılıcadır. Amma son derece acı, kükürtlüdür. Faydası o kadar fazladır ki, kızıl uyuz olanlar yıkanınca faydasını görürler. Kükürtlü halvetine girip yarım saat sabredene aşkolsun! Uyuzlar, bir gün bir gecede değişirler. Vücudlarının derisi kara kara soğan zarı gibi soyulur ve beyaz tenli olurlar. Suyu içilse yine faydalıdır.

Burada üç yüz kadar bağ ve bahçeli evler vardır ki, herbirinde bir çeşit kaynar ılıcalar vardır. Erkek, kadın, çocuk, genç ve ihtiyar için ayrı ayrı yerler vardır. Bursalılar çoluk çocukları ile gelip burada on beş gün oturarak ılıcalarda sohbet ederler.

Yeni kaplıca: Şehre yakın kapalı bir yerdedir. İmâreti kurşun örtülü binalardır. İlk binası küçük imiş. Süleyman Han buraya gelip de nikris hastalığından kurtulunca, veziri Sarı Rüstem Paşaya: «Burada büyük bir hamam yap!» diye ferman buyurmuş, o da fermanın gereğini yerine getirmiştir ki, Semerkand, Lûristan, Multan, Belh, Buhârâ seyyahları böyle sanatlı, büyük hamam görmedik derler. Camekân bin kişi alacak genişliktedir. Duvarına ta'lik yazı ile şu beyit yazılmıştır:

Gurur itme libas-ı fahr ile, dâr-ı cihandır bu,
Kabây-ı cismini kor bunda herkes câmekândır bu.

Camekânın ortasında ham mermerden bir havuz, havuzun içinde şadırvan ve fıskiye vardır. Yüzün üzerinde nalınlı natırları ve

nice mahbub dellâkları vardır. Havuzun üzerinde, yüz zira' genişliğinde, altı yüz kadar billûr ile süslü bir mavi kubbesi vardır ki üzeri kurşunla kaplıdır. Havuzu ona on olup, etrafından altışar basamak mermer merdıven ile inilir. Havuzun çevresinde ham mermer ejder, arslan kelleleri, resimleri vardır ki, ağızlarından sıcak su akar. Soğukluk dedikleri yerde bir şadırvan var ki, suyu kubbeye kadar çıkar. Havuzun etrafında sekiz adet büyük kemerler üzerine kubbeler bina olunmuştur. Her kemer altında birer Hanefî kurnaları vardır. İki halveti var. Sağ taraftaki halvetinde su gayet sıcaktır. Sonbaharda sâf âşıklar daha çok olur. Hele uzun gecelerde kaplıcaları Kâfurî mumlar ile aydınlatıp, herkes dostuyla havuza girer. Kimi tavus, kimi güvercin taklası atıp yüzücülük ve çeşitli oyunlar oynarlar.

Kaynarca: Bu da faydalı bir ılıcadır. Daha çeşitli ılıcalar vardır. Fakat ilk seyahatımız olduğundan bu kadarını öğrenebildik.

BURSA SULTANÎ ÇARŞISI

Dokuz bin dükkânı vardır. Kale gibi dört demir kapılı, büyük bir bedestanı vardır. Üç yüz dolabdır. Herbirinde Mısır hazinesine mâlik hacegiler (tüccarlar) vardır.

O kadar kıymetli mücevherler, kapkacak vardır ki, dillerle tarif olunamaz. Bedestanın dört çevresindeki kuyumcular çarşısı, bir ulu yolun dört tarafında inşa olunmuş baştan başa kârgir binalardır. Gazazlar çarşısı, Kavukçular çarşısı, Takkeciler çarşısı, İplikçiler çarşısı, Bezzazlar, Hallaclar çarşıları gayet süslü olup, mensupları iyi huylu kimselerdir. Fakat ham halat çarşısı, bilhassa gelin gibi mükellef gelincik çarşısı ayrıca bir caddenin iki tarafında kurulmuş olup öd, anber, misk, gülsuyu satılan kokulu bir çarşıdır. İçinden geçen insan, safasından dışarıya çıkmak istemez.

İşte bu on adet esnaf dükkânları bedestanın çevresini kaplar. Kurşun örtülü kemerleri, bazı yerlerinde demir pencereleri var. Her köşe başında mutlaka bir çeşme bulunur. Bunun dışında, daha yüz yerde düzenli şekilde kurulmuş muhabbet pazarları vardır. Seyyahların rivâyetlerine göre, bunlara benzer şirin bina başka yerde görülmemiştir. Bursa'nın bu çarşıları İstanbul'da bile yoktur. Fakat Haleb'in çarşılarıyla, Edirne'nin Ali Paşa çarşısı bunlara denk olabilir. Sarachanesi süslüdür. Uzun çarşısı gayet mâmûr ve süslü olup, orada her sınıftan esnaf bulmak mümkündür. Pirinç hanı yakınındaki kebabcılar çarşısı da mükelleftir.

Safâ ehline malûm ola ki, Bursa'nın yiyecek, içecek satıcılarının hepsi Müslümandır. Bakkallar çarşısı temizdir. Hoşafcılar, bu şehre mahsustur. Kayağan pazarındaki yemiş pazarcıları, dükkânlarını meyve dalları ile süsler. İpek çarşıları da ayrı bir çarşıdır. Yetmiş beş kadar kahvehanesi vardır. Sazcı ve şarkıcılar, günde üç defa Hüseyin Baykara fasılları ederler. Her kahvehânede gazelhanlar vardır ki, insanı mest ederler. Meddahlarının başı, Kurban Alisi Hamza adında ve zamanının teki idi. Meddah Şerif Çelebi, Firdesi'nin Şehnâmesini okuyunca, cennet meleklerini hayran ederdi. Masal anlatıcı Harşane Mahmud, Kara Firuz, Tireli Ali Bey, Eba Müslim, teberdarı okumada sanki siyer sahibi veysi idiler. Kahvelerinin ulusu, Ulu Câmi dibindeki Emîr kahvesidir. Süslü ve nakışlı bir kahve olup, cihan mahbubu rakkasları vardır. Kahve Ulu Câmi dibinde olduğundan, müezzin «Hayye alessalâ» deyince kahvede kimse kalmaz. Hepsi câmie giderler. Bursa halkı namaza çok düşkündür. Kahveleri birer ârifler mektebidir. Şerefyâr kahvesi, Serdar kahvesi, Cin Müezzin kahvesi meşhurlarıdır. Doksan yerde meşhur bozahâneleri vardır. Bursa ileri gelenlerine göre, bozahâneye girmek ayıp değildir. Çünkü kahvehâneler gibi bunlarda da sazcılar ve şarkıcılar vardır. Daha birçok eğlence yerleri varsa da kısa kestik. İki yerde kale altı vardır. Bursa şehrinin umumî caddeleri çakmak taşları ile döşenmiştir. Kaldırımları muntazamdır. Allah korusun, caddede ayağı kayan mahvolur. Son derece cilâlı taşlardır. Yüzlerce yıllardan beri bir taşı eskimemiştir.

Irganda köprüsünün özellikleri: Bursa'nın bir çarşısı da Gökdere'deki Irganda köprüsü üzerindedir ki, sağında ve solunda iki yüz kadar hallaç dükkânları vardır. Odalarının pencereleri aşağıda akmakta olan Gökdereye bakar. Bu köprü dükkânlarının üzeri hep tuluz kemerleri ile yapılmış olup kurşun ile örtülüdür. Bu köprünün iki başında kale kapıları gibi demir kapılar, üzerinde ise, mazgal delikleri vardır. Kapılar kapanmışsa başka bir yerden girme imkânı yoktur. Köprünün bir tarafı boştur. Han gibi misafirhâne olup at bağlanır. Rum, Arab ve Acemde bir gözlü, ünü dünyayı tutmuş, göklere yükselmiş büyük köprülerin biri de budur.

Irgandı köprüsünün yapılış sebebi: Türkçe'de ırgandı; ırgalandı, salındı mânasındadır. 729 tarihinde, Orhan Gazi Bursa'yı fethetmişti. O sırada Allah yolunda harbeden bir savaşçı, can aşığı hamama giderken, bu köprünün olduğu yerde «Çıkayım mı? Varayım mı?» gibi bir ses işitir. Gazi hemen dalkılıç olur. «Çık bakalım, ne yapa-

bilirsin!» diyerek sesin geldiği yere bir satır vurunca, vurduğu yerden gürleyerek büyük bir hazine meydana çıkarken yer ırgalanıp sallanır, sarsılır. Gazi ise hayrette kalarak şaşırır. İki yanına bakınca ne görse iyi? Derenin içi «Kıdafe» altınları ile dolu. Hemen koşarak, Orhan Gazi'ye başından geçenleri bir bir anlatır. O da, «Ya, ne haber etin! Allah sana nasib etmiş. Git Bursa'da hayır işlerine sarfet» diye emreder. Mücahid bütün malı evine taşıyarak vergisini devlet hazinesine verdikten sonra, geri kalanı ile bu büyük köprüyü yaptırır. İşte, Irgandı köprüsü denmesinin sebebi budur.

Bursa'nın içinde ve dışında büyük, küçük kırk kadar köprü vardır. Çarşılarında, dükkânlar üzerinde üzüm asmaları olup salkım, salkım üzümlerle süslüdür. Baştan başa asmalarla süslenmiş pazarlardır. Bazı meydancıklarda yüksek çınarlar ve salkımsöğütlerle süslü sokakları vardır. Bu şehir cennete benzer öyle bir şehirdir ki, kırk yedi bin kadar bağ, bahçe, bostan ve gülistanı vardır, diye yazılmıştır. Aşağı şehrin her evinde birer bahçe bulunması âdet olduğu gibi, birer de havuz ve şadırvan muhakkak bulunur.

BURSA'NIN GEZİNTİ VE MESİRE YERLERİ

Tamamı üç yüz altmışı bulan gezinti ve dinlenme yerleri vardır. «Her senede gün başına birer mesiremiz vardır» diye öğünürler. Hakları da vardır. Belki daha fazladır. Çünkü insan bağlarına girse, kendini kaybeder.

Pınarbaşı mesiresi: Yalçın kayalardan âb-ı hayat akar. Mutfaklarında pişen kebab yenilerek üzerine bu âb-ı hayattan içilirse, biraz sonra insan yine acıkır. Böyle hazmı kolaylaştırıcı bir sudur. Bir câmii vardır. «Pınarbaşı» adı ile her tarafta meşhur bir gezinti yeridir.

Mevlevihâne mesiresi: Burada haftada iki defa Mevlânâ mukabelesi olur. Bütün ahbab ve dostlar toplanarak Mevlâna dersinden istifade ederler. Sema' safasından sonra, Çimenli sahrada, çok çok gönül açıcı âşıklar zevk ve safaya dalarlar.

Murad Sultan mesiresi: Uludağ'ın eteğinde yüksek bir tepe üzerinde bir vadidir ki, Bursa şehrinin her tarafı oradan görünür. Çimenlik, ferahlatıcı bir yerdir ki sanki Allah tarafından toprağa yeşil kadife döşenmiştir. Burada göğe yükselmiş çınarlar, karaağaçlar, salkım söğütler, ardıç, şimşir ve servi ağaçları vardır ki gölgesinde on bin insanı barındırır!.. Bazı ağaçlarında yaban asmasından, sağlam ipten salıncaklar vardır. Dostlar ve güzeller salınıp, birbirle-

rine salıncak kolanı çekerler. Birkaç yerinde kibarların toplandığı peykeler ve namazgâh sofaları vardır... Mutfaklarında akarsu ile kebab dolabları vardır ki suyun durmadan ateşin üzerinde çevirdiği dolablarda kebab pişer... İnsan tarafından çevirmeye ihtiyaç yoktur. Suyu, havası güzel bir dinlenme yeridir.

Fıstıklı mesiresi: Çam fıstığı ağaçları ile kaplı, gülistanlar ile bezenmiş, tenha bir köşedir. Fakat çok lâtif bir havası vardır.

Karanfilli gezinti yeri: Kaplıca yolu üzerinde güzellerin uğradığı bir yerdir.

Kaplı kaya mesiresi: Dağlık, ormanlık, ağaçlı ve çimenlik bir yerdir. İçinde bina yoktur. Amma cana can katan akarsuları ruha gıdadır. Ağaçları bülbüllerin yuvasıdır. Gönül açıcı bir yerdir. **Çamlıca sofası:** Bu da uçsuz bucaksız ağaçlarının gölgesine dünyayı aydınlatan güneşin tesir etmediği eski bir ormanlıktır.

Abdülmü'min dinlenme yeri: Bu da medhine gerek olmayan bir gezinti yeridir.

Âsâ pınarı ziyaret yeri: Şehrin dışında ve doğu tarafında, yarım saatlik bir mesafede, Uludağ'ın eteğindeki kestanelik ormanının içinde bir hayat pınarı kaynayıp akar. Hz. Emîr, bu gönül açıcı yere varıp abdest tazelemek isteyince, mübârek ellerindeki âsâyı yere dürtmüş. Oradan gayet tatlı, safalı bir su akmaya başlamış. İşte, Âsâ suyu denilmesinin sebebi budur. İçinde Emîr Sultan'ın mabed sofası vardır. Çimenlik bir yerdir. Gayet iri kestanesi olur. Hepsi aşılama ağaçlardır. Kestanesinin tanesi kırk dirhem gelir.

Sobran mesiresi: Yüksek bir yerdir. Kestane ağaçları ile süslüdür.

Al-i mest oyun yeri: Yolcular için yapılmış son derece mâmûr bir tekkedir.

Kadı yaylası sevinç yeri: Uludağ'ın yarısından aşağı, beş saatte ancak varılabilir, dünyayı gören bir tepe üzerinde kestanelik, çimenlik, havadar bir yerdir.

KEŞİŞ DAĞI (ULUDAĞ) MESİRESİ

Bu dağa «Keşiş dağı» denilmesine sebep, Ayasofya'daki patrik ve rahiblerin perhiz ile uçarak gelip bu dağda oturmaları, dinlenmeleridir. Bursa şehrinin kıble tarafından şehre örtü olan, göklere uzanmış yüksek bir dağdır.

DÜNYADAKİ DAĞLARI KISACA ANLATALIM

Âlemleri halkeden Cenab-ı Rabbülâlemin yüz kırk sekiz kadar büyük dağ yaratıp yeryüzüne kilit vurmuştur ki, deprem vukuunda bu dağlar çivi gibi yeri zabtederler. Dünyanın sırrına vâkıf olanlarla, hâkim seyyahlar dağları şu şekilde taksim ederler:

Birinci iklimde 19, ikinci iklimde 27, üçüncü iklimde 31, dördüncü iklimde 24, beşinci iklimde 29, altıncı iklimde 36, yedinci iklimde 32 eski dağ vardır. Coğrafya kitapları ile «Atlas Minor»'da, «Papa Monte»'de böyle yazılıdır... Amma bütün dağların başı «Kaf Dağı»'dır. Bu dağ, dünyayı genişliğine kaplamıştır. Moskof tarafında, dokuz ay kıştan donan buz denizini Kalmak kâfirleri yetmiş günlük iken beş gün beş gecede geçip, Kaf dağının dibindeki asılsız ziyâret yerlerine varırlar. Kendi lisanlarınca Kaf dağına «Yıldırak dağı» derler. İnşallah, seyahatimizin o tarafa ait kısmında geniş olarak yazılır.

Kırk elli senede bir, Kalmuklar, yetmiş seksen bini bir araya gelerek, Kaf dağını ziyâret ederler. Yine buz denizinin donları çözülmeden vatanlarına geri dönerler. Kaf dağını, İskender Zülkarneyn'den başka Kalmuk taifesinden başka görmüş insanoğlu yoktur. İskender'in Allah'ın emri ile yaptığı Yecüc seddi, Moskof ülkesine yakın bir bucaktır ki, Kalmuklar oraya her zaman giderlermiş, Rivâyet kendilerindendir. Bu kâvim arasında hiçbir zaman yalan ve iftira olmaz. Kaf dağına vardıkları da doğrudur.

Kaf dağından sonraki büyük dağ «Elbürz dağı» dır ki, «Heybet sahrası»nın kıblesinde büyük bir dağdır. Ondan sonra «Elman dağı» gelir. Nemçe diyarındadır. Ondan sonra «Ay dağı», Mısır'da, Ekvatorun güneyinden yirmi fersah içeridedir ki, Mısır'a gelen mübarek Nil nehrinin başıdır. İnşallah, bütün bu dağları gördükçe yazarız. Amma Keşiş dağı (Uludağ) gördüğümüz ilk büyük dağdır.

Kırk elli safa ehli dost toplanarak Bursa ileri gelenlerinden Müezzin Cin Çavuş, Nâib Ali Efendi, Şefiî Efendi ve başka nice canlar ile seyishane ve diğer birkaç çadırla Bursa'dan çıkıp kıble tarafında Pınarbaşı'na, oradan yokuş yukarı beş saat gidip Gazi yaylası menziline vardık. Orhan Gazi Bursa'yı bir yıl müddetle kuşattığı vakit bu yaylada Müslüman gaziler bir ay oturdukları için, Gazi yaylası derler. Çimenlik ve kestane ağaçları ile neşelenmiş, gönül açıcı bir yerdir. Buradan Bursa şehrini baştan aşağı görmek mümkündür. Bir küçük gölü vardır. İçinde çeşitli alabalıklar bulunur. Oradan yine başyukarı beş saatte Sobran menziline vardık. Sobran

menzili, bir öz içinde, kestane ormanı ile kaplı büyük bir yayladır. Bunun göllerinde de alabalıklar vardır. O gün ağlarla birçok balık avlayıp tereyağı ile pişirerek yedik. Balığı sanki Mûsâ sofrasıdır. Osman Gazinin kırk bin koyununun dölünden türeyen yüzbinlerce koyun burada yaylanır. Türk tâifesinden çobanları vardır. Hediye olarak birkaç Erkeç koyun gönderdiklerinden, o gece orada kebab faslı edip misafir kaldık. Sabahla birlikte yine hayvanlara binip kıble tarafına başyukarı yola koyulduk. Lâleli, sünbüllü ve reyhanlı, gül ve gülistanlı, çiçekli dağlar içinden geçtikçe, altın renkli sünbüllerin kokusundan dimağımız kokulanıyordu. Nihayet üç saatte Bakacak'a geldik.

Burada da ağaçlıklar içinde konaklayarak, üç gün sohbet edip keklik avı, balık avı, tereyağları, kuzu kebapları zevkini tattık. Ramazan gecesinde ay görülüyor mu, görülmüyor mu diye buradan baktıklarından, bu menzile «Bakacak» demişlerdir. Eğer yeni ay görülürse, Bakacak'tan ateşler yakarak şehre işaret verirlermiş. Bu işaretle kaleden toplar atılır, halk oruca başlarmış. Bakacak mevkii fil hortumu gibi şehre doğru uzanmış bir yalçın kayadır ki, insan aşağıya bakmaya cesaret edemez. Bu mahalden, Bursa'nın «Filedar» sahrasındaki köy ve kasabalar, tarlalar, bağ ve bostanları, Nilüfer nehri ile sulanan arazisi, mavi renkli yapraklar gibi görülür. O kadar yüksek bir dağdır ki, Bursa altına gizlenir. Ulu Câmi, iç kale ve bedestan semtlerini görmek mümkün değildir. Amma uzak illerini bir bir seyretmek mümkündür. Yüksek bir yerdir. Burada gökyüzüne başkaldırmış öyle yalçın kayalar vardır ki, kimi ejderha, kimi fil, kimi gemi, kimi de karakuş gibi acaip ve garip şekiller almışlardır.

Buradan yine atlara binip kıble yönüne yokuş yukarı çıktık, sünbül tarlabaşı içinden geçerek beşinci saatte Süleyman Han Pınarı adlı yerde durduk.

Burası geniş bir öz içinde gönül açıcı bir akarsudur ki, cana can katar. Bir kayadan gayet soğuk bir ab-ı hayat fışkırır ki, insan içinden bir taş çıkaramaz. Buz gibidir. Burada hamam kapısı gibi bir taş vardır. O taş bir insanın dokunması ile sallanır. Buna, «Lenduha attı» derler. Burada küçük, büyük göller vardır. Bu göllerde birer, ikişer okkalık alabalıklar yetişir. Buralardaki su birikintilerinde, haliçlerde, kışın su donar. İstanbul tarafından iki-üç yüz neferiyle karcıbaşı gelerek bu göllerden buz keser. Her parçası sanki billûr ve neceftir. Elmas parçası gibi parıltısı insanın gözünü kamaştırır. Temmuz ayında, karcıbaşının izniyle, Bursa halkı binlerce katır yükü buz

parçalarını şehre indirerek susuzluklarını giderirler. Bundan başka, günde binlerce devlete ait katırlarla buz ve kar taşınarak Mudanya iskelesinden kar gemilerine yüklenir ve İstanbul'a padişahın mutfağına, helvahânesine, has haremine, sadrazama, yedi vezire, şeyhülislâma ve kazaskerlere, hasılı padişah kanunu olan yerlere ulaştırılır. İşte Keşiş dağı böyle bir kar hazinesi ve rahmet buzudur.

Zülâl suyunun vasfı: Cenab-ı Allah kudret eliyle bu dağı yaratalıdanberi karı vardır. Allah'ın emri ile zülâl dedikleri mahlûk, binlerce yıllık kar içinde burada bulunur. Hükümdarlar arzu ederlerse, kazdırarak eski karlardan bu hayvanı buldurabilirler. Amma gayet küçüktür. Emri ilâhi olarak elbise güvesi gibi bir kurttur ki, kar içinde kar yiye yiye gezdiği yollardan bulunur.

Tatlısu kurdunun sıfatı: Dut yaprağı tırtılı gibi kırk ayaklı, sırtı kırk siyah küçük haşhaş gibi benli, iki lâel rengi mina gözü olan bir hayvandır. Amma bütün vücudu buzdandır. Ağzı vardır. Hemen ağzı sökük gibidir. Arkası yine sökük gibi dalga dalgadır. İçi, palûze gibi bir sıvı ile doludur. Büyüklüğü langa bostanının tohumluk hıyarı kadar olur. Bundan büyüğü ve küçükleri de bulunur. Eski kar içinde yerleşip üreyen bir çeşit mahlûktur. Allah'ın kudreti nelere kaadir değildir!...

Amma hakirin (Evliya) Sultan İbrahim'e götürdüğüm Zülâl kurdu, bildiğimiz küçük hıyarlar kadar vardı. Elmas gibi berrak idi. Buz olduğundan çok durmadı, eridi.

Zülâl kurdu suyunun hassası: Bir erkek cima'dan veya bir kadın çocuk yapmaktan kalsa, bu kurdu yiyince Allah'ın emri ile döl döker. İktidar sahibi olur. Gayet kuvvetlidir. Gözleri de kuvvetlendirir. Velhasıl, vücutta bulunan çeşitli hastalıkları tedavi edip insanı anasından yeni doğmuş gibi yapar. Bunu bulmak, kimya bulmaktan da güçtür. Meğer padişah istesin... Amma Elbürz dağında köpek kadarı da olur derler. Normal dört ayağı olup, kar içinde yaşar. Dışarıya çıkıp biraz nefeslenir, yine kar içine girermiş. Günahı söyleyenin boynuna.. Ben görmedim.

Uludağ'da Süleyman Han Pınarından yukarısı çimenliktir. Fakat çiçekleri yoktur. Çıplak dağlardır. Oradan tam beş saatte Kule-i cihana vardık.

Burası Uludağ'ın zirvesidir ki, göklere baş kaldırmıştır. Aşağıda bulutların şehir üzerinden geçtiği görülür, bu derece yüksektir. Bursa'dan tam iki günde bu kuleye çıkılır amma çok zordur. Yüksek dağ

olduğundan, kar ve ağaç durmaz. Çıplak, kayalık bir tepedir ki, güney tarafından Kütahya dağları görünür. Doğu tarafından Söğüt dağları görünür. Batı tarafından denizaşırı, Rumeli tarafından Gelibolu dağları görünür. Bulutsuz havada güneş İstanbul kalesi üzerine vurunca, Yedikuleler ile Sultan Ahmed câmiinin altı minaresi ve Ayasofya câmii açıkca görünür. Öyle yüksek bir dağdır ki, insan bir kaya arkasına gizlenmezse rüzgâr insanı saman çöpü gibi havaya atar. Çok sert rüzgarı vardır. Bunun en tepesinde bir mezar vardır. Dört tarafının iri taşlarla çevrilmesinden büyük bir adam mezarı olduğu anlaşılır. Bu mezar Lenduha'nın oğlu Sa'dan'ın mezarıdır. Hz. Hamza'nın korkusundan bu dağda yerleştiği halk arasında söylenir. Bu mezarın yakınında yeraltında bir mağara vardır. Yokuş aşağı hayli gider bir karanlık mağaradır. İçinde yetmiş seksen kadar mağara vardır. Kefere zamanında, İstanbul'da Ayasofya kubbesinin üstünde papaslar uçarak gelir, bu mağaralarda otururlarmış. Bazı kayalarda iki bin yıllık tarihî yazılar vardır. Gezmek için gelen bilginlerin dahi güzel yazıları vardır. Seyretmeye değer yüksek bir dağdır. Bu seyir ve safaları ettikten sonra, yokuş aşağı inerek oniki saatte Kadı yaylası'na vardık, çadırlar kurarak bir gün zevk ve safalar ettik. Oradan aşağı karcılar yoluyla tam on saatte Bursa şehrine dahil olduk, vesselâm.

Bursalıların yaptıkları işler, dil ve giyimleri: Binlerce samur kürklü, muhteşem, büyük bezirgânları ve bilginleri vardır. Bir grubu at, takım, taht ve hânedan sahibi olan âyân zümresi olup, bunlar görevlilerdir. Bir fırkası, çarşı ve pazardaki sanat ehlidir. İmkânları nisbetinde çeşit çeşit elbiseler giyerler...

Dilleri: Burası Anadolu toprağı olduğundan lehçeleri Aral lehçesine yakındır. Meselâ Ahmed Çelebi yerine Ahmet Çebo, Mehmed Çelebi yerine Mehmet Çebo, İsmâil yerine İsmayıl, Cafer yerine Cafar derler. Daha çeşitli bilinmeyen kelimeleri vardır. Amma bazı şehir oğlanları vardır ki lâf ebesi, cihan vindi, anlayışlı, nüktedan çelebilerdir. Bütün halkı garip dostu, gezmeyi sever, hoş sohbet adamlardır. Çoğunluğu ipekcilik, kadife ve çatma Bursa yastıkları dokumakla meşgûldurlar.

Bursa'nın güzel hava ve suyu: Dördüncü iklimdendir. Su ve havasının güzelliğinden halkının yüzü kırmızıdır. Amma lodos rüzgârı tarafını Uludağ kapattığından, lodos havalarda havası ağırdır. Fakat kadın ve erkek güzelleri gayet çoktur, seçme ve gönül alıcı kısımlarını şairler medhederek meşhur etmişlerdir. Kadınları güzellikte

ve iyilikte ileri olup, konuşmaları da boy-posları gibi vezinli ve kafiyelidir. Saçlarını büklüm büklüm yaparak şâirlerin akıllarını çalarlar. Diğer memleketlerin kadınlarında böyle bir özellik yoktur. Burada erkekler o kadar uzun ömürlü olurlar ki, kuvvetleri tükenir, heybetleri gider, konuşamaz olurlar, amma yine de yaşarlar. Hal sahibi binlerce büyükleri vardır ki yukarıda yazılmıştır. Halkı nazik vücutlu, beyaz tenli, gönülleri sevgi doludur. Konuştukları zaman, sonunu düşünerek, uzağı görerek gayet açık bir şekilde konuşurlar. İnci saçan sözleri insana tesir eder ve gönül rahatlığı verir. Çünkü herbiri bir ihtiyar önderden feyiz almış kimselerdir.

Bursa'nın övülen yiyecekleri: Has ve beyaz somunu, Tophane somunu lezzetindedir. Çakıl ekmeği sadece Bursa'ya mahsustur, başka yerde bulamazsınız. Beyaz katmer, gül gibidir. Katmer pişgâhisi, gözlemesi, beyaz tenerperdesi de bu şehire mahsustur. Etleri çok semiz olduğundan, gerde kebabı çok meşhurdur. Tahniye, beyaz ve kokulu helvası da öyle.

İçecekleri: Pınarbaşının ab-ı hayata benzeyen suyu, on yedi adet akar pınarların hayat suları, çeşit çeşit hoşafları, renk renk şurubları, gösterişli ve mükemmel Yemen kahveleri, ilik gibi süzme bozaları, Handanbey şerbeti, Petrelioğlu şerbeti, karanfilli şerbeti ve Şencahoğlu şerbeti...

Meyveleri: Kırk çeşid armudu şer'iyye sicillerinde kayıtlıdır. Çeşitli sulu üzümü, kaysısı, sulu kirazı, hele kestanesini hiçbir yerde bulmak mümkün değildir. Bir tanesi tam kırk dirhem gelir. Yedi çeşit dutunun şöhreti dünyayı tutmuştur. Filedar sahrasını süsleyen dut bağları vardır. Çünkü Bursa'nın en büyük mahsulü ipektir. Buranın ipeği, İran'ın Nahcivan ve Şirvanında bile yetişmez.

Bursa sanatları: Frenk memleketinin Cenova şehrinde işlenenden daha güzel, çeşitli kadife işlenir. Renkli serenk, Bursa alacası, neftî, mavi bezleri, kırkkalem peştemalları, ipek Bursa keseleri, fitil ibrişimi, çatma nakışlı kadife yastığı ve başkaları...

***

OSMANLI PADİŞÂHLARININ ZİYARET YERLERİNİN ÖZELLİKLERİ

DÜNYA tarihçilerinin rivâyet ve hikâyelerine göre, yeryüzünü ilk yurd edinen Âdem Safî Aleyhisselâmdır. Hz. Âdem'in neslinden gelenler, yeryüzüne dağılarak dünyayı süslediler. Amma milletlerin ırklara ayrılması konusunda çok çeşitli ihtilâflar ortaya çıkmıştır. Aslında Anadolu halkının İshak Aleyhisselâm'ın oğlu Ays'ın neslinden geldiği söylenir. Amma, hakikatta nesilleri Nuh Aleyhisselâm'ın oğlu Yâfes'e kadar uzanır. Bunlar secâatli, itikadları temiz, heybet sahibi kavimlerdir.

Anadolu'ya ayak basan ilk Müslümanlar, 476 tarihinde Selçuklular olmuştur. Selçuklular önce Dânişmend beyleri ile iş ve gönül birliği ederek Malatya, Kayseri, Alâiye, Antakya ve Konya taraflarını istilâ edip Konya'yı merkez yaparak müstakil devlet oldular. Danişmend hükümdarları ise, Sivas ve Erzurum taraflarını istilâ ile Erzurum'u taht şehri edindiler. Niksar şehrinde Melik Gazi Hazretleri kalıp, orada toprağa verildi. Bunların ilk çıkış yerleri, Mâverâünnehir'dir. Selçuk oğullarından Alâûddin Sultan padişah olunca, Mahan vilâyetinden Osmanoğulları'nın atası Ertuğrul Gazi onun yanına geldi. Çünkü akrabalıkları vardı. Ertuğrul Konya'dan Bursa'yı, İznik ve İzmit taraflarını fetih ve zaptederek, o tarafların beyi oldu. Nam ve şöhret sahibi oldu. 600 tarihinde, Anadolu halkının rey ve isteği ile Ertuğrul, bey oldu, Selçuklulardan tuğ ve sancak aldı. Amma kendi adına para bastırmıyor ve hutbe okutmuyordu. Uzun zaman beylik yaptıktan sonra, İznik yakınındaki Söğüt adlı kasabada vefât ederek orada toprağa verildi. Yerine oğlu Osman Bey Han Gazi, büyük velilerin mübarek izinleri ile müstakil padişah oldu. Kendi adına para bastırıp, hutbe okuttu. Tahta çıkış tarihi, «Evvelâ Osman» kelimesinin ifade ettiği Hicri 699 senesidir. Sâdetlû zamanlarında ilk cuma hutbesini Dursun Fakih okudu. Peygamber sülâlesinden Mübarek Şeyh Edebâli Hazretlerinin kızını aldı. Orhan Bey bu hatundan doğdu. Osmanoğulları'nın ana tarafından peygamber sülâlesinden oluşlarının sebebi budur. Tâ Fatih Sultan Mehmed'e gelinceye kadar, Osmanoğullarına Osman Bey, Orhan Bey, Murad Bey derlerdi. Fatih İstanbul'u alınca, Akşemseddin Hazretleri «Sultan» adını koydu ve paralarını öyle bastırdılar.

Birinci Selim'e, Kemal Paşazâde «Hâdimül haremeyn» dedi. Süleyman Han'a, Ebussuud Efendi «Sultanülberreyn ve Hâkanülbah-

reyn» dedi. Çünkü Süleyman Han Malta ve Rodos'u fethederek deniz sahibi olmuştu. Bağdad'ı fethederek de karalar sultanı diye tanınmıştı.

OSMAN GAZİNİN FETİHLERİNİN ÖZETİ

Başta Bilecik olmak üzere, İnegöl, Karahisar, İnönü, İznik, Köprühisar, Ulubad hisarı, Kestel, Kete, Biga ve daha iki yüz kadar kaleleri fethetmiştir. İki yüz kadar hutbe sahibidir.

Osman Gazi Han ziyareti: Selçuk Sultanı Alâüddin'den sonra yirmibir sene bey olup, yirmi altıncı yılda vefat etti. Allah kabrini gufran nuru ile aydınlatsın. Vefâtında yaşı 69'du. Orhan Gazi şehzâde olarak Bursa'yı fethettiği saatte, Osman Gazi vefât etti. Vefat tarihi: «Feth-i Bursa» kelimesidir. Başka bir tarih:

Megaribde, meşârikta pür zeyndir
Ki târihi «Ümmül futuhan»dır.

Osman Gazi oğlu Orhan Gazinin cülûsunun özeti: Hicri 726 (M. 1325) senesinde tahta çıktı.

Fetihleri: Rumelinde Gelibolu fethedildi. Gelibolu'nun fetih tarihi, «Bismillâhirrahmânirrahim: 740» dir. Mudurnu, Kocaeli, İzmit, Yalakabad, Bursa'nın tamamı, İznik, Taraklı, Bolu, Göynük, Karasi, Balıkesir, Bergama, Edremit, Gemlik, Eşlone hisarı, Tekfurdağı hisarı kaleleri fetholundu. Bolayır kaleleri de Şehzâde Süleyman Paşa'nın himmeti ile fetholundu. Kendisi de Bolayır'da yatar. Allah rahmet eyleye.

Orhan Gazi ziyaretgâhı: Orhan Gazi yedi yüz yetmiş bir tarihinde vefat etti. Babası Osman Gazi ile beraber İçkale Câmiinde bir nurlu kubbe altında yatarlar. Kırk bir sene padişâhlık ettikten sonra, Allah'ın rahmetine garkoldu. Vefât ettiğinde 64 yaşında idi. Hayır sahibi, fukara sever, Allah yolunda savaşan iyi huylu bir padişah idi.

Orhan Gazi devrindeki bilginler, salihler ve büyük veliler: Dâvûd Kayserî Hazretleri: Karamanlı'dır. Fakat Kayseri'de ilim tahsil ederek orada oturduğu için, Kayserili derler. Muhiddin-i Arabî Hazretlerinin Fusus'unu şerhetmiştir. Tasavvuf ilminde ikinci Teftâzânî idi. Orhan Gazinin İznik'te yaptırdığı medresede ilk müderris olmuştur. Müderrislerin başıdır.

Mevlâ Alaûddin: «Esved Hoca» adıyla tanınmıştır. Usul ilmine ait «Muganniyüllebib» adlı kitabı şerhetmiştir. Hakikaten sağlam bir şerhtir. «Vikâye» adlı esere de güzel bir şerhi vardır.

Cendereli Kara Halil: Osmanlı devletinde Orhan Gazi'nin emri ile tayin edilen ilk kazaskerdir. Bütün kazaskerlerin öncüsüdür.

Hasan Kayserî: Fıkıh ilminde ünü dünyaya yayılmıştır. «Endülüs Aruzu»na faydalı, akıllıca bir şerh yazmıştır. Muhiddin'in talebelerindendir. Tahsilini tamamlamak için Şam'a gitmiş, orada tahsilini tamamlamıştır.

Şeyh Seyid Ahmed Kebir Rifâl: Orhan zamanı şeyhlerinden, bir ulu sultandır. Amasya'nın Lâdik şehrinde Ulu Câmide yatmaktadır. 752 senesinde vefât etmiştir.

Şeyh Hasan Rifâi: Orhan Gazi buna bağlı idi. Şeyh Ahmed Kebir Rifâî'nin amcasının oğludur. Mezarı, Tokat'ta, Sünbüllü Baba'ya yakın bir yerdedir.

Şeyh Geyikli Baba: Bektâşi fukarasındandır.

Şeyh Karaca Ahmed Sultan: Acem şehzâdelerindendir. Dünya işlerinden elini çekerek seyahate çıkmış ve Orhan Gaziye gelmiş. Mezarı Akhisar'dadır. Kırşehir'de de makamı vardır. Her ikisi de ziyaret edilir.

Şeyh Ahi Evran-ı Kayserî: Selçuklulardan sonra Orhan Gazi devrinde de yaşamış. Orhan Gazi, sohbeti ile şereflenmiştir. Molla Hünkâr, Şems-i Tebrizî, Sadreddin Konevî ile aynı meclislerde bulunmuş, debbağlıkla uğraşan ulu bir sultandır. Mezarı Denizli'dedir.

Şeyh Abdal Mûsâ: Orhanlı. Ziyaret yerleri yeri gelince anlatılır.

ORHAN GAZİ OĞLU BİRİNCİ MURAD HÜDÂVENDİGÂR ZAMANININ ÖZETİ

761 tarihinde tahta çıktı. Doğumu hicrî 727 tarihine rastlar.

Fetihleri: 671 senesinde Edirne, 786 yılında Siroz kalesi, 846 senesinde Varna savaşı, Batnos, Misis, Burgos, Dimetoka, İpsala (ikinci kez), Edirne zağrası, Kütahya, Hamid ili, Akşehir, Seydişehir, Yalvaç hisarı, Polye, İskete, Marilye, Kavala, Rosin, Rezihne, diğer Serez, Karaterye, Köprü, Pirlepe, Manastır ve Filorina gibi kaleleri fethedip Müslüman Gaziler ganimet malı ile zengin oldular. Yeniçeriler altın yaldızlı üsküfeler giydiler. Bilecik şehrinde padişah bir câmi, Bursa Yenişehirinde başka bir câmi, bir tekke, orada postta oturan babaya bir ev yaptırdı.

Kosova gazâsında Gazi Hüdâvendigâr'ın vefatı: 791'de Kosova savaşında Hüdâvendigâr Gazi, üç yüz bin kâfiri kılıçtan geçirip büyük gaza etmiştir. Kâfir leşlerini seyrederken, Miloş Kabilâki, lâşeler içinden kalkıp Murad Hanı bıçağı ile vurarak şehid etti. Karnını yarıp, kalbini Piriştine dışında nehir kıyısında yüksek bir kubbede toprağa verdiler. Hâlâ ziyaret yeridir. Melek Ahmed Paşa Efendimiz Bosna'dan gelirken tâmir ettirerek, içine Kur'an okuyan türbedâr tayin etti. Murad Hanın nâşını Bursa'ya götürdüler.

Hüdâvendigâr Gazinin Bursa'daki ziyaret yeri: Şehrin batısında Eski kaplıca yanında bir büyük kubbe altında yatmaktadır. Mübarek kabri üzerinde sapan oku, zolası, kadife ile kaplı olduğu halde asılı durur. Şehid olduğu kanlı elbisesi ve diğer âlet ve örtülerinin hepsi saklanmaktadır. Amma insan yattığı yere girince dehşet içinde kalır. Saltanat süresi 30 senedir.

MURAD HÜDÂVENDİGÂR OĞLU YILDIRIM BAYEZİD DEVRİNİN ÖZETİ

791 tarihinde Bursa'da tahta çıktı. Yıldırım, dört tarafındaki kâfir ülkelerini fethederek babasının intikamını alıp, gazalar etti.

Fetihleri: Üsküp yakınında Karatova, Üsküp, Vodin, Viraniye, Serez, Yanbolu, Silistire, Ruscuk, Yergöğü, Niğbolu, Anadolu'da Alaşehir, Beyşehir, Seydişehir, Konya, Aydın, Saruhan, Ayasoluk, Milas, Teke, Menteşe, diğer Osmancık, Kastamonu, Amasya, Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Malatya kaleleri fethedilip devlete maledildi. Bir keresinde Eflak ve Boğdan'a geçip şehirler fethettiği için, Yıldırım'ı «Emîr Sultan Yıldırım» diye lakablandırdılar.

O sene İstanbul'u deniz gibi askerle kuşatarak, kolunun kuvveti ile kadı tâyin edip şeriatı icra eyledi. Unkapanında, tâ Gül Câmiine varıncaya kadar yedi yüz eve Müslümanlar yerleştirilip, Ayakapısının iç yüzündeki Sirkeci tekkesi mahkeme, Gül Câmii ibâdethâne yapıldı. Sonra Hicri sekiz yüz beş senesinde Timur Han, kötü niyetli adamlarının teşviki ile Hind ve Acem diyârından çıkıp Yıldırım Han ile savaşa başlayınca, Yıldırım Hanın bütün askeri kendisine yüz çevirerek Timur'un yanına kaçtılar. Kapıkulları ile yalnız kaldı. Harp meydanında cengâverlik ederek yüzlerce Tatar askerine kılıç yetiştirip yiğitlik, erlik, bahadırlık etti. Fakat kendileri iş görmemiş, yara bere yememiş, ark atlamamış acemi, toy bir ata binerek bir daha Tatar içine at sürünce, attan düştü ve at kaçtı. Tatar içinde yaya olarak tam bir saat Tatarlar ile savaştı. Okluğunda oku tükendi. Elin-

den kılıcı düşünce, Tatarlar Yıldırım Hanın başına üşüşüp, elini kolunu bağlayarak nursuz Timur'un önüne götürdüler. Timur ayağa kalkıp hürmet ederek yanına getirdi ve: «Safâ geldin. Dünya hâlidir! Böyle olur. Gam yeme!..» diye nice sohbet etti.

Yıldırım Han esir oluşunun üçüncü günü sıtmaya yakalanarak vefât etti. Arkasından Çelebi Sultan Mehmed Han kırk bin seçme, namlı asker ile Timur ordusuna yetişerek öyle bir Muhammed satırı vurdu ki, bütün Tatarları korkutup telâşa düşürdü. Timur yerine gittikten sonra, kılıç artığı Tatarları esir ederek babasının intikamını aldı. O sahraya «Taşak ovası» derler. Sonra babasının nâşını Tatarların elinden alıp süratle Bursa'ya getirerek, babasının câmii yanında toprağa verdi. Yüksek kubbesi hâlâ herkes tarafından ziyaret edilir.

Yıldırım'ın saltanat süresi 14 senedir. Vefâtında 67 yaşında idi. Yetmiş sancaklık yeri, eşkıyanın elinden fethetmişti. Altı yüz hutbesi okunmuş Som değerinde bir padişah idi. Amma, «Kaza gelince göz görmez olur»:

İdemez def' sakınmakla kazâyı kimse,
Bin sakınsan yine lâbüd olacak olsa gerek.

YILDIRIM HAN DEVRİNDEKİ ÂLİMLER, SALİHLER VE BÜYÜK VELİLER

Şahabeddin Sivasî: Yıldırım Han devri âlimlerindendir. Yüzlerce cildlik muteber kitaplardan başka, bir de Cerirî tefsirine eş mübârek bir tefsir yazmıştır. Mezarı Ayasuluk'tadır.

Mevlânâ Kutbeddin İzniki: Timur ile çok mücadele ve münakaşa etmiştir. Bayramiyye tarikatının başıdır. Yıldırım Han devrinde vefat etmiş ve Engürü kalesi içinde, hususi yerlerinde toprağa verilmiştir. Şeyh Hüsam Hazretlerinden mezundur.

Şeyh Bedreddin: Yıldırım zamanın bilgi denizi idi.

Mevlânâ Fahreddin Acemi: Seyid Şeriften ilim tahsil etmiştir. Mezarı Edirne'dedir.

Emir Aziz oğlu Şeyh Abdürrahim: Merzifonludur. Mahlası «Rumî»dir. Mezarı Merzifon'dadır.

Amasyalı Şeyh Hazreti Pir İlyas: Mezarı Amasya'dadır.

YILDIRIM BAYEZID OĞLU ÇELEBİ SULTAN MEHMED'İN TAHTA ÇIKIŞININ ÖZETİ

805 senesinde Bursa'da tahta çıkmıştır (3). O senelerde İslâm Devleti çok karışık olup, yerleri cehennem olası kâfirler her taraftan İslâm üzerine hücum edip dururlardı. Kardeşleri Süleyman Çelebi, İsa Çelebi ve Mûsâ Çelebi, Rumelinde devlete zarar vererek fetihlere engel oldular. Süleyman Çelebi iki sene, yedi ay, yirmi gün padişâhlık yaptı. İsa Çelebi ise Selânik taraflarında bir alay eşkıyayı başına topladı. Mûsâ Çelebi de Edirne'de ayrıca padişâh olmuştu. Sonunda Koca Çelebi Mehmed Han, üç kardeşini de bir senede öbür dünyaya göndererek kendisi müstakil padişâh oldu. Dört taraftan baş kaldıran kâfirlere saldırdı.

Fetihleri: Rumelinde Pravadı, Ofcabolu ve Köprülü'yü fethederek tekrar Eflâk ve Boğdan'ı haraca kesti. Ruscuk karşısında, Eflâk hududunda, Tuna kenarında Yerköy kalesini inşa ederek içine asker yerleştirdi. Anadolu'da Mudurnu kalesini ve Kastamonu'yu tekrar fethederek, iki yüz altmış kadar hutbesi okundu.

Çelebi Sultan Mehmed Han devrindeki büyük binalar: Edirne'deki Eski Câmiin temelini kardeşi Mûsâ Çelebi attı, tamamlanması Sultan Mehmed Hana nasip oldu. Filibe yakınında Meyit oğlu Gazi Mehmed Bey adlı zâtın mezarına büyük bir kubbe, bir câmi ve bir de yemek verilen imaret yaptırdı.

Ziyaretgâhı: Hicri 824 yılında vefât eyledi. Saltanat süresi yedi sene, on bir ay, on iki gündür. Vefâtında 47 yaşında idi. Mezarı, Yeşil imâret adlı nurlu camilerinin önünde nakışlı bir kubbe içindedir. Allah bol bol rahmet eyleye.. İlk olarak bu padişâh Mekke ve Medine fakirlerine surre göndermiştir.

Çelebi Sultan Mehmed devrindeki âlimler, sâlihler ve şeyhler: Kara Şemseddin Sivamavi: Çok seyahat etmesi ve acayip ilimlerle meşgul olması ile meşhur iken, Bursa'dan Rumeli Zağrasına sürgün edilmiştir. Mezarı oradadır.

Gânimülensâr oğlu, Ali oğlu, Abdurrahman oğlu, Mukaddes oğlu Şeyh Abdüllâtif: Değerli bir zattır.

*
**

(3) Çelebi Sultan Mehmed 816 (M. 1413/4) yılında tahta çıkmıştır. Yıldırım'ın vefât tarihi olan 805 (M. 1404) ilâ 816 (M.1413/4) arası, şehzâdeler arasındaki kavgalarla geçmiştir. Bu 11 senelik zaman, fetret devri adı ile anılır.

SULTAN İKİNCİ MURAD'IN TAHTA ÇIKIŞI VE ÇELEBİ (FATİH) SULTAN MEHMED HAN

824 (1421) tarihinde tahta çıkmıştır. Doğum tarihi 806 (1402)'dir.

Fetihleri: İzmir kalesi, Güvercinlik kalesi, Canik vilâyetinin ikinci fethi, sonra Yanya kalesi, Yenişehir, Tırhala, Semendire, Novoberda kaleleri fethedilerek «Despotluğu» haraca bağlandı. Sultan Mehmed (Fatih), 855 tarihinde Muharrem ayının onaltıncı perşembe günü hilâfet makamına oturdu. Mübarek yaşları 21 olmuştu. Edirne'de tahta çıkışına tarih: «Rahmete Rabbehû» sene 855.

Koca İkinci Murad'ın Ziyaret yeri: Hicrî sekiz yüz elli beş tarihinde Edirne'de vefât etti. Nâşı Bursa'ya getirilerek kendi câmii yakınında nurlu bir türbede toprağa verildi. Mezarı, Bursa'da yatan padişâhların hepsinden daha azametlidir. Temiz, mavi bir kubbesi, sanduka üzerinde nakışlı, yaldızlı örtüsü vardır. Saltanat süresi 28 senedir. Ömrü ise 49 senedir.

Hayırları: Edirne'de üç şerefeli bir mescidi vardır ki, mescidlerin en güzeli diye şöhret bulmuştur. Gaza malından iki medrese, bir hadis okulu, bir bedestan ve Ergene köprüsünü yaptırmıştır. Sadat-ı Kirâma (Peygamber sûlâlesinden olanlara) maaş tayin eden ilk padişâhtır.

İkinci Murad devrindeki âlimler, salihler ve şeyhler:

Şeyh Zekeriya Halveti: Pîr İlyas'ın halifesidir. Mezarı, şeyhinin evine yakın Saraçlar mescidi yakınındadır.

Hüsameddin oğlu Şeyh Abdurrahman: Gümüşlüzâde adı ile meşhurdur. Pîr İlyas'ın kızının oğludur. Koca Murad Hanın üç oğlundan ikisi elini öpüp de şehzâde Mehmed Han ayağını öpünce, Hazreti Şeyh bu Şehzâdeye gönülden hayır dua ettikten sonra: «Kostantiniye kalesini tâmir edip, câmiler ve ilim okulları yap» diyerek Fâtiha okurlar. Yirmi bir yıl sonra Fatih'e İstanbul'un fethi nasib olmuştur. Bu muhterem Şeyh, Pîr İlyas mezarına yakın Yakup Paşa tekkesinde yatar.

OSMANLI ŞEHZÂDELERİNİN ZİYARET YERLERİ

Osman Gazi'nin oğlu Şehzâde Alâûddin Paşa sekizyüz dört tarihinde vefat etmiştir. Babası ile beraber Orhan Gazi yanında yatar.

Bayezid-i Velî oğlu Şehzâde Şehinşah: Bursa'da hâkim idi.

Şehzâde Şehinşah oğlu Şehzâde Mehmed: Babasıyla Bursa'da beraberdi.

Bayezid-i Velî'nin oğlu Şehzâde Mehmed'in oğulları Şehzâde Mûsâ, Şehzade Emir, Şehzâde Orhan, Şehzâde Alemşah, Alemşahın oğlu Şehzâde Osman.

Bayezid-i Velî oğlu Şehzâde Ahmed Han: Sultan Ahmed'in Şehzâde Alâeddin, Şehzâde Ali Han adlı iki şehzadeleri vebâdan vefat etmiş ve cenazeleri Bursa'ya götürülerek Orhan Gazi ile Osman Gazi arasında toprağa verilmiştir.

Bayezid-i Velî oğlu Şehzâde Korkud: Biraderi Birinci Selim ile büyük bir savaş yaparak yenilmiş ve kaçarak Teke vilâyetine sığınmıştır. Orada lalası Piyâle ile bir mağarada gizlenerek 909 tarihinde vefat etti. Bursa'da İkinci Murad yanında bir yüksek kubbe içinde toprağa verildi. Doğrusu genç ve yakışıklı şehzâde imiş.

İkinci Murad Hanın oğlu Şehzâde Hasan: Fatih Sultan Mehmed'in ana bir kardeşi idi.

Şehzâde Kasım, Ali Şah, Cihan Şah, Veli Han, Boğa Han bunların hepsi İkinci Murad Hanın türbesinde gömülüdürler.

Cem Şah, Çelebi Süleyman Bey, Şehzâde Süleyman Çelebi, Çelebi Sultan Mustafa'nın da mezarları Bursa'dadır.

BURSA'DAKİ EVLİYÂ TÜRBELERİNİN VASIFLARI

Şeyh Geyikli Baba Sultan: Yesevî tarikatından, Azerbaycan şehrinden Çeri Hasan sülâlesindendir. Büyük dağlarda vahşî sığırlara binerek Orhan Gazi ile sefere gitmiştir. Yüklerini bile vahşi geyiklere yükletirmiş. Bursa'da iç kalede büyük bir ağaç dikmiştir. Halen göklere yükselmektedir. Tekkesi Orhan Gazi yapısıdır.

Şeyh Hazret-i Abdal Mûsâ: Bu da Yesevî tarikati fakirlerindendir. Hacı Bektaş ile Anadolu'ya gelmiş ve çeşitli kerâmetleri görülmüştür. Bunlardan biri, kor halindeki ateşi pamuk içine sarıp Geyikli Babaya hediye göndermiştir. O da karşılık olarak süt göndermiştir ki, bunun mânâsı, «Sen ateşle pamuğu birleştirdin ise, ben de vahşi gazalları ehlileştirerek halis sütlerini içtim» demektir. Bursa fethinde bulunmuştur. Mezarı mâmur bir tekkedir.

Şeyh Hazret-i Abdal Murad: Horasan erenlerinden olup, Bursa fethine katılmıştır. Allah âşıklarından ve ermiş bir kimsedir. Mezarı Bursa'nın güney tarafında şehre bakan bir ormanlık içindedir. Türbesinde üç zira' uzunluğunda bir kılıcı vardır. Sultan Ahmed bu kılıcın bir zira' kadarını kestirerek hazineye getirmiştir.

Mehmed Fenârî oğlu, Hamza oğlu Şemseddin Mehmed: Yıldırım Han zamanı bilginlerinin önde gelenlerindendir. Yetmiş dalda kitap yazmıştır. Fakat sonraları gözleri kör olmuştur. Kör olmasının sebebini şöyle yazarlar: Bir gün Molla Fenâri, hocası Kara Alââddin hazretlerinin mübârek mezarını açar. Kefenini kaldırdığında, mübarek vücudlarını taptaze görür. Mezar içinden bir sesle birlikte rüzgar meydana gelir, mezarın toprağını Mollanın gözlerine doldurur. O anda gözleri kör olur. Meğer Molla, «Toprak âlimlerin etlerini yemez» sözünü inkâr edermiş. Senelerce kör kalmış. Bir gün, Orhan Gazi'nin veziri İvaz paşa'nın Mollaya canı sıkılarak, «Acaba o günü görür müyüm ki, şu kör Şemseddin Mehmed'in cenaze namazını kılam!» der. Derhal, İvaz Paşanın bu sözünü Mollaya yetiştirirler. Molla da der ki: «Kahredici Allah kaadirdir ki, bir anda İvaz Paşayı kör edip bu hakirin gözlerini açа ve onun namazını bu âciz kıla..» Allah'ın hikmetinden olacak, kısa bir zaman sonra İvaz Paşanın gözleri görmez olur. Kadir gecesi Mevlâna Şems kadire erişip, gözleri Allah'ın emri ile açılır. Ve ertesi günü İvaz Paşanın cenazesine imam olur. Bu garip keşfi ülemâ kerametidir. Mevlâna 833 tarihinde vefat edip, Bursa'da kendi medreseleri yanında toprağa verilmişlerdir. Maddi ve mânevî ilimlerde üstad idi.

Seyid Emir Sultan: Hz. Hüseyin neslindendir. Buhara'da doğup büyümüş, hac farizasını yerine getirmek için Mekke-i mükerremeye, oradan Medine-i münevvereye gelmiş, atası Hz. Peygamberi ziyaret ederken Medine şerifleri, «Nedir bu sendeki Muhammed sülâlesi sikkesi?» diye kötüleyerek sataşmışlar ve sırasını vermemişler. Hazreti Emir ise: «Geliniz, atanız huzuruna varıp şer'ile mahkeme olalım. Hangimiz temiz peygamber sülâlesinden ise, onlar hüküm buyursunlar» diye bütün şerifleri Hz. Peygamberin mübarek mezarı önüne götürür. Parmaklığa yapışarak: «Esselâmü aleyk ya ceddî» der. Hemen Ravza-i Mutahharadan: «Ve aleykesselâm ya veledi, Muhammed bin Ali ya ruh-ülnûru maalkandil» mübârek sözü işitilince, şerifler Emir'in ayağına kapanarak özür dilerler. Bir çoğu kendisi ile beraber Anadolu'ya giderler. Yolda, havada asılı bir kandilin kendileri ile birlikte menzil menzil hareket ederek karanlık gecelerde üzerlerine nur gibi ışıklar saçtığını görürler. Bursa'ya girdiklerinde, kandil sönerek kaybolur. Hazret-i Emir, kendi fakirlerine: «Ey kardeşler, bizim ömrümüzün kandili bu şehirde sönecek, makamımız bu şehir olacak. Seçkin atamızın işareti bu yoldadır.» der. O nur kandili, Bursa'da üç gün üç gece görünür. İleri gelenler ve Bursa halkı

bunu görerek, Emir'in ayağına yüz sürüp mûridi olurlar. Sonra, Bayezid Han dahi Emir'in atının yanında yaya yürüyerek ona biat eder. Ve iffetli kızını Emir cenabları ile evlendirir. Giderek ünü dünyaya yayılarak ulu bir sultan olur. Hatta Yıldırım Han, Ulu Câmii yaptırarak ilk cuma namazını kıldıktan sonra, Emir Sultana «İyi câmi oldu mu sultanım?» diyerek iltifatta bulunur.

Emir Sultanın menkıbesi: Çapulcu Timur Acem diyarından çıkarak Bursa'ya doğru gelirken, Hazreti Emir'e hitaben:

«Sultanım, Bursa üzerine asi geliyor. Fakirlerin hali nereye varacak?» derler. Emir de «Emri altında olduğumuz, işini bilir. Eskici Kocaya ve Hazreti Hızır'a ısmarlamıştır. Onlar bu işe memurdurlar. Onlar bilirler» der. Bilâhare Yıldırım Bayezid Han ahrete göçtükten sonra, Emir Sultan bir tezkere yazarak:

«Var şu kâğıdı Timur ordusunda bir koca eskisi vardır, ona teslim eyle. Buradan hareket buyursunlar!» diye mûridlerinden birine verir. Derviş tezkereyi götürüp Eskici Kocaya teslim edince, mübârek Eskici Hazretleri:

«Öyle mi buyurdular? N'ola, buradan kalkalım!» diyerek iğnesini başına sokup, diğer âletlerini toplayarak kalkar. O anda Timur ordusunda bir karışıklık çıkar. Çadır falan kalmaz. Bütün asker grup grup giderler. Meğer o eskici, kutubların kutbu imiş. Emir'in buna benzer birçok menkıbesi vardır. «Emir Sultan menkıbeleri kitabı» adlı büyük bir kitapta yazılıdır. Emir Sultan'ın vefat tarihi:

«Oldu tarihi (intikaal-i emir)» sene 833.

Bursa şehrinin dışında, doğu tarafındaki yüksek, havadar bir yerde, büyük bir kubbe içinde yatmaktadır. Yüksek kapısının kanatları baştan başa gümüş pullar, gümüş halkalar, sanatlı gümüş kulplarla süslüdür. Kapısının eşiği dahi gümüş döşelidir. Bu kapıdan aşağı altı basamak taş merdiven ile mezara inilir. Duvarlarının içi ve dışı baştanbaşa görülmeye değer ibret verici renkli çinilerle kaplıdır. Pencerelerinin dört tanesi doğu tarafına ve Bursa ovasına bakar. Tunçtan yapılmışlardır. Dört penceresi de kıbleye ve câmi avlusuna bakar. Bu türbe içinde asılı mücevher eşya, ancak Hz. Peygamberin türbesinde bulunur. Buradaki ibrişim halılar hiçbir yerde yoktur. Mübârek kabrin dört tarafında yüzlerce altın ve gümüş çırağlar ve kandiller vardır ki, her biri kırkar ellişer kıyye gelir.

Mübârek sandukasının etrafında Şeyh Bekri, Abdullah Kırımî, Halidî, Demirci Kulu, Zehbi, İbni Şeyh Dede Mehmed, Karahisarî Hasan Çelebi gibi meşhur hattatların yazdıkları

âyetler vardır ki, herbiri birer Efrasiyab hazinesi değerindedir. Mübârek sandukası sırmalı ipekle örtülüdür. Saadetlû başlarının bulunduğu yerde yeşil Hüseynî sarığı ile öyle heybetli görünürler ki, türbesine giren, sonbahar yaprağı gibi tirtir titrer. Bazı kimseler edeblerinden içeriye girmeyerek başı tarafında Fatiha okuyup geçerler. Türbenin kıble tarafı şirin ve nurlu bir câmidir. Avlusunun dört tarafında fukara odaları vardır. Bir yemek imareti vardır. Gece ve gündüz herkese bol bol nimet dağıtılır.

Bir menkıbesi daha: Sultan Birinci Selim Bursa Yenişehir'inden gelirken, atalarının mezarlarını ziyaret eder. Oradan Hazreti Emir'in türbesine gelip ruhâniyetlerinden imdat isterken, Cenab-ı Emir'in mezarından: «Yâ Selim, Mısır'a gir, selâmetle inşallah» mübârek sözü işitilir. Duyanlar, «Müjde padişahım! Sana Mısır fethi müjdelendi!» derler. Ve Kemal Paşazâde Ahmed Efendi bu niyete «el-Fâtiha» der. Hakikaten, Sultan Selim Mısır'a giderek Mısır'ı fethedip emniyet ve selâmetle şehre girer. İşte Hazret bu derece ulu bir sultandır.

İlâhî sırlar müftüsü, hudutsuz nurları gören, Ahmed Bistâmi oğlu, Ali oğlu Şeyh Abdurrahman: Tefsir, fıkıh ve hadis ilminde emsâlsizdi. Şiirde de eşi bulunmaz bir şairdi. Bursa'da oturduklarına dair şu beyti söylemişler:

Fakir garib câe li'r - Rum zâiren
Deâ Abd Rahman mukim bi Bursa

Mezarı Bursa'da şehir içindedir.

Şeyh Abdüllâtif: Bu zat Konya'ya gidip Sadreddin Konevî Hazretlerini ziyaret ederken, nurlu türbede bir el peyda olarak şeyhi eteğinden tutar ve sanduka yanına oturtur. O sırada, «Yasin oku!» diye mübarek bir ses işitilir. Hemen mübârek şeyh de yüksek sesle Yasin-i şerif okumaya başlar. Keşif ve keramet sahibi büyük bir zattır. 856 senesinde Konya'dan Bursa'ya gelerek Zeynîler tekkesini yaptırır. Mezarı da oradadır. Çelebi Mehmed Han zamanında bundan ulu sultan yoktu.

Zamanın zâhidi ve tek âbidi Mevlâna Mehmed: İkinci Murad devri bilginlerinden olup, mezarı Zeynilerdedir.

Yeğân oğlu Mevlânâ Yusuf Bâli: «Telvih» adlı kitaba değerli bir haşiye yazmıştır. Mezarı, Bursa'dadır. Acaib ve garip ilimlere vakıf, geniş gönüllü bir bilgin idi.

Kırımlı Abdullah oğlu Mevlâna Seyid Ahmed: Bu zâtın «Telvih» adlı esere yazdığı anlaşılması güç bir şerhi vardır. İkinci Murad'ın

Merzifon'daki medresesinde müderrislik yapmıştır. Mezarı Bursa'dadır.

İbrahim oğlu Seyid İlyas: Sinopludur. Bu zatın o kadar süratli bir kalemi varmış ki, «Muhtasar Kudurî» kitabını bir günde baştan sona yazmış. İmam-ı Âzam Hazretlerinin «Fıkh-ı Ekber» adlı değerli eserine güzel bir şerhi vardır. Mezarı Bursa'da Zeyniler yanındadır.

Şeyh Akbıyık Sultan: Bayramiye tarikatı fakirlerindendir. İkinci Murad Han zamanında tarikatın öncülerinden idi. Binlerce müridi vardı. Sonunda ilâhi aşkın tesiriyle vefat etmiştir. Mezarı Bursa'dadır.

Şeyh Uzun Muslihûddin: Bakır Karyesindendir. Bursa'da «Şeyh Tâcüddin» Hazretlerinin nurlu türbelerinde eski bir hasır üzerinde kırk gün Yasin-i şerif okumuş, kırkıncı günün sonunda o mübârek mezara yaslanarak ruhunu teslim etmiştir. Cenazesi yıkandıktan sonra Tâcüddin Hazretlerinin civarına defnedilirken, Tâcüddin'in mezarından çıkan beyaz bir elin Cenab-ı Muslihûddin'e yer hazırladığını bütün cemaatın gördüğü tevatürle sabittir.

Yusuf oğlu, Ali oğlu Mehmed Şah: Fenâri sülâlesindendir. Fatih zamanında dünyaya gelmiştir. Mezarı Zeyniler civarındadır.

Ruhâni âlem kutbu, ilâhi hikmet madeni Hazreti Molla Fenâri: Allah'ın rahmeti üzerine olsun. İkinci Murad Han ve Fatih devirlerinde âlimlerin hocası ve çok büyük bir bilgin idi. Bütün ilimlerde sayısız eserleri vardır. Vefatına tarih: «Cennet-ül - Firdevs» dir. Sene 834.

Abdal Mehmed Hazretleri: Ana cadde üzerinde güzel bir türbesi vardır. Gelip geçenin dinlendiği ve ibadet ettiği safalı bir tekkedir.

Şeyh Sultan Ramazan Baba: Mezarı çimenlik ve havadar bir yerdedir. Başları açık, ayakları çıplak, ârif-i billahlı dervişleri vardır.

Şeyh Hazreti Cünûnî Efendi: Mevlevihâne şeyhi olduğu için mezarı tekkesi içindedir.

Ruhâni âlem kutbu, ilâhi hikmet madeni Şeyh Ebu İshak Kâzani: Mübârek isimleri İbrahim, künyeleri Ebu İshak'tır. Anneleri Şefriyan Hatun idi ki, Erman krallarının kızı imiş. 352 senesi Ramazanında pazartesi gecesi dünyaya gelen bu zat, büyük şöhrete ulaşarak kutublar kutbu derecesinde vefât etmiş, Erzurum'da Tebriz kapısının iç tarafında bir kale içinde toprağa verilmiştir. Van kalesinde kapanıp mecburen Revan'ı veren Şehid Murtazâ Paşa, Ebu İshak ile âynı türbede yatar.

O büyük türbeyi ziyaret ettiğimiz zaman ak sakallı bir ihtiyar türbedarı vardı.

Bursa'daki ziyaret yeri Ebu İshak Kâzanî'nin makamıdır ki, Yıldırım Bayezid Han yapısıdır. Deveciler mezarlığının karşısında bir dervişler tekkesidir. Safer pazarı Evliyâsı ziyareti ile ona yakın Dâvud Baba ziyareti gelip geçen dervişlerin misafirhanesidir.

Çekirge Sultan: Eski Kaplıcada Gazi Hüdâvendigâr Hanın türbesi önünde, ayrı bir fakirler yeridir.

Şadi Sultan ziyareti: Emir Sultan yakınındadır.

Abdullah Efendi: Eser sahibi, mânâ denizi bir kimsedir.

Şeyh Emir Ali Efendi: Halveti tarikatına mensub, kerâmet sahibi bir ârif-i billahtır.

Sultan Karaca Mescidüddin ve Karanfil Dede ziyareti: Bursa'nın doğusunda, Hasan Paşa kapısından dışarıda Karanfilli tekkesinde yatar.

Sünbüllü Dede: Tatarlar kapısındadır.

Şeyh Ali Mest: Tatarlar kapısının içindeki tekkesinde yatar.

Hazret-i Şeyh Fazlullah: Büyük velilerden olup sultandır.

Molla Arab Cebbâri hazretleri: Mezarı dağ dibinde, câmii sahasındadır.

Şeyh Zeynüddin Hâfî: Pek ulu bir sultandır. Tasavvuf bahsinde eserleri vardır.

Elmevlâ Aşcızâde: İlim denizidir.

Hüsameddin Çelebi: Açık ve gizli ilimleri tamamlamış mübârek bir zât imiş.

Halis Dede (Şeyh Seyid Ali Bağı): Nakşibendi tarikatına mensub ulu sultandır.

Yoğurtlu Baba: Horasan erenlerindendir.

Hayâli Efendi: Hayâli adlı değerli eserin yazarıdır. Civarında Şeyh Aliyûddin Efendi; din deryasına dalan, yakîn denizinde kaybolan Hazreti Tâcüddin; Hazreti Zeynûddin —bunun da birçok eserleri vardır— yatmaktadır.

Rabbani hikmet madeni, gizli güneş Şeyh Hazreti Karamâni, Şeyh Hazreti Abdüllâtif Efendi, Hacı Halife —Bayramiye tarikatından olup sultandır—, Şeyh Abdûllaziz Efendi, Şeyh Hazreti Safaeddin, Muallimzâde Mehmed bin Müslihûddin Rumi dahi buradadır. Sonuncu zat, çok derin bilginlerdendir. Mânâ denizi yüzücülerinden bir Çelebi imiş. Eserleri değerlidir. Ölümü için Hayâli'nin yazdığı tarih: «Makam olsun ona Firdevs-i âlâ» Sene 980.

Şeyh Hazreti Seyid Ali: Âlim ve ilmi ile amel edenlerdendir. Mekkelidir.

Mevlâna Hasan Çelebi: Müfessir, muhaddis ve bilginlerin büyüklerindendir.

Hızır oğlu Molla Hüsrev: Dürer ve Gurer sahibi bilginler sultanıdır. Bunun mezarı da Zeynûddin Hâfi'nin yanındadır. Orada küçük bir tekke vardır. Son derece karanlık bir ibadet yeridir. Molla Hüsrev Dürer ve Gurer'i burada yazmıştır. Hakir, teberrûken o tekkeye girerek bir hatmi şerif okudum ve sevabını Molla Hüsrev'in ruhuna hediye ettim.

Şeyh Abdüllâtif Mukaddesi: Yıldırım Hanın imamı idi.

Hazreti Şah Efendi: Müfessir, muhaddis ve eser sahibi bir zâttır.

Sarımsakcızâde Süleyman Efendi: Eski Kaplıca yanında ayrıca nurlu bir türbesi vardır. Osmanlı ülkesinde ve diğer memleketlerde okunan Mevlid-i şerif manzumesini işte bu Süleyman Efendi yazmıştır. Doğrusu, sehl-i mümteni' (kolay görünüp yapılması zor olan) ve mu'ciz şiirdir. Yıldırım Han câmii yakınında «Kadidler mezarı» denilen yerde büyük bir mağara içinde yüzlerce seneden beri ölüler kadid olup, taptaze yatarlar. Gömülü değildir.

Elmevlâ Seyid Ali: Bursa mezarlığında gömülüdür.

Bağdadlızâde Hasan Çelebi: Güvercin ruhu ten kafesinden uçarak Bursa'da Zeynilerde yuva tuttu. Orası hâlâ herkesin ziyaret yeridir.

Hüsameddin oğlu, Mehmed oğlu, Hüsameddin Hüseyin: Kara Çelebizâde adı ile şöhret bulmuştur. Mezarı, Emir Sultan câmii önündedir.

Rükni muhterem, kutbu muhteşem, yegâne zâhid, zamanın ârifi Şeyh Mehmed Ûftâde Efendi: Üsküdarlı Mahmud Efendinin öncüsüdür. Bunlar Halveti tarikatındandırlar. Fakat Mahmud Efendi Halvetilerin başıdır. Ûftâde Efendi Bursalıdır. Mezarı yine Bursa'da iç kale içerisindeki câmilerde bir büyük tekkedir. Vefâtına tarih:

Düştü ıskaat-ı (bâ) ile tarih
Geçti Ûftâde-i Bursa'nın kutb'u

Büyük Kerâmetler ve yüksek makam sahibi idi.

Kemaleddin Kara Dede: Amasya yakınındaki Sünde kasabasındandır. Evvelâ altmış sene debbağlık ederek vücudunu mahvedip,

nefsini gerdeman (4) ederek işini bitirmişti. Amma ilimden nasibi olmadığından, sonraları Allah'ın hidayetine erişip Bursa müftüsü Hatip Kasımzâde'den kara heceye (alfabeye) başlayarak bir senede Kur'an-ı Kerimi tamamlamış, yedi senede de fenleri tamamlayarak Bursa'daki Murdiye medresesine müderris olmuştur. Bundan sonra da uzun seneler yaşayarak birçok yüksek makamlara erişmiştir. Cildler tutan muteber ve faydalı eserleri vardır. Hatta «Dede Cöngü» adlı güzel eser de bu zatındır. Bursa'da dünyaya vedâ etmiştir. Mezarı Emir Sultan civarındadır. Vefâtına tarih:

«Gülşen-i cennet ola me'vâ ola» Sene 974.

Şeyhülislâm Aziz Efendi: Müftü iken azledilerek Bursa'ya sürgün edilmiştir. Vefat edince, Deveciler mezarlığı yakınında cadde üzerinde toprağa verilmiştir.

Elmevlâ Salih oğlu Ali: Vâsi Ali'si adıyla ün kazanmıştır. «Hümâyûnnâme» nin yazarıdır. Daha çeşitli eserleri vardır ki, her biri birer padişah hazinesidir.

Akşemseddin oğlu Şeyh Nurullah: Babalarından ayrılarak ilim tahsil etmek için Bursa'ya gelmişlerdi. Çekmecesinde kalem yontarken kalemtraş karnına batmış ve bu surette can kuşu, cennet âlemine yolcu olmuştur. Mezarı Zeyniler tarafındadır.

Emir Şah oğlu Abdulgani: Boluludur. İstanbul kadısı oluşuna tarih: «Vâlî-i seccâde-i şerî-i mübin» Vefatına tarih: «Ficennet'il - Huld süknâhu». Bunun mezarı da Zeyniler yakınındadır.

Bursa'da daha pekçok velileri ziyaret ettikse de, isimlerini bilmediğimden yazamadım. Bu yazdıklarım, türbelerinde Yâsin-i şerif okuyarak ruhaniyetlerinden yardım istediğim ve bir yolunu bularak öğrendiğim canlardır. Bu kitabımı okuyanlardan da, bu velilerin ve bilhassa hakirin (Evliya Çelebi'nin) ruhuna şuracıkta bir Fâtiha okumalarını diliyorum.

1050 senesi Safer ayının altıncı günü velinimetlerimizle vedalaşarak, birçoğu da sevgilerinden atlarına binerek bize katıldıkları halde arkadaşımız Okcuzâde Ahmed Ağâ ile Nilüfer köprüsüne kadar geldik. Orada gelenlerle vedalaşarak dört saatte yine Mudanya kasabasına vardık. Orada hayvanlarımızı Bursa ileri gelenlerinin hizmetlerine teslim ederek yükü az olan bir gemiye bindik. Uygun bir günde yola çıkıp dalgaya kapılarak sallana sallana çalkalanıp, bir günde canımızdan bıktığımız halde Bozburun iskelesine geldik.

---

(4) Debbağlık ıstılahında, derinin asidli su içinde bekletilerek sertliğini kaybetmesine denir.

Yüreekler dağlayan, amansız Bozburun iskelesinin vasıfları: Eskiden bakımlı bir iskele imiş. Rüzgâr almayan akıntılı bir körfezde olduğundan, gelen gemiciler girdaba düşerek beş on gün, yahut bir-iki ay yatarlar. İşte burada bekleye bekleye bıkan taife ve tüccarın bedduası eseri olarak burası harab olmuş ve olmakta devam etmektedir!... İskele başında bir han, birkaç misafirhane, küçük bir camii şerif ile birkaç bakkal dükkânı, ekmekçi ve bozacı dükkânları var. Başka bir bina eseri yoktur. Fakat dört tarafında bağ ve bahçeleri çoktur. İskele başındaki câmii şerifin kapı ve duvarlarında, misafirlerin şikâyet yazılarından bir harf yazacak yer kalmamıştır. Bir gemi bu girdaba düştüğü takdirde, kurtulması mümkün değildir zira. Çeşitli lisanlarda yazılmış değişik yazılar seyretmek isteyenler, Bozburun'a varıp duvarları seyir ve temâşâ etsinler.

Dâd elinden Bozburun
Feryad elinden Bozburun
Bekleye bekleye seni
Kalmadı ağız burun!

Başka bir mısra': «Ey bela! Bozburun feryad elinden, âh dâd!» gibi sayısız beyitler ve sohbetler vardır ki, okuyanlar gülmeden hayran kalırlar. Hakir dahi iki gün bu vaziyette bekledikten sonra nihayet zarif, temiz onbeş adam bir araya gelerek silahlarımızı omuzlayıp karadan yola düştük. Üç bin adım kadar gittikten sonra Armutlu nahiyesine vardık.

Armutlu kasabası: Nahiyedir. Nâib oturur. Subaşısı, Bursa Beyi tarafından tayin edilir. Kasaba bir düz sahrada, bağlı ve bahçeli, etrafı armut bahçeleri ile süslü olup bakımlıdır. Onun için Armutlu derler. Üç yüz kadar bakımlı evleri vardır ki, baştan başa kiremitle örtülüdür. Bir câmii, bir hamamı, üç mescidi, bir hanı, on kadar da dükkânı vardır. Suyu ve havası çok güzeldir. Bir gece orada misafir kalıp, sabahla beraber gemicilerin haber vermesiyle acele kıyıya gelerek yine gemiye bindik. Allah'a hamdolsun, hafif bir batı rüzgâriyle Bozburun girdabından kurtulup yelkenleri açarak «Katırlı» adlı dağın dibinden Bababurnu denilen yerde «Baba Sultan» ruhuna Fâtiha okuduk. Elli mil denize açılıp ilerlediğimiz vakit, hava düzelerek ortalık süt liman oldu. Herkes hayrette kaldı.

Kalur hicr ile girdab-ı gamda zevrak-ı dil
Ne çâre, nehliyelim? Rüzgar elimde değil

Mânası gereğince deniz üzerinde serseri gezdik. Sonunda hava bozulunca, «Orsa» (5) kullanarak ikindi vakti İstanbul kıyılarında beş mil daha seyrederek «Ayastefonos» kasabasına geldik.

Ayastefonos kasabası: Madyan oğlu Yanko İstanbul'u kurduğu vakit oğlu «Aya İstefon» da bu şehri yaptırdığı için, galat olarak «Ayastefonos» derler. Deniz kenarında, Bostancıbaşı idaresinde bir subaşılıktır. Bir yasakcı kulluğu vardır. Eyüp mollasının nahiyesi hükmündedir. Kefere asrında büyük şehir imiş. Emevilerden Abdülmelik oğlu Süleyman asrında İstanbul kuşatılarak fethedilemeden dönüldüğü zaman, Ömer bin Abdülaziz Hazretleri bu şehri halkının itaatsizliği sebebiyle harab etmiştir. Hâlâ beş yüz bakımlı evi olan bir Rum kasabasıdır. Bir tekkesi, bir küçük çarşısı, iki de kilisesi vardır. Amma havası çok güzeldir.

Burada bütün arkadaşlarımızla gemiden çıkıp misafir olduk. Sabahleyin yaya olarak deniz kıyısından kuzeye giderek üç saatte İskender Çelebi Bahçesi'ne vardık.

Deniz kıyısında İrem bağı gibi bir hünkâr bahçesidir. İkinci Selim Han devrinde «İskender Çelebi» adlı bir defterdarın bahçesi imiş. Mimar Sinan yapısıdır. İskender Çelebi'nin çocuksuz olarak vefat etmesi üzerine, padişahlara mahsus has bahçe olmuştur. Bir Bostancıbaşısı, iki yüz kadar da külâhlı bostancısı vardır.

Şeyhülislâm Hüseyin Efendi ziyareti: Dördüncü Murad devri müftülerindendir. Şimdiye kadar öyle bir müftü gelmemişti. Hafızasında kırk binin üzerinde fetva vardı.

Ziyaretten sonra, bahçe yetkilisinden atları aldık. Arkadaşlarımla atlara binerek yola çıktık. Deniz kenarında giderken, elbise ve yüklerimizin bulunduğu gemi de kürek çekerek bizimle yarış ederdi. Nihayet, bin elli senesi Safer ayının beşinci günü İstanbul'a girdik.

Hakir (Evliyâ) o gün üzüntü içerisinde olan evimize varıp baba ve annemin mübârek ellerini öpüp mübârek huzurlarında durduğumda, muhterem babam dedi ki:

— «Safa geldin Bursa seyyahı, safa geldin.»

Halbuki benim ne tarafa gittiğimden kimsenin haberi yoktu. Ben:

— «Sultanım! Hakirin Bursa'da olduğumu nereden bildiniz?» Buyurdular ki:

---

(5) Gemicilikte, yelkenleri mümkün olduğu kadar rüzgârın estiği tarafa yaklaştırarak seyretme şekline verilen ad.

— «Sen 1050 senesi Muharreminin aşûresinde kaybolduğun gece, ben nice tesirli duâlar okudum. Bin kere «İnnâ a'taynâ» suresini okudum. O gece rüyamda seni gördüm ki, Bursa'da Emir Sultan tekkesinde, ruhaniyetinden yardım isteyip, seyahat rica ederek ağlardın. O gece bana nice hal ehli canlar rica ederek senin seyahata çıkman için izin isterlerdi. Ben de o gece hepsinin rızası ile, sonra izin verdim. Fâtiha okuduk. Gel şimdi, oğul! Bundan sonra sana seyahat göründü. Allah mübârek eyleye! Amma sana nasihatım var.»

Sonra elimden tutarak, huzurunda ayak üzere durdurup, sağ eli ile sol kulağımı bükerek şu nasihata başladı:

Babamın nasihatı: «Oğul! Besmelesiz yemek yeme, sonra yoksul olursun. Eğer sırrın var ise, sakın hanımına söyleme... Cünüb iken yemek yeme. Elbisenin söküğünü de üstünde dikme. İyi adını kötüye çıkarma. Kötüye yoldaş olma, zararını çekersin. Sen yürü ileri, gözüm! Kalma geri. Alay bozma. Tarlaya basma. Yârân payına göz dikme. Bir şey komadığın yere el uzatma. İki kişi konuşurken dinleme. Ekmek ve tuz hakkını gözet. Nâmahreme bakıp ihânet etme. Dâvetsiz bir yere gitme. Gidersen emin olduğun yere, namuslu kimseye git. Sır sakla. Her mecliste işittiğin sözleri aklında tut. Evden eve söz taşıma. Kötülemeden, dedikodudan, fenalıktan uzak ol, âhlaklı ol. Herkesle iyi geçin. İnad ve kötü sözlü olma. Senden büyüklerin önünde gitme. İhtiyarlara hürmet et. Dâima temiz ol. Haram ve yasak edilen şeylere yaklaşma. Beş vakit namaza devam edip, iyi hal ile tanınarak, ilim ve faziletle meşhur ol.

Nasihat (6):

Sormağa ey yar — Eyleme gel âr
Anla ne kim var — İlm-i tamâmı
Farisîyi bil — Ehlini bul - gil
Efsah-ı nâs ol — Arab ve Âcemi
Vakt-ı namaz it — Hakk'a niyaz it
Hâlikı yâd it — Gözle imâmı
Bildiğin öğret — Dersini fikret
Eyleme hiç red — Hâs ve âm'ı
İlme harîs ol — Şuğle enîs ol
Ehle celîs ol — Görme melâmi
Damla be-damla — Göl olur anla
Sözümü dinle — Temme kelâmî

(6) Bu beyitler esasen Şeyhülislâm Ebussuud Efendinindir.

Oğul! Dünya yönünden nasihatım odur ki, her zaman geniş kalbli ve hoş meşreb ol. Her vakit beraber bulunduğun vezirler ve âyâna varıp dünya için bir şey isteme ki, senden nefret edip seni küçük görmeyeler. Rıza lokmasıyle yetin. Eline geçen malı da israf etme. Kanaatle geçin. «Kanaat, tükenmez hazinedir» demişler. Sağlıkta, sabırlıkta lâzım olur. Dünyalık akçeyi lokma ve hırka için saklayıp nâmerde muhtaç olma. Çünkü:

«Düşmana kalırsa kalsın,
Dosta muhtaç olma tek.»

demişler. Gelip geçtiğin yerlerde iki yerden gayret kuşağını beline bağlayıp kendini her zaman muhafaza et. Su uyur, hilekâr ve zâlim düşmanlar uyumaz. Büyük velilerin ziyaretleriyle meşgul olup bütün ziyaret yerlerini ve her memleketin ovalıklarını, yüksek dağlarını, ağaçları ve garip taşları, şehirlerini, ibretli eserlerini, kalelerini, fethedenleri ve yaptıranlarının büyüklüklerini yazarak, «Seyahatnâme» adıyla bir eser meydana getir. Geleceğin ve sonun hayır olup düşman şerrinden emin olasın. Allahu Teâlâ yardımcın olsun. Dünyada selâmet ve emniyet, son nefesinde iman bulasın, Hz. Peygamberin sancağı dibinde haşr olasın. Bu nasihatlarımı kulağına küpe eyle!»

Deyip, enseme bir pehlivan sillesi vurarak, kulağımı burdu. «Yürü, sonun hayrola, Fâtiha!» dedi. Hakîr sillenin sarsıntısından kurtularak gözümü açtım ki, evimizin içi nurla dolmuş. Hemen babamın mübârek elini öperek sustum. Onu gördüm ki bir heybe içinde bir Kâfiye kitabı, bir Şâfiye, bir Molla câmii, bir Kudurî, bir Mültekâ, bir Kehistanî kitabı, bir Hidâye, bir Gencine-i nâz... Hâsılı, on iki kadar nefis kitap hediye ederek iki yüz kadar sikkeli Eşrefî altın yol harçlığı verdi.

«Yürü, ne tarafa gidersen sana izindir. Amma gurbet diyârında tedarikli bulunup merd ol. Dert ehline yardım et!» diyerek alnımdan öpüp, Çarşamba pazarında Abdülvâhid Efendi'ye götürdü. Onların da hayır duâsını aldık. Şeyh Mısırlı Ömer Efendi'ye, Şeyh Gafurî Efendi'ye, Şeyh Ehl-i Cennet Efendi'ye, Şeyh Bektaş Hasan Efendi'ye götürdü. Hâsılı, on iki kadar büyük şeyhin mübârek ellerini öptük. Hepsi de, «Yürü! Seyahatini Allah mübârek ede» diye himmet buyurdular. Allah'ın emri ile Hakîrin kalb gözü açılarak bu zayıf kula bir heyecan geldi ve sevindim. Oradan minnetsiz evimize geldik. O hafta 1050 Rebiülevvelinin birinci günü, akrabamızdan

Kuloğlu Mehmed reisin gemisiyle İzmit'e gitmek üzere yola çıkmadan önce muhterem babamın elini öptüm.

İZNİKMİT (İZMİT) VİLÂYETİNE SEYAHATİMİZİN AYRINTILARI

Cuma günü, Yemiş iskelesinde elbisemizi gemiye koyduk. Cuma namazını yine o iskelede Ahî Çelebi Câmiinde kılarken, hatırıma, rüyamda bu câmi içinde Hz. Peygamberin imâmlık ederek Hakîrin müezzinlik yaptığım sabah namazı ile Hz. Peygamberin elini öperek meclisin heybetinden şefaat yerine seyahat isteyişim geldi. «Allah'a hamdolsun, seyahat nasib oldu» diye, binlerce hamd ve senâlar ederek, yüzümü yerlere sürdüm. Sonra gemiye binerek, poyraz rüzgârıyle kopup Üsküdar tarafında Kadıköy burnuna, Kalamış burnuna, Hünkârın Fenerbahçesi burnuna, Yelkenkaya burnuna uğradıktan sonra, yelken açıp uygun rüzgârla giderek «Darıca» kalesine geldik.

Darıca'nın vasıfları: İstanbul'a olan uzaklığı seksen mildir. Deniz kenarında yalçın kaya üzerinde dört köşe, şeddad tarzında taştan inşa edilmiş, sarp bir kaledir. Limana bakan bir kapısı vardır. Dizdarı ve neferleri yoktur. Fakat içinde yirmi kadar kiremit örtülü evleri vardır. Bir câmii var. Çarşısı, pazarı ve hamamı yoktur. Kostantinoğlu, Asem diyârında Dârâ'yı mâğlûp ederek Dârâ evlâtlarını, burada bir mağara içinde, papazların eline teslim etti. Sonra bu kaleyi yaptırarak adını «Dârâ» koydu ki, «Dârâoğulları» demektir. 827 tarihinde Çelebi Sultan Mehmed tarafından fethedilmiştir. Hâkimi kireççibaşıdır. Evkafı subaşılıktır. Gebze kazasının nahiyesidir. Aşağı varoşunda üç yüz kadar kiremitli evler vardır. Bu varoşun bir câmii, bir hanı, bir hamamı ve küçük bir çarşısı vardır. Çok güzel bir liman olduğundan, Gebze şehrinin iskelesidir. Gebze, buranın kuzeyinde dağlar üzerinde bir saatlik uzaklıkta, Bağdad ve Erzurum yolu üzerindedir.

Bu kalede demir aldık. Hava uygun olmadığından, gemiciler kürek çekmeye başladılar. Böylece yirmi mil mesafedeki «Dil» iskelesine geldik ki, burada Konya, Haleb, Şam ve Mısır'a giden hacılar, tüccar, ziyaretçiler at kayıklarına binip bir mil kadar karşı tarafta bulunan «Hersek Dili»ne geçerler. Çünkü bir boğazdır. Doğu tarafı seksen mil uzunluğunda büyük bir körfezdir ki, nihayetinde İzmit şehri vardır. Bu Gebze dili iskelesinde iki eski han, iki ekmekçi dükkânı, bir bozahâne, iki bakkal dükkânı ve bir çeşme vardır ki, üze-

rindeki tarihten Sultan Murad'ın Bostancıbaşısı Mustafa Ağanın 1048 yılında yaptırdığı anlaşılıyor.

Buradan yine gemiye binip üç mil kadar kürek çekerek, «İçme suyu» konağına geldik. Bütün arkadaşlarla dışarı çıkarak, deniz kıyısında çadır kurup eğlenceye daldık.

Müshil içme suyunun vasıfları: Her sene Temmuzda kiraz mevsiminde, İstanbul'dan ve diğer yerlerden buraya binlerce insan akın edip çadırlar kurarak bir saz ve söz, bir yiyip içme olur ki, kırk gün kırk gece devam eder. Dillerle tabir edilemeyen tüfenk ve fişenk şenlikleri olur. Derde kapılıp fasid ahlat hastalığına tutulanlar, burada üç gün, üç gece içme suyundan içerler. Allah'ın emri ile kimi kusarak sarı sarı yeşil safra, sevda, ahlat çıkarırlar ki insan fena kokusundan ölüm derecesine gelir. Bazıları, aşağısından safra, sevda, balgam, ahlat, kara balgam, gazbur, okrak, seyrence adlı çeşitli hastalıkları çıkararak sanki yeniden hayata kavuşurlar. Bazısından, benzetmek gibi olmasın, tesbih tanesi gibi kese kese şeyler çıkar. Kırk, ellişer boğum bağırsak şeklindeki bu çıkıları çalılara sererler. Gelip geçenler seyrederler. Tuhafdır ki, bazı keseleri yardıkları vakit içinden binlerce siyah başlı kurtlar ve kelebek gibi haşereler çıkar. Bu su, yalçın kayadan kaynayıp çıkar. Berrak, latif bir su ise de tuzlucadır.

İçme suyunun şartları: Bu suyu içecek olan kimse, evvelâ üç gün tuzlu ve etli bir şey yemeyip perhiz etmeli. Dördüncü gün, sabah ve akşam birer fincan su içmeli. Amma kendini sıcak tutmalı. Üç gün bu şekilde vücudunu alıştırarak tuzlu su içmiş olur. Sonra üç gün dahi üç nöbet bu suyu ve derisi yüzülmüş tuzsuz piliç suyu içer. Tamam onbeş «amel» ettikten sonra, yukarıdan ve aşağıdan iyice temizlenir. Limon suyu, mayhoş çorba içerek ishalini keser. Çeşitli faydalarını görür. Sonra buradan gemilere binip karşı taraftaki Yalova ılıcalarına giderek orada hamamlara girer. Sağlam bir vücuda kavuşarak sıhhat bulur. Bu su, işte böyle faydalı bir içme suyudur.

Buradan gemiye binip kürek çekerek yarım saatte İne Hacı köyüne vardık. Bu köy, deniz kıyısında bir mescidli, altmış evli bir Müslüman köyüdür. Bir değirmeni var. Buradan yine sekiz saat kadar kürek çektikten sonra Zeytinburnu köyüne geldik.

Zeytinburnu köyü: İzmit hudutları içinde bir iskeledir. İçinde hiçbir imaret yoktur. Yeniçeri ağalarına ait gemiler burada yükle-

nir. Dağlarda gelişmiş köyler vardır. Buradan da uygun bir günde körfezin iki tarafındaki mâmûr yerleri seyrederek sekiz saatte İzmit kalesine ulaştık.

Makedonya yahut Zanıkmit kalesi: Yunanlıların Aleksandra dedikleri İskender'in asıl adı «Yunanlı İskender» dir. Hz. Peygamberden sekiz yüz seksen iki sene önce bu İzmit şehrinde dünyaya gelmiştir. Amma Filikos oğlu İskender, Rumeli'nde Kavala'da doğmuştur. Yunanlıların kavline göre, dünyaya dört İskender gelmiştir. Amma İzmit şehrinde doğmuş olan İskender şanlı bir padişah olup, İzmit'i geliştirerek sağlam bir kale yaptırmıştır ki, İstanbul'a benzermiş. Hâlâ kalıntıları ve kale duvarları meydandadır. Yunan tarihlerinde, İzmit şehrine «İskender Makedonya» derler. İskender, Temmuz ayında, İstanbul'un karşısındaki Çamlıca dağlarında yaylaya çıkardı. Halen Üsküdar'ın adı bile İskender isminin galatıdır. İskender, İzmit'in doğu tarafındaki Sapanca gölünü yararak İzmit körfezine akıtmıştır. Sakarya nehri ile Karadeniz ve İzmit körfezi arasında, Kocaeli ve İzmit bir ada gibi kalmış imiş. Sonra İstanbul Tekfuru olan Kostantin, Sapanca halicini kapatarak İzmit'i adalıktan kurtarmıştır. Amma yine Osmanlı devleti isterse, Sapanca gölü İzmit körfezine akarak bir kantar odun beş akçe, bir tahta iki akçe olur. Ve bütün İzmit gemileri tâ Düzce pazarına yanaşıp orası ticaret iskelesi olur.

Bu İzmit kalesi İstanbul Rumlarının elinde iken, 831 yılında Orhan Gazi zamanında fethedilmiştir. Fethinde zorluk çekildiği için, fetihten sonra kalesi yer yer yıktırılmıştır. Bundan maksat, kâfirlerin tamahını kesmek, onları bir daha bu kaleyi almak hevesinden vazgeçirmektir. Halen yıkıntı artığı olarak deniz kıyısında dört köşe, bir kapılı büyük bir kulesi var. İçinde dizdarı ve neferleri var ise de içi, gemi alayı ve kerestelerle doludur.

Orhan Gazi bu kaleyi fethetmek için önce Koca Bey'i kumandan tayin ederek, «İznimdir, var git» buyurmuşlar. İşte «İzmit» de «İznim git» sözünün değiştirilmesinden meydana gelmiştir, derler. Bazıları da «izmagit» veya «izimgit» derler. Fetihten sonra, yine Koca Bey kumandan olarak Flipo vilâyetini fethederek adına Kocaeli demiştir. Fatih Sultan Mehmed Han Anadolu eyâletlerini yazdığı sırada, İzmit'i de Anadolu'dan bir sancak olarak yazmıştır. Zamanımızda burası, üç tuğlu vezirlere arpalık olarak tahsis edilirdi. Padişâh tarafından 2626 hâs hümâyûnu, 34 zeâmeti, 187 timârı, çeribaşısı ve aleybeyisi vardır. 350 akçelik itibarlı kazadır. Kadılığı, senelik beş-

bin kuruş olur. Paşalığı senede yirmi bin kuruşa varır mâmûr ve bakımlı bir büyük şehirdir. İskelesi büyük bir limandır. Sayısız tüccarları vardır. Bir yeniçeri serdarı bir sipahi kethüdası, bir müftüsü, bir nakibüleşrafı vardır. Âyan ve eşrâfı çoktur. Çoğu kereste tüccarlarıdır ki, çeşit çeşit ipekli elbiseler giyerler. Muhteşem yeniçeri otorakları, koruculari vardır. Bu şehrin üç bin beşyüz mükellef, süslü, kat kat bağlı ve bahçeli, mâmûr ve süslü kırmızı kiremit örtülü evleri vardır. Mükellef saraylarının en muntazamı Bağdad fâtihi Dördüncü Murad Hanın sarayıdır ki, bağ ve bahçeli büyük bir saraydır. Özelliklerini saymakta dil âciz kalır. Hâlâ padişahlara mahsustur. Bahçe üstadı ve ikiyüz bostancı neferleri vardır. Paşa sarayı, Altontopoğlu evi, Serdar Solak evi ile şehir yirmi üç mahalledir. Üç mahallesi Hristiyan, bir mahallesi Yahudidir. Yirmi üç câmii vardır. En eskisi çarşı içindeki Mahkeme Câmii olup bir minareli, örtülü, aydınlık bir câmidir. Bu câmii Süleymân Hanın vezirlerinden Pertev Paşa. burada yedi sene süren hâkimliği sırasında yaptırmıştır. Şık ve süslü, güzel bir câmidir. Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Bundan başka Mehmed Bey Câmii, Alâaddin Bey, Abdüsselâm Bey câmileri de Mimar Sinan yapısıdır. Mescidleri de vardır. Hadis mektebi ve Dârülkurrası yoktur. Hamamları içinde Pertev Paşa Hamamı'nın suyu, havası, binası, elbiseleri ve dellâkları güzeldir. Rüstem Paşa Hamamı da, Pertev Paşa hamamı gibi, Koca Mimar Sinan Ağanın elinden çıkmıştır.

Hanlarının en mükemmeli Pertev Paşa misafirhânesidir. Gelip gidenler için yapılmış yetmiş ocak bir handır ki, binası kargir, tuluz kubbe ve kurşunludur. Hanlardan başka, iskele başında sayıları iki yüzü bulan kereste ve diğer eşya depoları vardır. Çarşısı 1100 adet sanat ehlinin dükkânlarını içine alır. Kırk kadar da nakışlı kahvehaneleri vardır ki, civanları ile meşhur kahvelerdir. Bu şehrin kârgir bedestanı yoktur. Fakat tüccar hanlarında bütün kıymetli eşyaları bulmak mümkündür. Hünkâr sarayı yakınında devlet tersanesi vardır.

Şehrin bütün evleri yüksek tepeler üzerine yapılmış olup kıble tarafında denize bakar. Sokakları baştanbaşa beyaz taş ile kaldırım döşelidir, evler arkalarını dağlara yaslamıştır. Dağların üzeri bağlardır. Hava ve suyunun güzelliğinden, halkı sağlam ve kuvvetlidirler. Yüzlerinin rengi beyazdır.

Bu şehrin yiyecek ve içeceklerinden meşhur olanlar: Evvelâ doğu tarafındaki dağlara «Ağaç denizi» derler. İçinde insan kaybolur. Göklere yükselmiş öyle ağaçlar vardır ki, gölgelerinde on bin koyun gölgelenir. Güneş tesir etmez, hudutsuz dağlardır. Bu ormanlık dağ-

lar içinde, çeşitli tahtaları biçecek su ile dönen bıçkı değirmenleri vardır. Bu dağlarda elli arşın yüksekliğinde çıpa direği keserler. Rumeli ve Balvan direkleri meşhurdur. İzmit Gölcüğünün bittiği yerde, deniz kıyısında çok meşhur tuzlası vardır. Tuzu son derece lezzetli olduğundan, ayrıca tuz emini vardır. Şehir içinde câmilerde, çeşmelerde akan suları âb-ı hayat gibidir. Beyaz kirazı ve kızıl elması da meşhurdur.

Türbeleri: Şehrin batı tarafında Şeyhzâde Efendi, Bayram Paşanın şeyhi idi. Halveti tarikatının öncülerinden ulu bir sultan idi. Hatta ilm-i Kâfta tam bilgi sahibi idi. Bütün fakirlerine hırka ve lokma verdiği halde belirli bir geliri yoktu.

Bu şehirde akrabamız Kuloğlu Mehmed Çelebi'nin evinde, on gün zevk ve safa edip sayısız dost ve ahbapla tanıştım.

Oradan yine gemiye binip denizin karşı tarafında üç mil uzaklıkta «Baş İskele»ye geldik. Oradan yine gemiye binerek otuz mil uzaklıktaki konak yeri olan «Dil» iskelesine geldim. Karşı tarafındaki Gebze Dili ile Gekboza Dili Üsküdar tarafındadır. Bu ise, Hersek tarafından hakikatte denize doğru uzanmış bir dildir.

Dilin meydana gelişinin sebebi: Rivayete göre Orhan Gazi asrında dünyayı dolaşan bir seyyah derviş, buradaki gemicilere gelip: «Oğullar! Beni karşı tarafa geçirin» der. Onlar da geçirmeyip giderler. O dünya seyyahı derviş hemen eteğine toprak doldurup, «Biz karşıya Allah'ın emri ile böyle geçeriz» diye eteğinden toprağı denize dökdükçe, deniz kara olur. Bu şekilde, geminin arkasından yürür, gider. Bu durumu gören gemiciler: «Aman sultanım! Boğazı doldurup ekmeğimize mani olma. İstanbul'dan İzmit'e gemiler geçmez olur. Lütfen, burası gemilerimize lâzım» diye yalvarırlar. O da on iki bin adım kadar denizde yürüyüp doldurduktan sonra gemiye girer. Halen onun için «Dil» derler bir sivri kumsal burundur. Derviş Hazretleri de karşı tarafa geçince, kerâmetlerini meydana vurduğu için derhal temiz ruhlarını Cenab-ı Hakka teslim ederler. Gekboza Dil iskelesi yakınında «Dil Baba Dede» adı ile gömülüdür.

Bu Hersek Dili burnunda büyük bir han vardır. Gelip geçenlere açık olup, herkes misafir olarak karşı taraftan kayıkların gelmesini beklerler. Burayı Hersekoğlu Ahmed Paşa —ki, Fâtih'in vezirlerindendir— yaptırdığından, «Hersek Dili» derler. Böyle bir burundur. Sonra bu dilden yelken açıp Kara Yalva iskelesine vardık.

Kara Yalva iskelesinin vasıfları: Kale ve şehir, Tekfur yapısıdır. Buraları Osman Gazi'nin fermaniyle Kara Yalvaçoğlu fethetti-

ğinden, «Kara Yalva» derler. Fethinde zorluk çekildiğinden kalesi yıkılmıştır amma, temelleri durmaktadır. Yıldırım Han zamanında Bursa sancağı hükmünde yazılmıştır. Yüz elli akçelik kazadır. Yeniçeri serdarı, subaşısı vardır. Şehir, hepsi 700 evdir. Yedi mihrabdır. Bir câmii, üç hanı, kırk elli dükkânı vardır. Fakat burası deniz kıyısında, havası ağır, sıtmalık, yoğurtlu, mamur bir kasabadır. Her çeşit güzel meyveleri vardır. Buradan arabalara binerek kıble tarafına doğru yola çıktık ve beş saatte Cihannûma kaplıcalarına vardık.

Cihânnûma kaplıcaları. Tenha bir ormanlık içinde, hiçbir zaman güneş görmeyen bir bahçedir ki, her köşesinde ibâdet edilecek kulübeler vardır. İki yüzün üzerinde çadırlar var. Biz de çadırımızı bir köşeye kurup sohbete başladık. Evvelce Dil iskelesi bahsinde yazılan ılıcalardır ki, Madyanoğlu Yanko zamanında yapılmıştır.

Kaplıca hamamının yapılış sebebi: Yanko'nun kızı Eleni, uyuz hastalığına yakalanarak kaş ve kirpiği dökülür. Traş edilmiş aşûfteye benzeyerek cüzzam ve miskin olur. Bütün hekimler bu kıza ilâç yapmaktan âciz kalırlar, sonunda hava değişikliği için kendisini İstanbul'dan alarak bu dağlara getirirler. Buralarda serseri gezerken, bu ılıca suyuna rastlayıp ondan içer. Birkaç günde uyuzları kara kara yanıp söner. Kız, bu suda bir hassa olduğunu anlar. Hergün oraya giderek içer ve banyo yapar. Kırk günde vücudu bembeyaz inci gibi olur. Babası Yanko'dan gelen adamlar kızı bu halde görünce, Yanko'ya müjde götürürler. O da kızını görmek için bu şifalı yere gelir. Kızını görerek Allah'a şükreder. Bu kaplıca üzerine altı adet kubbe inşa ettirip çeşitli hayır eserleri yaptırır. Halen iki kubbesi görülmektedir. Bir kubbe içinde hoş ve büyük havuzu vardır. Suyu gayet sıcaktır. Soğuk su katılırsa ılık olur. Çok faydalı ılıcadır. Her sene kiraz mevsiminde, bu dağlar ılıcaların hatırı için bir safa yeri olur.

Burada tam bir hafta zevk ve safa ettikten sonra, yine arabalara binip 5 saatte **Samanlık kalesi**'ne ulaştık. Burası da Osman Gazi zamanında Samanlıkoğlu adlı mücahid tarafından fethedildikten sonra Samanlı adı verilmiş. Allah'ın emri ile samanı da bol olur. Deniz kıyısında yıkık kalesi vardır. Yüz elli evli, bağlı bahçeli, mâmûr bir kasabadır. Bir câmii, üç mescidi, birkaç da dükkânı vardır. Nahiyesi Yalova'dır. Bunun da havası iyi değildir. Buradan gemiye binerek yirmi mil sonra **Heybeli** adasına geldik. Etrafı on mil genişliğinde bağlı-bahçeli, tatlı suyu olan kuyusu ve alaca tavşanlı mâmûr bir adadır ki, daha önce Bursa yolculuğu sırasında anlatılmıştır.

Oradan altı ile sekiz mil uzaklıktaki **Tavşanlı** adasına geldik. Mâmûr değildir. On bir mil genişliğindedir. Diğer adaların keçileri buradadır. Ala taşvanları bol olduğundan, «Tavşanlı ada» derler. Rakıta ağacı bu adada yetişir.

Oradan kalkıp sekiz mil kürek çekerek Burgaz adasına vardık. Burası İstanbul'un fethi esnasında Fatih'e itaat etmiştir. Kalesi deniz kıyısında, yalçın kayalar üzerinde, dört köşe, Şeddâdi tarzda yapılmış küçük bir kaledir. Ada on bir mil genişliktedir. Verimlidir. Kalesi olduğu için, Türkçe Burgaz adası yâni Kale adası derler. Üç yüz kadar bağlı, bahçeli, tatlı suyu olan kuyulu evleri vardır. Bu da Bostancıbaşı idaresinde olup, bir yeniçeri yasakcısı vardır. Halk Rum'dur. Mâmûr kiliseleri vardır. Keçisi ve tavşanı gayet çoktur. Dağlarındaki bağlarının hesabı yoktur. Halkı zengin gemicilerdir. «Yansan» târihinde: «Bir kere İspanya kâfirleri, İstanbul'u Madyanoğlu Yanko'dan sonra istilâ edip yağma eder. Ayasofya kilisesindeki bütün kıymetli putları, binlerce hazine, para ve cevahirleri alıp gemilere yüklerler. İspanya'ya kaçarlarken, Allah'ın emri ile büyük bir fırtınaya yakalanırlar. Yediyüz kadar gemileri bu kral adalarında dalgalardan parça parça olup gemicileri boğulur. Sonra bu adalardaki halk boğulanların mallarını alıp Karun gibi zengin olurlar. İşte, bu ada halkının günümüze kadar devam eden zenginliklerinin sebebi budur» diye yazar.

Oradan onaltı mil uzaklıkta Kınalı adaya geldik. Bu ada sekiz mil genişliktedir. Mâmûr adadır. Yüz kadar evi, dağlarında bağları var. Ekini de olur. Bir manastırı vardır.

Oradan on mil daha yol alarak Kızıl ada (Büyükada)'ya vardık. Bu da mâmûr bir adadır. Yirmi mil genişliktedir. İki yüz kadar Rum evleri vardır. Dağları kızıl olduğundan, buna «Kızıl ada» derler. Üsküdar toprağına yakındır. Kilisesi, bağı ve bahçeleri, dört tarafında balık dalyanları vardır. Bunlar, büyük küçük yedi kadar adalardır. Hepsi bostancıbaşı idaresinde olup kaptan paşanın eyâletidir ki, ona hâs olarak ayrılmıştır. Adamlarından subaşıları, birer yeniçeri yasakçıları vardır. Bu yedi adacıklar İstanbul'a onsekiz mildir. İzmit boğazı ile Yalova arasına dizilmiş adalardır. Hakir de bu yedi adanın arasında yedi gün gezerek seyrettim. Nihayet dokuzuncu gün uygun bir havada, İstanbul'da Odun kapısı'na vardım. Anne ve babamla buluşup, mübârek ellerini öperek, İzmit hediyelerinden takdim ettim. Hayır dualarını aldım.

İstanbul'da az bir müddet zevk ve safa ettikten sonra, muhterem babamızın dünya ve ahret oğulluğu Ketenci Ömer Paşa Trabzon vâ-

lisi oldu. Babam da Ömer Paşanın kethüdâsı olarak hakîri (Evliya), birlikte Trabzon'a gönderdi.

1050 SENESİ CEMADEL'EVVELİNİN BİRİNCİ GÜNÜ BATUM VE TRABZON'A HAREKETİMİZ

EVVELÂ bütün arkadaşlarla vedâlaşıp, Unkapanı'ndan Trabzonlu Fırtıloğlu'nun Karamürseline binip, lodos rüzgarıyla 3 saatte Yeniköy'e vardık. Birinci cildde bu kasabanın vasıfları geniş olarak yazılmıştır. Bu şehrin peksimeti meşhur olduğu için beşyüz kantar peksimet, zâhire ve on sandal safra toprağı alıp, yine lodoslu bir günde yedi saatte Kavak kalesine yetişdik. Bu şehir de daha önce yazılmıştır. Burada bir gün kalıp sonra demir alarak, güzel bir günde Karadeniz boğazından dışarı çıktık. Anadolu kıyılarını takip ederek üç mil gittikten sonra Erve İskelesine vardık.

Erve: Kocaeli sancağı sınırında nahiye ve subaşılıktır. İskele başında bir câmii, bir hanı, kırk elli mahzeni, yüz adet bağlı, bahçeli, kiremit döşeli evleri vardır. Güneyi ve doğusu bağlı, bahçeli ormanlardır.

Buradan su alıp, yine Anadolu kıyısını takip ederek, sandallar ile kürek çekip 36 mil sonra Şile kasabasına geldik. Burası Kocaeli'ye bağlı kazadır. Paşa hâsıdır. Yeniçeri serdarı vardır. Altı yüz kadar mâmûr, kiremitli, güzel evlerle süslüdür. Her evi bağlı bahçelidir. İskele başında kiremitli ve tek minareli bir câmii vardır.

Oradan Kefken kasabasına vardık. Bunun da hamam, han ve dükkânları vardır. Fakat o kadar mâmûr değildir. Kocaeli'nin iskelesidir.

Buradan yüz mil gidip Kerpe adasına vardık. Burası bir adacıktır. Şehir ve evi yoktur. Kocaeli toprağına yakın bir adacıktır. Yine Kocaelinde Kandıra kasabası vardır. Burası adadan dört saat uzaklıktadır. Dağları bağlı, bahçeli, câmi, han ve hamamlı, küçük çarşısı olan mâmur bir kasabadır. Buradan ilerleyerek Sakarya nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerden geçtik.

Sakarya nehri: Kütahya dağlarından doğarak İzmit'e bağlı Geyve ve diğer kasabalardan geçip, bu Kerpe adası yakınında Karadeniz'e dökülür.

Yine buradan kötü bir havada Akçaşar (Akçakoca)'ya geldik. Burası voyvodalıktır. Yüz elli akçalık kazadır. Yeniçeri serdarı var. Eskiden havası güzel ve büyük bir şehir imiş. Ahmed Han zamanında Akkazak kâfirleri hücum ederek ateşe vermişler. Halen altı yüz tane bağ ve bahçeli Türk evleri vardır. Çarşısı içinde kiremitli ve emsalsiz bir mezgiti vardır (Buralarda mescide mezgit derler). Başka mescidleri ve kırk adet dükkânı vardır. Bedestanı yok. Bir câmii, üç hanı vardır. Önceden hanların birisi kurşun örtülü büyük han imiş. Halen kubbesi o kadar mâmûr ve süslü değildir. Bolu şehrinin iskelesidir. Deniz kıyısında 70 adet mahzenleri vardır ki hepsi kereste ve çam tahtaları ile doludur. Bu şehrin güneyi ve doğusunda dağlar vardır. O sebepten havası sağlamdır. Oradan Karadeniz Ereğlisi'ne vardık.

Çoban kalesi: Yalçın kaya üzerinde gösterişli bir kaledir. Amma dizdarı ve neferleri yoktur. Kale yakınında, yaptıranın beyaz taştan bir resmi vardır ki sanki canlıdır.

Oradan Filyos, Tofador, Bartın nehirlerini geçtik. Bartın nehri büyük bir nehirdir. Mısır gemileri yük alıp giderler. Bartın dağlarından çıkar.

Bartın kalesi: Cenevizliler tarafından yapılmıştır. On sekiz mil içerde, bir körfezin sonundadır. Bartın'dan on sekiz mil kuzeye giderek Amasra'ya vardık.

Amasra kalesi: Rum Kayseri tarafından yaptırılmıştır. Evvelâ Kastamonu hâkimi olan Dânişmendlilere, sonra Osmanlılara geçmiştir. Bolu sancağında voyvodalıktır. Kalesi, deniz kıyısında yüksek bir tepe üzerinde, dört köşeden uzun sağlam bir yerdir. Bu kaleyi birkaç kere Rus menhusu muhasara etmişse de ele geçirememiş ve hezimete uğrayarak geri dönmüştür. Hendeği yoktur. Amma dizdarı, neferleri, yüz elli akçalık kadısı, yeniçeri serdarı vardır. Kale içinde câmii ve mescidi dahi vardır. Başka imâreti yoktur. Mükellef çarşısı vardır. Sinop kalesi Amasra'nın doğu tarafındadır. İkisinin arası, karadan beş konaktır. Denizden yüz mildir. Amasra, Karadeniz Ereğlisi'nin doğusundadır. İkisinin arası, karadan dört konak, denizden elli mildir. Bu şehrin bağ ve bahçesi, çeşit çeşit meyvesi, erkek ve kadın güzelleri dünyaca meşhurdur. Şehrin iki tarafında, biri doğu diğeri batıda olmak üzere, iki büyük limanı vardır ki, sekiz yönden esen rüzgara kapalı, güzel yatak, hâs limandır. Doğu tarafındaki limanın içinde su, hava ve binası güzel, gönül açıcı bir hamamı vardır. İskele başında mahzenleri vardır.

Kuyu nehri, Bolu ile Kastamonu sancağı arasında hududtur. Buradan geçip, Gediz limanına varıncaya kadar kırk mil yol katettik. Oradaki Gerençe limanından Gerçe burnunu geçtik ki, Sinop gibi ince bir burundur, yedi mildir. Kayalarında görülmeye değer yazılar yazılmıştır. Buradan İnebolu'ya geldik.

İnebolu kalesinin vasıfları: Ceneviz yapısıdır. Dânişmendlilerden Osmanlı'lara geçmiştir. Kastamonu toprağında subaşılıktır. Yüz elli akçalık kazadır. Yeniçeri serdarı, kale dizdarı, neferleri vardır. Kalesi deniz kıyısında beşgen şeklinde bir kervansaraydır ki dil ile zor anlatılır. Burası Kastamonu'nun iskelesidir. Kastamonu'ya iki konak uzaklıkta olup, limanı yoktur. Açıktır. Oradan kalktık, uygunsuz bir hava ile kürek çekerek yol aldık. Gemicilerle çok müşkülat çektik. Neyse, Sinop burnu görünmeye başladı. Son konak olan Şatır köyü önünde demirledik. Yolcular dışarı çıktılar. Burası deniz kıyısında, kasaba gibi mâmur bir köydür. Kastamonu toprağındadır. Dağları balkan ve ormanlı olduğundan kerestesi boldur. Burada büyük gemiler yapılır. Halkı hep marangozdur.

Oradan kuzey yönüne, yine deniz kıyısından 60 mil giderek İstifan köyüne geldik. Burası deniz kıyısında bağlı, bahçeli, Kastamonu idaresinde kasaba gibi büyük bir köydür. Bütün evlerinde kiremit yerine kaygan taş örtülüdür. Oradan ilerleyerek Sinop kalesine ulaştık.

Eski şehir ve sevimli Sinop kalesi: Hicri 92 tarihinde Emevilerden Abdülhak oğlu Süleyman zamanında, Ömer bin Abdülaziz İstanbul'u kuşatıp fethedemeden döndüğü gibi burayı da kuşattı ve aynı şekilde başarısızlığa uğradı. Sonraları Rumlardan bunu, Kastamonu hâkimi Ulu Bey fethetmiştir. 796 tarihinde Yıldırım Bayezid Han tarafından kuşatılarak, gayet sarp ve sağlam kale olduğu için, ancak üçüncü kuşatmada fethedilebilmiştir. Kastamonu eyâletine bağlı serbest, affedilmiş, Müslim bir zeâmettir. Dizdarı, serdarı, kale neferleri, üç yüz akçe pâyesiyle kadısı, nakibüleşraf, müftü, âyân ve eşrafı vardır. Halkının çoğu tüccar, marangoz ve gemicidir. Bir kısmı avam, bir kısmı da bilginler ve şeyhlerdir. Halkın çoğu çuka, ferace ve hil'at giyerler.

Bilginler bu şehri 17 nci iklim paralelinde bulmuşlar. Güney ve doğu tarafı dağlık olup, baştanbaşa bağlarla kaplıdır. Kastamonu, doğu tarafında ve üç günlük mesafededir. Bu şehir, Karadeniz'in Anadolu sahilinde «Sinob burnu» diye bilinen bir burunda kurulmuştur. Karadeniz'in batısında Rumeli tarafında, bu Sinop burnu-

na karşılık «Kelgra Sultan kayaları» vardır. Sinop ile Kelgra burnu arası sanki bir boğazdır. İstanbul ve Trabzon tarafları yine geniş denizdir. Sinop, İstanbul'dan beş yüz mil uzaklıktadır. Bu kale Samsun'un batısında, Samsun'a dört konak mesafededir. Kalesi yüksek bir tepe üzerine üç kat Şeddadî bir rıhtımdır ki, Rum Kayserinin oğlu Sinobe adlı kral tarafından yaptırılmıştır. Amma çok sağlam bir taş kaledir. Çevresi altı yüz bedendir. Kumkapısı, Meydankapısı, Tersane kapısı, Yenicekapı, Tâbehâne kapısı ve iç hisarların Lonca kapısı cihannümâdır. Uğru kapı ve aşağı kalede deniz kapısı vardır. Bu kapıların hepsi ikişer kanatlı demir kapılardır ki, herbiri birer kahkaha kapısıdır. Kale düz bir yerde kurulmuş olup, iki tarafını dalgalar döver. Kale dikdörtgen şeklindedir. Amma Boztepe dağından bakılırsa, gemi şeklinde sağlam bir kale gibi görünür. Dizdarı kaleden bir top atımı uzağa ayrılırsa, öldürülmesi için şehirlilerin elinde hatt-ı hümayun vardır. Bu sebeple, dizdarı kaleden bir adım bile ayrılamaz.

Sultan Ahmed Han asrında bu kaleyi Kazak gece aniden basarak, merdivenleri ile çıkıp aldı. Sadrâzam ..... (Noktalarla geçilen eksik kelimeler Seyahatnamenin orijinalinden ileri gelmektedir) Paşa, kalenin kafirler eline geçtiğini padişaha haber vermediği için katledildi. Sonra kale kurtarılıp elli kul dahi aşağı kaleye kondu. Birçok kantar barut ile küçük, büyük bin parça top hazır vaziyette tutuldu. O zamandan beri her gece, ikişer yüz adam bölükbaşıları ve çavuşbaşıları ile sabaha kadar gözcü ve bekçilik yaparak davul ve nefirden sonra nöbetçiler şöyle bağırırlar:

Kal'a-i tende çalar nöbetcisi nâleleri
Çağırır burc-i bedenden, gönül Allah yekdar.

Bu şekilde, her gece savaşa hazır beklerler. Nice kere kâfirler kuşattığı halde hepsi birden kılıçtan geçirilip öldürülmüştür. Allah'a hamdolsun, Dördüncü Murad devrinden beri gelmediler. Şehir, bu kalenin içinde ve dışında olmak üzere yirmidört mahalledir. Hristiyan mahalleleri deniz kıyısında olup, 1100 kadar harac veren keferedir. Bunlardan yüz kadarı, kalenin tamiri ile uğraşmaları karşılığı bütün vergilerden affedilmişlerdir. Evleri batı tarafa, denize bakar. Hepsi 1060 kadar çok katlı eski binalardır. Eski mabedleri, kaledeki Sultan Alâûddin Câmii'dir. Kurşun kubbeli ve tek minareli bir câmidir. Uzunluğu, tam yüz adımdır. Bir güzel bahçesi vardır ki benzeri hiçbir yerde yoktur. Mihrâb ve müezzin mahfili sanatlıdır.

Sinop câmii minberinin özellikleri: Öyle sanatlı ve mücevherle kaplı, ibret verici bir minberdir ki medhinde melekler bile âcizdirler. Fakat kudretimiz yettiği kadar —denizden bir damla, güneşten zerre olarak— anlatalım: Evvelâ, büyük üstad bu mermeri altı parça ham mermerden inşa edıp her parçasını birbirine öyle kaynaştırmıştır ki, görme kuvveti çok fazla olan mühendisler bile dikkatle bu taşı inceleseler, her parça taşın birbiriyle birleştirildiği yeri farkedemezler. Sanki tek parça nefis bir minberdir. Cenab-ı Hak yeryüzünde ne kadar bitki ve çiçek yaratmış ise, mermer ustası ustalığını göstererek bu mermere çizmiştir. İslâm ülkelerinde buna benzer bir minber yoktur, meğer ki Bursa'daki Ulu Câmiin minberi ola. O da bir dereceye kadar. Fakat bu minberin inşa tarzı, dünyanın insanlarla meskûn yerlerinin dörtte birinde yoktur. Çünkü bundaki üç kat birbiri altında eşlemî ve rûmiler, dal kırma, zülf-i nigâr, nilûfer çin, gül nesrin nakışları son derece süslüdür. Sözün kısası, bütün kara ve deniz seyyahları ve bin hüner sahibi kudretli üstadlar, bu ibret verici minberi görünce parmakları ağızlarında kalarak, «İnsan elinin yapacağı şey değildir» derler. «Bu ancak bir büyük velinin kerametidir» derler. İşte bu derece sihirli gibi duran emsalsiz bir minberdir. Bu güzel câmi kale varoşunda olduğu için çok cemaatı vardır ve duası kabul olunan eski bir mâbeddir.

Süleymaniye câmii: İç hisarda bir minareli ve kiremitli bir câmidir. Yeni Câmi: Meydan kapısındadır. Ayasofya Câmii: Bu da kiremitli, eski bir câmidir. Kefeli Câmii: Meydan kapısının daşındadır. Mehmed Ağa Câmii: Kale kapısındadır. Bu da kiremitlidir. Uygun bir minaresi var.

Mescidleri: Kapan mescidi, Arasta mescidi, Şeyh mescidi, Demirlioğlu mescidi, Debbağhâne mescidi, Kadı mescidi, Arslan Bey mescidi, Yenimahalle mescidi, Meydankapısı mescidi, Saray mescidi, Kubad Efendi mescidi, Tayboğa mescidi, İskele mescidi, Sekirhâne mescidi, Maksud Efendi mescidi, Mustafa Efendi mescidi ki, bildiğimiz mescid ve câmiler bunlardır.

Hamamları: Yukarı Pazarda Çifte hamam, Aşağı hamam —yegânedir— ve Yalı hamamı.

Medreseler: Sultan Alâeddin medresesi ve hepsi altmış kadar çocuk ve ebced okuyan çocuk mektebi vardır. Bu şehri seyrettiğimiz vakit erkek ve kadından, kız ve oğlandan iki bin kadar hafız-ı kelâmullah var idi ki, büyükler bunları anlatarak iftihar ederlerdi.

Bir imareti, bir hadis okulu ve üç Kur'an okulu vardır. Tamamı bin seksen kadar dükkânları vardır. İçlerinde bol kıymetli eşya vardır. Buranın has ve beyaz ekmeği meşhurdur. Limanı, kapılı limandır. Gayet geniştir. Rüzgârdan emin, güzel, demir tutar yataktır. Karadeniz'de bundan güzel liman yoktur, meğer ki «Balıklara» limanı ola... Amma yine bunun güzel suları vardır. Bu şehrin hava ve suyunun letâfetinden, kadın ve erkeklerinin vücudları düzgün olur.

Sinop'un ziyaret yerleri: Seyid Bilâl Sultan ile, Sübhan Hoca, Kale içindedir. Yeşil türbede Cici Sultan, Alâeddin medresesinde Kadı Bey Sultan, aşağıda Bekir Hoca, Kumkapı'da Emirza Efendi, onun civarında Hamza Efendi, yakınında Emir Efendi yatıyor. Allah sırlarını aziz etsin.

Şehrin güneyinde, Boztepe adı ile meşhur yüksek bir dağ vardır. Açık havada karşıda, Rumelindeki «Kelgrad» dağları görünür. Bu Boztepe'de tilki, çakal ve ayı gayet çok olur. Bu şehri üç gün gezip gördükten sonra, yine gemilere binip «Fındıcak ağzı» adlı yere geldik. Bu yerde mâmur köyler vardır. Hepsi gemici ve marangozlardır. İyi gemi yaparlar. Oradan giderek Kızılırmak konağına vardık. Burası Kastamonu sancağının hudududur. Dağlarında mâmûr köyler vardır. Büyük Kızılırmak nehri burada denize dökülür. Bu nehir «Engürü» sancağı dahilindeki dağlardan çıkıp, Çaşnigir köprüsü ile Osmancık kalesinden geçer. Hacı Hasan ve Tosya yakınından akarak, burada kızıl kan gibi denize dökülür. Onun için Kızılırmak derler. Eski adı «Halis» dir. Bu yerlerden yukarıdaki dağların içindeki su kenarında, yalçın kayalardan Yemen akiki çıkar. Hançer ve bıçak sapları kadar parçalar bulunur. Buralarda, Kazak korkusundan mâmûr kasâba yoktur. Oradan da kalkarak, Bafra'ya geldik.

Bafra: Canik sancağına bağlı subaşılıktır. Yüz elli akçeli mâmur ve köyleri olan bir kazadır. Başlıca serdarı vardır. Samsun'un güney batısında ve bir konak mesafede kurulmuştur. Karadeniz ile Bafra'nın arası iki fersahtır (5,5 km. kadar). Kızılırmak Gönenabad nahiyesinden beri gelip, Bafra'nın batı tarafından geçer. Bafra yakınında bu nehrin üzerine çam direkleri ile bir büyük köprü yapılmıştır ki, gök kuşağı gibidir. Bafra'nın iki câmii, iki hamamı ve bir küçük çarşısı vardır. Evlerinin tamamı ahşaptır. Oradan Samsun'a vardık.

Samsun kalesi: Rum Kayserinin oğlu Herakliya tarafından yaptırılmıştır. Sonra Selçuklu Sultanı Alâeddin fethederek toprakları-

na katmıştır. Sonra, Yıldırım Bayezid Hanın eline geçti. Canik toprağında ve voyvodalıktır, emânettir. Yüz elli akçeli şerif kazadır. Yeniçeri serdarı, kethûdası, kale dizdarı ve neferleri vardır. Amma müftüsü ve nakibüleşrafı yoktur. Âyân ve eşrafı ise çoktur. Halkı gemici ve kendircilikle uğraşır. Avamı yoktur. Fakat bilginleri çoktur. Herkes kudretine göre akça, gökçe, fakat pâkça elbise giyer. Şehir, Sinop'un güney tarafına düşer. Kalesi deniz kıyısında, şeddad tarzında kayalıktır. Eğri fâtihi devrinde Rus bu kaleyi istila edip bazı yerlerini yıkmış ise de, sonra yine tâmir edilerek kâfi miktarda dizdar ve neferler konmuştur. Yetmiş kulesi, iki bin bedeni vardır. Amasya'nın önünden akan Çarşambapazarı suyu, Samsun'un doğusunda Karadeniz'e dökülür. Geçit vermez büyük bir sudur. İlk olarak Tokat'a uğrar, sonra Amasya önünden geçerek daha birçok şehirleri sular. Samsun dibinde Karadeniz'e dökülür. Bu yüzden Amasya halkı ile Tokatlılar arasında, «Tokat sıçar, Amasya içer» yâvesi darbımesel olmuştur. Samsun şehrinin suyuna «Kanarkariz» derler. Tatlı bir sudur. Evleri kiremitli, bağlı ve bahçelidir. Medrese, imâret ve darülhadis gibi şeyleri yoktur. Yedi tane çocuk mektebi var. Limanı yoktur. Açık yerdir. Amma yine demir atılabilir.

Samsun'un medhedilen şeyleri: Dağlarındaki yaban üzümü, nar rengi armud turşusu meşhurdur. Binlerle fıçılarla İstanbul'a getirilir. Gemi palamarları için kendir ipleri ise, bütün dünyaya buradan gidecek kadar çoktur. Şehir körfez tarafında kurulmuş olup, güney tarafındaki dağ sahile bitişiktir. Burada arkadaşlarımızla gemiye binip, kötü bir havada Ünye kalesine geldik.

Ünye kalesi: Bunu eski zamanda, Trabzon tekfuru «Unyes» adlı kral yaptırmıştır. Selçuk oğullarından Keykubad fethetmiştir. Sonra Umur Han eli ile Osmanlılar tarafından zaptedilmiştir. Canik sancağı hudutları içinde voyvodalıktır. Yüz akçelik kazadır. Ayrıca yeniçeri serdarı, kale dizdarı ve neferleri vardır. Müftüsü ve nakibi yok. Kalesi deniz kıyısında dört köşe kârgir bir binadır. Oradan arkadaşlarımızla tekrar gemiye bindik, yine kuzey yönüne iyi bir havada devam ederek (Faça) kasabasına vardık.

Faça kasabası: Deniz kıyısında üç yüz evli, bir câmili, han ve hamamlı, küçük bir çarşısı olan, Canik sancağına bağlı zeâmettir. Bağ ve bahçesi, çeşit çeşit meyvesi var. Halkının çoğu Rum'dur. Buradan kalkarak «İstefani burnu» denilen yere geldik.

İstefani burnu: Denize doğru on mil girmiş sivri bir burundur. Dağlarında mâmûr ve bakımlı Rum köyleri vardır. Bunlar, Canik

toprağında bulunan verimli köylerdir. Bu burnu geçip, kuzey taraftan «Vona» kalesine geldik.

Vona kalesi: Cenevizliler tarafından yapılmıştır. Sonra, Azerbaycan hâkimi Uzun Hasan Gümüşhane ile Bayburd ve Ducaha kalelerini fethederken, bu Vona kalesini de fethetmiştir. Sonra da Fatih zamanında Osmanlılara geçmiştir. Canik sancağına bağlı subaşılıktır. Kalesi deniz kenarında yuvarlak, eski bir kaledir. Dizdarı ve neferleri vardır. Amma cebehânesi o kadar mâmûr değildir. Serdarı ve yüzelli akçeli kadısı vardır. Âyânı fazla değildir. Câmileri, hamamı ve küçük bir çarşısı vardır. Halkının çoğu Rum'dur. Türkler azınlıktadır. Burası güzel ve demir tutar büyük bir limandır. Gemilerin demirlemeden yatması mümkündür. Pupa hava ile iyi bir günde Giresun kalesine vardık.

Giresun kalesi: İstanbul Kostantini'nin yapısıdır. Sonra Uzun Hasan Sultan'ın eline geçmiş ise de, yine Cenevizliler istilâ etmiştir. Sonra Fatih zamanında Musâhib Mahmud Paşa tarafından zaptolunmuştur. Fatih kale fethedilirken, Mahmud Paşa'ya, «Bu gece kale altına giresun» diye ferman edince kaleye metrise girip fethettiğinden, adına «Giresun» denmiştir. 17 nci iklim enlemindedir. Trabzon eyâletinin sınırının başladığı yerde paşa hasıdır. Hâkimi Müslümandır. Üç yüz akçe pâyeli mükellef kazadır. Yeniçeri ocağından serdarı, kale dizdarı, neferleri ve gümrük emini, müftüsü ve nakibi vardır. Deniz kıyısında, Canik ile Trabzon arasında kurulmuştur. Trabzon, Giresun'un doğusuna düşer. Burası Ceneviz frenginin elinde iken, mâmur ve büyük bir şehir imiş. Hâlâ o zamandan kalma binaların kalıntıları görünür. Fakat şimdi, Giresun o kadar büyük değildir. Çarşı içinde câmileri, mescidleri, han, hamam, çarşı ve pazarları vardır. Kalesi deniz kıyısındadır. Bağ ve bahçelerinde meyve çoktur. Limanı iyi demir tutar bir yataktır. Lâkin batı rüzgarında biraz sıkıntılı olur. Limanın batı tarafında küçük bir adası vardır. Çeşitli defalar Akkazaklar, o adanın arkasına şaykalarını saklayıp karadan asker dökerek, bu şehirden bol mal kaçırmış, şehri ateşe vermişlerdir. Çünkü kalesi şehri koruyamaz. Bu şehir Trabzon eyâletine bağlı olmakla beraber, Ömer Paşa askerinden çoğu denizden bıkarak Trabzon'a kara yolu ile giderler. Buradan kalkarak kuzeye doğru deniz yolu ile Perpolum kalesine geldik.

Perpolum: Deniz kıyısında, bir tepe üzerinde dört köşe, eski ve küçük bir kaledir. Dizdarı ve neferleri vardır. Limanı güzeldir. Ka-

sabası o kadar mâmûr değildir. Trabzon'un nahiyesidir. Halkı Çankalan Rum'udur. Oradan Zemre burnuna geldik. Dağlarında mâmûr köyler var. Buradan yine kuzeye doğru yol alarak Göreli kalesine geldik. Trabzon'a bağlı nahiyedir. Kalesi deniz kıyısında, bir tepe üzerinde dört köşeden uzunca, Ceneviz yapısı küçük bir kaledir.

Buradan yine kuzeye devam ederek Popoli menziline vardık. Büyük bir körfezde kurulmuş olup, yer yer harab kaleleri vardır. Amma Popoli nahiyesi adı ile mâmûr köyleri vardır. Burası subaşılık ve naibliktir. Gayet mâmur ildir.

Yine kuzeye gidip Kilye kalesine geldik. Bu da Trabzon'un nahiyelerindendir. Gayet mâmûr Laz köyleri vardır. Tek başına zeâmet olup, subaşısı vardır. Deniz kıyısında bir yüksek tepe üzerinde, Ceneviz yapısı eski bir kalesi vardır. Buradan Poruz burnu kalesine geldik. Bu kale, deniz kıyısında kayalık bir burun üzerinde dört köşe, Şeddad tarzında yapılmış küçük bir kale olup, dört tarafında mâmûr köyler vardır. Bir Rum papazı tarafından yaptırıldığı için, Poruz kalesi derler. Oradan Akçaabad kalesine geldik. Burası Trabzon'a bağlı mâmûr bir büyük nahiyedir. Kalesi deniz kıyısında ve beş köşeli olup, Rumlardan kalmadır. Oradan Polta pazarına geldik.

Polta pazarı: Bu da Trabzon idaresinde nahiye ve subaşılıktır. Etrafında yüz kadar mâmûr köyler bulunduğundan, bu vâdide haftada bir pazar kurularak on bin kişi toplanır. Buradaki mâmûr kasaba, Trabzon'da Hâtûniye adıyle tanınan Birinci Selim Han'ın annesinin hayır eserlerinin vakfıdır. Mütevelli subaşısı hükmeder. Burada büyük bir liman vardır ki, Karadeniz gemicileri arasında Polta limanı (7) demekle meşhurdur. Sekiz rüzgardan emin, demir tutar, yataklı, güzel bir limandır.

Oradan ileri giderek Kalatimanı deresine vardık. Bu dere Trabzon dağlarından çıkarak, Polta limanı yakınında Karadeniz'e dökülür. Oradan da giderek Sere deresi adlı yere vardık. Buralarda mâmûr ve süslü köyler vardır. Halkı, kayıklarla Trabzon'a gidip gelir. Ahalisi Müslüman ve Rumlardan meydana gelmiştir, Trabzon'un güneyine düşer.

ESKİ LEZGİ VİLÂYETİ, BÜYÜK ŞEHİR VE MÂMÛR KALE TRABZON

İlk kurucusu, Büyük İskender zamanında bir kral imiş. Sonra, Azerbaycan hâkimi Sultan Uzun Hasan bu şehri Cenevizlilerden al-

(7) Polathâne yani bugünkü Akçaabad'ın merkezi.

dı ve adına Trabzon dediler. Çünkü o zaman hâkimi zevk ehli bir kadın imiş. Sonra, Timur olayında Sultan Uzun Hasan Mâverâûnnehir'e doğru Timur'u karşılamaya gidince, İstanbul tekfuru Rum Kostantin fırsat bularak buraları istilâ etti. Sonra sekiz yüz yetmiş sekiz senesinde, Fatih Sultan Mehmed Han İstanbul'dan donanma-yı hümâyûn ile Trabzon'a gelerek, deniz gibi asker ile Uzun Hasan'ın üzerine yürüdü. Tercan sahrasında bir cenk ederek, Sultan Hasan'ın kırk bin kadar askerini kılıçtan geçirdi. Sultan Hasan da yenilmiş olarak Azerbaycan kalesine kaçtı. Bu zafere, «Butlan-ı Keyd'el - Hâifin» cümlesi tarih düşürülmüştür. Ve yine «Ve yensuveke'llahu nasran azizâ» âyet-i kerimesi tarih tesadüf etmiştir. Osmanlılar döneminde, Birinci Sultan Murad'ın Kosova savaşı ile bu savaştan büyük savaş olmamıştır. Bu gazâdan on üç sene önce, Fatih Sultan Mehmed Han, denizler gibi askerle karadan ve denizden Trabzon'u kuşatıp, 865 tarihinde ve yetmiş gün kuşatmadan sonra Rumların elinden aldı. Su ve havasının güzelliğinden hazzederek, adına «Tarb-ı Etzun» dedi. Doğrusu, eğlence yeridir. Bir adı da Batumzir (Aşağı Batum)'dur. Bir adı Lezki şehridir. Bazıları Tarb-ı Efsun derler. Amma halk Trabzon der. Fetihten sonra, Mehmed Han burayı taht edinip içinde para kestirdi, hutbe okuttu. Üç sene bu şehirde oturdu. Kuzey tarafında olan Gürcistan, Mekrilistan, Abazistan'a boyun eğdirerek Şehzâde Bayezid Han'ı Trabzon'a hâkim tayin etti ve kendisi İstanbul'a gitti. Sonra Bayezid-i Velî padişâh olunca, oğlu Selim'i Trabzon'a yerine hâkim tâyin etti. Sonradan Sultan Bayezid vefât edip, Birinci Selim padişah oldu. İlk olarak Acem'de Şah İsmail ile Çıldır gazâsını etmiştir ki, ünü dünyayı tutmuştur. Sonra Mısır gazâsına ve fethine gitmiştir ki, ayrıca yazılacaktır.

Şehzâde Süleyman da Trabzon'da doğup orada hâkim oldu. Bu Trabzon, Osman oğullarından dört padişâha taht şehri olmuş eski bir şehirdir. Süleyman Han 926 tarihinde padişâh olunca, anasını Trabzon'a göndererek bu şehri tamir ve Batum sancağını da ilhak ederek ayrı bir eyâlet yapmıştır. İki tuğlu mirmiranlıktır. Dördüncü Murad ve İbrahim Han zamanlarında, birçok vezirlere tuğlu olarak ihsân olundu. Paşasının, padişah tarafından —Süleyman Han kanunu gereğince— 30.000 hası vardır. Sancağında on bir subaşısı vardır. Senelik, adalet üzere ondokuz bin kuruşluk sayılı cevizi var. Zulmederek alınsa, senelik otuz bin kuruş tutar. Eyâlet beş sancaktır. Çatha, Aşağı Batum, Yukarı Batum, Günye, Trabzon sancaklarıdır ki Paşa Trabzon'da oturur. Kanun üzere timar defterdarı, defter kethüdası, defter emini, çavuşlar kethüdası çavuşlar emini,

timar defterdarı vardır. İki Batum livası timar defterdarı hâsı 40299; Trabzon livâsı zeâmeti 43, timar 226; Batum livası zeâmeti 13, timarı 72'dir. Trabzon'da hepsi dört yüz elli dört kayıddır. Kanun üzere, cebelilerden 1800 namlı askeri vardır. Paşasının cebelileri ise bin yiğittir. Alay beyisi, Çeribaşısı ve yüzbaşıları ile birlikte, hepsi üç bin silahlı asker olur. Sefer sırasında bütün asker pür silah, paşa sancağı ve alay beyisi bayrağı altında toplanmak şartıyle, mâmûr köyleri vardır. Mevcut olmayan askerin zeâmeti başkasına verilir.

TRABZON'DA SULTAN SÜLEYMAN KANUNU ÜZERE İTAAT ALTINDA OLAN BOY BEYLERİ

Abaza aşiretleri: Caclar, Arlan, Çandalarcılı, Büyük Çandalar (deniz kenarındadırlar), Keçler, Artlar, Kamışlar, Suceler, Bozodok, Kutos, Âşıklı, Yukarılı, Cembe, Soğuksu ve daha başka yetmiş kadar kabile ve aşirettir. Hepsi itaat etmişlerdir.

Mekrilistan ve Gürcistan beyleri de itaatkâr olduklarından, her sene sulhu ve bağlılıklarını yenilemek için kırk-elli kadar köle ve câriyeler, bin çift tüfek, çorap, padişah mutfağı için bin çift paçavra astar bezi, daha başka çeşit hediyeler göndererek, Trabzon paşalarına itaatlarını bildirmek için ahidnâmeler yazılır.

Trabzon beş yüz akçe mevleviyet pâyesidir. Amma o kadar yüksek bir mevki değildir. Kırk bir nahiyesi vardır, amma, çoğu âsidir.

Şeyhülislâmı, nakibüleşrafı, serdar yerine bir azametli yeniçeri çavuşu ve sipâhi kethûdâsı yerine şehir subaşısı, muhtesib ağası, gümrük emini, şehbenderi, balık emini, boyahâne emini, şarap emini, mumhâne emini, hasılı 17 kadar ceza verme yetkisine sahip hâkimi vardır. Ellerinde fermanları vardır. Bütün vilâyet âyânın elerindeki fermanlar inşallah yeri gelince yazılır.

Bu şehir, 17 nci iklim kuşağındadır. Rum şehirlerindendir. Karadeniz'in doğusunda körfez gibi bir deniz üzerinde kurulmuş, İrem bağına benzer, süslü bir şehirdir. İstanbul boğazından bu Trabzon limanına kadar olan uzaklık, güneden kuzeye tam bin mildir. Gezgi dağı da Trabzon'un doğu tarafında olduğundan, halkına «Gezgi kavmi» sözünden galat olarak «Lazki» derler. Bazıları «K» ile «Y» yi hafifletmek için atarak, «Laz kavmi» derler. Fatih Sultan Mehmed bu kaleyi fethettiği zaman, dört tarafından muhtelif ırka mensup insanları denizden Trabzon'a naklederek yerleştirmiştir. Halkının çoğu Lazlardan meydana gelmiş asabî kimselerdir. Halen hepsi yeniçeridirler ki, anadan doğma asker oğlu askerdirler.

İsimleri: Ali Peşe, Veli Peşe, Hataverti Peşe, Cafer Peşe, Peşir Peşe, Faslı Peşe, Memi Peşe, Miser Peşe, Fahrad Peşe, Mehmed Peşe.

Künyeleri: Fartul oğlu, Fodul oğlu, Fazaraz oğlu, Koşombur oğlu, Kataraz oğlu, Kalafat oğlu, Kusdah oğlu, Cunda oğlu, Alyaki oğlu, Sürmeneli oğlu, Pipolu, Kaşidyarı, Siyami, Corkalı, Hacı Ceco, Kotuz Muslî, Ali Başar, Güneli, Ali Peşe.

Kadınların isimleri: Mahalli dil ile: Ummahan, Esmihan, Rapiye, Asiye, Hânife, Atife, Sâniçe, Fâtıma, Hatesti, Tönti, Gülşahi, Memermah, Havva, Homa, Zâhile, Ânife.

Kul isimleri: Osef, Papvan, Rüstem, Aparti, Cansi, Hâli ve daha bu gibi birçok tuhaf isimlerdir. Amma doğrusuna bakılırsa, bunlar yine meşhur kelimelerdir. Fakat Lazlar lehçelerine uydurarak bozmuşlardır.

Trabzon halkı Gülşeni tarikatından olup, temiz cübbe ve elbiseli, maarif ehlidirler. İçlerinde gazel okuyan, Farsça bilen sayısız şairler vardır. Zamanımızın on bir divan sahibi güzel şiir yazmakla meşhur Okçuzade'ye eş, sade millî şairleri bulunur.

Trabzon şairleri: Şairlerin en güzeli Gınâ-i Efendi: Tayyaz Mehmed Paşanın reisi idi. Sonra, Melek Ahmed Paşaya reisülküttab oldu. Kamusu, Ahteri'yi, Şem'î'yi tamamen ezberlemiş, Iraklı Hafız'ı, Fuzûli dîvanını tamamen hafızasına yerleştirmişti. Harf sırasına göre yazılmış mükemmel bir dîvanı var. Melek Ahmed Paşa sadrazamlıktan arzlolunduktan sonra Özü eyâleti verilip oradan Rumeli eyâleti ihsan olunduğu vakit, reis olarak beraberinde idi. Sonunda zatülcenb hastalığından vefât edip, Sofya'da Derviş Mehmed Paşa câmiinin mihrâbı önünde toprağa verildi. Vefatına tarih «Gınâ-i» kelimesidir. Sene 1061.

Gınâi oğlu Ali Câni: Babasından sonra Melek Ahmed Paşa'ya reis oldular. Faziletli, bilgili, dîvan sahibi, edebî nesir türünde üç cild eseri vardır ki, Veysi onun yanında Ebced okuyan çocuk gibi kalır. Ahlâklı, Meclis adamı bir çelebi idi.

Trabzon kalesi: Boztepe'nin eteği ile Karadeniz sahili arasında iki büyük kaledir. Üç bölüktür. Birine Aşağı Hisar, diğerine Orta Hisar, iç kalesine Kule Hisarı derler. Kule Hisarı kalesi hepsinden sağlamdır. Çünkü Boztepe'ye dayanmıştır. Fakat dağ tarafında cehennem kuyusuna benzer bir derin hendeği vardır ki, yetmiş yedi adam girer de yer bile kalır. Tamamen kesme kayadır. İçinde bir

câmii, bekçi evleri, mahzenleri ve cebehâneleri vardır. Kuzey duvarında, Orta Hisara açılan bir kapısı var. Dışarı şehre çıkan kapı budur. Başka yoktur. Bir gizli kapısı var ise de daima kapalı durur, lüzumunda açılır. Orta Hisar, uzunlamasına sağlam bir surla kuvvetlendirilmiştir. Önce bu kalenin doğu duvarında, kale diye bilinen kalenin Orta Hisara açık olan kapısı yakınında, Yeni Cuma kapısı vardır. Ve ikinci kapısı yine bu duvarın doğusunun sonundadır. Bütün debbağların işyerleri bu kapıdan dışardadır. Onun için, bu kapıya Debbağlar kapısı derler. Bu kapının önünden küçük bir nehir akar. Bu nehir, doğudaki Boztepe ve Lazki dağlarından toplanıp debbağhâneler içinden geçerek denize dökülür. Bazan taşar. Debbağlar kapısından dışarda, debbağlar çarşısı içinde, kâgir dayanaklara oturtulmuş büyük bir köprüsü vardır ki, Sultan Uzun Hasan tarafından yaptırılmıştır. Bu Uzun Hasan, Erzurum'un doğusundaki Hasan kalesinin sahibi idi. Trabzon'u dahi almıştı. Üçüncü kapısı, bu kalenin batısındaki Zindan kapısıdır. Bütün katiller, borçlular, bu kapı kulesinde hapsolunurlar.

Bu Zindan kapısının dışında yine bir kâgir köprü ile Zağanos kapısına geçilir. Bu köprü kale duvarı içinde zannedilir. Zindan kapısından Zağanos kapısına kadar, bu köprü kale duvarına bitişik olarak uzamıştır. Dördüncü kapı, bu surun kuzey duvarından Aşağı Hisara açılır. Onun için bu kapıya «Aşağı Hisar kapısı» derler.

Aşağı Hisar: Kuzey tarafındaki duvarı deniz kıyısındadır. Şekil olarak dört köşeden uzuncadır. Bunun da dört kapısı vardır: Birincisi Zağanos kapısı ki, Zindan kapışı ile arasında kale duvarına bitişik uzun bir köprü vardır. İkincisi, Süthâne kapısıdır. Bu kapı dışında ve deniz kapısında, bir Hristiyan mahallesi vardır. Üçüncüsü, Moloz kapısıdır. Rumca Moloz, hurda safra taşına derler. Bu yerin sahası baştanbaşa moloz taşları ile dolu olduğundan, «Moloz kapısı» derler. Laz dilinde moloz, yıkılmak üzere olup da destekle durdurulan binalardır. Bu kapı, denize açılır. Bu Aşağı Hisarın iki tarafındaki kale duvarları denize bitişiktir. Bir köşeden bir köşeye, deniz içinden duvarlar yapılmıştır. Bu da buralardan halk ile düşmanın geçmesini önlemek içindir. Bu kapı o kadar işlek değildir.

Dördüncüsü, Mumhâne kapısıdır. Trabzon'da balmumu ve yağ mumu çoktur. Bu kapıda işlenir. Başka taraftan bırakmazlar. Çünkü mumhâne devlete ait olup, Müstabil emini vardır. İşte, kale kapısı da burada bitti. Bu üç kat kalenin büyüklüğü, çevre olarak dokuz bin adımdır. Trabzon evlerinin çoğu kuzey, yıldız, batı taraflarına bakar. Bütün evleri kırmızı kiremitlerle örtülüdür.

PADİŞAHLAR, VEZİRLER VE ŞEHİR ÂYÂNININ CÂMİLERİ

Orta Hisar Câmii: Eskiden Orta Hisarda gayet süslü bir kilise varmış. Sonra fetih sırasında, Fatih Hazretleri tarafından câmi haline getirilmiştir. İçi nurla doludur. Mihrab ve minberi eski usüldür. Doğu tarafına bitişik hünkâr mahfili vardır. Ahşab kısımları servi, ceviz ve şimşir levhalarından inşa edilmiştir. Güzel bir minaresi vardır. Dış avlusunun dört tarafında medrese odaları var. İşte bu câmi ile kaledeki yeni câmiden başka diğer câmiler sur dışında yapılmıştırlar ki, Trabzon'un batı tarafına düşerler. Batı tarafında dört câmi vardır. Doğuda ise iki câmi vardır.

Orta Kale Câmii: Son derece süslü, mâmûr, tek minareli, şirin bir câmidir.

Hâtûniye Câmii: Batı tarafındadır. Birinci Süleyman Hanın muhterem anneleri yaptırmışlardır. Aydınlık bir câmidir. Gayet sağlam vakfı vardır. Hattâ Polta Pazarı adıyla bilinen kasaba da bu câmiin vakıflarındandır. Başka nice mâmûr vakıf köyleri vardır. Yekpâre kublesi altında her gece sayısız kandiller yakılır. Duvarının taşlarının bir sırası siyah ve cilalıdır. Sofasının biri beyaz ve cilalı taşlardan yapılmıştır. Bu câmiin bitişine «Fetemmet» kelimesi tarih olmuştur. Sene 920.

Süleyman Bey Câmii: Hâtûniye Câmii'nin batısındadır. Aralarındaki uzaklık bir mildir. Bu câmi, Kavak meydanındadır. Cemâatı çok bir câmidir. Bir minaresi vardır.

Ayasofya Câmii: Süleyman Bey Câmii'nin batısındadır. Deniz kenarındadır. Kâfirler zamanında yapılmıştır. Sonra Körlet Ali Bey adında bir vâli, padişah hazretlerine bildirdikten sonra, bunu padişahın emri üzerine zaptederek 991 yılında bir mahfil ve minber ilâvesiyle gönül açıcı bir câmi haline koymuştur. Kıble kapısından mihrabına varıncaya kadar uzanan boyu biraz fazlacadır. Câmide her çeşit mermerden uzun sütunlar vardır ki, medhinden dil âcizdir. Bir minaresi, eski usül, sade, güzel mihrab ve minberi vardır. Etrafında zeytinlikler ve bahçeler var.

Erdoğdu Bey Câmii: Hâtûniye Câmii'nin güneyindedir. Bu iki câmi arası yarım mildir. Bu câmi Tekfur Sarayı mahallesindedir. Eskiden mescid olarak yapılmış, sonra Erdoğdu Bey padişah emri ile bunu câmi şekline sokmuş. Sene 985. Ölçülü bir minaresi vardır ki, son derece sanatlıdır.

Yeni Câmi: Eskiden kilise imiş. Sonra, İslâm mahalleleri arasında olduğundan câmiye çevrilmiştir. Bulunduğu yer yüksek, havadar bir câmidir.

İskender Paşa Câmii: «Kâfir meydanı» adı ile meşhur büyük meydanın doğu tarafında, yekpâre mavi kubbeli bir câmidir. İçeriden, ölçülü bir minaresi vardır.

TRABZON MEDRESELERİ

Fatih Sultan Mehmed Han Medresesi: Orta Hisar câmiinin dış avlusu içinde, yine câmie bitişik odalarla süslü güzel bir medresedir. İlim öğrenmek isteyenlerle doludur. Mevleviyet pâyeli dersiâmı vardır. İrfan sahiplerinin, zariflerin ve şairlerin toplandığı süslü bir medresedir ki adı geçen padişahın eserlerindendir.

Hâtûniye Medresesi: Aynı adlı câmiin avlusunun dört çevresinde, yüksek odalarla süslenmiş bir ilim evidir. Hoca ve talebelerine, aydan aya vakıf tarafından belirli miktarda et ve mum parası verilir.

İskender Paşa Medresesi: Câmi avlusunun kuzeyinde, birçok odalarla bezenmiş mâmûr bir tedris evidir ki, talebesinin belirli vazifesi vardır. Vakıfları gayet mâmûrdur.

TRABZON'UN DARÛLKURRALARI

Orta Hisar Dârülkurrası: Fatih'in eski câmiindedir. Kur'an okuma öğrenilir, Kur'an ezberlenir ve İbn-i Kesir okunur.

Hâtûniye Dârülkurrası: Kıraat-ı seb'a, Cezerî ve Şatıbî okunur. Hafızları çoktur.

İskender Paşa Dârülkurrası: Nami Efendi adında aşere ve takrib sahibi, iyi huylu bir şeyhülkurrası vardır.

Çocuk mektepleri: Orta Hisarda Fatih Mektebi, Yeni Câmi Mektebi. Bunun hocası Şeyh Ricali Hazretleri adında feyiz sahibi nurlu bir velidir ki önünde bir kere «Bismillah» diyen çocuk, feyiz alıp bilgin ve faziletli olur.

Hâtûniye Mektebi: Câmiinin batı tarafındaki kâgir yapılı, güzel kubbeli, yüksek bir mektepdir ki, zengin ve fakir herkesin çocukları burada okurlar. Yetimlerine vakıf tarafından günde iki defa yemek ve bayramlarda elbise, avakiye, surra hediye edilir. Yapılış tarihi 920'dir. İskender Paşa Mektebi de meşhur bir mekteptir.

Trabzon'un hamamları: Orta Hisarda iki güzel hamam vardır ki, biri kale duvarının Aşağı Hisara açılan kapısı yakınında olup hava, su ve yapısı güzel, kadınlara ve erkeklere hizmet eder çifte hamamdır. Diğeri iç kalenin kuzey tarafında duvara yakındır. Kule Hanı derler ki suyu ve havası güzel, kâfirlerden kalma bir hamamdır. İmaret Hamamı, Hâtûniye Câmii'nin yakınındadır. Aşağı Hisar Hamamı: Güzel bir hamamdır. İskender Paşa Hamamı: Çifte ve gayet ferah bir hamamdır. Kâfir Hamamı: Yeni Cuna mahallesi ile Kâfir meydanı arasında havası hoş bir hamamdır. Tekfur Sarayı Hamamı: Güzel bir hamamdır. Bunlardarr başka, iki yüz kırk beş kadar özel saray hamamları dahi vardır.

Trabzon'un Çarşısı: Çarşılarının en seçkini, Mumhâne kapısındaki taşra esnafınındır. Bunlar, kapının hizasında ve deniz kıyısında kat kat kalabalık dükkânlardır. Kâgir yapı bir bedestanı vardır ki, içindeki tüccarlar zengin, eli açık, vakarlı ve muhteşem bezirgânlardır. Orta Hisarda her esnafdan bulunur. Yetmiş seksen kadar dükkânlar vardır ki, Küçük pazar derler.

Trabzon'un imaretleri: Orta Hisardaki Fatih imâretinin bütün zengin ve fakirlere nimeti boldur. Hâtûniye imâreti bitişiğinde olup, Trabzon'da benzeri yoktur. Câmiin kıble tarafında mutfak ve yemekhâne var. Gelip geçen yolculara nimeti boldur. Bir ekmek fırını var. İmaret için has ve beyaz ekmeği orada pişirip, câmi fukarasına dağıtırlar. Zahire saklamak için bir büyük kileri vardır ki, nimet ile doludur. Mutfağa bitişik bir yemekhâne vardır ki talebelere aittir. Her gün, sabah ve öğle vakitleri, talebelere birer tas çorba ile birer parça ekmek verirler. Cuma gecesi pilav, zerde ve yahni dağıtırlar. Vakfedenin şartı böyledir.

Trabzon halkının yüz rengi: Beşinci iklimde bulunmakla su ve havasının güzelliğinden bütün halkı eğlence ve gezinti ehlidir. İşrete meyilli, gamsız, kayıtsız, zarif, sâdık, âşık kimseler olduklarından, yüzlerinin rengi kırmızıdır. Kadınları Abaza, Gürcü, Çerkes güzelleri olduğundan, güzel kız ve yakışıklı delikanlıları olur ki herbiri sanki birer ay parçasıdır.

Trabzon halkının uğraştığı işler: Bu şehrin halkı eskiden beri yedi fırkadır. Bir fırkası ayan ve seçkin olan bey ve beyzâdelerdir ki, samur kürklerle fâhireler giyerler. Bir kısmı bilginler, salihler ve diğer hal sahibi kimselerdir. Üçüncüsü tüccarlardır. Azak, Kazak, Abaza, Çerkezistan ve Kırım'a giderek ticaret yaparlar. Çuka, ferâce, kontuş, dolama ve yelek giyerler. Dördüncüsü sanat erbabıdır.

Hepsi çuka, ferace ve bir çeşit hil'at giyerler. Beşincisi, Karadeniz gemicileridir. Elbiseleri kendilerine hastır. Demirkoparan, şalvar, çuka, dolama giyip, astar sarık sararak deniz üzerinde ticaret yapar, kâr ederler. Altıncısı, bağ bahçesi olan bahçıvanlardır. Çünkü bu şehrin Boztepe dağları bağlıktır. Hepsi sicilde kayıtlı olduğu üzere, otuz bir bin kadar bağ ve bahçelerdir. Yedincisi balık avcılarıdır. Çünkü Trabzonlular balığı pek severler.

Trabzon'un meşhur sanatları: Dünyada Trabzon'un kuyumcuları kadar usta kuyumcu yoktur. Hatta Birinci Selim burada doğmuş, çocukluğu zamanında kuyumculuğu öğrenerek babası Bayezid Han adına Trabzon'da para kazımıştır. Hakir, bu parayı gördüm. İşte o zamandan beri kuyumcuları şöhret bulmuştur. Bir çeşit at gemleri, buhurdan, gülâbdan, kılıç gaddare ve aşçı bıçakları işlerler ki, benzeri başka diyarda bulunmaz. Gurguroğlu bıçağı adı ile meşhur bıçaklar yaparlar. Trabzon baltası adı ile bir cins balta yaparlar ki, başka yerlerde eseri yoktur. Çok sevilen ve beğenilen sedef kakmalı masa, sanduka, rıhdan, divit, bir burada bir de Hindistan'da yapılır.

Trabzon'un yiyecek ve içecekleri: Boz dağlarının tarnakânî üzüm şırası pek lâtif olur, içeni asla sarhoş etmez. İçeceklerinden karanfiliyyesi, misketi son derece lezzetli olur. Yiyeceklerinden meyvaları bilhassa kiraz, Lahican armudu, Bey armudu, Gülâbani armudu, Sinop elması, Namık üzümü, Melekî üzümü ve Frenk üzümü gayet nefis olur. Patlıcan inciri derler, bir çeşit inciri vardır. Bu incir o kadar lezzetli olur ki, benzerine Nazilli'de bile raslanmaz.

Limonu, turuncu, narı, zeytini her tarafta meşhurdur. Yedi çeşit zeytini olur. Trabzon zeytinin küçük bir çeşidi vardır ki, ham iken yenir. Siyah kiraza benzer. Buralara mahsustur. Trabzon hurması derler. Fırında kurutup vilâyetlere gönderirler. İki üç çekirdekli gayet leziz bir meyvadır. Trabzon'un çeşit çeşit çiçekleri vardır. Bilhassa laâl rengi bir çeşit karanfili vardır ki, her tanesi açılmış kırmızı gül gibi nazik olup, kokusu dimağı kokulandırır. Herbiri sapsız beşer altışar dirhem gelir.

Beğenilen balıkları: Levrek balığı, kefal balığı gayet lezzetlidir. Bir karıştan uzun kırmızı başlı tekir balığı, uskumru balığı ve daha bin çeşit balıkları vardır. Amma bunların hepsinden fazla Lazların üzerine düştükleri, alış verişi hakkında kavga ettikleri hamsi balığı... Bu balık Hamsinde (8) çıktığı için, hamsi balığı derler. Balığın çı-

(8) Kış mevsiminin 50 günlük bir bölümü.

kışını dellallar halka haber verirler. Dellâlların bir çeşit mürves ağacından boruları vardır. Bir kere su urunca, «Ahça çomahla bir mendil hamsi ver» diye ince sırmalı mendillere balığı koyup giderler. Balığın suyu akarak giderken, bazıları suyun aktığına acıyarak, «Bre balığın suyunu akıtıyorsun.. Suyuna bir pilavcık sallasana» diye şaka ederler. Şu beyitleri de söylerler:

Trabzondur yerümüz
Ahça tutmaz elümüz
Hamsi paluk olmasa
Nice olurtu halumuz

Hamsinin faydası, şekilleri ve hassaları: Bu balık bir karış kadar, ince ve morca cilalı, gümüş gibidir. Faydası o derecedir ki, yedi gün devamlı yiyen kimsenin şehveti son derece artar. Çok kuvvet verici ve hazmı kolaydır. Yemeğinde balık kokusu olmadığından, yiyene hararet vermez. Ağrı hastalığına tutulan adam yese şifa bulur. Bir evde yılan ve çıyan olduğu zaman, hamsi balığının başı tütsü edilirse kaçar. Bunu yemek Trabzonlulara hastır ki kırk çeşit yemeğini pişirirler. Kebabı, çorbası, yahnisi, böreği ve baklavası olur. Fakat pilaki derler, bir çeşit tavası vardır ki şöyle yapılır: Önce bu hamsi balığını güzelce temizleyip onar onar kamışa dizerler. Maydanos, kereviz, soğan ve prasayı ince kıyıp tarçın ve siyah filfil ile karıştırdıktan sonra, pilaki tavasının içine bir kat hamsi, bir kat bundan döşeyip Trabzon'un âb-ı hayata benzer zeytinyağını üzerine dökerler. Bir saat kadar kuvvetli ateşte pişirdikten sonra yerler ki, doğrusu sevilecek mübârek yemek olur.

Şehrin su ve havasının güzelliğinden dağlarında şimşir, bağlarında servi ve Rum cevizi ağaçları bulunur. Gariptir, kıblesinde olan Erzurum dağları kış kıyamet olduğu vakit burada gül, reyhan ve erguvan açar. Kış olmaz, gayet ılıktır. Halkı ahlâklı ve yabancı dostu insanlardır. Amma Çiço, Çagata ve Lazki denilen reâya gayet inad olurlar. Bu taifelerin kendilerine mahsus lehçe, ıstılah ve yazıları vardır ki, Trabzon halkı bile anlamazlar. Tercümana muhtaçtır. Çiço ve Çagataların şiirlerinden birisi:

Tun zarigan tabinçaro
Tomor Fonda palıkaro
İphayanka gohatona
Kepha payes tohamamo (9)

(9) Satırlar okunduğu gibi yazılmıştır.

Amma Lazkilerin dili, yazma imkânı olmayan çok tuhaf bir lisandır. Bu kavmin çoğu gemicidir. Çoruh nehri ile Mekrilistan'a gidip, esir getirerek ticaret yaparlar. Hoş, büyük bir limanı vardır. Demir tutar körfez bir limandır. Fakat batı tarafı rüzgâra açıktır. Batı tarafına üç yüz mil gidilirse, Kırım'daki «Kefe» Kalesinin limanına varılır.

Trabzon'un mesireleri: Zaganos Kapısından dışarıda Kavak meydanı vardır ki, bütün paşalar tatil günleri askeri ile o geniş meydana çıkıp cirit oynarlar. Gayet geniş bir meydan olduğundan, ortasında üç kat gemi direklerini birbirine ekleyerek dikmişlerdir. Tâ tepesinde altın yaldızlı bir topu vardır. Bütün oyuncular at sürüp o topa ok atarlar. Vurana ihsan olunur.

Hoşaoğlan Nehri: Erzurum eyaletindeki Gergede nahiyesinin güneyinde Yılan Mescidi adı ile bilinen dağın belinden doğup, sayısız köy ve kasabaları, bağ ve bostanları sulayarak Trabzon yakınında Karadeniz'e dökülür. Bunların kaynağı olan dağda, Çoban oğullarından Hoşoğlan adlı bir kimse bir kale yaptırmıştır. Trabzon'un güney tarafında ve iki menzil uzaklıktadır. Bunlar da o kale sahibinin adına nisbet, Hoşoğlan nehri derler. Fakat Trabzonlular bu dağa Ağaçbaşı dağı derler. Trabzon'dan Bayburd'a gidenler bu dağdan geçerler. Bir geçidi var. Onun dışında geçecek yolları yoktur.

Trabzon'un büyük ziyaret yerleri: Birinci Selim Han burada hâkim iken muhterem anneleri vefat ettiği için, Zağanos kapısı dışında nurlu bir kubbe içinde toprağa verilmiştir. Türbedaıları ve cüz okuyanlarının sayısı doksan kadar vardır. Türbesinde her gün üç hatim okunur. Merhum hayır sahibi, Râbiatü Adeviye gibi çok ahlâklı bir kadınmış. Nurlu kubbesi gayet sanatlıdır. Saf kurşun ile örtülü nurlu bir kubbedir. Camii de türbe yanındadır.

Bu şehirde birkaç ay zevk ve safa edip, bütün maarif ve ilim erbabı ile can sohbetleri ederek şehri istediğimiz gibi gezip gördük. İmkânımız nisbetinde çeşitli ahvaline vâkıf olduk. Ketenci Ömer Paşanın kethûdası Ömer Ağa ile —elçilik ile Mekrilistan vilâyetine hediyeler götürdüğünden— hakir de beraber gittim.

GÜRCİSTAN VE MEKRİLİSTAN VİLÂYETLERİNE SEYAHATİMİZ

Trabzon'dan ikiyüz adam ile, beş parça Laz menkisile kayıklarına tamamen silâhlı olarak binerek limandan çıktık. Allah'a sığı-

narak kuzey tarafına ümid yelkenlerini açtık. Değirmenderesi limanına geldik. Trabzon'a yakın büyük bir limandır.

Yine kuzeye giderek «Şane» kasabasına vardık. Buna «Rovşe» limanı derler. İyi yataktır. Dağları, taşları bütün ormanları fındıklıktır. Sane fındığı her yerde meşhurdur. Buradan ileriye giderek Sürmene'ye geldik.

Sürmene Kalesi: Burası Trabzon'a bağlıdır. Fatih tarafından fethedilmiştir. Kalesi Rumlar tarafından yaptırılmış olup, Hersekzâde Ahmed Paşa'nın eliyle fethedilmiştir. Subaşısı, yüz elli akçelik kadısı, Dizdar ve neferleri vardır. Fakat ayanı yoktur. Altı rüzgâra kapalı, güzel demir tutar, yataklı büyük limanı vardır. Fakat batı ve yıldız rüzgârlarından biraz etkilenir. Üç, dört demir bırakmak lâzımdır. Buradan ileri giderek Mahnoz nahiyesine geldik. Burası da Trabzon hududları içinde olup, altmış parça mâmûr köyleri vardır. Dağları baştanbaşa fıstık ağaçları ile örtülüdür. Buradan kalkarak «Fenli Provoli» kasabasına geldik. Trabzon'a bağlı büyük bir nahiyedir. Halkının tamamı Çiço'dur. Buradan da hareketle Rize'ye vardık. Oradan ileri giderek Huban kasabasına vardık. Burası Trabzon toprağında, deniz kıyısında bağlı, bahçeli güzel bir yerdir. Halkının çoğunluğu Çağta Lazıdır. Bir kısmı da Rum'dur. Buradan ileride Günye kalesine vardık.

Sağlam kale Günye: Trabzon eyâletinde ve Batum sancağı dahilindedir. Paşasının ayrıca hâsı vardır. 13 zeamet, 53 timardır. Çeribaşısı ve alaybeyisi vardır. Sefer sırasında, kanun üzere cebelileriyle sekizyüz asker olur. Ayrıca paşasının da üç yüz kişilik askeri vardır. Fakat Mekrilistan sınır olduğu için, bu askerler sefere iştirak etmezler. Bu kaleyi korumakla görevlidirler. Beş yüz kadar kale neferi vardır. Bir bölük dergâh-ı âli yeniçerileri, sekizyüz neferi ile çorbacıları, gece gündüz nöbet beklerler. Yüzelli akçelik kazadır. Nahiyeleri, hep silahla konuşan âsi Çiço Lazlarıdır. Kadısının senelik 500 kuruş geliri olur. Beyinin yedibin kuruş.. Kalesi deniz kıyısında, dört köşe, taş bir binadır. Birçok kereler Kazaklar istilâ edip yağmalayarak harab etmişlerdir. Bu kale, Çoruh nehrinin kenarındadır..

Çoruh nehri: «Çuy-i ruh» dan bozmadır ki «can ırmağı» demektir. Erzurum'un batısında Cağna Koyulhisar, (Şebin Karahisar) dağlarından toplanıp akarak, Bayburd şehrinin içinden geçer. İki tarafında mâmur evler vardır. Daha sonra Bayburd kalesinin kayaları altından geçip «Lazki» vilâyeti hududunda nice köy ve kasabaların

bağ ve bahçelerini sulayarak, bu Günye kalesi yanında Karadeniz'e dökülür. Geçit vermez, köprü tutmaz bir büyük nehirdir. Nice Laz kayıkları bu nehirden başyukarı doğu tarafına ve Mekrilistan hududuna tuz, demir, diğer âletler ve silâh götürerek Mekrilistan ve Gürcistan'ın şimşir, bal ve süzme bal, kadın ve erkek esirleriyle değişip ticaret yaparlar.

Bu şehri seyrederek Gümrü adlı yerden Çoruh nehrine girip, bir gün doğuya giderek Mekrilistan sınırına vardık.

Burası Hoş Eda adlı bir beyin hudududur. Dağları baştanbaşa şimşirliktir. Mâmûr, cevizli, bahçeli köyleri vardır. Beylerinin köylerinde bir gece yattık. Bize fazlasıyla itibar ve ikram ettiler. Hâsılı, buradan öte Mekrilistan vilâyetinde yetmiş parça şehir gibi köyler seyrederek yine Günye kalesine geldik. Oradan bütün arkadaşlarımızla Trabzon'a gittik. Hakir Günye Ağası Zenberekcibaşı bölüğü ile Azak seferine memur oldum.

Azak seferine giderken Abaza vilâyetinde konakladığımız yerler: Evvelâ on parça Laz menkisilesine üç yüz kadar tüfekli yeniçeri .ve bu hakirin beş adet Gürcü kölesi beraber bindik.

Menkisile gemileri: Bu gemiler Çoruh nehri kenarında yetişen kaba kavak ağaçlarından üç parça olarak yapılır. Bir tahtası, tekne gibi altındadır. Birer tahta da yanlarındadır. Fakat çok büyük tahtalardır. Gemilerin kenarları, iki adam kalınlığında kamış ve hasır sazlardan örülmüştür. Denizin dalgaları, o kamışlardan geminin içine giremez. Bu gemiler, Karadeniz fırtınasında mantar gibi yüzerler. Kıçı, başı belli olmayan bir çeşit kayıklardır. Bu denizlerde isimlerine «Menkisile» derler. Yüz adam alırlar. Bunlarla Günye kalesinde iyi bir günde kalkıp, bütün işimizi Cenab-ı Hakka havale ederek, kıble rüzgarıyla Çoruh nehrini geçtik. Yine Mekrilistan sınırındaki Sevkari iskelesine geldik. Limanı vardır. Onu geçerek Handıra iskelesine vardık ki, limanı yoktur. Sivri iskele: Limanı ve yıkık bir değirmeni vardır. Yavise: İskelesi, limanı ve bir viran kalesi vardır. İçinde Mekril çobanları koyun, keçi kışlatırlar. Buradan Rabça iskelesine vardık. Limanı yokmuş. Fakat harab, büyük bir kalesi vardır.

Saydığımız bu beş iskelenin hepsi de Mekrilistan hududundadırlar. Mâmur yerleri yoktur. Ancak Temmuzda ve mahsul mevsiminde, bezirgan gemileri buralara tuz, kapkacak, silâh getirip, kız ve oğlan ile değişirler. Dağlarında bağlı, bahçeli âsi Mekril köyleri vardır. Deniz kadar asker olsa, dağlarına çıkmak imkânsızdır. Kırk, elli

bin kadar silahlı halkı var. Günye'den yüz mil uzaklıkta olan bu beş iskeleyi bir gün bir gecede geçip, ertesi günü Faşe Çayına vardık.

Faşe Çayı: Bu, Tuna kadar geniş bir nehirdir. Bazı yerleri bir mil kadar geniş, en dar yeri yarım mildir. Derinliği, sekiz-on kulaç kadar gelir. İçinde Mekrilistan ve Abaza vilâyetine giden gemiler gezer. Yüz mil kadar yukarıya giderler. Karadeniz'in poyraz sonunda körfez bir yerdedir. İstanbul ile buranın arası bin üç yüz mildir. Karadeniz'in bir ucu bu çaydır. Çıktığı yerler Mekrilistan, Gürcistan, Doğudan, Kabartay Çerkezistanı arasındaki Elbürz dağından, Obur dağından, Sadşe dağlarından biriken dereler olup, güneye doğru akarak Mekril ile Abaza arasında denize dökülür. Doğu tarafı baştanbaşa âsi Mekril köyleri ile doludur. Batı tarafında Abazaların Çaçlar aşireti oturur. İki tarafı da ormanlık olduğundan, Abazalar Mekrileri, Mekriler Abazaları kaçırıp esir tüccarlarına satarlar. Bazı tarihçiler bu Faşe çayı için, «Hazar denizi» dedikleri gibi Şirvan, Leylan, Demirkapı deryasının ayağıdır ki Karadeniz'e dökülür derler. Amma bu Faşe nehri âb-ı hayat kadar tatlıdır. Keylan deryası ise Karadeniz'den küçücük bir parçadır ki yılan zehiri gibi tuzludur. Hazar denizi ile Karadeniz arası onbeş konaklık yerdir. Fakat ihtimaldir ki, Hazar denizi Elbürz dağları altında akarak, yer altından yol bulup Karadeniz'e dökülebilir. Fakat acılık, tatlılık yönünden bu söz düşünülemez.

Bu çayı geçerek batıya yöneldik. Tam bir gün Karadeniz kıyısını takib ettikten sonra, Abaza vilâyetine vardık.

ŞEHNAZE VİLÂYETİ YANİ ABAZA ÜLKESİ

KARADENİZ, kuzey kıyılarını tamamen kaplar. Abaza diyarının başlangıcı Faşe çayı, sonu da batı tarafta kırk iki konak yerde Kefe eyâleti idaresindeki Taman adası yakınında Anapa kalesi limanıdır.

Abaza kavminin tarihçesi: Tuhfe yazarı şöyle yazıyor:

Cenab-ı Hak Hz. Âdem'i topraktan kudret eliyle yaratmıştır. Cennetinde yakınına çağırıp, bütün melekleri ona secde etmeye memur etmiştir. Fakat şeytan bu emirden yüz çevirerek hile yoluna sapmış ve «Beni ateşten, onu ise topraktan yarattın» diye küstahlık eylemiştir.

Hz. Âdem soyundan Hz. Peygamberi getirip, iki cihanda şefaatçı etmek için Hz. Âdem'i buğday bahânesi ile yeryüzünde, Hindistan'a indirmiş, sonra Arafat dağında Havva ile birleştirmiştir. İshak oğlu Muhammed'e göre, Hz. Âdem zamanında kırk bine varan evlâdı, Tatar suratlı olarak yeryüzüne yayılmıştır. Hz. Âdem Cennette Arabca ve Farsca konuşurken, yeryüzüne inince Arabcayı unutarak İbrani, Süryâni, Dahkali, Durri dillerini konuşmaya başlamıştır. Hâlen Koncistan, Berberistan ve diğer kara vilâyetlerinde konuşulan lisanlar birbirine benzemiyor. Hz. Âdem'in çocukları, Tufan'a kadar bu dilleri konuşmuşlardır.

Sonra Hz. Nuh'un Ham, Sam, Yâfes adlı çocuklarından yetmiş iki millet ve yetmiş dil meydana çıkmıştır. Hz. İsmail, Arabca ve Farsça'nın her ikisini de konuşmuştur. Sonra muhtelif cinsler yeryüzüne yayılarak diller de başkalaşmış, her ilde bir lisan türemiştir. Amma çeşitli diller icad eden ilk insan Hz. İdris'tir. Çünkü Cenab-ı Hak ona binlerce çeşit ilim ve yazmayı öğretmişti. Vahy ile gönderilen sahifeleri cildlerdi. Tufan'dan evvel, bütün kitaplarını batıda Nil nehrinin ötesinde, Hermin dağında saklamıştır. Hâlen bu dağlara Firavun dağları derler. Fakat yanlıştır. Bunları Tufan'dan önce yapan Sevrid Kâhne'dir. Tufan'dan sonra eski bilginler bu kitapları çıkarıp gözden geçirmişler ve yüz kırk yedi dili öğrenerek dünyaya yaymışlardır. Sonra İshak Ays'dan Türk dili yayılmıştır ki, Tatar dilidir.

Tatar ırkından türeyen milletler şunlardır: Hind, Sind, Moğâni, Geristani, Mutanî, Bombani, Ateşperest Hindistan, Çin kavmi, Hata, Hıten, Fağfur, Kazak, Moğol, Nogol, Türk, Tatar, Özbek, Acem, Dağıstan'da Komok, Kalmuk, Nogay, Heştürk, Lika, Çağatay, Lezgi, Gürcü, Mekril, Şavşad, Dadyan, Açıkbaş, Ermeni, Rum, Türkmen, Kabartay, İsraili yâni Yahudi Meku (Gürcüdendir); Yakubî, Karayî (bunların bir şubesi olan Frenkler de on iki kavim, on iki lisandır), İspanya, Ceneviz, Portakal (Portekiz), Venedik, Dodoşka, Sırp, Lâtin, Bulgar, Hırvat, Lotoryan, Talban.

Acemden hasıl olan kollar: Menüçehr evladından dördü kaçarak Eğri taraflarında yerleşmişler. «Siz kimsiniz?» diye sorduklarında, «Men çar» yani dört adamız demişler. Bu sözden galat olarak, adları Macar kavmi kalmıştır.

Bunlar on beş kavimdir: Orta Macar, Erdel Macarı, Sigel, Saz, Hayduşak, Leh, Çek, Korol, Tot, Karakoros v.s...

Ruslar on iki kavimdir ki bunlara da İslav denir: Eflâk, Boğdan, Sırca, İsveç, Felemenk, Donkarkız, Danimarka, Nemçe, İngiltere, Fransa, Hırvat, Bosnak.

Amma kabilelerin en şereflisi olan Arab kavminden Mısır kıtasında kırk kadar rengârenk kavimler meydana gelmiştir ki, şunlardır: Mağrıbî, Fas, Mora, Keş, Afno, Mayborno, Cicelkan, Asvanî, Sudanî, Konca, Kırmanki, Boganeski, Monci, Berberi, Nobi, Zenci, Habeş, Kilâbi, Alevî, Dombi, Yemen Arabları, Amman ve Badiye Arabları, Hâsılı, bütün Arablar üç bin altmış kabiledir. Fakat Kureyş'in Hâşimi adlı kâbilesinden Arab ve Acemin efendisi Hazreti Muhammed dünyaya gelmiştir. Bu adı geçen kavimlerin ataları Nuh'un çocuklarından Ham, Sam ve Yâfes'e ulaşır. Maksat Abaza kavminin çıkışını söylemek iken, mevzudan ayrıldık. Güvenilir rivâyetlere göre, Hz. Ömer'in hilafeti sırasında Kureyş kabilesinden Beşe adında bir Arab meliki vardı. Kudretli bir idareci olup Irak, Batha, Yemen, Aden memleketlerine sahip idi. Bunun beş evlâdı olup büyük oğlunun adı Cebel-ül-Heme, ikincinin Arap, üçüncüsünün Keysu idi. Keysu'nun da Kesr, Meval ve Tay adlı üç oğlu vardı. Sonunda babaları vefat edince, Hazreti Ömer'in emri ile aşiret beyliği büyük oğlu Cebel-ül Heme'ye verildi. Bir gün bu Cebel-ül Heme, kaza ile bir Bedevinin gözünü çıkardı. Bedevî Hz. Ömer'in huzuruna çıkarak şikâyet edince, kısas olarak Cebel-ül Heme'nin gözünü çıkarmak gerekti.

Cebel-ül Heme korkarak, hemen o gece bütün âşiret halkını alıp dört kardeşi ile birlikte Antakya'da kral Herakl'a varıp bir yer ister. O da bunlara Şam, Trablus dağlarını verip yerleştirdi. Cebel-ül Heme deniz kıyısında bir şehir yaptırır ki, hâlen Cebeliyye şehri derler. Cebel burada kuvvet sahibi olarak, Şam ve Medine taraflarını yağma etmeye başlar. Üzerine Halid bin Velid, Mikdad bin Esved Hazretlerini gönderdiler. Artık Cebel, Cebeliye'de duramayıp gemilerle İspanya'ya kaçar. Bunlar Kureyşî olduklarından oturdukları dağlara Kureyşî dağı, bunlara da Kureyş Arnavudu derler. Lisanlarını da Frenk dilleri ile karıştırarak Arnavud lisanını ortaya çıkarırlar. Arnavudlar da Araplar gibi saçlı kavimlerdir. Şiirleri, türküleri, Araplar gibidir. Onun için, Arnavudların aslı Arablardandır. Ataları Cebel-ül Heme'dir. Mezarı İlbasan yakınındadır. Amma Müslümanlığı terketmiştir derler. Çocukları ise, sonraları iki kat mürted olmuşlardır (Müslümanlıktan ayrılmışlar). Avlonya ile Devline

arasındaki Dokat dağlarında yaşarlar. Esmer renkli, Arab lehçeli, saçlı Arnavudlardır. Cebel-ül Heme'nin üzerine gelen Halid bin Velid Hazretleri, kardeşi Arab'ı, Keysu'nun oğlu Mevali ve Tay'ı tutup Hicaz'a götürerek, Bağdad çölünde yer verir. Keys, Keys kabilesine, Tay da Tay kabilesine melik olur. Amcası Arab, Umman diyârına melik olur.

Fakat Keysu ve biraderleri Lazki ve Abaza, kendi adamlariyle Halid bin Velid'in elinden kaçarak Konya şehrine, oradan da Kostantiniyye'ye gelirler. Lâkin o aralık Emevîlerden Ebû Süfyan'ın oğlu Muaviye'nin İstanbul üzerine yürüyeceğini duyduklarından, orada dahi duramayarak gemilere binip Karadeniz sahilinde Trabzon Tekfuru Yenevan'a varıp sığınacak bir yer isterler. O da Lazki'ye Çoruh nehri kenarını verir. Laz tâifesi (bu Lazki) çoğalır. Laz kavminin aslı Arabdır. Ortanca kardeşi Keysu'ya, dağlarını verir. Bunun için Çerkesler de Kureyştendirler. Ve Abaza'ya dahi bu Abaza vilâyetini verdiğinden, ondan da Karadeniz kenarındaki Abazalar çoğalıp buraları mâmûr ederler. Onun için Abaza kavminin ataları Kureyş kabilesindendir. Çerkesler, Abazalar, Lazlar, Arnavudlar, Umman Arabları, Kiys Arablarının hepsi kardeş çocukları olan Kureyşlilerdir. Doğrusunu Allah bilir.

ABAZA VİLÂYETİNDEKİ MÂMÛR AŞİRETLER

Çaçlar aşireti: Mekrilce konuşurlar. Çünkü Faşe nehrinin karşı tarafı tamamen Mekrilistandır. Beyzâdeleri var. On bin kadar kuvvetli askere sahiptirler. Hepsi aynı mezhebde değildir. Harâmî ve bahadır bir kavimdirler.

Cevizleri, fındıkları çoktur. Silahları Arablar gibi ok, yay ve mızraktır. Atlıları az ise de piyadeleri yiğit, dilberleri güzeldir. İskeleleri batıda, iki konak mesafede Lakbadırlar'dır. Trabzondan üç yüz mil uzakta büyük bir iskeledir. Gemiler kışlayamaz. Çünkü kıble ve gündoğusundan gayet şiddetli rüzgar eser. Buradan deniz yolu ile batıya doğru gidilirse, Avlan aşireti hududunda Hıfa köyüne raslanır.

Arlan aşireti: On bin kadar yiğitleri vardır. Verimli toprakları, âdil beyleri vardır. Baş iskelesi Laçiğa'dır. Burada bir gece misafir olduk. Güzel limandır. Kış ve yaz, gemiler eksik olmaz. Buradan yine batı yönüne iki konak yol alarak Çandalar aşiretine vardık.

Çandalar aşireti: On beş bin kadar yiğit kavim olup, esas Abaza bunlardır. Beyleri vardır. Bunlara Dağ Çandaları derler. İskele-

lerine Kakır derler. Dağda, Hofa adıyla denize bakan bağlı, bahçeli bir köyü vardır. Buradan da deniz kıyısını takiben üç konak yol alarak, Büyük Çandalar aşireti hududuna geldik.

Büyük Çandalar aşireti: Yirmi beş kadar köyleri vardır. On beş bin askere sahip olup, ayrıca beyleri vardır. Limanına Çanda derler. Gemiler kışlayamaz. Bu kabilenin dağlarının arkası, Maşeşah Çerkeslerinin vilâyetidir. Buradan yine batıya deniz kıyısı ile bir konak gidip, Keçiler aşiretine vardık.

Keçiler aşireti: Cennet bağı gibi verimli bir vilayettir ki, yetmiş parça köyden meydana gelmiştir. İki bin kadar silahlı askere sahip olup, bir de beyleri vardır. Suları ab-ı hayat gibi güzel ve lezzetlidir. Amma Lipu adında, içinde gemilerin çalıştığı bir büyük limanı vardır. Bu nehir Elbürz dağlarından gelerek burada Karadeniz'e dökülür. Temmuz ayında bile geçit vermeyen bir sudur. Kış günleri gemiler yatar. Emniyetli bir yerdir. Keçiler kabilesinden bu yere gelinceye kadar, bu nehrin iki yakası çeşitli meyveler veren ağaçlarla süslüdür. Keçilerin on bin askeri olup, çoğu atlıdır. Büyük bir kavimdir. Son derece zengin insanlardır. Bu aşirette Havka adlı bir köyde, Zeperha adlı bir Abazanın evinde misafir olduk. Yoldaşlarımıza on koyun keserek ziyafet verdi. Sizbak, Şilhavcı, Pastalar yedik. Buradan iki konak daha batıya giderek Art aşiretine geldik.

Art aşireti: Keçiler kavminden kalabalıktır. Amma onlar kadar savaşçı ve cesur değillerdir. Çoğu tüccardır. Zerduva avlarlar. Çok sayıda domuz beslerler. Mezhep nedir, kitab nedir bilmezler. Alaycıdırlar. Sözlerine güvenilir bir kavim olup, otuz bin kadar adamları vardır. Bunların da bir beyleri var idi ki, kırk elli kadar baştanayağa silahlı Aznavur Abaza ile yirmi koyun ve üç geyik getirip, bize «Hoş geldiniz» dedi.

Beyleri saçlı, arkasında kılçıklı kebe Çekmanı, elinde ok ve yayı, belinde kılıcı olan cesur bir yiğit idi. Yanındakilerin hepsi saçlı, güneş gibi temiz yiğitlerdi. İskelesine Arklar derler. Orada bir gece misafir olduk. Limanında gemiler kışlayamaz. Çünkü açıktır. Bir iskelesine de Leyuş derler. Burada da gemiler kışlayamaz. Ancak yaz aylarında barınabilir. Fakat geniş iskeledir. Bunun kuzeyinde büyük dağlar içinde Sadşe vilâyeti vardır.

Sadşe vilâyeti: Seydi Ahmed Paşa'nın vilâyetidir. Kuzeydeki Çerkes kavmi ile münasebetleri bulunduğundan, Çerkesçe ve Abazaca'yı çok iyi konuşurlar. Yedi bin cesur, güçlü-kuvvetli savaşçılardır. Bunların şerrinden, Çerkesler ve Abazalar her zaman çeki-

nirler. Art kabilesi bunlara müsade ettiklerinden, Artlar iskelesine esir ve balmumu getirerek ticaret yaparlar. Takako Çerkesleri de müsade ile gelip, gemilerde ticaret ederler. Buradan yine batı tarafına deniz kıyısını takip ederek iki tarafı ağaçlık, ormanlık ve yüksek dağları, nice köyleri seyrederekten, üç konakta Kamış aşiretine vardık.

Kamış aşireti: Bir beyleri olup, on bin kadar cesur ve yiğit halkı vardır. Melek Ahmed Paşalı Kamış Mehmed Ağa bu kabiledendir. Bunlar defalarca Art kavmini bozguna uğratarak, beylerini esir almışlardır. Çünkü bu Abazalar birbirleriyle savaşarak kadın ve çocuklarını çalıp esir olarak satar, öyle geçinirler. Hırsız olmayan adam, bu kavim nazarında uğursuz ve bahtsız sayılır. Bunun için, hırsız olmayanları meclislerine komadıkları gibi, kızlarını da vermezler. Bu Kamış dağlarında, herbiri eşek kadar olan iri domuzlar yaşar. İskelesi varsa da o kadar işlek değildir. Çünkü halkı âsidirler. Bu Kamış kavmi içinde, İstanbul'dan ve Mısır'dan gelme Tophane Abazaları vardır. Mescidleri, çoluk çoluk sahibi soylu Müslümanları çoktur. Suyu ve havası çok güzeldir. Köyleri kıbleye ve denize bakar. Bunlarda da çarşı ve pazar yok ise de, iskele başlarında pazar yerleri bulunur. Buradan da deniz kıyısını takip ederek batıya doğru üç konak gidip, Suçeler aşiretine vardık.

Suçeler aşireti: Bunların da bir beyleri, on bin kadar piyade, namlı askerleri vardır. Yerleri kayalık olduğundan, atlıları azdır. İskelesi varsa da adı bilinmiyor. Burada bir gece, Kavdaka adlı köyde misafir olduk. Meğer o gece düğünleri varmış. Bize yüz tekne söğüş pişmiş koyun etleri ve Börülce çorbası, bol suları, bozalar, pasta, şilhavcı, süzme ballar getirip yüzlerce genç hizmetimizde bulundular. Sabahleyin, Günye Ağası olan arkadaşımız ev sahibine bir tülbend bağışlayınca, dünyalar onun oldu. Çünkü buralarda asla çarşı pazar, han, hamam dükkân gibi şeyler yoktur. Dağ başlarında kırk ellişer evli köylerdir. İskelelerine yılda bir kere her diyârın gemileri barut, kurşun, tüfek, ok, yay, fişek, kılıç, kalkan, mızrak ve başka savaş aletleri ile eski papuç, çuka kenarı, gömlek bezi, ocak demirleri, kazan, ocak içine kazan asmak için kullanılan demir zincir, tuz ve sabun gibi şeyleri getirirler. Bu gemicilere genç delikanlılar, yağ, balmumu, muşamba, zerdova ve bal vererek, karşılığında adı geçen şeylerden alırlar.

Buralarda hiçbir zaman altın ve kuruş bulunmaz. Alış verişleri, değiş tokuş iledir. Suçelerden batı yönüne iki konak gidip, Cembe aşiretine vardık.

Cembe aşireti: Bir beyleri ve iki bin piyade askerleri vardır. Bunların iskelelerinde üç gün kalıp, bütün halkı ile iyi ilişkiler kurduk. Bütün elbise, kilim, kebe ve keçelerimizi verip, cariyeler ve köleler aldık. Hakîr dahi Abaza köle aldım. Dördüncü gün yine batıya doğru iki konak giderek, Bozoduk aşiretine geldik.

Bozoduk aşireti: Bunların da beyi ve on bin adamı vardır. İskelelerinde on parça İstanbul gemisine raslayarak çeşitli arkadaşlarımızla buluştuk. Uzun uzun sohbet ettik. Eşyalarımızdan bazı kabasabalarını bunlara emanet olarak verip, kölelerimizle yüksüz olarak kaldık. Mengili Giray Han, bu Bozoduk kavminden üç bin askeri Ejderhan seferine götürmüş, Ejderhan fetholununca, Bozoduk aşiretini Çerkes vilâyetinde Obor dağı eteğinde yerleştirmiştir. Halen Çerkes'de Bozodok Kavmi derler. Abaza Bozodoku ile Çerkes Bozodokunun arasında, Obor denilen yüksek bir dağ vardır. Üç konaktır. Birbirlerini basarak çocuklarını kaçırırlar. Abaza Bozodukundan yine batı tarafına deniz kıyısını takibederek iki konak gidip, Osoviş aşiretine vardık.

Osoviş aşireti: Deniz kıyısında, yalçın kaya üzerinde köhne ve harab bir kalesi vardır. Bir gece fırtına çıktı. Uyanık davranarak, eli tüfenkli arkadaşlarımızla orada misafir olduk. Beş koyun ile Osoviç beyi yanımıza gelip ikramda bulundu.

Bu aşiret, ağaçtan yay ve ardıç ağacından ok yapar. Hepsi tüfenk kullanan üç bin kişidirler. İskelesi, German Osoviş'idir. Dağlarında ayı, domuz, tilki, çakal, sansar, zerdova, osari, geyik, kırtavuğu olur. Ulu dağlardır. Batıl inanışları gereği, bu Abaza tâifesi çoğu beylerinin cesedlerini sandukaya benzeyen bir ağaç içine koyup bir yüksek ağacın tepesindeki çatal dalına çiviler, başı ucunda bir delik bırakırlar. Fasid kanaatlerince, o delikten cennete bakarlarmış.

Sonra o delikten yüzbinlerce bal arısı girerek, Abaza leşinin koltukları ve budu arasında bal yaparlar. Mevsiminde sandukanın kapaklarını açıp, kıllı kıllı balları tulumlara doldurarak satarlar. Halk, Abaza balıdır diye birbirlerini ite kaka alır. Fakat pisliğini bilmezler. Abaza balından çekinmek lazımdır. Bu Abaza ülkesinde binlerce gariplikler var ise de yazmak mümkün değildir. Buradan dahi yine birkaç Abaza çobanları alıp, batı yönüne iki gün gittik. Aşpılı aşiretine vardık.

Aşpılı aşireti: Bunların da bir beyi olup, iki bin kadar askerleri vardır. Amma hırsız ve müflis aşirettir. Bütün Abazalar bunların

şerrinden korkar. Çünkü son derece cesur ve savaşçıdırlar. Burada dahi yıkık bir kale vardır. İskelesine Aşga derler. Kefe, Kerş, Taman gemileri çok gelir. Amma kışda yatmazlar. Açık yerdir. Fakat dağları verimlidir. Buradan batıya yine bir konak gidip, Atma köyüne vardık.

Atma Köyü: Bu köy, Asgılı'ya bağlıdır. Dağ içinde mâmûr bir köydür. İçinde Tophâne Abazalarından Müslümanlar vardır. Burada bir de mescid gördük. Çerkes ülkesine bir konak uzaklıktadır. Her an Çerkeslerle harbederler. Oradan iki konak ilerdeki Soğuksu aşiretine vardık.

Soğuksu aşireti: Bir beyleri ve üç bin askerleri var. Küheylan atlara sahipler. İskeleleri Haruna'dır. Âlâ yatak limanı vardır. Soğuksu adında geçit vermez büyük bir nehri vardır ki, Çerkes dağlarından çıkıp burada Karadeniz'e dökülür. Âb-ı hayata benzer bir sudur. İşte bu nehir kıyısında bulunduklarından, bu aşirete Soğuksu aşireti adı verilmiştir. Oradan batı tarafına iki konak gidip Kotasi aşiretine vardık.

Kotasi aşireti: Bir beyleri vardır. Hepsi yedi bin asker olur. İskelelerine Kotasi derler. Tahtadan yapılmış, hasır örtülü mahzenleri vardır. Köyleri, limanın arkasındaki dağlardadır. Limanında Kefe ve Taman gemileri çoktur. Her an bu aşirete Kırım tarafından atlılar gelerek alış veriş yaparlar. Halkı itaatlıdır. Çünkü yerleri sarp değildir. Buğday dahi yetiştirirler. Bunun dışındaki diğer Abaza diyarlarında Basta darısı ekerler. Bir kileden yüz kile darı elde edilir. Bu Kotasi aşiretinin sazdan yapılmış, tahta örtülü evleri vardır. Ocakları ortadadır. On eve bir kabak derler. Dört tarafı kale gibi çitle çevrilmiştir. Bütün hayvanlarını muhafaza edip, gece sabaha kadar arslan gibi köpekleri ile nöbet beklerler. Bütün Abaza aşiretleri böyledir. Çünkü bütün evleri ormanlar arasındadır. Birbirlerinden korkarlar. Bu Kotasi aşireti ile Jane Çerkeslerinin arası bir konaktır. Bunlar Çerkes lisanını da bilirler. Bunlar Çerkese, Çerkes de bunların limanına müsade ile mal getirirler.

Abaza vilayeti burada tamamlandı. Buradan tâ Faşe çayına varıncaya kadar geldiğimiz ve gördüğümüz aşiretler tamamen deniz kıyısında olup bütün köyler kıble tarafına, Karadeniz'e bakarlar. Faşe çayından, doğudan batıya, bu Kotasi aşiretine gelinceye kadar, Abaza diyârının uzunluğu tam kırk konaktır. Eni de beş konak olur.

Bu ülkenin kırk konak yerinde kırk büyük nehiri var. Hepsi Çerkes ile Abaza arasındaki dağlardan gelip Karadeniz'e dökülür. Bunlar birbirine bitişik yetmiş adet büyük dağ ve iki bin parça köydür,

derler. Fakat ben görmedim. Dağlarını gezmedim. Harac ve diğer bağ ve bahçe mahsulleri ve öşür gibi şeyler vermezler. Yüz binlerce asi ve itaatsız kavimdirler. Kendilerine kâfir desek, insanı katlederler. Müslüman desek, hoşlanarak severler. Bunlar kitab ehli olmadıkları gibi, hiçbir mezhebe de bağlı değillerdir. Bununla beraber kâfiri sevmeyip, Müslümana can verirler. Müslüman olsalar itikat ve amelleri sağlam olur. Ataları Kureyş kabilesinden Abaza'dır. Bunlar deniz kıyısında iskele sahibi olan Abazalardır.

DAĞLARDA BULUNAN ABAZA AŞİRETİ

Poşerhi aşireti: Mekril'e yakındır. Beyleri var. Yedibin nüfuslu âsi bir kavimdir.

Ah Çepsi aşireti: Bunların da beyleri var. On bin kişidirler.

Besleb aşireti: Beyleri var. Yedi bin beş yüz kişilik cesur bir kavimdir.

Mekliye aşireti: İşe yarar üç bin kişi olup, bir de beyleri vardır.

Vaypiga aşireti: Bin kişilik, beyleri olan bir kavimdir.

Bağrıs aşireti: Beyleri var. Hepsi sekiz yüz kişi olup, hırsız değillerdir.

Ala Kureyş aşireti: Beş yüz kişi olup bir de beyleri vardır.

Çimakors aşireti: Beyleri vardır. Hepsi üç bin kişidir.

Macar aşireti: Beyleri vardır. Hepsi iki bin adamdır. Amma savaşçı erlerdir.

Yayharaş aşireti: Beyleri vardır. Hepsi dört bin kişidir.

Yukarıda yazılan ve dağda yaşayan on âsi aşiretin hiçbirisi Aşgılı'daki iskele Abazalarının arasına gelemezler.

Dağda ve sahilde yaşayan Abaza kavminin yirmi beş aşireti burada tamam oldu.

ACAİP VE GARİP ABAZA DİLİ

1: Akı, 2: Ve ba, 3: Ihpa, 4: Bişena, 5: Hoba, 6: Kıba, 7: Bizba, 8: Aba, 9: Jıba, 10: Zoba, 11: Akızoba, 12: Vebazoba...

Vây: Gel, Evçi: Git, Otûy: Otur, Okıl: Kalk, Omeçin: Gitme, Erpeş: Oğlan, Siçap: Giderim, Sıgeçam: Gitmem, Özü meçözü? Niçin gitmezsin oğlan? Siyere iz dirviz: Ben bilirim, Evreyod riva: Sen ne bilirsin, Vehaç kısı: Canım gözüm, Sıreiz dırvah: Benim bildiğim, Sira siz ket: Bana yeter, Ars iz vohve ziviz?: Niçin böyle söylersin?, Veo bozve? Sayıklıyor musun?, İshuve ziviy?: Ne söylüyorum?, Sire işir direm: Ben bilmem, Ore yohove: Senin söylediğin,

Oreyor rıve: Sen bilirsin, Aka evre oke gop: Ama senin aklın yoktur. Açıki o aki erniş si: Hüdamız ve yarattıklarının hakkı için, Ekı sijdirem ançertiş: Vallahi bir şey bilmem, Osin koç sirişhap: İncitme, bana yazıktır, Sire akrı avesthon: Ya ben birşey söylüyorum. Ancın nış eyş âmle sipeşri: Vallahi Abaza karnım açtır. Siçap pasta kokaram: Giderim pasta yerim.

SADŞE ABAZALARININ DİLİ

Veba: 1, tevka: 2, şike: 3, pilpi: 4, aşve: 5, kon: 6, iplepi: 7, oga: 8, İpgi: 9, zev: 10:, vezev 11, tukazev: 12, seha: ekmek, ga: et, bizi: su, fe: peynir, çevah: yoğurt, ha: armut, musad: üzüm, lahmab: incir, esha: kestane, laka: tuz, veyke: gel, otes: otur, odeto: kalk, ivemko: gitme, sigeve: giderim, sıbrıykın? nereye gidersin? söveş kag silve: işim var giderim, sifaga, silgiço vike: gel eve gidelim, sigemog söge: eve gideriz, sez hod? ne oldu?, hoj povid aşgid: bir domuz yedik, erkamid jeho? domuz semiz miydi? veçile şikenoğ: hırsızlığa gideriz, nele şike godir? nereye gittiniz?.

Bu lisanlardan başka, daha çeşitli lisanlar vardır. Fakat alış veriş sırasında hatırda kalan bunlardır. Bir de bu diller ancak bu kadar yazılabilir. Çünkü son dereec zor lehçelerdir. Sanki saksağan sesidir. Son derece zeki, soylu, aklı başında, taklidci olan kimse Abaza kavmi ile konuşabilir. Amma dünya seyyahı olan kimselerin her dilden bir parça bilmesi lâzımdır. Tâ ki kendine gelebilecek zarar ve faydaları bilerek seyahatinde rahat ede. Çünkü, «Herkes aklı kadar konuşur» buyurulmuştur. Dünya geçimi için bazı dilleri öğrenmek doğrudur. Gurbet elinde insan ancak bu sayede selâmete çıkabilir.

Yukarıda yazılmış olan Kutasi limanından kalkıp, batı yönüne denizden iki gün giderek Anapa limanına geldik.

Anapa: İskender Zülkarneyn, Allah'ın emri ile Ye'cüc, Me'cüc duvarını yapmaya giderken bu yere uğramış. Su ve havasından, avlarından hoşlanarak Karadeniz'in kenarında geniş bir tepe üzerindeki bu kaleyi, yontulmuş cilalı taş ile beşgen şeklinde inşa etmiş. Özel sarayının divanhânesindeki ayak altına lâal ve yakut, zümrüd ve zeberced, sedef ve akik döşeyerek süslediği için, Kal'a-i gevher pây-ı Anapa derler. Tarihte bu şekilde yazılıdır. Sonraları Ceneviz kralının taht şehri ve cehennemi olup, cennet gibi mâmur olmuş. Sonra nursuz Timur Irak ve Dadyan'ı, Heşdek, Kazan ve diğer yedi yüz parça şehirleri talan ve yıktığı vakit Kırım'daki Toktamış Han üzerine gelirken, bu Anapa kalesinin de dış mahallerini harab

etmiş. Ancak kalesi ayakta kalmıştır. Daha sonra Sultan Bayezid-i Velî'nin sadrazamı Gedik Ahmed Paşa Donanma-yı Hümayun ile Kefe kalesinin fethine gelirken, deniz gibi asker ile bu kaleyi Cenevizlilerin elinden alarak içine asker koymuş. Kale, Abazalar ile Çerkeslerin hududu üzerindeki burunda, deniz kıyısında sarp bir kaya üzerine kurulmuş gayet sağlam bir kaledir. Lâkin şimdiki halde içinde kimse yoktur. Bunu birkaç kere Don kazağı harab etmiştir. Dışında yüzelli kadar sazdan yapılmış evler vardır. Bu köye Kabak derler. Kalenin kuzey tarafı Anapa dağlarıdır. Karadeniz'den Azak'a giden gemiler, bu dağları izleyerek giderler. Ulu dağlardır. Kale gâyet sanatlı olup, hünerli mühendîs elinden çıkmıştır. İçinde, etrafta yaşayan Şifaka aşiretinin koyun ve keçileri kışlar. Burası, Özdemirzâde Osman Paşanın yazdığı üzere, Kefe eyâletinde Tama sancağına bağlı voyvodalıktır. Şifaka aşireti, silah zoru ile öşür veren üç bin kadar itaatlı gibi görünen âsilerden meydana gelmiştir. Kalenin kapalı bir büyük limanı vardır ki içinde bin parça gemiyi bir iplikle bağlayıp yatırmak mümkündür. Sekiz rüzgârdan emindir. Karadeniz'in hiçbir yerinde böyle liman yoktur, meğer ki Balıklova ola...

Eskiden bu limanda bir çeşit inci çıkarmış. Halen sedefleri görünür. Onun için kaleye de Gevhergan derler. Halen her sene, Ruslar bu limana demirleyip korkusuzca denize dalarak inci sedefleri çıkarırlar. Eğer bu kale tamir edilerek içine mükemmel cebhâne ve asker konsa, Abaza ve Çerkes diyârlarını, itaat altına almak çok kolay olur. Çünkü Çerkezistan'da olan Nopay'lar dahi mallarını buraya getirip satarlar. Gümrükten büyük gelir elde edilir. Büyük bir sığınak limandır. Hakir, Günve yeniçeri ağası ile burada demir atıp otururken, Karadeniz'den Donanma-yı Hümayun göründü. Karadeniz'in yüzü, yelkenlerle süslenip dalgalanmaya başladı. Öğle saatlerinde Anapa limanına gelip demirlediler. Üç gün kaldılar. Geride olan parçaların tamamı geldiler. Üç gün, gemiler su ihtiyaçlarını tamamladılar. Hakir, Günye ağası ile gidip, kaymakam ile buluşup az-çok hediyeler verdik. Sonra ben tek başıma Serdar-ı Muazzam Deli Hüseyin Paşaya varıp elini öptüm. Hakîre bir çadır ve bahşiş ihsan buyurdu. Enderun müezzinleri arasına katıp, kethüdası Veli Ağanın kadırgasına bindirdi. Sabahleyin padişah baştardesine flandra çekildi ve öğle üzerine top atışları ile hareket ettik.

*
**

ANAPA LİMANINDAN AZAK GAZÂSINA HAREKET

AZAK gazâsının sebebi: Dördüncü Murat Han Cennete benzeyen Bağdad'ı Acem elinden alarak zaferle İstanbul'a dönünce, kâfirler şaşkına dönüp her taraftan elçiler gelmeye başladı. Sulhu yenilemek için, pek çok hediye ve hazineler takdim ettiler. Yalnız Maltızlardan kimse gelmedi. Onların üzerlerine yürümek için bin parça gemi tedarik olunup iki adet kara mavna yapılarak üç yüz parça top ile sefer hazırlanmış iken, «Kul tedbirini alır, Allah takdir eder» ifadesince, Sultan Dördüncü Murat Han Cihan Padişahı oldu (Vefât etti). Bu kere bütün kâfirler, yedi başlı ejder gibi başkaldırıp, Osmanlı topraklarına saldırmaya başladılar. Önce, Moskof denilen Ruslar Kırım ve Azak taraflarını yağma ve talana başlamışlardı. Bunu Kırım Hanı Sultan İbrahim Han ile Sadrazam Kara Mustafa Paşa'ya arzettiyse de aldırış etmediler. Çünkü Sultan Murad'ın vefâtından sonra, asker ayaklanarak sadrazamı istememeye başladı. O da, «Kulun burnunu sefer kırar» düşüncesi ile, bir tarafa sefer açma arzusunda bulundu. Bu sırada Kazak Rusları Azak kalesini istilâ ederek yetmiş seksen bin kâfir orada yerleştirmiş, Kırım Hanı ile sadrazamın ihmali yüzünden o güzel kale elden gitmiştir.

Yine o sene Kazaklar yüz elli şayka ile Karadeniz'de dolaşarak tüccar gemilerini yağmalamışlar, Karadeniz kıyılarındaki şehir ve kasabaları yakıp yıkmışlardı. Muhammed ümmetinin bu durumu devlete bildirilince, bütün Rumeli eyâletlerine iş bilir kapıcıbaşılar tayin olunarak fermanlar gitti. İlk olarak Özü eyâletine sahip olan Koca Gürcü Kenan Paşa ile Rumeli paşası, yirmi sekiz kadar livâbeyleri, kırk bin bucak tatarı, kırk bin Boğdan askeri, yirmi bin Erdel askeri ve seksen bin rüzgâr kadar hızlı Kırım tatarı, gidip Azak kalesini kuşattılar.

Bizimle bulunan donanmada yüz elli parça kadırga, kalite, baştarde, yüz elli parça firkate, iki yüz parça şayka ve Karamürsel, velhasıl dört yüz parça gemi ile kırk bin silahlı deniz askeri vardı. Kaptan Siyavuş Paşa, tersane kethüdâsı Piyâle Kethüdâ ve yeniçeri ağasının fikri ile Anapa limanından demir alarak müsait havada büyük Koban suyu ırmağını geçip, yedinci milde Taman kalesi önünden geçtik. Orada, Kilisecik burnuna geldik ki, sağımızda Taman yarımadasındaki «Çoçka» burnu, solumuzda Kırım yarımadası burnu vardı. Bu iki burnun arası bir mildir. Boğazdan içerisine Azak denizi derler. Sığ denizdir. Bu boğazdan içeri girerek, iyi bir günde Balı-

sıra limanına geldik. Burada demir atarak gemileri limana bağladık. Âletleri, mühimmat ve cebhâneleri, yiyecek ve içecekleri ve zahireyi sandallara, firkatelere, çekelörelere, tunbarelere yükledik. Buradan Azak kalesi altına kadar otuz altı mildir. Fakat Balısıra'dan Azak'a kadar deniz beşer arşın su söktüğünden, ilerisine kadırga ve şayka gidemez. Gayet sığdır. Bu Balısıra denilen liman, Taman adası toprağına yakın Heyhat sahrasının batı ucunda bir sahradır. Fakat bizim deniz gibi askerimiz sazdan, kamıştan mahzenler ve dükkânlar yapmışlar. Büyük bir şehire benzemiş. Burası Azak'ın iskelesidir. Burada Kefe beylerbeyisi Bekir Paşa, Çerkezistan'ın Şağak, Jana, Mameşah, Takafo, Bozoduk, Boltakay, Hatukay, Besni, Kabartay, Tavesnam kabilelerinden ve Dağıstan hâkimi Şamhal Sultan Mahmud'dan kırk bin kadar seçme asker ile yedi bin araba götürmüş idi. Bu iskeleden bütün mühimmatı araba ile Azak'a götürdüler. Bütün Müslüman gâziler kalenin metrisine girip göz açtırmıyarak, yedi koldan kuşattılar. Anadolu tarafından yedi vezir, on sekiz mirmiran, yetmiş mirlivâ yardıma geldi.

Allah'ın büyüklüğü, bir gün top ve tüfek şenliği oldu ki, sanki gökyüzünde bulutlar parça parça olup yere düştü. Burada, Tatar Hanına karakol ferman olundu. Kırım askerinden Ulu Nogay, Keçi Nogay, Şıdak Nogay, Oramit Nogay, Şirinli Nogay, Mansurlu, Secunlu, Mangitli, Nakşivanlı, Çekişkeli, Batlı, Urlu, Olanlı, Bardaklı aşiretlerinden (Arslanbey ili, Çoban ili, Devi ili, Nevruz ili) gibi illerin Sedefli, Savatlı, Kürbeli askerleri ile Han Hazretleri, İslâm askerinin dört taraflarını muhafaza ederek karakol beklediler. O gece kalede mahsur olan Ak Kazak dahi bir tüfek şenliği ederek, Azak kalesi semender kuşu gibi Nemrut ateşi içinde kaldı ve davullarına kuvvet vererek, «Ya jorj, ya jorj» sesleri ile kaleyi doldurdular. Kalenin burç ve duvarlarını haçlarla süslediler. Meğer o karanlık gecede, Don nehrinden on bin kâfir kaleye yardıma gelmiş. Sabahtan hiç ara vermeden top tüfek atmaya devam ettiklerinden, yediyüz adam şehit oldu.

Ertesi gün sabahleyin, Tatar Hanı ile Silistre paşası Kenan Paşa'yı Don nehri ağzına karakol koydular. Yer yer çetecilere, otlak ve zahirecilere ferman olunup, bütün mirmirana kol kol yer gösterildi. Yeniden metrise girerek yedi kat metris değiştirdiler. Yoğurtca Baba türbesi tarafından hendek kenarına varıldı. Kâfirlerin top ateşinden korunmak için, Müslümanlar bir top menzili uzak yerde durdular. Ertesi günü sabahleyin deryalar kadar asker ile Serdar Hüseyin Paşa Yoğurtca Baba türbesi tarafından, Kaptan Siyavuş

Paşa da yüz parça firkate ile karaya asker dökerek Su kulesi tarafından metrise girdi. Firkateler de Ölü ten, Diri ten, Kanlıca özeki, Timurlenk adası taraflarında gizlendiler. Sukulesi civarındaki Anadolu Paşası; askeri, sekiz kat balyemez topu ve on bölük yeniçerisiyle kıble tarafında metrise girdi. Karaman Paşası da altı obası ile kıble duvarı dibinde metrise girip, altı parça balyemez hazırladı. Batı tarafında Karatayak varoşu yönünden, Silistre Paşası Kenan Paşa ile on bölük yeniçeri, bir bölük cebeci. bir bölük topçu ve on balyemez metrise yerleşti. Rumeli Paşası ise Gözcükulesi tarafında on balyemez ile metrise girdi.

Netice olarak, yedi koldan yetmiş parça kaledöven top, kolonborne ve şâhi darbezenlerle çok sayıda asker, yetmiş kat metrisler ile daire şeklinde kaleyi kuşattı ve kale içindeki yere batası kâfirlerle kale dışındaki şiarı zafer olan islâm askeri savaşa başladı. İki tarafın top ve tüfenk seslerinden yer ve gök gürledi. Sabah namazının ilk vaktinden başlayarak yedi saat öyle bir savaş oldu ki, hiçbir göz ona benzer bir harp görmemiştir.

Sabahla birlikte yedi koldan yedi yüz adam şehadet şerbetini içtiklerinden, bütün âletleri devlet hazinesine teslim edildi. Seher vaktinde duâ ile toplara ateş verilip, kalenin duvarları harap ve viran, evleri berbat ve türab oldu. Amma burç ve duvarları, Cenevizlilerin yapısı olduğundan sağlam olarak kaldı. Top darbesinden yıkılan yerleri, yerleri cehennem olası kâfirlere durak oldu. Bu gece de acele çitler, şıramyavlar, domuz damları çatıp siperlendiler. Yeniden cenge başladılar.

Yedi gün bu şekilde durmadan kale dövülüp, yine yeniden gedikler açıldı. Başkumandan ise güler yüzlü, herşeye aldırış etmeyen bir kimse olduğundan, metristen metrise gezerek Müslüman gâzilerine moral vererek savaşa teşvik eder, nimet ve ihsanları ile askerin gönlünü alırdı. Her vakit devlet cephâneliğinden gereken mühimmatı gönderirdi. Bütün askerlerden çok, kendi askeri kaleye zarar verirdi. Bütün tedbirlerini danışarak aldığı için isabet ederdi.

Sonunda kalede top darbelerinden kafi gedikler hasıl olması üzerine hücum edip, bazı gâziler gediklere bayrak diktiler. Fakat evvelce arkalarına düşen geçitlerin gerisi gelmedi. Hilekâr kâfirler ise bu durumdan istifade ederek bu gâzilere öyle kurşun sıktılar ki, bir anda yüzlercesi şehadet şerbetini içtiler. Geride kalanlar ise «Geri dönmek Müslümanların namusuna yakışmaz» diyerek, kalenin duvarları üzerinde alt alta, üstüste üç gün üç gece cenk edip, sarhoş kâ-

firlerin hücumlarına karşı koydular. Sonunda savaşa savaşa geri dönüp, kale üzerinde nice sancak ve şehitleri bıraktılar. «Bu fethin başka bir güne kalması mukadder imiş» diye, bütün gâziler kendilerini teselli ettiler. Yine asker savaşa başladı. Altı gün daha kâfirlere göz açtırmayıp, kalenin daire şeklindeki hendeklerini ellerine geçirdiler. O gün kâfirlerin kırk parça firkatesi ile dört bin savaşçısı ve öküz gibi Kazakları Azak kalesine imdat etmek üzere Don nehrinde gelirken, Silistre Vâlisi Kenan Paşa kolunda pusuda hazır bekleyen Müslüman gâziler bu gemilere su ile birlikte balyemez toplarla saldırdılar. Hepsini yaralayıp suya döktüler. «Kurtuldum» diye karaya çıkanları da bağlayarak, esir edip ganimet malı olarak elde ettiler. O gün, «Ganimetler Müslüman gâzilerindir» diye tellâllar bağırmaya başladı. O gece bütün gâziler sevinip, temizce yıkanarak geceyi ibadetle geçirdiler, «İnşallah sabah yürüyüş var» diye birbirlerine haber verdiler. Hepsi âlet ve silahları ile beklemeye başladılar.

Bu günlerde kalenin kapı ve duvarlarından ancak Don kenarında bir kule, kara tarafında Yoğurtca Baba yönünden bir kule, Batı tarafında bir kule kalmıştı. Diğer kuleler dövüle dövüle toprakla bir olmuştu. Fakat kale içinde mahsur kalan kâfirler Ferhad gibi dağ yıkan kişiler olduğundan, toprak altına girip orada yerleştiler. Bu şekilde top güllelerinden kurtularak kaleye dayanma gücü verirlerdi. Hangi yönden üzerine lağım ile toprak sürülse, lağımları köstebek gibi bulup, sürülen toprakları bir gecede yok ederlerdi. Sonunda iş erleri çaresiz kalıp lağıma başladılar ve lağım fenninde yer yer ustaca sanatlar gösterdiler. Hattâ Don nehri altından ziftli ve katranlı kayıklarla su içinde lağım açma hünerini gösterdiler.

Bu suretle kırk gün İslâm askeri eğlendi. Bu sırada asker arasında birtakım dedikodular yayıldı. Kâfirler ise artık firkatelerle yardım göndermekten vazgeçmişti. Her gece beşer altışar yüz çıplak Kazak, vücutlarını Don nehrine batırıp ağızlarında birer kamış ile nefes alarak, kaleye geçmeye başladılar. Bu şekilde Azak kalesi taze can bulmaya başladı.

Günden güne cengâverlik edip metrisleri basarlar, gece baskınları yaparlar, sonra yer altında kaybolurlardı. Bazı âletlerini, mühimmat ve silahlarını da büyük sığır tulumlarına koyup, Don nehrine akıtarak kaleye sokarlardı. Sonunda Müslüman gâziler bu şeytanlıkları da duyup, Don nehrine gemi direklerini dikerek kazıklar kakıp sedler yaptılar. Kâfirlerin Don nehrinden bu şekilde nice mal-

larını alıp zengin oldular. Kâfirler yine ümitsizliğe düştü. Fakat yeraltında korkusuzca gezip şarampa ve domuz delikleri açarak, ileri giden Muhammed ümmetini şehid ediyorlardı. Gitgide halkın yüzü döndü. «Böyle rezilce savaş devam edecek mi?» diye, Müslüman gaziler korkuya kapıldılar. «Moskof kralı iki yüz bin asker ile geliyor» diye birçok rivâyet çıktı. Halkın aklı başından gitti. Gerçi bu haber düşman sözü idi amma, askeri korkutuyordu. Bu hâl üzere vezirler, âyân, küçükler, büyükler, göngörmüşler, iş erleri bir araya gelip büyük meşveret ettiler. Dediler ki:

«Bu cengimiz günden güne geri kalmayıp kaleden nişan dahi kalmasa, yine fetih nasib olmayacak. Yeniçeriler 'Kırk günden fazla kalmak kanunumuz değildir.' diye birden ayaklanıp metristen çıkacaklar. Bir taraftan kılıç gibi keskin kış gelip Azak denizi iki kulaç kalınlığında donar. Beş ay kış olup yollar kapanır. İslâm askerini nasıl selâmete ulaştırırız? Nerede kışlarız? Bir yerden imdat ve zahire gelme ihtimali yok!.. Allah göstermesin, İslâm askeri içinde kıtlık ve pahalılık olursa sonu neye varır? Bu padişah cebhânesini kime bırakacağız? Ve hangi yöne gideceğiz? Bir taraf deniz, Kuzey tarafı kâfir memleketi, Batı ve güneyi Heyhat sahrası!..»

Bunun üzerine her kafadan bir ses çıkıp, işin sonunda Koca Kenan Paşa ile tersane kethüdası Piyâle Ağa buyurdular ki:

«En isabetli tedbir odur ki: Bugün dellâllar bağıra, 'Sabahleyin yürüyüş var. Tımar, zeamet ve sipahilik isteyen gelsin' diye tenbih oluna. Yedi koldan yedibin serdengeçti ve sâlibci erler yazılsın. Müslüman gazilerin de mücahidlerini cenge hazır edin. Görelim, âyine-i devran ne suret gösterir?»

Bunun üzerine toplantıya son verip, «El-Fâtiha» dediler. Gaziler arasında bayram oldu. Devlet cebhâneliğinden yedibin kılıç, iki bin kalkan, iki bin tüfenk, kırk bin ok, beş bin yay, altı bin mızrak, beş bin şise el kumbarası, renk renk silaha ait mühimmatlar, defter tutularak Müslüman askerlerine dağıtıldı. Sonra bir uğurlu saatte yedi koldan top ve tüfenkler atılıp, asker içinden «Allah!» sesi koptu. Tüfenk ve siyah duman tozundan hava kararmaya başladı. Fakat güzel bir rüzgar çıkıp dost düşman seçilmeye başlandı. Müslüman askerleri dalkılıç olup kaleye girdiler. Kâfirleri kıra kıra iç kaleye kaçırdılar. Velhâsıl sekiz saat öyle bir savaş oldu ki, Mohaç savaşına benzer. Kâfirlerin bu hali gören kılıç artıkları, yer altındaki domuzdamlarına girip gizlendiler. Fakat melûnlar yerden lağımlar atıp, İslâm askerini ebabil kuşları gibi havaya uçurma şeytanlığını gösterdiler. Mazgal delikleri önüne varanları kurşunla helâk edip, her

saat İslâm askerlerini şehid etmeye başladılar. Geri taraftan ise imdat gelmiyordu.

Gaziler gördüler ki ikindi vakti oldu, can ve baştan olduklarından başka hâlâ karınları da aç, savaşın şiddetinden ve susuzluktan helâk olma derecelerine geldiler. Güneş batmak üzere iken, kol kol alayçavuşları gelip: «Dönün gaziler! Pazunuza kuvvet! Vakit akşamdır, geliniz yemek yiyiniz. Sabah ola, hayır ola.» diye seslenerek gazileri davet ettiler. Onlar da meydandaki ganimet mallarını, gülle, tüfek, silah gibi şeyleri alarak ve şehidleri de esirlere yükleyerek yerlerine çekildiler. Sonra bir yaylım tüfek ve bir yaylım top şenliği oldu. Şehidlerin namazlarını kılarak toprağa verdiler, yaralılara emekli vazifelileri tâyin ettiler, cerrahlar gönderdiler. Kelle getirenlere yüz kuruş, dil getirenlere bir esir ihsan olunup, başlarına çelenkler konuldu. Terakki, timar, zeamet verildi. Şehid olan bin ikiyüz Müslümanın da mühimmatları hazineye konuldu.

O gece kâfirler yine Ferhad gibi çalışıp, kalenin yıkılan duvarlarını gayet sağlam bir şekilde onardılar. Pusu ve mazgalları tamir edip, sanki yeni bir İskender duvarı çektiler.

Bu hali gören Müslüman gazilerin hepsi üzüldüler. Ne çare.. «Kul tedbirini alır, Allah takdir eder» deyip, bütün işlerini Allah'a havâle ettiler. Yine zaman zaman cenge devam ettiler. Fakat evvelki gibi can ve gönülden değil idi. Her ne hâl ise, yine himmet ve hamiyyeti elden komayıp gece gündüz cenkten geri durmuyorlardı. Kasım gününe de kırk gün kadar kalmış idi. «Âyâ! Hâlimiz neye varır?» diye bütün vezirler, vükelâ, iş erleri bir araya geldi. «İşi müşavere ile hallediniz» ilâhi emrine uyarak yaptıkları istişareden sonra, Bahadır Giray Hanı yetmiş bin asker ve atlısı ile Moskof kralının hükümet merkezine kadar yağma etmeye göndermek üzere karar verdiler.

Bahadır Giray emrinde bulunan Tatar kabilesi askerleri, hareketinin ondördüncü günü Azak kalesi altındaki İslâm ordusuna kırk beş bin esir, iki yüz bin at ganimeti, hesapsız kıymetli mal, bakır, kalay, kapkacak gibi şeylerle gelip ulaşınca, İslâm askerinin ölü gönülleri taze hayat buldu. Azak kalesinin altında öyle bir Tatar alayı yaptılar ki, Cengiz oğullarından beri benzerini cihan görmemiştir. Tatarların böyle kendi milletlerini esir ederek getirdiklerini görünce, kâfirlerin feryadları göklere yükseliyordu. O gece kaleden aç ve susuz kalarak dışarıya çıkanlardan bir bölük yakalanarak Serdar huzuruna getirildi. Kimisi yok edildi, kimisi de Müslüman oldu-

lar. Sonra, Azak kalesine bir horoz ötümü mesafedeki Horoz Girman kalesine gittiler.

Tatar askerinin böyle ganimetle gelmesinden öyle bolluk oldu ki, bir at bir kuruş, bir genç kız beş kuruşa alınıp satıldı. Tatarların selâmetle dönüşü için, üçer nöbet top ve tüfenk şenlikleri yapıldı.

Fakat Azak diyarının amansız kışları görünmeye başladı. Herkes kışın şiddetinden korkarak yine danışma toplantısı yaptılar. Bütün iş erleri ile Tatar ihtiyarları anlaşıp, üç yüz mühürlü bir dilekçe hazırlayarak İstanbul'a gönderdiler ki, özeti şudur:

«Bu sene, bu kalenin fethi mümkün değildir. Kış mevsimi geldi. Moskof kralının taht merkezine kadar yağma olundu. Yetmiş bin kadar kâfir esir alındı. Yüz bin kadarı da kılıçtan geçirildi. Moskof kralının tamamiyle haddi bildirildi.»

Bu dilekçeyi gönderdikten sonra, esirlerden söz anlar iki tanesinin kaleye kaçmasına göz yumdular. Bunlar da içeri gidip, kale içindekilere: «Türk diyor ki, maksadımız kale olaydı bir ayda alırdık. Ancak Moskof kralının haddini bildirip, bu kadar il ve vilâyetini yağma edip halkını esir etmek istemiştik. Onu da yaptık.» diye haber verdiler.

Allah'ın hikmetinden olacak, ulaklar İstanbul'a yola çıktığı gece bir kuru soğuk oldu ki, İslâm askeri yerin dibine girecekti. Bundan da anlaşıldı ki, Kıpçak çölünde ve Karadeniz'de huzur ve emniyet yoktur. Sonunda, asker kalenin fethinden ümit kesip, büyük küçük herkesin isteği ile fetihten vazgeçildi. Sağdaki soldaki bütün mühimmatlarını gemilere yüklenip göç boruları çalarak, «Emir, Allah'ın imiş. İlâhî takdir böyle imiş» diye kaleyi fethedemeden geri dönüp Ballısıra'ya geldiler. Orada Donanmay-ı Hümâyûn bekliyordu. Bütün eyâlet askerine izin verildi. Kimi karadan, kimi de denizden gittiler. Karadan gidenler altı günde Kaban'a, oradan Çerkes vilâyeti ve Taman adasına gittiler. Kimi de Heyhât sahrasının kuzey tarafındaki Çerkezistan'a gitti. Donanma-yı Hümayun dahi İstanbul tarafına yol almak için demir alacağı vakit, hakir, Serdar Hüseyin Paşa'dan izin alıp, Kırım Hanı ile Kırım diyârına doğru yola çıktık.

*
**

AZAK GAZASINDAN FETİH YAPILMADAN KIRIM DİYARINA GİDİŞ

AZAK kalesi altından Bahadır Giray Han'ın ordusundan olan Ulah, Boğdan ve Erdel askerleri ile kalkıp, kale dibinde denize karışan Ten (Don) nehrini geçmeye başladık. Nehir sakin akıyordu. Han hazretleri hemen askeri ile birlikte atını suya vurdu, su özengilerine akmadan karşıya geçti. Diğer askerler dahi âlet ve eşyalarını tulumlara koyup, bunları at kuyruklarına bağlayarak nehri geçtiler. Batıya doğru yirmibir saat Heyhat sahrasında Tatar ılgarıyle giderek, Borebay denilen yere geldik.

Borebay: Burada, Azak Kalesi'nin batı tarafında denize dökülen Büyük Ten nehrinin bir kolu akar. Bu kollar, Moskofların ileri dağlarından çıkar ve üç yerden Azak denizine dökülürler. Kamışlık ve sazlık içinden geldiği için, suyu o kadar lezzetli değildir.

Nehir sahilinde yaşayanların yüzlerinin rengi sarıdır. Boğazlarında «Koşkâ» dedikleri yumru, şiş bir et parçası vardır. Burası gayet güzel çimenlik olduğundan, Tatar askerleriyle oturularak zevk ve sefâ olundu. Üçyüz at kurban edilip yenildi. Benim ilk olarak at eti yeyip Tatar askeriyle sefere gidişim, işte bu Azak seferidir. Ben aslında Tatar Hanı'na bağlı idim amma, Mansurlu Kaya Bey'in adamları ile düşer kalkardım. Birer namlı atlarımız vardı. Bu Mansurlu kabileleri, Kırım'ın «Yurdake» leridir. Yani Kırım adasının sahibleridir. Gözleve kalesi tarafındaki «Mankıt» illeri bunların yurdlarıdır. Gayet temiz atları olur. Et ve yağlarının çayır etinden farkı olmaz. Gayet kuvvet verici ve kolay hazmedilir etlerdir.

Bu menzilde sabahladık. Güneş doğarken, bütün koğuşlardan ot ağaları yer yer kös çaldılar. Bütün Tatar gazileri atlarına bindiler. Sekiz saat yol alındıktan sonra, Süt Nehri kenarına geldik. Burayı da atlar ile geçtik. Kıyıları çimenlik olduğundan istirahata koyulduk. Fakat çatak ve batak yerleri olduğundan, burada yüz kadar at ve elli kadar esir batıp boğuldu.

Süt Nehri: Moskof diyarının batı tarafında «Körleviçse» denilen büyük şehir ve kalenin dağlarından toplanıp, burada Azak denizine dökülür. Yollarda bakır ve gümüş madenlerine uğradığından, suyu süt gibi beyaz renktedir. Süt suyu denmesinin sebebi budur. Kanlı ve faydasız bir sudur. Bu sudan içenlerin çoğunun boğazlarında ur olur. Fakat bu nehrin iki tarafında yetmiş kadar sağlam yapılı

kale vardır. Amma hepsi de Tatar korkusundan titrerler. Kırım'dan haftada bir iki «Beş Yaş» çetecileri bu kaleler altına seğirtip avlanırlar ve Kırım'a getirip satarlar. Bu kaleler hep Moskof'a bağlıdırlar.

Süt nehri kenarından kalktık. Bir saat gittikten sonra, «Muş» nehrine geldik. Büyük bir sudur. Bunu da güçlükle geçtikten sonra, karşı tarafta azıcık istirahat ettik. Bu su hayat suyu gibi olup Ton, Turla ve Tuna nehirleri gibi bunda da nefis Morina ve Mersin balıkları olur. Çığa ve uştuka balıkları da gayet lezzetlidir. Bu sular da Moskof'un kuzeyindeki dağlardan toplanıp burada Azak'a dökülürler. Buradan da kösler çalınarak yola koyulduk. Yürüdüğümüz yerlerde üçer arşın kar yağmış idi. Sabahleyin tipi ve bora altında yol alıp onaltı saat yürüdük. Kıpçak ilinde «Yorembay» menziline geldik. Burada kar üzerinde yattık. Sabahleyin atlarımıza binip ılgâr ile 16 saat gittik. Kırım adası vilâyetlerine geldik. Urağzı denilen kaleye girdiğimiz yerde, İstanbul'dan gelen vezir-i azam Kara Mustafa Paşa'nın ulak ağası Recep Ağa yirmi atlı ile Azak'a giderken bize rasladı. Azak Kalesi'nin fethinin mümkün olmadığını bir bir yazdırdık. Han hazretlerinden mektuplar alıp, tekrar İstanbul'a doğru yola çıktı.

Ben de Han hazretleri ile Kırım'a girdim. Bahçesaray şehrinde «Çürüksu» denilen dere kenarında bize bir misafirhane ayrıldı. Bütün ihtiyaçlarımız sağlandıktan sonra, devletin devamına dua ederek ibadete koyulduk. Burada rahatsızlandığım için seyahat edecek halim kalmamış, her şeyden vazgeçmiştim.

Bu kış mevsiminde Han hazretleri, Azak kalesinde kapalı kalan kâfirlere yardım gelmemesi için, Kırım adasından üç defa kırk-ellişer bin atlı ile tâ Azak kalesi altına çapul seğirdip tekrar Kırım'a dönmüş idi. Yine o sene üç kere Moskof ülkesine seksen bin asker ile Kalgay (10) Sultan sefer etmiş, beşer-onar bin esir ve çok miktarda mal ile Kırım'a dönmüş idi.

İlkbahar mevsimi geldiğinde, devlet tarafından Dergâh-ı Muallâ kapıcıbaşılarından birisi geldi. Han hazretlerine kıymetli çizme ve on iki bin altın getirdi. Ayrıca Padişahın Han hazretlerine gönderdiği şu mektubu da vermişti: «İlkbaharda, yüzbin düşman avlayan Tatar ile serdar-ı mükerremimiz olan Civan Kapıcıbaşı Mehmed Paşa beraberinde Azak kuşatmasına hazır olasın.» Han hazretleri «başüstüne» deyip kırk çeşit at bağladı. Bütün Tatar kabileleri atlarını

(10) Kırım hanlarının Velihadlarına «Kalgay» denilirdi.

beslemeye başladılar. Nihayet ilkbaharda seksenyedi bin Tatar askeri ile Kırım'da «Ur Ağzı» denilen yere gelindi. Buradan da dualar ile çıkıp Azak kalesine doğru yola koyulduk.

Cehenneme gidesi kâfirler, Azak kalesine deniz misali Kırım Tatarının geldiğini ve Osmanlı Devletinin de donanma ile karadan ve denizden geçen yıldan daha fazla asker, mühimmat, lağımcı ve dağdelenler ile gelmekte olduğunu duyunca, hep bir araya toplanarak şu şekilde görüşme yaptılar:

Azak kâfirlerinin görüşmeleri: «Geçen sene Osmanlıların elinden güçlükle kurtulduk. Bu kış, Tatar bize göz açtırmadı. Hiçbir taraftan yardım alamadık. Kış bizi perişan etti. Bir taraftan kıtlık var, diğer taraftan Tatarlar vilâyetlerimizi harab ederek yakınlarımızı esir ediyorlar. Biz de Tatar korkusundan, bu kış kaleden baş çıkaramadık. Kale tamir olunamadı. Cephanelikte bir okka barutumuz kalmadı. Diğer silâh ve mühimmattan da bir şey yok. Şurada onbin kadar Hristiyan kaldık. İşte, şimdi yine Osmanlılar donanma ve derya misâli asker ile gelmekte! Azak balığı yiye yiye canımız tak, ciğerimiz alk oldu. Sonunda Osmanlılar bu kaleyi elde komaz. Bir yılda otuz bin Hristiyanımız öldü. Halimiz nice olur? Hemen Tatarlar ve Osmanlılar kaleyi kuşatmadan bırakalım. Yoksa Osmanlının bu gelişinden kurtuluş yoktur!»

Bu kararlarından sonra, bir gün kaleyi bırakıp bütün top, tüfek, yay ve oklarını alıp acele su gemilerine yükleyip kaçtılar. Ten (Don) nehri kenarınca Çerkeskirman, Horoskirman, Tuzlakirman ve diğer kalelere gidip yerleştiler.

Beri taraftan Tatar hanı ile Azak kalesi altına giderken, Süt nehri kenarında birkaç Kazak tutuldu. Azak kalesi kâfirlerinin kaçtıkları onlardan öğrenildi. O gün ve o gece çapula seğirdir gibi seğirdip, kalenin altına gelindi. Oralarda kimseler kalmamıştı. Değil bir âdem oğlu fare, kedi ve kunduz gibi hayvanlar bile görülmüyordu. Kalenin kapı ve duvarından ancak bir Ceneviz kulesi kalmıştı. Bu sevindirici hali, Tatar hanı Kara ve deniz yolu ile İstanbul'a bildirdi. Onbirinci gün bunlar İstanbul tarafından gelirken, Moskof kıralının çaşıtlarını (casuslarını) yakalayıp Han'ın huzuruna getirdiler. Bu çaşıtlar korkusuzca: «Biz 'Osmanlılar yeniden deniz gibi askerle kuşatmaya geliyor. Kaleyi bırakıp kaçarsınız. Diğer zamanlara benzetmeyin' diye bu kaledekilere tembih etmekle görevliyiz» dediler. Onların hemen canları Cehenneme gönderildi.

On üçüncü gün, debdebe ve velvele ile, Serdar-ı azam Civan Kapıcıbaşı vezir Mehmed Paşa geldiğinde, Azak kalesini boş buldu. Amma «Kâfirlerin belki bir hile ve şeytanlığı vardır» düşüncesiyle üç gün beklenildi. Dördüncü gün kale içinde ezanlar okundu. Eflak ve Boğdan halkına ferman olundu. Besmele ile Azak kalesinin temelinin kazılmasına başlandı. Üç günde topraktan su çıkınca, temeline rıhtım ile ıskaralar çatıldı. Gemiler ile Timurlenk adasındaki yıkılmış olan eski kaleden taş taşımaya başlandı. Bu şekilde, kalenin yapılmasına başlanılmış oldu. Kalenin yapımı bir ayda tamamlandı. Ceneviz yapısından daha sağlam bir kale oldu. Bunun için bu kale hakkında Kırım tarihçileri «Ceng-i serdâr Deli Hüseyin Paşa, Feth-i Bahâdır Girây Han, binay-ı civan kapıcıbaşı» derler.

Kalenin yapımından sonra Azak, Kefe eyâletinde yine sancak beyi merkezi oldu. İki tuğ ile mirmirân paşa idaresine verildi. Ayrıca bir yeniçeri ağası, yirmi oda yeniçeri, altı oda topçu, bir topçubaşı, on oda cebeci, bir cebecibaşı ve yedi bin Tatar askeri muhafız konuldu. Kalenin içine yetmiş balyemez, kırk kelonborne ve hendek kenarlarına üçyüz şâhi top konuldu. Gece gündüz çalışılıp, bunların bir an evvel tamamlanmasına gayret edildi. «Mühimmat, işçi ve levazımat için beş bin kese harcandı» diye devlete bildirilmiştir.

Kale inşa olunurken yedibin Tatar askeri Moskof diyarına sefer edip, onar yirmişer bin esir ile islâm ordusuna geldiler. Her esiri onar kuruşa sattılar. Sonunda Moskof kralı: «El amân! El amân! Ey seçkin Osmanoğulları!» diyerek İstanbul'a elçiler gönderip, barış yapmak için can attı. Kale tamam olunup içinde yer yer evler yapılırken, serdar Mehmed Paşa İstanbul'a, diğer askerler de memleketlerine gittiler. Ben de Mansurlu kabilesi ile geldiğimiz yoldan sekiz günde Kırım vilâyetine döndüm, Bağçe Saray'da dinlenmeye koyuldum.

Allah'a hamd olsun, bu savaştan da vaktinde döndüğümüzden, Bahadır Giray Han hazretlerinden İstanbul'a gitmek için izin aldım. Bir kese kuruş, üç esir, bir samur kürk ve bir kat elbise verdi bana. Kalgay Mehmed Giray ve Nureddin Giray sultanlar ile yiğit vezir Sefer Gazi Ağa, Sürsan Ağa, Ayı Ahmed Ağa ve defterdar İslâm Ağa gibi efendilerimizden de birer esir hediye alıp, Kırım diyarında ondört esir ve dört kese mala sahip oldum. Trabzon'dan, Mekrilis'ten ve Abarır'dan aldığımız esirlerle onsekiz esirimiz oldu.

Kırım'dan İstanbul'a yola koyulduğumuzda Kırım diyarının bütün ayân ve ileri gelenleri ile vedalaşıp, han hazretlerinin de hayır dualarını alarak Kalgay sultanın atına binmiştim. Nice dostlar beni

uğurlamak için Kaçı Deresi'ne kadar geldiler. Orada vedalaşıp güneye doğru altı saat gidip, Balıklava kalesine geldik.

Balıklava kalesi: Sefere çıkmadan önce yazmaya vakit bulamadığımdan, bu Kırım diyarının özelliklerini, eserlerini ve binalarını anlatmaya cesaret edemedik. Bu Balıklava kalesini de yazmaya başlayacağım zaman, «Ocaklı Sefer Reis» adlı bir şahsın şaykasına yüzelli arkadaş ile bindik. Nice olaylar ve korkunç durumlar gördük, geçirdik. «Tümden uğursuz bir gün» denmeye layık bir günde, sandal ile limandan denize açıldık. Yıldız ve rüzgâra yelken açarak bir gün bir gece pupa yelken gidip, Karadeniz'in tahminen ortalarına vardık.

Evliya'nın başından geçen bir olay: Burada kuzey tarafında Anapa dağları, Balıklava semtinde Suluyor dağları göründü. Sinop ve Amasra dağları da önümüzde idi. Derken, hiçbirinden eser kalmadı. Korkunç bir girdaba düştük. Bazen güzel, bazen kötü günler ile bir gün bir gece amansız deniz içinde çalkalanıp durduk. Ne tarafa gideceğimizi bilmiyorduk. Nihayet «Mübârek olmayan enginde ne yol ne yön gösteren var!» sözüne düştük. Güneş denizde doğup, denizde batardı. Bu şekilde o girdapta dalgalar ile başıboş gezerken, Allah'ın hikmetinden olacak, gün doğusu tarafından kara kara bulutlar göründü. Arkadan gökgürültüsü, şimşek ve sağanak halinde yağmur, kırıntılı uçan kumlar başlayınca, gemicilerin yüzlerinin rengi değişti. Çaresizler ellerini oğmaya başladılar. Geminin kıç tarafındaki pusula ve kıblenûmâlarına (güney yönünü gösteren âlet) bakarak birbirlerine can pazarı muamelesiyle bakınmaya başladılar. Hemen içlerinden Dede Dayı adlı gün görmüş bir ihtiyar, gemicilere hitaben: «Bre dayılar! Ne korkuya kapılırsınız? Allah kerimdir. İşte kırıntı ve sağnak gelmektedir. Mayanda liyorma» deyince, hepsi bir yere gelip alabora iplerini indirdiler. Alabora direği de aşağı indi. Deniz dalgaları gittikçe artmakta olduğundan, hemen gemi üzerindeki büyük yün çuvallarını, hasırları, balık turşusu fıçılarını, gemi kerestelerini denize attılar. İki yüzün üzerinde esiri de anbara koyup anbarın kapısını kapattılar. Gemi bir parça hafifledi. Fakat yine dalgalar göklere yükselip, coşup taşmaya başladı.

Kalırsa hicr ile girdâb-ı gamda küşe-i dil
Ne çâre, neyleyeyim rüzgâr elimde değil

beytinin ifadesi gereğince üç gün üç gece kar, tipi, bora eksik olmadı. Gemicilerin gemi üstünde durmaya kuvvetleri kalmadı. Herbiri geminin bir köşesinde hazine bulmuş gibi gözden kayboldular. Yol-

culardan kimisi kusuyor, kimisi tövbe ediyor, kimisi kurbanlar, sadakalar, adaklar adıyordu.

Hakir dedim ki: «Ey Allah'ın kulları! Gelin sizinle hep beraber ihlâs-ı şerif okumaya devam edelim. Ola ki Cenab-ı Hak ihlâs-ı şerif hürmetine hepimizi selâmete çıkara.» Hemen orada olanlar can ve gönülden ihlâs-ı şerif okumaya devam edince, Allah'ın emri ile o anda karanlık gökyüzü açılıp her taraf aydınlandı. Gök gürültüsü ve şimşek kesildi ise de dalgalar durmadı. «Yedişerleme» dedikleri kum ise asla amar vermiyordu. Bazen gökyüzüne çıkıp geminin direği bulutlara dokunuyor, bazen denizin dibine inip sanki gemi Gayya deresi denilen cehennemin dibine batıyordu. Dört tarafımızda Karadeniz simsiyah direk gibi yükseliyordu. Sonunda anbarın kapağını açarak ağır yüklerin hepsini denize attık. Yine kurtulamadık. O sırada geminin kıçından dümenin iğniciği kırılıp dümen denize düşünce, gemiciler ellerini dizlerine vurup yüksek sesle birbirleriyle helallaşmaya başladılar. Bu sırada aklı başında, işe yarar cesur gemiciler, ellerine baltalarını alarak önce geminin çarmıh iplerini kestiler, sonra gemi direğine balta vurarak o anda direği kesip denize düşürdüler. Direk düşerken, on iki adamı ezip helâk etti. O merhumların cesedlerini denize attılar. Gemi içinde bir feryattır koptu, herkes hayatından ümit keserek can pazarına düştü. Burada bir sağanak daha gelip gemiyi baş tarafından ikiye bölünce, gemide gizlenen yolcular ve esirler dahi dışarı çıkıp feryada başladılar. Herkes bir biriyle helâllaşmaya, gemiciler ise soyunmaya koyuldular. Herkes tahta, kapak, varil, fıçı gibi şeyleri almaya başladı.

Hakirin dahi bu esnâda hali perişan olup, Yâsin-i şerif okumaya devam ettim. Bu kadar mal, melâl, erzak hatırıma bile gelmedi. Bütün işlerimi can ve gönülden Allah'a havale ettim. «Ve üfirridû emri ilâ'llah» ayet-i kerimesiyle «Ve men yettekillâhe yec'al lehû mahrecen ve yerzukhu min haysû lâ yah tesib» âyet-i şerifi ile meşgûl oldum. Sonra birkaç kâfir, geminin sandalını indirip denize açıldı. Gemiciler de birer tahta parçası ve diğer vasıtalara binerek denize döküldüler.

Hakir dahi yedi kadar can yoldaşımızla dalkılıç olup sandala atıldık. Kâfirler sandalın ipini kestiler. İkisi de dalkılıç üzerimize yürüyerek Ayıntaplı Şerif Ramazan Çelebi'yi memesi üzerinden vurdular. Hemen biz de yedi kişi dalkılıç, onların üzerlerine yürüyerek sekiz kâfirin dördünü öldürdük. Diğer dördü de korkularından kendilerini denize attılar. Sandal bizim yedi arkadaşın elinde kaldı.

İçindeki ağır yükleri atıp dalgalarla boğuşuyorduk ki büyük gemi baştan kıça varıncaya kadar iki parça oldu. Üç yüz elli nefer yolcu, dörtyüz kadar kara ve deniz tüccarı, «Ya Allah!» sesiyle deniz yüzünde herbiri birer sandal ile yüzmeye başladılar. Kimisi denizde kayboldu, kimisi korkusuz denizci gibi bir tahta parçasına tutunup, can çarşısında pazarlık eder oldu. Bazıları can ve başla yüzerek bizim sandala doğru gelmeye başladılar. Yanımıza ilk önce kıssa anlatan Emir Çelebi geldi. Onu kolundan yapışıp sandala koyduk. Fakat onu bildik ki, bu gidişle bizim sandalın dahi batması muhakkaktır. Hemen dalkılıç olup, gelen adamları kılıç ile menetmeye başladık. Bu hal ile gemiden iyice açıldık. Hiçbir tarafta adamdan eser kalmadı. Kâh gökyüzüne çıkıyor, kâh yerin dibine inerek gidiyorduk. Fakat hem kayık içinde kavuklarımızla su boşaltmaktan, hem de kışın şiddetinden kuvvetsiz ve dermansız kaldık. O aralık gördük ki, Menküp kadısı Ali Efendi deniz kızı gibi yüzerek bizim sandala doğru geliyor. Durduk. Geldiğinde, sanki Allah onu bizim sandala kaptı kondurdu. Şimdi on kişi olduk. Yâsin-i şerîf okumaya başladık.

Denize su dökerek gidiyorduk. Hepimiz de yaşamaktan ümidi kesmiştik. Bir gün bir gece bu sandal ile deniz üstünde gezdik. Sonbahar yaprakları gibi hepimiz titriyorduk. O sırada Kadı Ali Efendi ile kıssahan Emir Çelebi zâtülcenp hastalığına tutularak öldüler. Cesedlerini denize attık.

Sandalda, önceden olduğu gibi sekiz kişi kaldık. Amma peşimiz sıra yirmi zira' boyunda, bir arşın eninde bir çam tahtası sandalımıza musallat olup dokunmaya başladı. Bazan alarga oluyorduk. «Ne çare! Emir Allah'ın» deyip su boşaltmaktan ve soğuktan kuvvetsiz düşmüştük, şaşırdık kaldık.

İdemez def' sakınmakla kazayı kimse
Bin sakınsan, yine ön, son olacak olsa gerek

beyti gereğince, üçüncü gün öğle vaktinde nihayet sandal devrildi. Hakir de başaşağı denize düştüm. Can havli ile, iyi yüzme bildiğim için el, kol atarak, çabalayarak ilerliyor, derinden bir âh çekerek Hazret-i Kur'an'ı kendime gönülden şefaatçı tutuyor, ziyaret ettiğim büyük velilerin ruhâniyetlerinden içimden yardım istiyordum. Derhal içime bir ateş düşüp kalp gözüm açıldı. Can ve gönülden kelime-i tevhid ile meşgûl olarak teselli buldum. Seyahat ettiğim yerlerde görüştüğüm hâl ehli kimseler hatırıma geldi. Korku ve sıkıntıdan kurtuldum. Aklım başıma geldi. Dalgalı denizde rahat ve korkusuzca yüzerek, kâh dibe iner, kâh yüze çıkardım. Meğer

o Kaadir ve Kayyûm olan Allah'ın ezelî takdiri de hakîri kurtarmak imiş. Yüzerken onu gördüm ki, evvelce sandalımıza dokunan uzun ve geniş tahta yanımdan geçiyor. Hemen atılarak, «Şu amansız Karadeniz'de batmaktan ise şu tahtaya tutunayım» diye can havliyle tahtaya sarılarak bindim. Sanki Hazret-i Hızır'a rastladım. Sandal arkadaşlarımdan ise hiç haberim yoktu. Onlar kaybolmuşlardı.

Hakir bu vaziyette bâzen soğuktan, bâzen dalgalardan Karadeniz üzerinde yuvarlanıp korku içinde gezerken, arka tarafımda denizden bir feryaddır koptu. Can havli ile geriye baktım. Gördüm ki demin bindiğim tahta üzerine iki Gürcü oğlanı, iki Çerkes kızı, bir Rus oğlanı yapışıp, yarasa kuşu gibi sarılmışlardı. «Bunlar benim bindiğim tahtaya yük olup, batmama sebep olurlar. Ah hâlim nereye varacak?» diye üzülmeye başladım. «Acaba bunları nasıl savsam da şu tahta bana kalsa» diye düşünürken, bindiğimiz tahtanın yanıbaşından bir su varili kabak gibi yüzerek gidiyordu. Hemen Rus oğlanı yüzerek o varilin üzerine binmek düşüncesi ile atıldı. Zavallı binemeyerek boğulup gitti. Tahta dört esire kaldı. «Allah kerimdir» diye ilerliyorduk. Buralarda sahil-mahil belli değildi. Fakat Allah'a hamdolsun, ortalık biraz düzelip, dünyayı aydınlatan güneşin sıcaklığı arttı. Denizin dalgaları da biraz hafifledi. Gündoğusu rüzgârı bizi süre süre götürüyordu. Üçüncü gün birtakım dağlar görünmeye başladı. Öğle vakti dalgalar bizi sahile bıraktı. Dermansız ve bitkin bir halde kumlar üzerine düştüğümü hatırlıyorum... Şeyh Sâdi ne güzel söylemiş:

Bederyâ der-menâfî bişumârest
Eğer hâhi selâmet derkenârest

Bütün gücümle Cenab-ı Hakka hamd ve senâ eyledim. O Mevlâ'nın keremini gör ki, Mekrilistan, Abazîstan ve Kırım'da on sekiz adet esir ihsan edip yine aldı. Can ve cihandan ümit kesmiş iken, bu amansız deniz içinde yine dört esir ihsan etti ki, her biri binde bir kabilinden seçme, müstesnâ köle ve cariyelerdir.

Bu köleler ile deniz kıyısında bir kayanın arasında kurulanırken, gelip de bizi bu halde gören nice Muhammed ümmeti, bize evlerinden bir kat elbiselerini getirip hakir ve kölelere giydirerek, ucu göklere yükselen kayaların tepesindeki evlerine götürdüler.

Hakîr, buraların nereler olduğunu sordum. Meğer Silistre eyâletinde Karadeniz kenarında Kelgra Sultan dağları, kayaları, bağları imiş ki, göklere yükselmişler. Maceramızın başından itibaren buraya kadar üç gün üç gece aç susuz, muhtaç, sandal ile gezdik.

Buradan Kelgra sultan tekkesine giderek dervişleriyle sohbet ettik. Esirlerimizle bize bir oda verdiler.

KELGRA SULTAN TEKKESİ VE KALESİ

Bu tekkede on gece kendimizden geçerek rahat bir uykuya daldık. Kışın şiddetinden çektiğimiz elem, şiddet ve korkulardan vücudumuzu muhtelif hastalıklar sardı. Bir kış hasta halimle yastığa yaslanarak şükür hatmi okudum. Çocukluğumdan bugüne kadar bin altmış hatmi şerîf okumuştum. Bu büyük tekkede bütün Bektaşî fakirleri ile sekiz ay iyileşinceye kadar can sohbetleri ettik. Bâzen müezzinlik, bâzen imâmlık ederek vücudumuzu düzelttik. Kölelerimden birisi bile «Ben falan adamın satın alınmış kölesiyim» demeyip, sanki benim candan kölemmiş gibi kaldılar.

KELGRA SULTAN, YÂNİ SARI SALTIK TEKKESİNİN YAPILIŞ SEBEBİ VE HİKÂYELERİ

Bu saâdet evinin yapılış sebebi odur ki, bizzat Hacı Mehmed Bektaş Velî «Yesev» şehrinde Türk Hoca Ahmed Yesevî'den kanâat mesleğini öğrenerek Anadolu'da seccade sahibi olmak için izin almış ve üç yüz yetmiş dervişiyle bu Kelgra Sultan başta olmak üzere Anadolu'da Orhan Gazi'ye gelip sığınmıştır. Bursa fethinden sonra Hacı Bektaş, Kelgra Sultanı yetmiş fâkirleri ile Moskof, Leh, Çeh, Dobruca diyarlarına gönderip Rum erenlerinden olmaya izin vermişti. «Dobruca'da bir böcek var, onu öldür. Allah'ın kullarını onun şerrinden kurtar» diye Kelgra Sultanın eline bir tahta kılıç, bir seccade, davul, dümbelek, sancak verip göndermişti. O da Kelgra kalesine gelip, orada halk içinde postlarını denize serip def ve kudüm çalarak bir günde Kırım diyarına, oradan Moskof diyarında «Heşdük» tâifesine ve oradan da Leh diyarında «Libkâ» tâifesine varmış, oradan da kıyafet değiştirerek Leh diyarında Danıska iskelesine gelmiş, Esvet Nikola (Sarı Saltık) adında bir rahip ile sohbetlerde bulunup onu katlederek pis leşini saklamış ve senelerce «Ben Sarı Saltık'ım» diye binlerce adamı gizlice İslâm dinine davet ederek Müslümanlıkla şereflendirmiştir. Uzun zaman bu şekilde Sarı Saltık adıyla dolaştı. Kendileri de sarışın olduklarından, Ahmed Yesevî Hazretleri künyelerini «Saltık Bay» koymuşlardı. Asıl isimleri Mehmed Buhari'dir.

Buradan seyahat ile Pravadı kalesine gelerek yerleştiğinden, halen o kaleye «Bir er vardı» sözünden galat olarak Pravadi derler.

Buralarda def, kudüm çalarak sonunda Sobruca kralı ile buluşur. Aralarında şu konuşma geçer:

Kral: «Ey Sarı Saltık! Benim ülkemde bir ejderhâ peydâ olmuş, Karadeniz sahilinde, yalçın bir kaya üzerinde yuva yapmıştır. Bütün halkımı yedi. Şimdi sıra ciğerpârem olan iki kızıma geldi. Onları, şimdi yenilmeleri için Dobruca ovasında bir büyük sütuna bağladık. Öğle vaktinde yese gerek. Eğer sende bir kerâmet varsa, bu ejdere bir çare bul.»

Sarı Saltık Sultan: «Şimdi ey kral! Muhammed dinini hak bilip İslâmla şereflenirsen, kızlarını bu hayvana yem olmadan Allah'ın emri ile kurtarayım» der. Kral da can ve gönülden yemin eder. Hemen Saltık Bay Velî, fukaralarına «Allah'ı zikrediniz» deyip, yetmiş kadar dervişleri ile def ve kudüm çalarak gider. Saltık Velî, tahta kılıcını çıkarıp «Gaza niyetine» diyerek, kılavuz aldığı papazla Dobruca sahrasındaki sütunlara varır. Kızları kurtarıp bir yerde muhafaza eder. Kendisi sütun dibinde durur.

Ejderhâ sıcaklık artınca Dobruca sahrasından kalkıp eski adeti üzere sütunun yanına gelir. Hemen Saltık Sultan fâkirlerine işaret eder ve def, dümbelek, nefir çalınır. Saltık dahi «Ya mâbud» deyip Muhammed satırı ile «Selâmün alâ nuh fil-âlemin» diyerek nâra atıp kılıç vurarak kellesini yuvarlar. Tekrar bir kılıç vurup, kellesini keser. Ejder hemen sinip kaçmaya başlar. Saltık da peşinden kovalar. Ejder can acısından mağarasına girer. Şeyh dahi arkasından girerse de, ejder şeyhi kucaklayıp sıkar. O da «Yâ hâfız, yâ müstean» diyerek, kendisini kayaya vurur. Hâlen vücudunun girdiği yer açıkça görünür.

İki mübârek elleriyle mübârek ayaklarının kayadaki izleri hâlâ görülüyor. O aralık ejder güçten kuvvetten kesilip, Saltık Sultanı salıverir. Koca Sultan eli kan, kılıcı kan, sinesi uryan, dilinde Kur'an, dervişlerinin yanına gelip kralın iki kızını alır. Dobruca'ya yönelir. Önce kızların bağlı olduğu sütunun dibinde ejderi tekrar kovalar. O sırada kılavuz olarak gelen papaz hayvanın iki kulak ve bir dilini kesip Dobruca kralının huzuruna koşar. Kulak ve dili bırakıp: «Müjde olsun kralım, ejderi öldürüp kızlarını kurtardım. İşte delilleri!» diye yalan söyler. O saatte Saltık Sultan da kralın kızları ile gelip, tahta kılıcı kanı ile kralın önüne kor. Kral kızlarını bağrına basıp, «Ejderi kim öldürdü?» diye sorar. Onlar da olanları, yâni Saltık Bay Sultanın öldürdüğünü naklederler. Fakat mel'un papaz ısrar ederek, «Elbette ben öldürdüm» der.

Bu hali gören Saltık Sultan: «Ey kral! Ejder öldürmek kerâmettir. Bu papaz ile beni bir kazana koyup fıkır fıkır kaynatın. Ejderi öldüren pişmeden kurtulur. Yalan söyleyen ise yanarak belâsını bulur» diye mertçe iddiada bulunur. Papaz bu söze razı olmazsa da kral, «Öyle olsun» diye emir verir. Pravadi yakınında Kazan balkanı diye bilinen bir ormanda bir kazan içine su doldurup, diğer papazlar Saltık Sultanı bağlayarak kazana atarlar. Dervişler de papazı sıkıca bağlayıp Sultanın yanına oturturlar. Kazanın altına ateş verip bu iki canı kazan içinde kaynatırlar.

O dakikada Anadolu'da Kır şehrin'de Hacı Bektaş-ı Velî, mendili ile bir kayayı silip: «Saltık Mehmedim ıstırap içinde terlemektedir Cenab-ı Hak yardımcısı olup, elinden tuta...» demiş. Kayadan tuzlu su akmaya başlamış. Hâlâ Hacı Bektaş-ı Velî tuzu o gün hâsıl olmuştur. Kazanın ağzı açılınca görüldü ki, Saltık Bay Sultan kan ter içinde «Yâ-hay» adıyla meşgûl, yalancı papaz ise nişasta gibi olup, ancak iskeleti kalmış. Dobruca kralı bu hali görerek şeyhin ayaklarına parmak kaldırıp, can ve gönülden Hakkın kulu olup, yakınlarından o anda yedi bin kişi Müslüman olur. Müslüman olmayanlarla savaşıp, fetihler yaparlar.

Dobruca Kralı, Orhan Gazi'ye elçiler göndererek kendisine tâbi olur. Orhan'dan da krala kadı, tuğ ve sancak gelip, adı «Ali Muhtar» olur. O sene Saltık Sultan: «Ölünce beni yıkayıp yedi tabut hazırlayın. Çünkü benim için yedi kral cenk etse gerek» diye vasiyet eder. Dervişleri vasiyeti gereği yedi tabut hazırlarlar. Şeyh Hazretleri öbür dünyaya göç edince, bütün müridleri tevhid ve tezkir ile şeyhi yakalayarak bir tabut içine koydular. Hemen yedi kral tarafından askerler gelip, önce Moskof kralı bir tabut alıp açtı. Hazreti şeyhin mübârek cesedlerini tabut içinde gördü. «Bre medet, bizim tabutta imiş» diye, tabutla Saltık Bay'ın cesedini alıp, Moskof ülkesine götürüp gömdü. Hâlen büyük bir mezarı vardır.

Sonra Leh kralının askeri gelip bir tabut aldılar. Onda da mübârek cesedini buldular. Leh diyarına götürüp, Danıska iskelesi şehrinde gömdüler. Bu şehirde de büyük bir mezarı vardır.

Üçüncü olarak Çeh kralının askeri gelip, onlar da bir tabut aldılar. Yine şeyhin cesedini tabut içinde gördüler. Bunlar da götürüp Çeh diyarında Proniçe adlı şehirde gömdüler. Burada da büyük bir mezar vardır.

Dördüncü olarak İsveç kralı gelip, bir tabut alarak, İsveç'te «Piyvançe» adlı şehirde gömdü ki, burada da mezarı vardır.

Beşinci olarak Edirne kralı bir tabut aldı. Edirne yakınında «Batorya» adlı büyük şehrin manastırında gömdü. Hâlâ o şehir Babaeski adı ile anılır. İstanbul'dan Edirne'ye gidenlerin ziyâret ettikleri yerdir. Babaeski diye şöhret bulmuştur.

Altıncısını da Boğdan kralı olan Yervan adlı kral kendi gelip, bir tabut alarak Bozova kalesi yakınında sık ormanlık bir yerde bulunan eski kiliselerine gömdü. Hâlâ o kilisenin yerinde Akkirman fethinden sonra Bayezid-i Velî bir mescid, bir imaret, bir medrese ve bir han yaptırarak, Saltık Mehmed Buharî üzerine nurlu bir kubbe inşa' ettirmiştir.

Kapısı üzerinde şu tarih vardır: «Geliniz, bab-ı muallâyı ziyaret kılınız». Hâlen o şehre Babadağı derler. Şirin bir şehirdir. Hepsi Mehmed Buhari Sarı Saltık Sultan vakfıdır. Yirmi bir sene Saltık Papaz adı ile Hristiyan milletinden görünüp, nice kefereyi dine davet ederek Allah yolunda cihad etti.

Yedinci tabutu da Dobruca krallığından İslâm ile şereflendirdiği Ali Muhtar alıp asıl maksadımız olan Kelgra kayalarında, ejderhâ mağarasında toprağa verdi.

Kelgra Sultan adı ile anılıyor. Kelgra, Latincede «Yedi başlı ejder» demektir. Onun için yedi krallıkta gömülü olup, mezarı vardır.

Üçü Osmanlı topraklarında ulu yerlerdir. Her ülkede birer isimle anılır. Rum'da Baba Sultan, Sarı Saltık Sultan, Kelgra Sultan derler. Amma kâfir diyarında Esved Nikola derler. Bütün Hristiyan milletleri itikad ederler. Hâlen bütün dervişleri def ve kudümlerini çalarak, bayraklarını açarak Frengistanda gezip padişah gibi zevk ve safa ederler. Hatırlarını hoş etmek için bütün Hristiyanlar alâkadar olup, pekçok hediyeler verip, memnun ederek yerlerine gönderirler.

Amma bizim denizden kurtulduktan sonra tekkesinde misafir olduğumuz Kelgra Sultan tekkesi Karadeniz kıyısında, göklere yükselmiş bir burundur ki, fil hortumu gibi denize uzanmıştır. İstanbul'dan Karaharmanı, Köstence, Kili taraflarını dolaşan gemiler bu Kelgra kayalarını izleyip gelirler. Yüzelli mil uzaklıktan görünen, göklere ulaşmış, yüksek bir dağdır. Anadolu'daki Sinop burnu, bu Kelgra kayalarının karşısına düşer. Açık havada Kelgra'dan Sinop dağları, Sinop'tan Kelgra dağları seçilir. Amma gayet açık hava ister. Kelgra Saltık Sultan bu Kelgra kayalarının tâ ucunda bir mağara içinde gömülüdür ki, binası ejderhânın yaşadığı mağara idi. Bu yerde bulunan tekkesinin ilk yapıcısı Ali Muhtar'dır. Şeyhin

ağaç kılıcı, sapanı, def ve kudümü, sancağı, bayrakları hâlâ durur. Tekkesinde birçok odaları, yaz meydanı, kış meydanlarının dört tarafı temiz kurban postları ile döşenmiş, her post üzerinde birer marifet sahibi, ilim ve fazilet ehli dervişler vardır. Hepsi ehli sünnet akidesine sahip mü'minlerdir. Beş vakitlerini mescidlerinde eda eden sahb-i tertib (11) âşık ve sadıklardır.

Nurlu türbenin bütün pencereleri denize bakar. Görülmeye değer bir mutfağı vardır ki, gece gündüz nimeti boldur.

Bu tekkenin sağında ve solunda, kayalar üzerinde yüzlerce kuyu delikleri vardır. Bu kayaların altları tamamen boştur. Oraya gelen gemiler yüz arşın alabona direği ile bu kayaların altına gelip demir atarlar. Reisleri halktan arpa, buğday alıp, arabalarla kayaların üzerindeki kuyu deliklerine getirip dökerler. Aşağı tarafından gemileri deliklerin altına yanaştırarak anbarlarını açarlar. Anbarlar ağzına kadar buğday ve arpa ile dolar. Bu kuyuları eski zamanda Ferhâd gibi kâfirler kazmış. Gemileri böylece zahmetsiz doldururlarmış. Çünkü bu yerden gemilere çuval ile arpa, buğday diğer eşya indirmek mümkün değildir. Her taraftan üçer dörder saat uzaklıkta yolları vardır. Onlarda da yaya insan bile keçi gibi tırmanarak ancak çıkabilir. Karadeniz kıyılarında böyle çok yüksek kayalıklar yoktur. Lodos rüzgârı, gündoğdu, kıble fırtınası bu kayalara vurunca gök gibi gürleyip bir konak mesafeden gürültüsü duyulur. Bu kayalarda şahin, zağanos ve kartal yuvaları vardır. Kartalları koyun büyüklüğündedir.

Bazı kimseler tekkede kurban keserek kartallara verirler. «Kartallar eğer kesilen kurbanın etinden yerlerse dilek kabul olunmuştur. Yemezlerse dilek kabul olunmamıştır.» inancı halk arasında yaygındır. Bu Kelgra Sultanın daha yüzlerce menkibesi vardır amma biz kısa kestik.

Kelgra kalesi: Madyan oğlu Yanko'nun kardeşi Yunan tarihi sahibi Yanvan adlı kral tarafından yaptırılmıştır. Yıldırım Bayezid Hanın oğlu Mûsâ Çelebi Rum kâfirlerinin elinden fethetmiştir. Deniz kıyısında göklere yükselmiş, dört köşe, şeddad tarzında inşa olunmuş küçük bir kaledir. Çevresi bin adımdır. İçinde hiçbir imâreti yoktur. Yalçın kayalar üzerine kurulmuş olduğundan, etrafında hendeği de yoktur. Doğu tarafı yüz kulaç derinliğinde kayalardır. Bu kalenin dahi altı boştur. Çünkü Kelgra kayaları üzerinde yapılmıştır.

---

(11) Ömrü boyunca hiçbir vakit namazını kazaya bırakmayıp, hepsini vaktinde kılan kimseye denir.

Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa Özü eyâletinde mutasarrıf iken, bu yalıları birkaç kez Özü Kazağı olan Rus yağma ederek halkını esir etti Sonra, Hüseyin Paşa kendi parası ile bu Kelgra kalesini tamir ederek içine dizdar ve asker koydu. Harp sırasında halk buraya sığınarak Kazakların kötülüklerinden kurtulurlardı. Gayet sarp ve sağlam kaledir. Sonra Sadrazam Kara Mustafa Paşa, Hüseyin Paşaya rağmen, kale içinde bulunan askerleri Özü Kalesine nakletti. Kale de bu yüzden boş kaldı.

Allah'a şükür, kışı ve denizin fırtınalarını çekip can kuşu ten kafesinden uçmadan kurtulduk. Sekiz ay bu Kelgra Sultan tekkesinde bütün dervişler ile can sohbetleri edip bahar günlerine yetişdik. Bütün ahbab ve dostlar ile vedâlaşarak asıl vatanımız olan İstanbul'a dönmek için yola çıktık.

ASIL VATANIMIZ OLAN İSTANBUL'A DÖNÜŞ YOLCULUĞUMUZ

Kelgra Sultanın mübârek ruhundan yardım diledikten sonra, dört kölemizle bir kayığa binip Karadeniz kıyısını takib ederek liman liman gittik. Fırtına olduğu vakitler kayığı felenglerle kenara çekip dalgalardan emin olarak, birçok şehir ve kasabalara uğradıktan sonra Terkos kalesine geldik.

Terkos kalesi: Karadeniz kıyısında dört köşe şeddat tarzında yapılmış bir kaledir. Onu geçip Uskumru çayırı denilen yere geldik.

Uskumru Çayırı: Geniş, çayırlık bir vadidir. Osmanoğulları'nın bütün yeniçeri oturakları, koruculları burada oturur. Etrafta bulunan bütün köyleri korurlar. Çünkü Ak Kazak kâfirleri bazen bu tarafa çapul ve yağma için gelirler. Oradan Karataşlar adlı yere geldik.

Karataşlar: Burası İstanbul boğazının dışında, deniz kenarında, taşlık bir yerdir. Burada kaadir ve kayyûm olan Allah'ın emri ile eski zamanda bir kadın, örekesi ile taş olmuştur ki görülmeye değer acâip bir manzaradır. Bu yer Eyüp mollasının idaresindedir.

Buradan Bismillâh ile Karadeniz Boğazına girerek Kavak kalesinde demirledik. Hakîr dışarı çıktım. Şükran secdesine kapanıp, Allah rızası için bir kurban keserek bütün fakirlere dağıttım.

KARADENİZ'İN ENLEM VE BOYLAMI

Bütün kara ve deniz seyyahlarınca biline ki, Karadeniz seyahatimiz sırasında yaptığımız hesaplara göre, boğazdan itibaren Ana-

dolu tarafından kuzeye gidip, Trabzon ilinden geçip, tâ Faşe çayı boğazına varıncaya kadar 1500 mildir. Yine boğazdan Abaza memleketi 1700 mildir. Yine boğazdan tâ Azak kalesi bucağına varıncaya kadar 2000 mildir. Anadolu ve Rumeli tarafından bu Karadeniz'e büyük, küçük 1800 nehir dökülür. Hepsinin büyüğü Rumelindeki Tuna nehridir ki, Karadeniz'e gelinceye kadar 700 ırmak karışır. Kili kalesi önünde, Tula kalesi dibinde ve Süne, Karaharman, Hızırilyas boğazlardan yâni beş ağızdan Karadeniz'e dökülür. Bu nehirden Küçük Trabzon yakınında Faşe nehri, Çoruh nehri, Taman kalesi yakınında Koban nehri vardır. Ondan sonra küçük Ten nehri gelir ki Azak dibindedir. Özü nehri bunlardan küçüğü, Tuzla nehri de ondan küçüğüdür. Anadolu tarafında Bafra yakınında Kızılırmak, Çarşamba ve Sakarya nehri vardır. Bu nehirler, deniz gibi büyük nehirlerdir.

Karadeniz'in dört tarafı, Azak denizi de dahil hesab edilirse, 6060 mildir. Karadan dolaşılırsa, konak hesabınca etrafı yüzelli konak yâni beş aylık yoldur (Her konağı on ikişer saat olarak hesaplamalıdır).

Bu Karadeniz seyahatinden kurtulup sıhhat ve selâmetle İstanbul'a gelince, hemen Ebâ Eyyüb Ensârî hazretlerine gittim. Mübârek mezarlarına yüz sürüp, mübârek ruhları için bir hatm-i şerife başladım. Bir kurban kestikten sonra, gidip anne ve babamızla görüştük. Hakîri görünce bağırlarına bastılar. Hâkîr, bir daha gemi ile Karadeniz seyahatine çıkmamaya nasuh tövbesi ettim.

Cenab-ı Hak bu denizin şerrinden bütün Muhammed ümmetini korusun, âmin...

İstanbul'a geldiğim zaman, mübârek Şaban ayının başları idi. Ramazan-ı şerifte gümrük emini Ali Ağaya imam oldum. Gecelerimiz gibi gündüzlerimiz de bayram oldu. Bütün dilberler ile can sohbeti edip, bol bol ihsanlar aldık. Karadeniz'de kaybolan mal ve eşyamızın, batan onsekiz kölemizin gelirini Cenab-ı Hak ihsan eyledi. Allah'a hamdolsun...

*
**

1050 SENESİNDE MALTA GAZASINA GİDİŞİMİZ

GİRİD adası seferinin sebepleri: Sultan İbrahim Hanın Darüssaade ağalarından Sünbül Âğa, beş Mısır hazinesi ile elli adet güzel cariyeler, nice ay yüzlü gençler, kırk adet saf kan kü-

heylan atlar ile Cem mertebeli Pâdişâh İbrâhim Handan izin aldı. İbrahim Çelebi adlı bir gemicinin altı kat anbarlı karavana kalyonuna bütün eşyalarını üç ayda yükleyerek, beş yüz kişilik silâhlı adamları ile üç yüz adet diğer tüccar, iki yüz gemici, Mısır'a sürgün edilen Esirî Mehmed Efendi ve adamları ile toplam bin üç yüz kişi, Cuma günü Beşiktaş denilen yerde Allah'a tevekkül edip yelkenleri açtılar. Top, tüfenk şenliği ederek Mısır'a doğru yola çıktılar.

Allah'ın hikmeti, Girit adası yakınında altı parça Malta kâfir kadırgalarına rast gelip, bir gün bir gece büyük bir cenk ederler. Top darbelerinden kalyon içindeki atlar boşanıp, Müslüman gazilerini şaşırtırlar. Böyle olduğu halde yine mücahidler savaşta kusur etmezler ise de liman havada kalyon deniz üzerinde Karadağ gibi kalır ve altı tâne uğursuz düşman kadırgaları kalyonun etrafını çeviririler. Sağ ve solunda bulunan kadırgalar döve döve kalyonun direği, kıçı, başı ve dümeni kırılarak yönsüz kalır. İçinde bulunan Müslüman gazilerden ancak iki yüz kişi kalır, gerisi top güllelerinden şehid olurlar. Hemen kalyon sahibi İbrahim Çelebi dalkılıç olup, kızlarağası Sünbül Ağaya hitaben:

— «Bre mel'un Arap! Biz sana 'Kâfir vardır, gemiye atları komayalım. Cebhâneleri fazla alalım. Kâfirlerin bir hoş haberini alıp öyle çıkalım. Bu kadar yüklü gemi ile denize nasıl çıkılır?' dedik. Sen ise padişah fermanı alıp bu halde bizi kâfirlere uğrattın.»

Diye kızlarağasına bir kılıç çalıp kellesini uçurunca, hemen kızlarağasının adamlarından sağ kalanlar İbrahim Çelebi üzerine o anda hücum edip parça parça ederler. Bu durumu gören kâfirler, altı adet uğursuz kadırga ile kalyonun etrafını sararak içeri girerler. Üç saatte kalyonun içinde savaştıktan sonra, yere batası kâfirler kalyonu ele geçirirler. İçindeki Muhammed ümmetini ve Esirî Mehmed Efendiyi esir edip bağlarlar. Kalyonu altı parça Malta kadırgası yedeğe alarak, doğru Hanya limanına getirip demirler. Tam bir ay Hanya limanında kalıp, bütün mal ve eşyaları, bütün küheylân atları, nur gibi temiz kızları, mahbub oğlanları gemiden dışarı çıkarıp Hanya kalesinde satarlar. Kızların bekâretini bozup alçaklık ve rezillik ederler.

Bazı ileriyi gören papaz, patrik ve keşiş, ruhbanlar: «Vay, biz bu Osmanlı kalyonunu, kızları, atları bu şehirde görmememiz gerekti. Şimdiden sonra bu ada elden gitti. Çünkü kitabımızda: 'Bu Girit adasına Osmanlı kalyonu, atları gele, arkasından Türk gelip gemisine ve atlarına binip, kızları alıp bu adayı mülk edine, evlâd sahibi ola...' yazıyor.» diye bağırmaya başladılar. Papazlardan bu

sözleri işiten binlerce kâfir, birer bahâne ile adalarından kaçıp başka yerlere yerleştiler. O asırda, Girit adasında dört yüz bin Rum vardı. Ve adanın etrafında yetmiş altı parça sağlam kaleler vardı. Hepsinde on altı bin asker vardır, diye gümrük emini Ali Ağa efendimize haber geldi. Sonra kızlarağası kalyonunun bu acıklı durumu saadetlû Padişâha haber verilince derhal Venedik Balyozunu çağırıp:

«Bre dinsiz mel'unlar! Niçin sulha aykırı iş işleyip, bizim gemilerimizi alan düşmanları gemilerimiz ile limanınıza koydunuz? Büyük atam Süleyman Hanın sulhu böyle midir?» deyince balyozlar, konsolos ve goncoloslar, Padişah huzurunda yer öpüp:

«Padişahım! Ahidnâmemiz ve sözleşmemiz öyledir ki, sizlerin donanmanız dahi diğer kralların gemilerini alıp limanımıza getirse, misafirdir diye hürmet edip limanımıza sokarız. Yoksa biz ahit bozanlık edip de kızlarağanızı gemisi ile almış değiliz. Hâşâ! Bu kötülüğü yaparak limana giren Malta kâfirleridir. Biz dahi onlardan şikâyetçiyiz.» diyerek başlarını eğdiler. Padişah:

«Ya ben Malta üzerine gazâ ilân edersem, gemilerinizi bana yardımcı verir misiniz?» diye sordu. Konsoloslar:

«Can ve başla hizmet edip, üç yüz parça gemi veririz. Asker, zâhire, cebhâne sizden, gemiler de bizden» dediler. Bunun üzerine Pâdişâh hazretleri memnun olup, bütün elçilere hil'at-ı fâhire ihsan eyledi.

MALTA GAZASI

Pâdişâh hazinesinden üç bin kese çıktı. Karadeniz'de Canik sancağı ile Sinop, Amasra, Ereğli şehirlerine, Kocaeli livasına, İzmit'e, kemerler tarafından olan yirmi beş parça kazalara itimad edilir kapıcı başılar kereste satın almaya gittiler. Üç yüz kadar kadırga yapımı için Tersane-i Âmireye keresteler getirildi. Evvelâ İzmit paşası Baltacı Paşadan Alemdağı ve Kapı dağlarından keresteler bağlanıp o kadar ağaçlar geldi ki, bütün iskeleler ve tersâne gözleri kereste ile ağızlarına kadar doldu. Bütün odalardan usta marangozlar gelerek tersânenin her gözünde birer kadırga bodoslaması kurup, haftada birer kadırga yapılmaya başlandı. Ayrıca bir baştarde-i hümâyûn, on adet kara mavna yapılıp, tersâne-i âmire insan denizi kesildi.

Bütün Anadolu ve Rumeli eyâletlerindeki kapıcıbaşılar ve asker sürücü vezirler gidip İslâm askeri toplamaya başlandı. Hünkâr hasekisi ve mirâlemler Cezâyir, Tunus, Fas, Trablus'a on bin altın barut parası ile gidip, «İlkbaharda kaptan paşaya katılasınız» diye fermanlar götürdüler. Onlar da hazırlandılar. Bu gazâ hazırlığı dostlara destan oldu. Amma «Mâna şairin karnındadır» anlamında olduğu gibi, bu sefer saadetlû Padişâh, vezir Kara Mustafa Paşa ve Şeyhülislâm efendi arasında bir sır gibi kaldı. Kimse ne tarafa gidileceğini bilmiyordu. Sonra Pâdişah hazretleri bir sureti aşağıda yazılı olan fetvâyı şerîfi çıkardı.

Fetvâyı şerîf sureti: «Evvelce bir vilâyet İslâm ülkesi olup, zamanla oraları kûffâr istilâ ederek câmiler, mescidler, medreseler, minare, mahfiller ve diğer yerleri sapık âyinli küffar ile dolsa ve çeşitli kötü işlerle yol kesip, hacıların ve tüccarın geçeceği yolları tutarak yağma etseler, Din-i Muhammediye, İslâmiyete zarar verseler, her tarafa kötülüklerini yaysalar, Müslümanların pâdişâhı İslâm hamiyeti gereğince adı geçen diyarı yere batası kâfirlerin elinden alıp, İslâm âlemine katmaya kaadir olur mu? Beyan buyrula...»

Elcevap: «Allahu âlem, İslâm pâdişâhının kâfirler ile sulh ve selâmet üzere olması o zaman meşrû olur ki, bu selâmet ve emniyet bütün Müslümanlara menfaat sağlaya. Öyle olmaz ise, sulh asla meşrû değildir! Menfaat görülüp devamlı veya geçici olduktan sonra, menfaatlı zamanda sulhun bozulması daha faydalı görülse elbette bozmak vâciptir ve çok lüzumludur. Hattâ Hazreti Peygamber Efendimiz Mekkeliler ile barış yapmıştı. Altıncı senede Hazreti Ali (K.V.) barışı bozmayı daha faydalı görüp barışa aykırı bazı işler işledi (12). Hicretin sekizinci senesi Mekke-i Mükerreme üzerine varılıp, bizzat Hazreti Fahri kâinat Mekke gazâsında bulunup fethettiler. Saadetlû pâdişâh dahi Peygamber sünnetine uysunlar. Gazâlarını Allah mübârek eylesin.» Ketebehül fakir el Hakir.

Bu fetvâyı şerîfi, Cem mertebeli Pâdişâh eline alıp güyâ sağlam bir ipe sarıldı. O gün Ebâ Eyyüb Hazretlerinin ziyâretine varıp, orada şeyhülislâm efendi kemerine iki yerden Neveytül gazaâ (Gazâya niyyet ettim) deyip Hazreti Ömer (R.A.)'ın kılıcını bağladı. Oradan tersâne bahçesine göç edip, iki yüz parça kadırgayı bütün levâzımatı ile tamamlayarak İslâm askeri ile doldurdu. Elli parça kadırga da Unkapanı iskelesine yanaşarak donanma ağası, kul

(12) Böyle bir durum olmamıştır.

kethüdsı ve başçavuş, başkumandan muhzırı, hepsi otuz altı oda yeniçeri —ki mevcudu isim ve resmiyle on bin kişi idi— on oda topçu, on oda cebeci —ki bu ikisi de beş bin kadardı— hazırlandılar. Bekçiler kadırgaya, cebeciler mavnalara girip hazır oldular.

Bir taraftan Rumeli mutasarrıfı paşa, kapı askeri ile eyâletinde olan yirmi dört sancak beyi dahi askeriyle, bütün timar ve zeâmet sahibi yirmi iki bin seksen kadar asker, cebelileri ve diğer yamakları ile yirmi yedi bin olup Boğazhisar'a gelmeye memur oldular. Anadolu'dan da mutasarrıf vezir paşa ile on dört sancağında olan 199 kılıç zeâmet, 5589 kılıç timar ile cebeli, paşa askeri ve diğerleriyle yirmi bin kadar asker toplanıp Boğazhisar'a gelmek için emir aldılar.

Kaptan paşa, Şam, Halep, Diyarbakır, Maraş, Adana, Karaman, Sivas, Trabzon eyâletleri bütün paşa askeri, timar ve zeâmet sahipleri kanun gereği cebelileri ile yetmiş bin asker olup, hepsi gemileriyle Boğazhisar'a gelmek için emir aldılar.

Asker sürücü haseki vezirler ve kapıcıbaşıların bütün askerleri Boğazhisar'da hazır oldukları haberi gelince, İstanbul'da dört aşağı bölükler dahi gemilere ağaları ile binip hazır oldular. Nevruzda Sarayburnunda iki yüz parça kadırga, baştarda ve kalite, on iki kadar kara ejderhâ gibi mavna, yüz parça firkate, kırka, karavana, kalyon, buten (?), penk (?), yutâh (?), şitye (?), şayka, Karamürsel ve taburna isimli gemiler hazırlanıp, içlerine lâğımcı, bıldıraç, ahır mühimmat ve levâzımatını ve cebhâneleri koyarak, hepsi yedi yüz parça yelken demirlediler. Baştaki âyân ve büyükler, gemilerinin filikalarına binip Sarayburnunda Sinan Paşa köşkünde bütün bilginler, sâlihler ve vezirleri ile oturan İbrahim Hanın huzuruna vardılar. Sefer-i Hümâyûna memur olan vezirlere, mirimiran kaptanlara, ağalara, çorbacılara bin yediyüz hil'at giydirilip hayır duâları ile herkes gemilerine gitti.

Serdâr-ı muazzam Yusuf Paşa, Sadrâzam Kara Mustafa Paşa, Şeyhülislâm yalnız kalıp, Aristo kadar tedbirli olan Pâdişâh sevgili Yusuf Paşa serdarının elini eline alarak bir köşeye çekildiler ve aralarında şu konuşma oldu:

Pâdişâh: «Yusuf Paşa, sen ne tarafa sefere gidiyorsun?»

Yusuf Paşa: «Malta gazâsına gidiyorum.»

Pâdişâh: «İnşallah, hayy ve kayyûm olan Allah'ın takdiri ile seni Girid adası gazâsına memur ettim. Olmaya ki bu sırrı başka birine söyleyesin. Aslâ hiçbir kimsenin haberi olmasın. Ağzından «Malta gazâsına memuruz» sözünden başka bir söz çıkmasın. Önce yo-

lun üzerinde olan Girid adasının önünden geçip Malta'ya doğru yol al. Sonra Mera adasında bir-iki gün misafir olup, sonra oradan bir gece kalkarak Girid'e dön. Şafiî vaktinde (Şafiî mezhebine göre sabah namazının kılınma vakti) adaya asker çıkartarak, önce Todori kalelerini fethedip bir sığınak yapacak yer eyle. Sonra Hanya'ya ordu döküp, kuşatarak fetheyle. Sana nasihat ve vasiyetim budur. İnşallah fetihten sonra muzaffer olarak dönersin de sana karşılığını veririm. Emin ol ki, Hakkın huzuruna alnın açık, yüzün ak gidersin. Amma soranlara «Malta'ya gidiyorum» diyesin ki, başka düşmanların seyir ve hareketinden haberleri olmaya... Bilirsin ki «Altınını, düşünceni ve mezhebini gizli tut» buyrulmuştur.»

İbrahim Han Yusuf Paşaya bu tenbih ve nasihatlarda bulunduktan sonra, iki kat sırmalı hil'at giydirip alnından öperek: «Yürü! Âlemlerin rabbi olan Allah yardımcın ve dayanağın olsun» diye duâlar etti. Yusuf Paşa da yer öpüp kayığı ile baştardeye geldi.

Müneccimbaşı Çelebi Efendi, müneccim Hasan Keferi, müneccim Sadreddinzâde efendi —ki bunlar yıldız ilminde ileri derecede bilgi sahibi kimselerdir— keşifleri ile Usturlap (13) ilmi üzere uğurlu saati buldular.

Başkumandana dediler ki: «Sultanım! Bu, en uğurlu gündür. Hareket buyurun.» Bunun üzerine Kaptan paşa ve Başkumandan Yusuf Paşa «Salya demir» diye emredince, yedi yüz yerden cengi harbîler çalınıp önce baştardeden gülbang-ı Muhammedî çekildi. Sonra bir yaylım tüfenk ve bir yaylım top sesleri gökleri tutup, denizin üzeri siyah barut yüzünden Karadeniz gibi simsiyah oldu. Gülbang-ı Muhammedî sesinden yer ve gök inledi. Bu şekilde üç yaylım tüfenk şenlikleri olduktan sonra, Baştarde-i Hümâyun evvelâ avanta edip çalıcı Mehterbaşı segâh faslı yaparak Sinan Paşa köşkü önüne geldi. Musâhip ve Serdâr-ı Ekrem Yusuf Paşa Pâdişâhı ve Sadrâzam Kara Mustafa Paşayı selâmlayıp geçince, bütün gemiler alay alay turna katarı gibi Sarayburnundan dışarı çıktılar. Bütün gemiler yelkenleri açıp bir yaylım top şenliği daha yaptılar. Uygun bir hava ile akyüz ile Akdeniz'e doğru yollandılar. İstanbul halkı, «Hava uygun gitti. İnşallah muzaffer döner» diye, aslan gönüllü Serdar-ı Muazzama hayır duâlar ettiler. Bu hakîr dahi Serdar-ı Ekrem efendimizin müezzinbaşısı olup Baştarde-i Hümâyûnda hazine kâtibi İbrahim Çelebi ile beraber oldum. Süt içip, hurma ve şeker

(13) Eskiden yıldızların uzaklığını ölçmede kullanılan âlet.

kamışı yiyip zevk ve safâ ederek, bir gün bir gecede Gelibolu kalesine geldik.

Gemiler burada demirleyerek, kaleden «Hoş geldin» topları ve donanma gemilerinden de selâmet topları atıldı. Bütün Müslüman gaziler Gelibolu tersânesine çıkarak herkes işle meşgûl oldu. Elli parça Cezayir, Tunus, Trablus kalyonlarına Rumeli askerinin memur olanlarını bindirdiler. Anadolu tarafından Çardak adlı iskeleden sefere memur olan Şam, Halep ve diğer on bir eyâlet askeri, bütün gemilere yiyecek ve içeceklerini yerleştirerek bir gün bir gecede doldular. İkinci günde yine bir yaylım top-tüfek şenlikleri yapılarak ve asker kâfi derecede sulanarak, uygun bir hava ile bütün gemiler kartal kanadı yelkenlerini açarak Bozcaada'nın önünden geçtik. O gün on parça firkate ile Karabatak ve İnebahtılı Durak ileri gidip, onar mil aralıkla karakol, kılavuzluk ve kolluk görevi ile görevlendirildiler. Onlara da hil'at-ı Fahire ihsan olundu. Görevi başarı ile yerine getirirlerse, tersâne-i âmire beyliği ihsan olunacağı dahi vâdolundu. O gün ..... (14) adasına vardık. Orada üç gün kalıp, buradan da asker alınıp bütün gemiler sulandı. Baştardede filândıra bayrağı dikilip bir göç topu atılarak, üçüncü top da oranta edilip göç borusu çalındı.

Buradan da kalkıp uygun hava ile giderek ..... (15) adasında demirlendi. Buradan asker alınıp gemiler sulandı. Buradan da kalkılıp İstendil adasına geldik. Burası Venediklilerin elinde idi. Generalinden Serdar-ı Ekreme hediyeler geldi ise de asla itibar olunmadı. Oradan geçilerek Değirmenlik adasına vardık. Burası Osmanlılar'ındır. Kaptan Paşa Hasıdır. Buradan ilerleyerek «Temâşalık burnu» ilini geçip Atina kalesine geldik. Buradan da ilerleyip Termisin kalesine vardık. Mora yarımadasındadır. Buradan geçerek büyük Anapoli limanına geldik.

Anapoli kalesi: Anapolya da derler. Mora adasında büyük limanın sonunda, bir yalçın kaya üzerinde sarp ve sağlam bir kaledir. Fakat buraları istediğimiz gibi gezip göremedik. Bu limanda Rumeli eyâletinin yirmi yedi bin kadar sefere memur askeri ile bütün yiyecek ve içeceklerini gemilere yerleştirdik. Bir gün bir gece kalındıktan sonra göç davulu çalındı. Buradan da yıldız rüzgârı ile çıkıp Benetşe kalesine geldik. Limansız açık bir yer olduğundan, buradaki İslâm askerini acele olarak alıp o gün yine iyi bir hava ile Me-

(14) Burada adanın adı boş bırakılmıştır. Limni adası olsa gerekir.
(15) Bu adanın ismi de açık bırakılmıştır.

nekşe burnundan Girid adası önünden geçtik ise de, asla bakmayıp «Malta adasına gidiyoruz» diyerek Çukalar adalarına geldik. Buralar, Venedik kâfiri idaresinde birbirine yakın sağlam kaleli adalardır. Bunların önünden geçip, yıldız yönüne dönerek Koron kalesi önünden geçtik. Oradan da daha ilerideki Moton kalesinin önünden geçerek, batıya yönelip, Burak adasına geldik. Mora adasına yakın bir küçük adadır. Buradan da ileri giderek Anavarin (Navarin) kalesine geldik.

Anavarin Kalesi: Mora adasında büyük bir limandır. İki kalesi vardır. Biri aşağı liman ağzı kayalarında, biri de semaya yükselmiş kayalar üzerinde kurulmuştur. Burada demirlendi. Derhal Donanmay-ı Hümâyûnun ağır hareket eden on parça tersânenin çakal gemilerini boşaltıp mühimmatını, cephânesini, askerlerini diğer gemilere yerleştirdiler. Su ve diğer ikmaller yapıldıktan sonra, bu limana yakın Zakelse ve Kefalonya adalarına varıldı. Buraları Venediklilerin idaresindedir. Generalleri barut, gülle, kurşun, diğer çuha, kumaş hediyeleri getirip, Serdar-ı Muazzamla görüşerek: «Gazanız mübarek ola» dediler. Fakat gayeleri casusluk idi. Gördüler ki Osmanlıların seferi Malta üzerinedir, gönülleri rahat olarak cehennem olası adalarına döndüler.

Bu limanda da Mora ve Arnavutluk yiğitlerinden üç bin kadar seçme asker dahi gemilere alınarak, Allah yolunda savaşan mücahidlerin hepsinin ihtiyaçları giderilip sulandılar. Ab-ı hayata benzer bir nehir, bu limanda denize dökülür. Üçüncü günde filândıra dikilerek göç borusu çalındı. Bu büyük limandan dokuz yüz parça yelkenli gemiler çıkıp, Kaptan Karabatak ve Durağ'ın onar parça uçkun firkateleri beşer onar mil donanmanın önünde oldukları halde, Malta tarafına yollandık. Bütün asker Donanmanın Malta'ya gittiğine kanaat getirdiler. Öğle vakti olup da o amansız denizin ortasına varınca, Serdar-ı Muazzam Yusuf Paşa Baştarde-i Hümâyûn ile göz açıp kapayıncaya kadar geriye dönerek geldikleri yola dümen çevirdi, «Sancak Alabanda» deyip baştardeden Orsa filândıra ve bayraklar çekildi. Kürek ve yelkenler ile ikindi vakti yine Çukurlar önünden geçince, hemen Çuka adası kalesinin dört tarafından ateş işaretleri ve işaret topları atılmaya başladı. Süratle onu geçip, güneş batarken, o karanlık gecede Girid adasına varıldı.

*
**

GİRİD ADASI

ŞAFİÎ vaktinde Besmele ile hemen adanın kuzey tarafındaki «Toderi» adlı kalenin karşısında, sütliman havada gemiler demirledi. Göz açıp kapayıncaya kadar karaya asker çıkarıp, iki parça kolonborn topları ve çok miktarda cephâne ve mühimmat çıkarıldı. Sepet siperler sürülüp, Müslüman gaziler kaleyi kuşattılar. İki saat bile dayanamayıp içindeki mürted kâfirler haçlarını başaşağı ettiler ve güneş doğarken papazları dışarı çıkıp teslim olduktan sonra, başkumandana anahtarları teslim ettiler. İçindeki kâfirler de fırkatelerine binip cehennem olası Çuka adasına gittiler. Kale derhal ele geçirilerek, limanına gemiler çekildi. Gemileri korumak için deniz kıyısında siperler arkasına balyemez toplar konulup, kara eyâleti ile Adana eyâleti askerini muhafız olarak bıraktılar. O saatte donanma Hanya'ya bitişik Nazarte adlı limana demir atıp, bütün silâhlı asker yük ve çadırlarla yetmiş parça balyemez, kırk kolonborne, iki yüz kadar da şâhi darbezen topları mühimmatları ile dışarı çıkardılar. Bütün asker, Hanya'ya bir top menzili uzaklıktan gitmekte idi. Beri taraftaki Nazarte limanı beş rüzgârdan emin olduğu için, bütün donanma orada birleştirildi. Cezayir, Tunus, Trablus'lu yetmiş parça kadırga denize açılarak volta atma ve muhafaza ile görevlendirildiler.

Diğer şayka ve Karamürseller dahi mühimmat ve levazımatı kıyıya çıkarıp, Sivas eyâleti askeri bu limanın korunmasına memur edildi. Bu liman, Hanya'nın batı tarafındadır. Allah'a hamdolsun, kolaylıkla ele geçirildi. Bu liman Mora yarımadasındaki Kabacaburnu'na altmış mil kadar yakın olduğundan, önce Todori kalesiyle bu liman zaptedildi ki, karşıdaki Mora'dan yardım almak kolay olmasın. Deniz kıyısına ve liman ağzına büyük tabyalar çatıp, içine balyemez toplar konuldu. Limanda yatan gemilerin muhafazası emniyet altına alındı. Denizde yirmişer, otuzar mil açıkta karakol fırkateleri oluşturuldu.

HANYA KALESİNİN KUŞATILMASI

Sonra, Serdarın emri ile bütün yük ve çadırlar Hanya kalesinin doğu, batı ve güney taraflarına top menzili dışına kuruldu. Dört tarafa karakollar tayin olundu. Bütün beylerbeyleri ve askerler, âyân yük ve çadırları ile tayin olundukları yerlerde durdular. Yer yer çavuşlar tenbih edip, bütün gaziler yıkandılar. Herkes birbirleri ile helâllaşıp, önce yeniçeri ocağı gün ışığında metrise girdi. Ertesi gün

sabahleyin, grup grup süslü ve silâhlı deniz gibi müslüman askerleri ile Başkumandan Yusuf Paşa kale altında yere batası kâfirlere karşı —düşmana rağmen— bir büyük alay teşkil etmişlerdir ki, yeri cehennem olası bütün kâfirler Osmanoğulları'na karşı korku ve dehşet içinde apışıp kaldılar.

Oradan Başkumandan eski kanun üzere otağına indiği saat, bütün istihkâmcılar kırk bin kadar kazma ve kürek ile gelip yedi koldan sıçan yollarına başladılar. Yedi koldan Hanya kalesini kuşattılar. Evvelâ kalenin güneyinde yeniçeri kethüdası koluna serdar girdi. Ve doğu tarafındaki gümüş tabyasına bütün Cezayirliler metrise girdi. Batı taraftaki Altın tabya tarafına, Halep eyâletine mutasarrıf olan paşa, üç oda ve zemberekcibaşı ile metrise girdi. Sözün kısası, yedi koldan on yedi kat halinde bütün gaziler metrise girdi. Her taraftan göz açtırmayarak günden güne metrislere yürümekte kusur edilmedi ise de, İskendervârî dört köşe sağlam bir kale olduğundan iş gecikiyordu. Kuzey tarafı liman olduğu için, o taraftan metrise girmek imkânsızdı. Açıklandığı üzere, ancak karada doğu, batı ve güney taraflarından metrise girildi. Melûn ve dinsiz kâfirler Kıbrıs gazasından beri Osmanlılar ile savaşmadıkları için, askeri dinç, cephânesi ve diğer mühimmatı çok idi. Yedi gün yedi gece dakika geçirmeden kırk bin top, yüz binlerce tüfek, binlerce kazan humbara attılar. Kaleyi de meşalelerle aydınlatıyorlardı. Yedi gün içinde, yedi bin kişi şehitlik şerbetini içti. Şehitlerin eşyası hazineye teslim olundu.

Amma Allah'a hamdolsun, Müslüman askeri bundan zerre kadar korkmayıp, razak sahibi serdarın teşviki ile gayret gösterip metrisleri iletletmekte idiler. Bu gayretle onuncu günü hendek kenarına varıldı, yedi koldan balyemez toplarla kalede delikler açıldı. Amma bundan kalenin en ufak haberi olmuyordu. Sanki bir Demâvent dağı idi. Bu hâl üzere, yirmi gün yirmi gece savaş oldu. Melûn kâfirler topa tutulmuş maymun gibi, yeni yeni uykudan uyanıp kudurmuş yılana dönmüştü. Hile, şeytanlık ve ateş oyunları ile İslâm askerini kebap ediyordu. İslâm askeri de bu hile ve melanetlere bakmayıp, günden güne fedakârlıklarını artırıyordu. Şam eyâleti, Maraş, Karaman, Trabzon eyâletleri kum tabya tarafından toprak sürmeye memur olup dağlar gibi toprak gelirken, kötü emelli kâfirler kale içinden el humbarası, kazan humbarası ile timar erbabını yakıp kül ettiler. Sonunda, toprak sürmek mümkün olmadı. Yer yer lâğımlar kazılmaya başlandı. Kalenin batı tarafından —ki Nazarte tarafıdır— üç ağızlı bir lâğım atılıp yetmiş arşın kadar yeri hava-

ya uçuruldu. Üzerindeki kâfirler de fitneci kargalar gibi gökyüzüne uçup, cehennemin Veyl deresine düştüler.

Yerleri cehennem olası kâfirler bu lâğım fennini görerek, derhal kale içindeki hendek altından geçip korkunç bir hile ile kuvvetli bir lâğım yapmışlardır ki, sürülen topraklar iki yüz kadar adamı havaya uçurdu. Havaya uçan toprağın tozundan, İslâm askeri bir saat kadar karanlık içinde kaldı. Nice adamlar toprak altına namsız nişansız ve kefensiz, mezarsız gömüldüler. Müslüman gaziler buna da aldırmayıp, birbirlerini savaşmaya teşvik ederek bu yolda ölmeyi şeref sayıyorlardı. İslâm askerinin o kadar gözleri karardı ki, kalenin yıkılan yerlerinden içeri girip kelleler, diller getirmeye başladılar.

Serdar hazretleri kelle getirene elli altın, dil getirene yüz altın ihsan etmeye başladı. Bunu gören gaziler can ve gönülden can-baş vurup, birkaç kere tâ kale içinden kelle ve dil getirdiler. Bir keresinde, generalin oğlunu bile yakalayıp bağlayarak Serdarın huzuruna getirdiler. Amma o gün kâfirler kudurdular. Hayli cenk edip sayısız yiğitleri şehit ettiler. Bundan başka, gece gündüz görülmemiş ateş oyunları yaparlardı. Kâfirlerden biri canbazlık ederek kaleden inip büyük serdarın huzuruna geldi: «Sultanım! Eğer kale içindeki evimi, ailemi bana bağışlarsan, sana müjdem vardır.» dedi. Serdar: «Arzun, isteğin ne ise, Muhammed dini hakkı için sana ihsan edip bütün reâyâya seni zabit tayin ederim. Bütün vergilerden seni ve çocuklarını affederim.» diye yemin edip, keferenin boynuna bir emniyet mendili bağladı. Keferenin bütün ricaları kabul olunca:

«Sultanım! Kâfirler içeride ikiye ayrıldılar. Rumlar: 'Kalede kırılmaktan ise, Osmanlıya teslim olup, haraç veren reâyâ olalım' diyorlar. Venedikliler ise: 'Yok! İmdadımız gelinceye kadar muhakkak savaşırız. Hepimiz kırılırız, yine kaleyi teslim etmeyiz' diyorlar. İmdatlarının gelmek ihtimali de fazladır. Birçoğu top, tüfek ve lâğımdan yok oldular. Kalanları da, liman tarafı emin olduğu için oraya toplanmışlar. Şimdi yapılacak iş odur ki, liman tarafına karşı dışarıda bir tabya yapıp, on parça balyemez top ile kalenin liman tarafını dövesiniz ve içeri Rum mahallesine birkaç ok ile gönül alıcı kâğıtlar atasız. Böyle yaparsanız, inşallah kalenin fethi nasibolur.» diye, haklı birçok şeyler teklif etti.

Birkaç ok ile Rum mahallesine Rumca yazılmış kâğıtlar atıldı. O gece içerden on adet Rum Bulgarı çıkıp, İslâm ile şereflendiler. İsimlerini, kendi istekleri ile Burmalı Falan, Burmalı Sinan gibi tuhaf isimlerle değiştirdiler. Serdar bunların yalan sözlerine asla gü-

venmeyip, günden güne biraz daha şiddetle kaleyi döverdi. Kalenin doğu tarafında, Cezayirli kolunda limana karşı bir büyük tabya yapmayı uygun görüp, bir gecede göklere uzanmış büyük bir tabya yapıldı. On parça balyemez top ile kale içindeki büyük saraylara, emniyetlidir diye liman kıyısında oturan kâfirlere öyle top gülleleri atıldı ki, kale içinden kopan feryad göklere yükseldi. O gün bütün donanma gemilerine, deniz beylerine, Cezâyirlilere, «Deniz yüzünde gafil bulunmayıp, muhafazaya gayret etsinler. On iki parça mavnalar ile kalenin liman tarafını devamlı dövsünler!» diye Serdar tarafından emirler gitti. Onlar da kale limanını dövmeye başlayınca kale içinden bir gürültü koptu ki, önceki feryad ve inlemelerden fazla idi. Fakat denizden atılan topların gülleleri çok defa bizim askere isabet ettiğinden, donanmanın topçubaşısına artık atmaması için emirler gitti. Amma yine bu arada inatçı ve pis kâfirler inadında ısrar edip, çeşitli hainlikler ile ateş etmekte devam etti.

Her gün yüz-iki yüz kişi şehid oluyordu. Bu kuşatmaad geçen olayları geniş olarak yazacak olursak başlı başına bir cild olur. Onun için kısaltarak bildirmekteyim.

En nihayet hileci kâfirler bedenler üzerine çıkıp gördüler ki kırk bin eli kılıçlı, kalkanlı, serdengeçti Osmanlı yiğitleri hazır... Muharebeye devam etseler, usanıp âciz kalacakları yerde gayret ve cesaretleri beş misli, belki nisbet kabul etmeyecek derecede artıyor. Kâfirler İslâm askerinin bu derece cesaret, yiğitlik ve heybetlerini görünce, hemen kale duvarlarının üzerine beyaz bayrakları diktiler. «Aman, aman... Ey Osmanoğullarının seçkinleri!» diye feryad ve figan ettiler. Feryadları dikkate alınmadı. Kale daha fazla topla dövüldü. Hunbara, kurşun, lâğım ile sıkıştırmaya başladılar. Kalenin yıkılan bazı yerlerinden rehin olarak birkaç kaptan on gün mühlet istediler. Serdar: «Sabahleyin çıkarsınız, yoksa hepinizi kılıçtan geçiririz.» diye tehdid yollu cevap verdi. Gelenlerin birkaçı da kaleye gidip, «İş imkânsızdır. Türkler yürüyüşe geçip kırsalar gerek. Can ve başımız, aile ve yoldaşımız sağ iken hemen çıkalım» diye kale halkını ikna ettiler. Kale bedenlerini bayraklar ile doldurup, birçok güvenilir adamları rehin olarak dışarıya çıktılar. O saat aman ile yeniçeri, sipahi ve cebeci ocakları pürsilah kale bedenlerine yürüyüp, bütün top ve cephâneleri ellerine geçirdiler. O gece, kuşatılanlar gemilerine binip ada ada barınacak yer aramaya koyuldular. O gece burç ve duvarlar üzerinde ezân okunup bütün gazilet metrislerden çıkarak kalenin kapı ve duvarları üzerine kat kat dizildiler.

Bir kere gülbâng-ı Muhammedî, bir yaylım top, tüfenk şenlikleri oldu. Üç gün üç gece Donanmay-ı Hümâyun'un top tüfenk sedasından yer ve gök, o uçsuz bucaksız deniz coşup taştı. Kuşatılanlar da gemileriyle Hanya'nın doğu tarafındaki Suda kalesine, Retmo, Apokorne ve Kandiya taraflarına gitmişlerdi. Hanya generali olacak melûn bu şenliği, Ezan-ı Muhammedileri işiterek çan kulelerinin üzerinde haç yerine yeşil Peygamber sancağının dikildiğini görünce, «Bu hâli görmemek yeğdir» diye parmağı ile kendi gözünü çıkardı.

Hemen acele olarak donanma limana girip, ısfaça oldu. Diğer şayka ve Karamürsellerle cephâne gemilerine izin verildi. İstanbul tarafına müjdeciler gitti. Diğer memleket beyleri hepsi yetmiş yedi parça baştarde kadırgaları ile elli parça Cezâyir, Tunus, Trablus gemileri de demirleyip yattılar. Gemilerdeki mühimmat ve ayakları bağlı forsalar gemilerden çıkarıldı. Deniz kenarına büyük ustalıkla yapılmış süslü toplar konup, nice büyük tabyalar yapıldı. Etraf kirpi gibi toplarla süslenip, kalenin önce hendeklerini, sürülen dağlar gibi topraklarını deniz gibi İslâm askeri beldar, baltacılar, kalbur, ayağı bağlı forsalar ile döküp, üç gün üç gecede hendekleri pislikten, metrisi ve sıçan yollarını engellerden temizlediler. Kalenin yıkılan yerlerini sağlamca onarıp, bütün askerler yerlerine tayin edildiler. Kale, evvelkinden bin kat daha sağlamlaştı. Kiliseler Müslüman mabedi olarak Cenab-ı Hakkın tecelliyatına mazhar olmaya başladı. İlk cuma namazı Sultan İbrahim Câmiinde kılınıp, bütün Müslüman gaziler bu mübârek fetihte bulundukları için Allah'a şükrettiler. Hakîr, bu gazamız dokuzuncu gazamız olduğundan, daha fazla Cenab-ı Hakka yönelerek hamdettim. Birinci gazamız, Azak gazasıydı. Aradaki yedi gazamız da Kırım, Leh, Moskof, Kazak ve diğerleridir.

Kalenin tamirine başlanarak, herkes elinden geldiği kadar dükkânlarını süsledi. Karanlık gecelerde herkes ev ve dükkânlarını meşalelerle donatıp, kale içi gazilerle doldu. Rum halkına limanın sol tarafında yer verilip, tamamen rahatları sağlanarak haraca bağlandılar. Beş vakit namazın edasından sonra, yetmiş koldan cenk havaları çalınıp gülbang-ı Muhammediler çekilir, üçer yaylım top ve tüfekler atılıp gürültüsü göklere çıkardı.

Fetih tarihi: «Kuvvet-i Bâzûyi Sultâniyle alındı Girid» Sene 1056.

Bu mübârek fethin altıncı günü, kâfirler Venedik donanması ile altı parça Malta, altı parça Dükâ, altı parça Papa gemileri ve diğer yüz parça gemiler, yedi başlı ejder gibi, kaleye imdada geldiler. Gör-

düler ki kalenin limanı Osmanlı gemileri ile doludur. Liman önünde bütün deryâ beyleri, Cezayirliler hazır dururlar. Kalenin kapı ve duvarları İslâm bayrakları ile donatılmış, burç ve duvarları Müslüman gaziler ile dolmuş. Çan kuleleri minare olmuş. Her minare Peygamber sancağı ile süslenmiş, kapı İslâm askerleri ile dolmuş... Bu hâli görünce ödleri kopup, öle yazıp «Elvedâ ey Hanya, elvedâ!» diye inleyerek, ümitsizce Suda limanına gittiler. Fakat kaçarlarken, Cezayirlilerden güzel bir de avanta darbesi yediler.

Beride Müslüman gaziler, kalenin fethinden ibaret olan arzularına nail oldular. İbrahim Çelebi kalyonu ile giden kızlarağasının bütün mahbupları, mahbube cariyeleri, kıymetli mücevher eşyaları ile küheylan atlarını alıp, mülk ve emlâk sahibi oldular. Bu gaza, doğrusu, Bağdad ve Azak gazalarından üstündür. Lâkin o gazalara tarihçiler hakkiyle ehemmiyet vermişler. Amma bunu yazan Hakirin o kadar kuvveti yoktur.

Sonra Serdar Girid adasında ve etrafta olan dokuz kadar büyük, meşhur şehirlere, «Isfakya» dağlarında olan reâyâ ve berâyâya her ocaktan itimad edilir, gözü tok, adaletli adamlar ile şu meâlde mektuplar gönderdi: «Muhakkak gelip harac vermeye razı olarak kalelerin anahtarlarını İslâm Pâdişâhına teslim etmelisiniz. Yine aile ve çocuklarınızla, mal ve mülkünüzle yerlerinizde oturup tam bir huzur içinde, devletin devamına duacı olmalısınız. Ve ancak buna razı olmayanın bütün mallarını yağma, aile ve çocuklarını esir ederek kendilerini kılıçtan geçirmek kararındayız.» Yedi günde, Hanya kalesinin dört tarafında olan üç yüz parça köy, patrik ve keşişleri, paha biçilmez hediyeleri ile gelip bağlılıklarını bildirdiler. Geride kalan kâfirler baş eğmediklerinden, bütün eyâlet vezirleri ve beylerbeylerine takip edilmeleri emredildi.

Allah'ın büyüklüğü, yetmiş koldan yetmiş seksen bin Müslüman gaziler kol kol bu yedi yüz yetmiş millik alan içine dağılıp, bir çoğu ganimet malına, erkek ve kadın sayısız köle ve cariyelere nâil oldular. Bu kazanç ve ganimetleri, bu sevinç ve şenlikleri gören birçok garipler orada yerleşip kaldı.

Neticede Küçük Hasan Paşa, on yedi mirmiranları, yetmiş adet alaybeyleri, bütün zeâmet ve timar sahipleriyle Hanya kalesinde alıkonulup, yirmi yedi oda ile yeniçeri kethüdası, on oda topçu, on oda cebeci, dört aşağı bölük. Mısır askeri, hâsılı yetmiş yedi bin asker de muhafazacı kaldı. Kale içinde yedibin yedi yüz sağ, sol, batı hisar kaldı. Kırk parça işe yarar bey gemileri karşı Menekşe'den zâhire

geçirmeye memur oldu. Elli parça Hanya gemileri de yüz yiğit ile bırakıldı.

Büyük kumandan, Padişah müsâhibi Hırvat Yusuf Paşa, kalede kalan bütün vezirler, âyân ve büyükler ile vedalaşıp, Donanmay-ı Hümâyûn ile İstanbul'a doğru yola çıktı. Uğurlu bir gün ve iyi bir hava ile deniz yüzünde yelken açılıp batı tarafındaki Çuka adaları önünden geçildi. Oradan altmış altı mil ileride Mora yarımadası burnunda Manya kâfirlerinin oturdukları yere varılıp yağma edildi. Oradan yine Manya burnunda «Güllü» kalesine gelindi. Harabdaran ve Kaposıta burnu geçildi. Menekşe kalesinden de geçilerek Anopoli limanına demirlendi. Orada üç gün kalınıp, dördüncü gün konuşularak Venediğin İstandil adasının yağma edilmesi kararlaştırıldı. Göç davulları çalındı. Anopoli limanından dışarı çıkınca, İstanbul tarafından «Gazan mübârek olsun» diye hatt-ı şerif, Padişâh hilâtı ve mücevher hançer geldi. «Devlet katıma gelesin» diyen Padişâh fermanı geldi. O gün güzel bir havada İstandil adası yağma edildiyse de pek az mal ve ganimet bulundu. Bu adanın kalesi göklere yükselmiş, sağlam ve sarp bir kale olup, iki adet sığınılacak limanı vardır. O saatte göç topları atılıp lodos rüzgârı ile on günde çeşitli yerlere uğrayarak Sakız kalesine varıldı. Oradan tekrar Limni kale ve adasına, buradan yine tekrar Midilli'ye, oradan yine Bozcaada'ya varıldı. Bu adı geçen kaleleri görüp, tamir ve onarımına eyâlet paşaları ile biner adam muhafazacı konup, bütün cephâneleri mükellef ve mükemmel bir şekilde donatıldı. Bozcaada'dan hareketle Gelibolu kalesine gelindi. Burada da gemiler sulanıp dizdarlarına «Uyanık olun» diye tenbih edildi. Oradan da iyi bir günde hareket edip, iki gün iki gecede İstanbul'a yakın Kızıl adalara demir atıldı. Üçüncü günde, muzaffer olarak Sarayburnu'na varıldı. Serdar Padişah huzurunda yer öpüp, hilâtlar giydirilip Padişahın duâsı ile memnun edildi ve adı «Hanya Fâtihi Yusuf Paşa» kaldı. Kendisine hesapsız mal ihsan olundu.

Allah'a hamdolsun, yalanı olmayan bu Hakîr Evliyâ böyle büyük bir gazâda bulunarak sağ ve ganimet sahibi olarak vatanımıza geldim. Muhterem anne ve babama kavuşup, mübârek ellerini öptüm. Babam hasretle:

«Berhudar ol, oğul! Vekâletimizi yerine getirip, Girid fethinde bulundun. Bizi varmaya muhtaç etmedin.» dedi. Hakîr de:

«Benim pederim, aziz sultanım! Siz şimden sonra ihtiyar oldunuz. Süleyman Han asrından beri yetmiş gazada bulundunuz. Bu ciğerpârenize hemen hayır duâ edin. Daha nice gazalarda bulunup

Cenab-ı şerifinize sevap kazandırayım.» diyerek tekrar mübârek elini öptüm. Kendisi memnun olarak şu garip hikâyeyi anlatmaya başladı:

MUHTEREM BABAMIZIN ANLATTIĞI GÂRİP HİKÂYE

Ey oğul! Bu hikâyeyi can kulağı ile dinle ki, ilâhî kubbedeki gizli sırlardandır. Bak bu Girid adasının fethine Sultan I. Ahmed zamanında hangi sebeple başlandı? Bütün âlimler ve sâlihler ne yüzden hayır duâlar etti? Evvelâ Sultan Ahmed Han zamanında sen doğduğun sene Atmeydanı'nda yedi tane vezir, âyân ve büyüklere ait saraylar yıkılıp yerlerine Yeni Câmiin (Sultan Ahmed Câmii) temellerine başlandı. Kırk ellişer Mekke zirâ çukurlar kazılıp ızgara temeline başlanarak, tam bir senede binanın temeli toprak seviyesine çıktı.

Bütün halk, hürmet edilen kimseler, yıldız ilminden anlayan müneccimler, vakit bildiren ve yön tayin eden (Kıbleyi gösteren) âletlerle gelip önce duâ edilerek bin adet kurban kesildi ve mihrabın yeri tayin olundu. Kalender Paşa temele mutemet ve nâzır olup, Kara Sünbül Ali Efendi temel kâtibi ve kadısı oldu. Üstadımız Evliyâ Efendi temel imamı olup, Kutupların kutbu Üsküdarlı Hazreti Şeyh Mahmud Efendi temel şeyhi, Mahmud Çelebi, Kara Mahmud Ağa ve daha başka kırk kadar güzel sesli kimseler temel müezzinleri tayin olundu. Her gün, biran önce binanın tamamlanması için gayret sarfedilmekte...

Bir gün merhum Sultan Ahmed Han, câmiin bahçesi olacak yerde —ki Koca Mehmed Paşanın sarayı yerinde süslü bir köşk idi— bir çadır kurdurup vezirler, vekiller, bilginler ve salihleri toplayıp öyle bir büyük ziyâfet verdi ki bu büyük ziyâfet Sultan Ahmed Hanın sünnet düğününde olmamıştı. Ziyâfette bulunanların hepsi yemekten sonra duâlar edip evlerine gitti. Merhum Sultan Ahmed'in çadırı içinde Üsküdarlı Mahmud Efendi, Evliyâ Efendi, Kara Sünbül Ali Efendi, Cerrahbaşı İbrahim Efendi, Hanendeler Sultanı Musahip Derviş Ömer Gülşenî, ben Hakir, Pâdişâhın huzurunda diz kırıp oturduk. Sultan Ahmed Han hepimize hitaben dedi ki: «İnşallâh, bu câmimiz tamamlanıp aydınlık bir mâbed olur. Hûdâ tamamlanmasını nasip eyleye. Fakat bu câmie büyük vakıflar lâzımdır.» dedi. Hemen hazır olanlardan Evliyâ Efendi ve Üsküdarlı Mahmud Efendi buyurdular ki: «Pâdişâhım! Gazaya niyet ettim» deyip bir

ülkeyi fethedin. Onun bütün imaretlerini, cizye gelirlerini, bu mübârek câminize vakf edin. Büyük atalarınızdan Süleyman Han, toprağı temiz olsun, bizzat kendileri Malta ve Rodos adası, İstanköy, Hereke, Eliki, Sönbeki adalarını fethederek hepsini câmiine vakfetti. Hâlâ büyük mütevelliliktir. Bütün büyük atalarınızın vakıflarından Süleyman Han vakfı daha sağlam ve kuvvetlidir. Ne olaydı pâdişâhım, siz de Akdeniz'deki Girid adasını Venedik kâfirleri elinden alıp İstanbul'dan Mısır'a giden tüccar ve ziyâretçileri, Müslüman hacılarının geçidini kâfir gemilerinden temizleseniz...» Hemen cerrahbaşı İbrahim Efendi, Üsküdarlı Mahmud Efendi: «Bu halis niyet için, Allah rızası için Fâtiha» dediler. Hazır olanlar Fâtiha okuyup ellerini yüzlerine sürdüler. «İnşallah duâmız kabul edilmiştir. Ergeç, o da fethedilir. Hemen adanın fetih sebeplerini hazırlamak gerektir.» dediler.

Buna cevâben Sultan Ahmed Han (Allah rahmet eylesin): «Fakat. efendiler! Bizim Venedik kâfiri ile anlaşmamız vardır. Anlaşmaya aykırı bir şey yapmak Muhammed sünnetine aykırıdır. Neyi bahâne ederek barışı bozalım?.. Özellikle hâlâ Anadolu eyâletlerinde Kara Yazıcı, Arap Said, Kalenderoğlu, Cennetoğlu âsîler kuvvetli düşmanlarımızdırlar. Belâlarından usandığımız için, derya gibi askerle Serdar-ı Ekrem Murad Paşa lalam onların bertaraf edilmesi ile meşgûldür. Nasıl sefer açalım da Girid adasını fethedelim?» deyince, Evliyâ Efendi: «Padişahım! Üçüncü serdarın bütün Celâlileri katleder. On ikinci gün Pâdişâhıma müjdeler gelir. O Celâlilerin devam ve sebatları yoktur. Sel suyu gibi geçicidir. Serdar Murad Paşa, onların leşlerini kuyulara doldurup, adını tarihlere Kuyucu Murad Paşa diye yazdırır.» diye keramet gösterdi.

Hakikatte de Murad Paşa'nın bütün Celâlileri Halep, Azez ve Kilis altında kılıçtan geçirip leşlerini kuyulara doldurduğu müjdesi Sultan Ahmed'e gelince, Padişahın gönlü ferahlayıp içten sevinir. Hemen o saat Üsküdarlı Mahmud Efendi, Pâdişâha: «Gazanız mübârek olsun:

Rakibin biri öldü, biri kaldı
Yazık ki öleceği diri kaldı

Şimdi Pâdişâhım! Geçen günlerdeki konuşmalarımız üzere, Allah'a hamdolsun, Celâli kırıldı. Girid adası gazasına niyet edip önce Venedik devlet başkanına inanılır bir elçi ile mektup göndererek Girid adasını iyilikle iste, görelim ortaya ne çıkar?» deyince, Mahmud Efendinin bu çeşit nasihat yollu teşvikinden Sultan Ahmed Han

hoşlanır ve derhal mektuplar yazılır. Kurt Çavuş adında güzel ve iyi konuşan birine mektuplarla hediyeler verilip, hedi günde hızla Bosna'ya, oradan iki günde Venek elindeki Zara kalesine gönderilir. Oradan gemi ile karşıya, Venedik'e geçer. Nazarta adlı yerde bir gün yattıktan sonra, ertesi gün büyük bir merasimle Venedik kralı Pençprim'le buluşup divanlarında nâme-i hümâyûn okunur. Yazılanlar anlaşılınca, hep birlikte: «Ne ola, Girid adasını Âl-i Osman istemiş. Verelim, başımız üstüne» diye söz verip, cevâben bir nâme yazarak elçiye hayli hürmet gösterirler. Kurt Çavuş'u İstanbul tarafına gönderirler. Dokuzuncu gün elçi çavuş, kurt gibi çıka gelir. Pâdişah divanında mektupları Pâdişâhın mübârek ellerine verir, yer öper. Orada mektup tercüman tarafından okununca yine Üsküdarlı Mahmud Efendi, Evliyâ Efendi, Sünbüllü Ali Efendi, Şeyhülislâm Efendi, Muteber İbrahim Efendi, Doğanî Efendi, Mesnevî şâiri Mevlevî İsmail Efendi, Kasımpaşa Mevlevihânesi şeyhi Cenebî Abdi Efendi, Derviş Ömer Gülşenî, Güzelce Gülâbi Ağa, Kuzu Ali Ağa, Abdi Ağa ve bu hakîr (Evliya'nın pederi) hazır idik. Okunan mektubun başlığı ve meâli şu idi:

«Osmanoğulları'nın seçkini, onaltıncı şânı büyük pâdişâh! Allah devletini kıyamete kadar devam ettirsin. Mekke ve Medine, Kudüs ve Irak, Arap ve Acem pâdişâhı Sultan Ahmed Han pâdişahımız. Cenab-ı Hak mübârek vücudunuzu koruyup, devletinizin kudretini devamlı eyleye. Bizim gibi değersiz Pençprim'den Girid adasını taleb etmişsiniz. Altı yüzbin reâyâsı ile, yetmiş altı kalesi ile senelik yedi Mısır hazinesi hâsıl olur. Yedi yüz yetmiş parça köyü, yedi adet altın ve gümüş ve diğer madenleri ile yediyüz yetmiş mil genişliğindeki Girid adamız ki, herkesin göz diktiği bir yerdir, onu size verelim.» Sonunda Üsküdarlı Mahmud Efendi: «Bu niyete Fâtiha» deyip, mecliste bulunan herkes Fâtihâ'yı okuyarak gülbang-ı Muhammedî çekildi.

Ey oğul! İlâhî sırları Sultan Ahmed'in huzurunda Üsküdarlı Mahmud Efendi ve diğer büyük velilerle beraber gördük. Gece ve gündüz beklemekte idik. Acaba bu Girid adası ne vakit zuhur edecekti? Allah'a hamdolsun, Koca Sultan İbrahim Han, çocukluğunda babası huzurunda Girid'in fethini üzerine alıp, sözünü yerine getirmek üzere adayı Yusuf Paşa vasıtası ile fethetti. Babasının yanında kardeşleri ile oynarken her birine birer top vurup yıkması da, onlar vefat edince hilâfetin kendisine ve kendi çocuklarına ve çocuklarının çocuklarına kalacağına işarettir. Allah'a hamdolsun, bu çok kusurlu hakîr baban Girit adasının fethinde bulunmak için duâ

ederken, sen benim ciğerpârem olduğundan, benim yerime gaza edip Girid'de Hanya fethinde bulundun. İnşallah, ileride adanın tamamının fethinde de bulunursun. Oğul, Allah sana sıhhat ve selâmet vere...»

İşte Girid'in ilk fetih duâsını pederimiz dergâh-ı âli baş kuyumcubaşısı, pâdişâh musahibi Derviş Mehmed Zıllî bu şekilde hikâye etti. (Allah rahmet eyleye).

Gerçi Hanya fethine âit anlatılacak daha pek çok şey vardır. Amma ben ifade hususunda sanat göstermeyi, söz ebeliği yapmayı arzu etmeyip, «Her insan aklı kadar konuşur» anlamına şöyle-böyle sâde bir lisan ile bu kadar yazarak yetiniyorum, vesselâm.

Yine bu sene Civan Kapıcıbaşı Mehmed Paşa Sadrâzamlıktan azledilerek Girid adasına kumandan tayin edildi. Defterdar Salih Paşa sadrâzam oldu. Önce, kardeşi Murtaza Paşaya vezirlik rütbesi ile Budin eyâletini ihsan etti. Yine o hafta kendi hazinedarlığından çıkma İbrahim Çelebi'ye vezirlikle Bağdat eyâleti ihsan olundu. Yine o senenin Receb ayında, Salih Paşanın oğlu Çelebi Mehmed Paşa —ki sarhoşluğu yüzüden asılan Mehmed Paşadır— nice divan makamlarını zaptederek silâhtar ağası iken, Salih Paşa kendisine vezarette yeniçeri ağalığı ihsan etti. Kabul etmediği için tuğra ile Serdar-ı Muazzam olup, Erzurum eyâletine kavuştu. Ben dahi Erzurum gümrüğüne kâtip, müezzinbaşı ve müsahip olduk. Adı geçen kadir bilir, tatlı dilli, iyi huylu, yiğit, her fenden anlar, şâir, değerli bir paşa, açık sözlü bir insan, isâbetli kararları olan bir kimse idi. Allah'a hamdolsun, malımızdan fazla ihsan ve hediyeler alarak arzumuza kavuşup, çadır ve yüklerimizle Erzurum yolculuğuna hazırlandık.

O gün, İbrahim Hanın huzurunda Pâdişâh hil'atı ile şereflendik. Paşa yer öpünce, İbrahim Han: «Lala! Bu mübârek emrime göre hareket edin. Kızılbaşın isyan ve taşkınlığı olursa, tuğra çekmeye yetkili vezirimsin. Tâ Revan altına varıncaya kadar, bütün Anadolu eyâletlerinin askerleri senin fermanın altındadır.» deyip, değeri yüksek paşaya kendi eli ile hattı şerif verip beş kese altın harcırah, elli katar katır, elli katar deve, bir otağ çadır ile iki kat samur hil'at ihsan buyurdu. İbrahim Hanın bu şekilde hayır duâsını aldıktan sonra, Sarayburnu'ndan Üsküdar'a geçilip Ağa çayırı denilen yerde çadır ve yüklerimizle konakladık. O gün Padişah silâhşörlerinden Çerkes terzi Mustafa Ağa müsellim olup, Erzurum'a

ılgar ile Malatya'lı Silâhdar Süleyman Paşa üzerine gitti. Tedbir sahibi Paşa Üsküdar'da beklerken, fermanla hazinedarı Ulaatlı Çelebi'yi azlederek yerine kendi akrabalarından Ali Ağayı hazinedar yaptı. Tam bir hafta Üsküdar'da bekleyerek hazırlık yapmaya devam ettik.

*
**

RECEP AYININ BİRİNDE DEFTERDARZADE MEHMED PAŞA İLE KARADAN ERZURUM'A GİDERKEN GÖRDÜĞÜMÜZ KONAK YERİ, KASABALAR VE BÜYÜK ESERLER

EVVELÂ Üsküdar'dır ki buna âit geniş malûmat İstanbul bahsinde ve önceki ciltlerde verilmiştir. Burada bir ay oturduk. Müsellimin Erzurum'u zaptetdiği müjdesi gelince, Paşa kurbanlar kesti. Çünkü Süleyman Paşa katledilerek fırkate ile Cezayir'e, oradan Habeş'e, oradan Hacca, oradan Hind'e, oradan Acem'e, oradan Erzurum'a gelip Süleyman Paşa ile çarpışarak Abaza Paşa olduğunu isbat etmiş ve Erzurum halkı ile tanış çıkmış idi. «Orada bu yeni çıkan Abaza, başına asker toplayarak yine isyan belirtileri göstermeye başlamış» diye defterdarzâdeye serdarlıkla Erzurum eyâleti ihsan olunmuştu.

Allah'a hamdolsun, Süleyman Paşa bu yeni türeyen Abazayı katlederek başını İstanbul'a gönderdi. Müsellim Mustafa Ağanın bu sırada gidip Erzurum'u zâptettiği haberi geldiğinden, Şaban ayının birinci günü hareketle yedi saatte ilk durak olan Pendik köyüne varıldı. Burası deniz kıyısında büyük bir Hristiyan köyüdür. Mâmûr evleri vardır. Üsküdar'daki kireccibaşı idaresinde vakıftır. Subaşısı var. Bağ ve bostanları çok olduğundan, İstanbul'un sebzeleri buradan gelir. Diğer özellikleri önceki ciltlerde vardır. Burada Sadrâzam Salih Paşadan, Paşa efendimize on kese ve hesapsız hediyeler geldi. Oradan Konakçı Alacaatlı Hasan Ağa ile Kilercibaşı, Mutfak emîni, bir tuğ ve beş yüz adam ile ileri gittiler. Oradan altı saatte Gebze kasabasına geldik.

Gebze: Burası eskiden büyük bir şehir imiş. 244 tarihinde Bağdad'dan Harun Reşid, Cafer Seyid Battal Gazi (16) ile gelip İstan-

(16) Seyid Battal Gazi —ki Antakya'lı Ebul Hüseyin Abdullah'tır— Emevîlerden olup, Emevilerin yedincisi olan Süleyman Abdullah'ın saltanatı

bul'u kuşattılar. Barıştan sonra İstanbul içinde Silivri kapısı yakınında Kızıl manastırı dedikleri yerde —yine hâlen ona Koca Mustafa Paşa câmii derler. Eski bir mâbeddir— bir kale yaparak içine üç bin asker koydular. Her sene kâfirlerden bir Mısır hazinesi haraç almak üzere anlaşma imzalayıp, yine Harun Reşid Bağdad'a gitti. Seyid Battal Gazi Üsküdar'da muhafazacı kaldı. O sene Gebzeliler Battal askerinden birkaçını şehid ettikleri için, bu Gebze'yi yağma ve talan edip evlerini yakar, kâfirlerini esaret şişinde kebab eder. Oradan Malatya şehrine doğru yola çıkar. Hâlâ o harabelerden bir çoğu Gebze'de açık seçik görünür. Fakat sonra Kral Kostantin yine burada bir büyük kale yaptırarak şehri onarır. Sonra Çelebi Sultan Mehmed bu kaleyi fethedip, «Kâfirlere yatak olmasın» diye yıkmıştır. Sonraki kalenin izleri yer yer görülmektedir. Gebze kelimesi «Gelbize»'den galattır. Fatih Sultan Mehmed Han Gazi, İstanbul'u fethettikten sonra burayı mâmûr etmiştir. Kocaeli sancağına bağlı yüz elli akçelik kazadır. Kanunî Sultan Süleyman zamanında köprü sahibi meşhur Koca Mustafa Paşa burada gayet büyük bir câmi yaptırdığından, ona vakıf olarak verilmiştir. Mütevelli tarafından idare edilir.

Yüksek bir dağın tepesinde olup, denize bir saat mesafede, susuz, dağbaşı bir yerdir. Hepsi bin kadar mâmûr, bağlı-bahçeli eski usûl evleri, üç câmii vardır. Amma en güzeli padişah câmilerine eş, kurşun örtülü, mavi kubbeli büyük bir câmi vardır ki, İstanbul'da vezir câmileri arasında böylesi yoktur. Bu câmi, Edirne yakınında «Geçme nâmerd köprüsünden, koparsın su seni» mırai söylenen köprünün sahibi Mustafa Paşa'nın hayır eserlerindendir. Merhum Mustafa Paşa Mısır vâlisi iken, bu câmiin mermer taşlarını Mısır'da usta mermercilere levha levha yaptırmıştır. Bu arada bir de somaki şamdan yaptırmıştır ki, yeryüzündeki heykeltraşlar, o şamdanın bir şişesini dahi yapmaya muktedir değillerdir. Daha binlerce Mısır he-

sırasında Rumlarla savaşmaya memur edilmiş ve bu hususta hakkıyle başarılı olmuştur. Hattâ Rumlar Battal'dan o kadar yılmışlar ki, çocuklarını bile «Battal geliyor» diye korkuturlarmış. Bu zatın Rum seferleri hicretin 98-99 senelerine rastlar. Hattâ kuşatmasının birinde kral Kostantin'i dahi esir etmiştir. Evliya Çelebinin ifadeleri bu tarihlere uymuyor. Çünkü yukarıda Seyid Battalın Harun'la arkadaşlık tarihi 244 olarak gösteriliyor. Battal'ın Harun Reşid ile beraber bulunan başka bir kumandan olması da mümkün değildir. Çünkü Harun'un babası zamanındaki Rum seferleri, İstanbul kuşatmaları hicretin 162-163 senelerine rastlıyor. Fakat hadisenin anlatılışı, seferin Harun Reşid seferi olduğunu gösteriyor.

diyeleri yaptırıp Gebze'nin Darıca iskelesine göndermiştir. Câmiin iç yüzündeki duvarları üçer adam boyu yükseklikte renkli mermerlerle kaplıdır ki, bu usûl İstanbul'da hiçbir câmide görülmemiştir.

Minberi, mihrabı, müezzinler mahfili fevkalâde güzel sanat örnekleridir ki, tarif ve izahı hiçbir şekilde mümkün değildir. Yine tekrar ediyorum: Böylesini ne işittim ne de gördüm. Bu câmii, Süleymaniye câmiini yapan Koca Mimar Sinan'ın baş halifesi Hüsam Kalfa büyük bir maharet ve ustalıkla yapıp, güzel ve ince işçilikteki kudretini göstermiştir.

Câmiin dört tarafındaki pencereler üzerinde büyük kuşlar gibi ince nakışlı camdan ışıklar vardır ki, üzerine ateş saçan güneşin ışıkları vurunca câmii nurla doldurur. Onun için kubbesinin ortasında «Allah'u nur-üs semâvâtü vel ard...» âyeti kerimesi yazılmıştır. Kubbesinin iç yüzü kandil tabakaları ile dolu ve çeşitli avizelerle süslüdür. İçinde Mısır işi öyle halılar vardır ki, Isfahan işi sanılır. Vâaz ve nasihat için bir kürsüsü var. Kürsü, Hintli sedef ustalarının elinden çıkmıştır. Zamanın marangozları ona benzer bir kürsü yapmaya muktedir değillerdir.

Câmiin üç tarafındaki pencerelerin dışında cennet bahçelerine benzeyen bir gülistan var ki, ondaki sünbül ve reyhan, gül ve erguvanın sarhoş edici kokusu câmi içindeki cemâatın ruhunu okşar. Ancak kıbleye açılır süslü bir kapısı var ki, sanki mualla kapısıdır. Kapısı üzerinde Karahisarî Hüseyin Çelebi yazısı ile altın yaldızlı: «Hayren Hasenen: Sene 930» cümlesi tarih olarak yazılmıştır. Câmi içinde yetmiş adet güzel yazı ile yazılmış âyetler vardır. Herbiri bir Mısır hazinesi değer. Amma hepsinden güzeli, mihrabın sol tarafındaki Yakut-u Mustafa Sami yazısı ile yazılmış olan âyettir ki, benzeri hiçbir yerde yoktur. Meğer ki Sultan Ahmed Câmiinde ola. Kıble kapısının iki yanında, dış sofalarında altı adet çeşitli sütun üzerine oturtulmuş yedi adet süslü kubbe vardır. Câmiin avlusu, selâtin câmilerinde olduğu gibi geniştir. Bir şerefeli, bir tabakalı tek minaresi vardır. Çok uyumlu yüksek bir minaredir. Bu câmiin etrafında gelip geçen yolculara misafirhâne olmak için bir han vardır ki, üç bin insan ve iki bin at alır. Ayrıca develiği de vardır. Bütün misafirler ve yolcular için bir aşevi vardır ki, ay ve yıl için ihtiyar ve gence, kadın ve erkeğe nimeti bol olduğu gibi, öteden beri her gece akşamdan sonra misafirhânede kalanlara bakır sinilerle her ocakbaşına birer sini, adam başına birer parça ekmek, her ocağa birer mum, her at ve katır başına birer torba yem verilir. Vakıf tara-

fından mihmandarlar gelip herkese hizmet ederler. Böyle kuvvetli bir hayrattır. Havası ve suyu güzel, aydınlık bir hamamı vardır. Bu sayılan imâretlerin hepsi kurşunla örtülüdür. Bunlardan başka büyük-küçük kırk bir hanı, yüz seksen dükkânı vardır. Bu şirin binaların hepsi Koca Misar Sinan'ın çırağının elinden çıkmıştır. Kasabanın suyu, kuyu suyudur. Dağ başında olduğundan, havası güzel ise de suyu ağırcadır.

Buradan yine doğuya beş saat giderek Hereke kalesine geldik. Bunu Çelebi Sultan Mehmed Rumların elinden alırken birçok gaziler şehid düştüğünden, Heleke yâni Helâk demişlerdir. Deniz kıyısında iki dere arasında, bir yalçın kaya üzerinde karakol binası gibi şeddatvâri bir binâ, küçük, güzel bir kaledir. Kuzeye bakan bir kapısı vardır. Kalede ve içinde evleri yoktur. Her zaman boş durur. Kale dibinde bir değirmeni vardır. Kocaeli hududu dahilinde bir nahiyedir.

Buradan yine deniz kıyısını takiben doğuya giderek, sekiz saatte İzmit kalesine geldik. Burasının durumunu, bin elli altı tarihinde yaptığımız seyahat sırasında ve bu cildin baş tarafında ayrıntılı olarak yazdık. Burada da bir gün bekledik. Ertesi gün nefir çaldırıp altı saat kadar doğuya ormanlık içinde yol aldıktan sonra, Sapanca kasabası menziline geldik. Bir zamanlar İzmitli bir ihtiyar buradaki orman ve çalılıkları temizleyerek sapan yürüttüğünden, «Sapancı Koca» adı ile bir köy kurulur. Sonra, zaman geçtikçe mâmûr hale gelir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında bir kasaba şeklini alır. Sarı Rüstem Paşa kasaba içinde büyük bir han yaptırmıştır ki, yüz yetmiş ocaktır. Güzel bir câmii, bir hamamı, güzel çarşısı vardır. İmareti gök kurşun ile örtülüdür. Bin kadar kiremit örtülü evi vardır. İmaretinin tamamı Koca Mimar Sinan yapısıdır. Bir Pertev Paşa hanı var. O da Mimar Sinan yapısıdır. Bu hayır eserlerinin çoğu Rüstem Paşanın olduğu için, onun vakfının mütevellisi tarafından idare edilir. Ayrıca yeniçeri serdarı da vardır. Meşhur yiyeceklerinden beyaz kirazı meşhurdur. Hamamının dibinde bir ekmekçi dükkânı vardır. Bir dervişin hayır duâsı berekâtiyle bir çeşit beyaz ve has ekmek, somun pişirir ki, «Sapanca somunu» adı ile her tarafta şöhret bulmuştur. Hattâ kırk gün beklese, kuruyup bozulma tehlikesi yoktur. O kadar meşhurdur ki, birini ılgar ile taze taze Acem şahına götürmüşler, o da beğenmiş. Ekmeğinin bu derece has olmasını bazıları suyuna hamleder. Yakınında bir köy vardır.

Sapanca gölcüğünün medhi: Çevresi yirmi dört mildir. Etrafında kasaba gibi yetmiş altı parça köyü vardır. Bütün halk bu gölün

suyundan içtiklerinden yüzleri kırmızı renktedir. Ürünleri çok ise de bağları yoktur. Sayısız bahçeleri vardır. Bu gölün kenarında bir çeşit kavun ve karpuz yetişir ki, ikisini bir eşek ancak taşıyabilir. Bu gölcük içinde yetmiş, seksen parça kayık ve cırnıklar vardır ki, köyden adam ve kereste ve diğer eşya götürürler. Bu gölde bulunan yetmiş seksen çeşit balıktan avlayarak satarlar. Ala balığı, Sazan balığı, Turna balığı, Luna balığı gibi tatlı su balıkları pek lezzetli olur. Kuvvet ve ferahlık verirler. Gölün derinliği çoğu yerinde yirmi kulaçtır. Suyu gayet saf ve berraktır. Kenarındaki köylerin kadınları çamaşır yıkadıkları vakit, hiç sabun kullanmazlar. Ne yıkasalar, temiz ve beyaz tülbent gibi olur. Adı geçen somunu bu su ile yoğurduklarından, pamuk gibi ekmeği olur. Bu gölün doğusunda ve iki saat uzaklıktan Sakarya nehri geçer. Kocaeli'nde Erve kasabası kenarında Karadeniz'e dökülür. Sakarya nehri az bir gayretle bu göle akıtılabilir. Bu gölcük İzmit körfezine üç saat kadar yakın olduğundan, ayağı İzmit tuzlası önünde denize karışır. Hattâ bir zaman bu gölcüğü İzmit körfezi ile birleştirmek için yüzbinlerce kazma ve çapalı ırgad ve ameleler toplattırılmış ise de İzmit halkının «Buna Firavun hazinesi ve Hz. Nuh ömrü gerekir» diye güçlük göstermesi, işin yapılmasına engel olmuştur. Amma Sakarya nehri bu göle, bu göl de İzmit körfezine akıtılırsa, bir daha Karadeniz'den Sakarya yolu ile düşman giremez. Bir de İzmit şehri, bu vilâyet Bolu nehrine varıncaya kadar beş konaklık bir mâmûr olur. Bolu nehri iskeleye yaklaşır, İstanbul gemileri tâ Bolu'ya yetişir ve İstanbul'da bir tahta üç akçeye, bir kantar odun beş akçeye olup büyük hayır olurdu.

Buradan yine altı saat doğu tarafına Sapanca gölü kıyısını takip ederek, uçsuz bucaksız ormanları ibret gözü ile seyrettik. Sakarya nehrinin ağaç köprüsünden geçtik. Bu nehir Çiftler dağından toplanıp bu tahta köprüden geçer, sonra Kocaeli sancağından geçerek, Erve iskelesi önünde Karadeniz'e dökülür. Buradan da ilerleyerek Hendek Pazarı kasabasında durduk. Burası ormanlı, bağlı, bahçeli, câmili, han ve hamamlı, çarşı ve pazarlı güzel bir kasabadır. Yüz elli akçelik kazadır. Yeniçeri serdarı, kethüda yeri ve subaşısı vardır. Burada meşhur bir çamurlu bataklık vardır ki, üzerinde uzun, tahtadan yapılmış bir köprü vardır. Buradan da geçtikten sonra yine doğuya on iki saat ormanlar içinde giderek Düzce Pazarı kasabasına geldik. Burası Bolu'nun nahiyesidir. Ormanlı, dağlı, düz bir yer olup, bir câmii, iki hanı var. Hepsi Şemsi Paşanın hayır eserleridir. Köyleri çoktur. Doğu yönünde Akçaşar tarafına iki saat gidince Sa-

lan suyunu geçtik. Üskübî kasabasına vardık. Mamûr yerdir. Bolu toprağında hastır. Câmii, hamamı, hanı, çarşısı son derece güzeldir. Buradan yine hareketle dokuz saatte Bolu kasabasına geldik.

Bolu: Burası Osmancık (Osman Gazi) zamanında Sungur Bay Şemsî adlı kahraman tarafından fethedilmiş, kendisine babadan oğula kayd-ı hayat şartıyle ocaklık ihsan olunmuştur. Hâlâ sülâlesi tükenmiş değildir. Şemsi Paşa evlâdları derler. Kalesini Bursa Tekfuru yaptırmıştır. Topraklı yüksek bir tepe üzerine dört köşe bir harâbe içinde, bakımsız bir kaleciktir. Fatih tesbitine göre, burası Anadolu toprağında ayrı bir sancak beyi tahtıdır. Padişah tarafından Beyinin hass-ı hümâyûnu 300122 akçedir. 14 zeâmet, 55 timarı var. Çeribaşısı, alaybeyisi var. Kanun gereğince, cebelileriyle iki bin sekiz yüz kılıç askeri olur. Sekiz kadar da beyinin ve çeribaşısının askeri olur. Üç yüz akçeli şerif kazadır. Beş nahiyesi vardır. Birincisi Etrâfî şehir nahiyesi, ikincisi Gökce nahiyesi, üçüncüsü Sazak (Gerede) nahiyesi —Bolu'nun solundadır—, dördüncüsü Dörtdivan nahiyesi, beşincisi Yığılca nahiyesidir.

Kadısına senelik beş bin kuruş verilir. Beyine on bin kuruş... Amma burada son derece adaletle hareket etmek gerek. Kanunsuz birkaç akçe alınsa, hemen reâyâsı üç günde İstanbul'a varıp şikâyet ederek zâlim hâkimin hakkından gelirler. Yeniçeri serdarı, sipahi kethüda yeri, nakibüleşrafı vardır. Her ne kadar Türkler fazla ise de âyân ve eşrafı, tüccarı çoktur. Gerçekten mamûr bir büyük şehirdir ki, topraklı bir dağ arasında kurulmuştur. Otuz dört mahalle ve otuz dört mihrabı vardır. Üç bin kadar tahta örtülü güzel evleri vardır. Bazı zengin kimselerin evleri ve hanları kiremit ile örtülüdür. Paşa sarayı, Şemsi Paşa sarayı, Zülfikâr Ağa sarayı mâmûr, cennet gibi saraylardır. Câmilerin en güzeli çarşı içindeki Mustafa Paşa Câmii'dir ki, kalabalık cemâaati vardır. Ferhad Paşa Câmii de çok mamûr olup, hepsi Süleyman Hanın koca mimarı Sinan'ın yapısıdır. Bu câmilerden başka mescidleri de vardır. Hamamlarından Şemsi Paşa hamamı meşhurdur. Yedi hanı, bedestanı ve yedi çeşmesi vardır. Hepsi Şemsi Paşa hayırıdır. Dört yüz kadar mâmûr, süslü dükkânları vardır. Medrese ve dârülhadisi olduğunu bilmiyorum. Amma yetmiş kadar mektebi vardır. İki yüzden fazla hafızı var. Bilginleri pek çok. Halkı, Muhammediye kitabı okurlar. Oğuz insanları vardır.

Su ve havasının iyiliğinden güzelleri çoktur. Kadınlarının hepsi ferâce giyerek dolaşırlar. Amma çok örtülüdürler. Bağ ve bahçeleri çoktur. Yiyecek ve içeceklerinden meşhurları, beyaz kiraz ve boza-

sıdır. Bir çeşit bardağı vardır ki, Müslüman ve Hristiyan halk, buna Boduç derler. Halkının çoğu tüccardır. Dağlarında çok çam olduğundan, halkı çam tahtası ticareti yaaprlar. Bolu tahtası İstanbul'da çok beğenilir. Bu şehrin batısında iki konak ileride deniz kıyısında Akçasar (Akçakoca) iskelesi vardır. Ereğli, Bartın, Hisarönü iskeleleri de Bolu sancağı dâhilindedir.

Bolu kalpıcaları: Şehrin güneyinde dış tarafında, bağlara yarım saat mesâfede bir yerde küçük, eski yapılı bir ılıca vardır. Suyu son derece sıcak olup, uyuz hastalığına iyi gelir. Suyu, içenin midesini düzeltir. Vücudunu pamuk gibi yapar. Birçok faydaları görülmüş bir ılıcadır. Şehrin büyük ve küçüğü arabalarla gelerek bu ılıcada yıkanırlar. Şöhreti her tarafa yayılmış bir kaplıcadır.

Bolu'da ziyâret yerlerinden Yozgat Baba Tekkesi adı ile ılıca yakınında bir tekke vardır. Buradan hareketle yine doğuya mâmûr köyler arasında ilerleyerek Gerede kasabasına geldik.

Gerede kasabası: Bolu sancağı hudutları içinde subaşılıktır. Yüz elli akçelik kazadır. Yeniçeri serdarı vardır. Şehir geniş bir ova içinde olup, bin adet tahta ve kiremit örtülü eski usül evleri vardır. Dokuz mahallesi, on mihrabı var. Çarşı içindeki câmii güzeldir. Üç tekke, bir hamam, üç han, iki yüz dükkân ve yedi kahvehâne vardır. Esnafının çoğunluğunu bıçakcı ve debbağlar teşkil eder. Gerede gönü ve sahtiyanı meşhurdur. Suyu ve havası güzel, yayla yerdir. Halkı son derece sağlam yapılıdır. Yer yer güzelleri vardır. Ahalisinin çoğu softa ve talebedir. Leventleri meşhur olduğundan, hırsızı çoktur. Soğuğu pek meşhurdur. Halk arasında, «Erzurum soğuğu beni Gerede'de bulun demiş!» diye darb-ı mesel söylerler. Halkı sağlıklı, gösterişli, secâatli Türk taifesidır. Güneyinde Kengiri (Çankırı) şehrine varıncaya kadar mâmûr nahiyeler vardır. Bu arada kırk, elli bin Türk nüfus vardır.

Nahiyeleri: Kızılözü, Alacaözü, Aladivan, Birdivan, İkidivan, Üçdivan... velhasıl, Yedidivan'a varıncaya kadar nahiyeleri vardır. Hepsi dağlarda otururlar. Bu Türklerin «Divan» dedikleri de, Selçuklulardan Sultan Alâaddin zamanında, Bolu Beyi'nin bu dağları fethettikçe gönül almak için divan edip kös çaldırdığı yerlerdir ki, hâlen divan adı ile anılır yedi adet nahiyedir. Halkı âsi ve bâği kimseler olup, lisan ve lehçeleri aşağıda bir nebze anlatılmıştır.

TOSYA, BOLU VE DÖRTDİVAN TÜRKLERİNİN LİSAN VE LEHÇELERİ

Azık: Ekmek, Tahenk: Buğday, Dehle: Gözet, Zıbar: Yat, Ganlı:

Araba, Ün: Avaz, Rahatlık: Avrat, Yümkitmeç: Kız, Kızan: Uşak, Cılız: Küçük, Cebar: Ar' Merd: Adam, Safayalavaç: Âdem Peygamber, Çalabhakı: Allah hakkı, Yalavaçhakı: Peygamber hakkı, İse yalavaç: İsa Peygamber, Çibufaki: Çelebi hoca, Kilici: Söz, Aydıçnı: Şeyh, Bogeleban: Müezzin, Sala: Namaz, Mezgit: Mescid, Azine damı: Cuma câmii, Savuyeri: Mezarlık, Sinyeri: Mezarlık, Tahirlik: Hamam, Savu: Ağlamak, Göblez: Yavru köpek, Tola: Zağar, Çomar: Koyun köpeği, Mastı: Fino köpeği, Yetekez: Tazı, Çınak: Aslan, Saplıca: Kiraz, Dikdük: Kiraz kurusu, Kişne: Vişne, Ballıdarı: İncir, Kelem: Lahana, Kızılağaç: Havuç, Yer sapı: Havuç, Pürçüklü: Havuç, Hanaza: Kereviz, Süpürker: Turp, Çogaç: Güneş, Oğlanbabay: Armut kurusu, Tüğlüce Tonbak: Dikenli kestane, Tüylüce.yumru: Şeftali, Dönbak: Kestane, Kaplıca borka: Yumurta, Yekaşı: Yumurta, Çullucöcek: Tavuk, Moşatlık: Mezarlık, Göynümüş: Olmuş meyve, Kak: Kuru, Kakaç: Pastırma, Faki: Hoca, Zeli: Sini, Zerfezağrı: Kaşık, Mavmav: Kedi, Çelerdi: Baktı, Manzıktım: Darıldım, Palatık: Şahnişin, Kıran: Taşra, Hayad: Havlu, Yığmatepe: Pilav, Sarı aş: Zerde, Karışkatış: Aşure, Çakılmakıl: Kalyeberâni, Sıkı: Bulgur, Çuluk: Dutmaç, Tokmagı: Herse aşı, Sarığıburma: Baklava gibi, Havayizırlık: Börek gibi, Döngel: Muşmula, Boduç: Ağaç bardak, Yelpe: Balık, Kekremsi: Şarap, Höpürtedir: İçer, Zivenmi?: Gider misin?, Zilib: Boş, Sıykı: Karın ağrısı, Söykünenk: Yastık, Söykün: Yaslan, Çırağ: Mum, Üçbastı: Sacayak, Makarak: Murdar, Musmul: Temiz, Çep: Güç, Toktok: Havan, Sömke: Faydasız, Kakak: Ekseri, Kirman: İğ, Çığlık: Seda, İsehakı: İsa hakkı, Nebalm: Nedir halin, Okatkat: İyidir iyi, Çızgindi didem: Ağrıdı başım, Efelim: Aferin, Setlik: Kardeşim.

Daha birçok kelime ve tâbirleri var. Ne kadar fazla aralarında kalsa, insan bunların sözlerini anlayamaz. Bu bölgenin halkına mahsus bir lehçedir. Ancak bu kadar yazabildik.

Bu defa da yine doğu tarafına sekiz saat mâmûr köylerden geçerek Bayındır köyünde konakladık. Bolu sancağı nahiyesinde ayrıca yüz elli akçelik kazadır. Köyleri sarp dağlarda olduğundan, Osmancık merhum bu yöre halkını itaat altına alıncaya kadar kan ağlamıştır. Bağlı, kasaba gibi olup, üç yüz adet tahta örtülü evleri vardır. Bir hanı, her evde misafir ahırları vardır. Her misafir bu evlerde kalıp, parası ile yer içer. Amma odunu, suyu, samanı azdır. Bu köy halkı bu şekilde iş yaparlar. Buradan da hareketle Hamamlı Boğazı denilen dar, korkunç bir boğazı bin güçlük geçerek dokuz saatte Çerkeş kasabasına geldik. Burası Çankırı sancağı toprağında su-

başılıktır. Yüz elli akçelik kazadır. Yeniçeri serdarı, sipahi kethüdâyeri vardır. Şehir bir bayır dibinde olup, üç yüz evli, bir câmili, bir hamamlı, kırk-elli dükkânlı bir kasabacıktır. Amma Dördüncü Sultan Murad Han efendimizin müsâhibi silâhtar Mustafa Paşa, burada yüzelli ocaklı, yüz adet dükkânlı bir han yaptırarak kasabayı mamûr etmiştir. Fakat ömrü yetmediğinden, kiremit örtülü kalmıştır. Haftada bir kere bütün köylülerin toplandığı büyük bir pazar kurulur.

Buradan da yine doğuya giderek, yedi saat mâmûr köyler içinden geçtikten sonra Karacalar köyü durağına geldik. Çankırı hudutları içinde zeamettir. Bir câmili, yeşillik, mahsuldar, üç yüz evli ve ahırlı fakir köyüdür. Halkı gelip geçenleri misafir ederek geçimlerini temın ederler. Amma cimri insanlardır, bir kütüğü kırk sefer misafirlerine satarlar. Çünkü her gece o kör kütük su içinde yatar. Onu yakmak için alan adam on akçelik de odun almalıdır ki yansın. Hattâ bir ârif yolcu Revan seferine giderken burada bir eve misafir olup, aldığı kütüğe sirkeli ateş ile işaret koyarak gider. Üç sene sonra seferden dönerek, gelip yine o eve misafir olur. Kütük almak ister. Yine o sirke işaretli kütüğü getirirler. Hep hasis, bahil, tamahkâr adamlardır. Böyle oldukları halde gelip geçene evlerini misafirhâne yapmaları da rahmettir.

İçlerinde iyi insanlar da vardır. «Kazanan Allah'ın sevgilisidir» deyip şal, şemle, tiftik, kırmızı kuşak, muhayyer ve başka renk renk bezler dokuyup, alır satarlar. Karacalar kuşağı her yerde meşhurdur.

Habib Karamani türbesi: Doğum yeri Niğde yakınındaki Ortaköy'dür. Fatih Sultan Mehmed Han zamanında vefat etmiş ve bu Karacalarda bir küçük kubbe içinde toprağa verilmiştir ki, herkes tarafından ziyâret edilir. Bayrâmiye tarikatındandır. Eflâtunzâde'nin söylediği ölüm tarihi:

Kaale ruhûl Kudûs fi târihehû
İnne fil cenneti me'va ruhahû

Şeyh Hamza Efendi: Bu Hazret Karamâni halifesidir. Hamzavî mezhebindendir diye suçlanan aziz, bu şeyh Hamza'dır. Habib Karamâni'yi ziyaret ettikten sonra, Karacalardan kalkarak dokuz saatte Koçhisar köyüne geldik.

Koçhisar köyü: Bu köy Çankırı toprağındadır. Nahiyeleri mâmûrdur. Kalesini Rum kâfirlerinin elinden 708 tarihinde Osman Gazi fethederek, bir daha kâfirlerin eline geçmesin diye temelinden

yıktı. Bir câmili mamûr bir köydür ki, Çankırı Koçhisarı derler. Buradan da doğu yönünde dokuz saat yol alarak Nahliye kalesine geldik.

Nahliye kalesi ve eski Tosya şehri: Çelebi Sultan Mehmed Han fethetmiştir. Subaşısı var. Yüz elli akçelik kazadır. Mâmûr nahiyeleri vardır. Yeniçeri serdarı, sipahi kethüda yeri, nakibül eşrafı, şeyhülislâmı, âyân ve eşrâfı vardır ki, Gürcü Türkistan şehirlerindendir. Âyan ve ulemâsı çoktur. Şehir yüksek bir yerde üç bin kadar tahta ve kiremit örtülü eski usûl evlerden meydana gelmiştir. Birçok bağ ve bahçeleri vardır. On bir mahalle ve yirmi bir mihrabdır. Yedi han ve hamamları, üç yüz kırk dükkân ve kahvehâneleri, bir de demir kapılı, kâgir yapılı pazar yeri vardır ki, her şey bulunur. Fakat bütün halkının işi muhayyer dokumaktır. Onun için bedestanda fazla muhayyer alınır satılır. Kozlu ve leblebili helvaları beğenilir. Tatlı kutu bozası beyaz süt gibidir ve çok meşhurdur. Havası ağırdır. Halkı Türk ve son derece yabancı dostu kimselerdir.

Tosya'nın ziyâret yerleri: Şehrin dışında ve yeşillik bir yerde olan Şit Baba türbesi, yol üzerinde ve herkesin ziyâret ettiği bir yerdir. Oradan sekiz saat bazen dağlar içinde, bazen Kızılırmak kıyısından giderek Hacı Hamza köyüne vardık.

Hacı Hamza köyü: Habib, Karamânî halifelerinden Hamzevî (Hacı Hamza) bu köyde doğup üne kavuştuğu için, Hacı Hamza köyü adı ile anılmıştır. Halkı, dağda mâmûr köylerde otururlar. Ana cadde üzerinde ancak bir köhne câmii kalmış. Başka evi yoktur. Hepsi harab olmuştur. Kızılırmak nehrinin karşı tarafı, baştanbaşa bağ ve bahçeler ile süslüdür. Bu nehir, Bafra kasabası yanında Karadeniz'e döküldüğü yerde kendisini yüce kayalardan denize atar. Gürültü ve akışından insana dehşet gelir. Faydasız, coşkun akan bir sudur. Yazda ve kışta dâima kırmızı kan gibi akan tatlı bir sudur. Hattâ ben bir defa atım ile karşı taraftaki bağlara geçmek istedim. Hemen birdenbire atımla beni toparlayıp götürmeye başlayınca, can havli ile karşı kenarda bir söğüt dalına sarılıp attan ayrıldım. Güçlükle canımı kurtardım. Meğer yatağı çok sarp imiş. İri iri taşlı yerden akarmış. Sonra hizmetçiler atımı getirdiler. Bu Hacı Hamza'dan kalkıp yine doğuya bazen dağlarda, bazen Kızılırmak kenarında ilerledikten sonra, Sarmasıklı Kaya denilen göklere yükselmiş bir dağın dibinde bir daracık yoldan geçtik ki, bu yolun bir tarafı yalçın kaya, sol tarafı derin uçurumdur. Buralarda nice defa Kızılırmak'a batarak dokuz saatte Osmancık kalesine geldik.

Sanatlı Osmancık kalesi: Bazı tarihler Osmancık (Osman Gazi) burada doğdu, bu kaleyi de beyliği zaamnında yaptırdı, derler. Sonra bu kaleyi Türk âşiretleri elinden 794 tarihinde Yıldırım Bayezid Han fethetmiştir. Çorum sancağı dahilinde voyvodalıktır. Yüz on akçeli kazadır. Mâmûr nahiyeleri vardır. Serdarı, kethüdayeri var. Nakîbi, müftüsü yoktur. Âyanı pek az. Bağ ve bahçesi çoktur. Kalesi Kızılırmak nehrinin doğu kıyısında olup, büyük köprü ile geçilir. Nehre yakın bir yalçın kaya üzerinde küçük, sağlam, şeddadî bir binadır. Çevresi sekiz yüz adımdır.

Kare şeklinde tek parça bir kale olup, bir demir kapısı var. Çok yüksek olduğundan, içine girmek imkânını bulamadık. Amma dış varoşunda bin kadar bağ ve bahçeli, kâgir eski tarz Türk evleri vardır. Hepsi toprak örtülü mâmûr evlerdir. Yedi mahalle ve yedi mihrabdır. Dükkânları azdır. Amma yine de herşey bulunur. On tane hanı var. Irmak kenarında bir küçük hamamı var. Suyu, dolap ile Kızılırmak'tan çekilir. Şehrin üç tarafı kumsaldır. Asla çamur olmaz. Havası çok sıcak olduğundan lezzetli üzümü olur. Toprağının kumsal oluşu sebebiyle «Kebre» adında bir çeşit meyve yetişir ki, sirke ile turşu yaparlar. Çok faydalıdır. Bu şehirde o turşu meşhur olmuştur. Evlerinin hepsi fakircedir. Halkı da Bektaşî fukarasındandır. Çünkü bu şehrin batı tarafında, yüksek bir yerde bektâşilerin şeyhi gömülüdür.

Dünyanın ışığı, evliyaların desteği, kalbi temizlerin zübdesi Şeyh Hazretleri Koyunbaba: Bizzat Hazreti Hacı Bektaşî Veli'nin halifesidir. Vefâtında burada toprağa verilmiştir. Sonra, Hazreti Sultan Bayezid-ı Velî, Mübâreği kadir gecesinde rüyasında görüp vasiyeti üzerine mezarının üstüne yüksek bir kubbe, bir câmi, dervişler için bir meydan, bir yemek ve ziyâfet evi, misafirler için bir kervansaray, sayısız odalarla, mutbah ve kiler yaptırmış, bu hayır ve hasenatı baştanbaşa kurşun ile örtmüştür. Çok mâmûr bir bina olup, bir fersahlık yerden kurşunları gömgök deniz gibi dalgalanır. Nurlu kubbesinin âleminin parıltısından insanın gözleri kamaşır. Gece ve gündüz mutfağında nimeti eksik değildir.

Hakir, bu şehre girer girmez yüksek bir yerdeki bu türbeye edeble varıp, eşiğini öperek «Esselâmü aleyk» ile mübârek mezarına girdim. Mübârek ruhu için bir hatm-i şerife başladım Nurlu kubbesi misk ve anber kokusu ile dolu olduğundan, bütün ziyâretçilerin dimağını kokulandırır. Her gelen ziyâretçiye fukara ve türbe-

darları gül suyu serperler. Mübârek naâşları üzerinde Bektaşî sikkesi vardır. Tekkede kalan vâiz ve dervişleri hep birlikte o mübârek sikkeyi bu fukara dostu Evliyâ'nın başına giydirip, tekbirlerle «Gözünün kuvveti, vücudunun sıhhati ziyâde ola... Seyâhatin mübârek olup, dünya ve âhirette muazzez ve mükerrem, düşman şerrinden emin olasın.» diye bütün tekke âşıkları hayır duâ ile gülbang-ı Muhammedî çekip, Fâtiha okudular. Sikkeyi başıma giyince, Allah'ın emri ile iki kulaklarımdan bir rüzgâr, iki gözlerimden bir saat kadar irinli yaşlar akıp, sonra gözceğizlerim Arap meşalesi gibi aydınlandı. Çünkü bu Hakîr Karadeniz'de fırtınaya yakalandığım zaman, denizde çıplak yüzmekten, kışın şiddetinden gözlerimin nuru azalmış, görme kuvvetim yok olmuştu. Ne zaman ki o saâdet tacını başıma koydum, görme kuvvetim arttı. Sevincimden, hatm-i şerifi Âraf sûresini bitirmeden bırakmadım. Sonra tekkeyi gezip görerek, fukaraları ile konuşup, baba nimetleri yedik. Hâlâ nurlu kubbelerinde, o hazretin Hacı Bektâş-ı Velî'den aldıkları fakirlik nişânelerinden Hırka, Seccâde, Tabıl, Alem, Kudüm, Palhengi, Asa ve Tac saklıdır. Kubbenin kapı ve duvarına nice seyyahlar, âşık canlar birer çeşit yazılar ile çeşit çeşit beyitler ve şiirler yazmışlar. Bu gönlü yaralı dahi küstahca kendi elimizle saadetlû başları tarafına sülüs ve celî yazı ile hatıra hemen geliveren şu beyti yazdık:

Kıdve-i erbâb-ı tahkik, zübde-i âl-i aba
Mahzen-ı sırrı velâyet, Hazreti Koyun baba

Koyun Baba adı ile anılmalarının sebebi de Hacı Bektâşî ile Horasan'dan tâ Anadolu'ya gelinceye kadar, gece ve gündüz yirmidört saatte bir kere koyun gibi meleyişi imiş ki, bu hareket her gün aynı saatte olur, hiç değişmezmiş. Bundan başka daha çeşitli olayları vardır. Bütün Bektâşiler halk arasında kötülenir. Fakat bu Koyun Baba dervişleri koyun ve kuzu gibi meler, halim, selim, iyi huylu, bekâr, Allah'ı bilir, ehli sünnet ve cemâattan, namazlarını kılar, dindar kimselerdir. Netice olarak, gerçi seyahatımız çok değildir. Amma Anadolu ve Arabistan'da böyle bir yer yoktur derler.

Burhan Dede ziyâreti: Köprü başındadır. Yüzlerce kerameti görülmüş, ulu bir pirdir. Bu sırada Sultan Bayezid-ı Velî'nin hayır eserlerinden görülmeye değer, herkesçe beğenilen, on dokuz göz bir büyük köprüdür ki, herbir kemeri gök kuşağı ve saman yoluna benzer. Böyle delice akan bir nehre üstad mimar Sırâtı Müstakim yapmıştır. Anadolu'da benzeri yoktur.

Bu şehirde bir gün kaldık. Ertesi gün göç davulları çalınarak köprüyü batıya doğru geçip, dağ ve bağ içinden içeri giderek dağların korkunç ve tehlikeli yerlerinden Direklibel adında dar bir taşlıktan geçtik. Burası tehlikeli bir yerdir. Kayalar üzerine çıkarak bir taş yuvarlayan kimse, bin adamı yok eder. Kuş uçmaz, uğursuz bir boğazdır. Rum, Arap ve Acem'de (Direklibel) diye meşhurdur. Direklibel denmesine, Bisütun dağı (İran'da bir dağ) gibi altları boş olan kayalar yıkılarak yolu tıkamasın diye birçok hayır severin çam ve ardıç ağacından diktiği direkler sebep olmuştur. Bunun için Direklibel derler.

Paşa efendimiz burada atından inerek, Besmele ile bizzat kendileri birkaç taşı Müslümanların yolu üzerinden aldılar. Allah'ın büyüklüğü, peşinden ihtiyar ve genç dört bin kişi atlarından inerek halkın geçişine engel olan taşları aşağıya dereye yuvarlayıp, bir taraftan da cenk havaları çalınarak, «Allah, Allah...» ile bir saatte yolu temizlediler ki, Hemedan ve Revan yolları gibi oldu. Buradan da bu şekilde geçip dokuz saatte Hacı Köyü'ne vardık. Direkli boğazın ötesi Amasya toprağıdır. Bu viran köyün viran bir hanı vardır. Amma mâmûr hale getirilmeye değer, manzaralı bir yerdir. Buradan güney yönüne Merzifon sahrası içinden giderek altı satte Kerkevaz köyüne vardık. Bu da Amasya hududları içindedir. Yüzelli akçelik kazadır. Altmış parça köyünün tamamı Peygamber vakfıdır. Bir câmii ve bir hanı bulunan Müslüman köyüdür. Amma bu da zaman geçtikçe viranlığa yüz tutmaktadır. Fakat mâmûr edilmeye değer yerdir. Çünkü konak yeridir. Buradan sekiz saatte meşhur Amasya şehrine ulaştık.

AMELİKALILARDAN KALMA KUDRET DAĞI AMASYA KALESİ

Kalesi için, eski zamanlardaki Amelika kavminin yapısıdır, derler. Yüzlerce hükümdardan kalmış bir Rum kalesidir. Bazı tarihçiler, bunu Dağdelen Ferhat'ın yaptığını söylerler. 476 tarihinde Danişmend oğullarından Sultan Melik Gazi, Rumların elinden almıştır. Çeşitli kereler İran toprağından Azerbaycan pâdişâhları kuşatmışlarsa da fethedememişlerdir. Sonra Danişmendlilerden bir sebeple Selçuklulara, onlardan da Timur devrinde Osmanlılara geçmiş ve Yıldırım Bayezid Han, Timur'un şerrine uğramasın diye, fethinden sonra buraya şehzâdesi İsâ Çelebi'yi hâkim tayin etmiştir. Hükümet merkezi ve pâdişâhlar tahtı olup, hutbe okundu. «Azze nasruhu

duribe fi Amasya» diye sikkeli akçe kesildi. Çünkü dağlarında ve şehirde gümüş madenleri vardır. Pâdişâhlar için özel saray ve bahçe inşa olunarak, Osmanlılarca hükümet merkezi yapıldı. Fatih Sultan Mehmed zamanında, Sivas eyâletine bağlı Amasya beyinin hükümet merkezidir, diye yazılmıştır. Büyük bir şehir olduğu için, birkaç kez arpalık yolu ile üç tuğlu vezirlere ihsan olunmuştur. Pâdişâh kanunu gereğince paşasının hası yirmibin olup, sancağında 19 zeâmet, 42 tımar vardır. Alaybeyisi, çeribaşısı vardır. Hepsi sefer erbabı, silâhlı, mükemmel askerlerdir. Kendisi üçyüz akçe pâyeli itibarlı bir kazadır. Nahiyeleri son derece gelişmiştir. İnepazarı, Akdağ, Kafale adında nahiyeleri vardır. Ayrıca sancak dahilinde dokuz kaza vardır. Köprüşemere, Zeytin, Gümüş, Bulak, Merzifon, Gergevaz, Lâdik, Veray, Zenunâbad (Elvan Çelebi)'den ibarettir.

Amasya kadılığından her sene yedi bin kuruş gelir. Paşasının adalet gereğince yetmiş bin kuruş geliri vardır. Paşasının hası altı tane subaşılıktan oluşur ki, onlar da Başpazarı, Veray, İnepazarı, Akdağ ve Suluova'dır. Haslar subaşısı, müftüsü, nakibüleşrâfı, yeniçeri serdârı, sipahi kethüdası, âyân ve eşrâfı, âlim ve sâlihleri, zengin tüccarları vardır. Hânedan sahiplerinden beş yüz akçeli birçok mollaları, bey, beyzâde ve paşazâdeleri vardır.

AMASYA KALESİNİN YAPISI

Göklere yükselmiştir. En tepesindeki burç ve duvarları her zaman bulutlar içinde kaybolmuş gibi görünür. Güneşli günlerde öğle vakti olunca kale içindeki câmilerin minareleri, kubbeleri görünen bir iç kaledir. Çevresi dokuz bin altmış adımdır. Beşken şeklinde olup, köşebendli, çeşit çeşit taştan yapılmıştır. Ferhat işi sağlam bir kaledir. Kırk kulesi ve sekiz yüz bedeni vardır. İçindeki evleri bilmiyorum. Amma eski usûl sarayları, cebehânesi, buğday anbarı ve su sarnıçları güzeldir. Aşağıda akan nehre kadar inen su yolları vardır. 307 kadar havuzları vardır. Çarşısı ve pazarı yoktur. Doğu tarafına bakan dört kat kapısı vardır.

Kale içinde Yıldırım Bayezid Han Câmii var. Cehennem kuyusuna benzer şaşılacak bir de zindanı var. Kalede, büyük küçük yetmiş kadar top vardır. İçerlek bir il olduğundan, büyük balyemez topları yoktur. Bu kalenin altında baştan başa görülmeye değer mağaralar vardır. Hattâ Celâli ve Karayazıcı, Kara Said zamanlarında vilâyetin âyân ve eşrâfı, bütün kıymetli mallarını bu mağaralarda

saklamış, kendileri de âile ve çocukları ile birlikte buralarda gizlenmişlerdir.

Nursuz Timur dahi bu kaleyi yedi ay kuşatarak almaya çalışmışsa da muvaffak olamayarak eli boş dönmüştür. Burası her ne kadar ülkenin iç kısımlarında kalır ise de Celâliler sığınmasın diye, dizdar ağası ve neferleri bekçi kapısında silâhlı olarak hazır beklerler.

Amma aşağı kalesi, şehrin tâ ortasından akan Tozanlı nehrinin kıyısında tek kat duvarlı, alçak taştan yapılma bir kaledir. Büyüklüğünü bilmiyorum. Amma üç kapısı var: Kıbleye bakan alçak köprüde Karanlıkkapı, yine kıbleye bakan Maydonozkapısı —ki Bayezid Han köprüsünün yoludur—, batı tarafında Meydankapısı. Sonuncusu büyük tahta köprüye karşı olup, bu köprüden şehirdeki Gök medreseye geçilir. Doğu tarafta Serkiz köprüsü kapısı vardır ki, bu köprüden şehirdeki Garipler Câmiine geçilir. Bu kalenin çevresi bakımlıdır. Sarayları ve altı yüz evi vardır. Çarşısı küçüktür. Câmii de vardır.

Bu kalenin dibinden akan Tozanlı nehri, Tokat'tan yukarı Usancak dahilindeki dağlardan biri olan Tozanlı dağından çıkar. Tokat kalesi önünden, Eski İnepazarından, Kar gölü yakınından ve Turhal kalesi kasabasının önünden geçer. Çengellibelinden, Sarıkasun'dan beri gelip, Çelan köprüsünden geçer. Sonra Ferhad boğazlarından geçip Amasya'ya uğrar. Bu nehir, Lâdik gölünün ayağı Kavre önünden geçerek Suluova içinden beri gelip Amasya'ya ulaşır. Bu büyük nehir Amasya'ya uğradığı için, halk dilinde «Tokat sıçar, Amasya içer» derler. Nehre, Amasya'dan aşağı geçtikten sonra, «Çarşamba suyu» derler. Daha birçok belde ve köye uğrayarak tarla, bostan ve bağ gibi şeyleri sular, Karadeniz sahilinde, Samsun kalesinin doğu tarafında Karadeniz'e dökülür. Amma buna Çarşamba kasabasının altında çeşitli kaynaklar karışır.

Bu koca nehir Niksar kalesi altından akarak, gelen Kerkük (Kelkit) nehrini dahi Boğazkesen'de alır ve Samsun dibinde Karadeniz'e karışır. Bu nehir üzerinde Sultan Bayezid-ı Velî'nin büyük bir köprüsü vardır. Son derece sanatlıdır. Amasya şehri, nehrin iki tarafına kat kat dağ ve bayırlara yayılmış olup pek büyük bir şehirdir. Nehir, şehre güneyden girer. Binlerce bağ ve bahçeli sular, birçok su dolaplarını döndürür ve kuzeye doğru akar. Zâten Osmanlı ülkesinde Hama, Adana, Amasya şehirlerinin su dolapları meşhurdur. İşte, nehir tarafından doğu ve batı kısımlarına ayrılan Amasya şehrinde 48 İslâm mahallesi, beş de Hristiyan mahallesi vardır. Büyük-

küçük beş bin kadar bakımlı ev ve sarayları var. Bunlar arasından iki tanesi pâdişahlara aittir. Nehir kıyısında, cennet bahçesine benzer gül ve sünbüllü şahâne birçok avlularla bezenmiş, çeşitli meyve ağaçlariyle süslenmiş görülmeye değer saraylardır. Bir hasbahçe üstâdı, elli kadar sarı külahlı çapacı bahçıvanları var. Paşa sarayı Mehmed Paşa Câmiine bitişiktir. İç kaledeki Sultan Bayezid sarayı, Şemsi Paşazâde Ahmed Paşa sarayı, Hoca Ahmed Paşa sarayı, Geldikkânlı Ali Paşa sarayı en meşhurlarıdır. Sarayları hep kiremitle örtülüdür. Bunlardan başka daha birçok saraylar var. Amma yazmakta mâzuruz. Çünkü değersiz şeyleri yazmak ve okumaktan, bıkkınlıktan başka bir şey elde edilmez.

Amasya câmileri: Tamamı iki yüz kadardır. Başta Sultan Bayezid-ı Velî Câmii: Bu pâdişahın şehzâdelik zamanındaki ilk valiliği Trabzon'da, ikincisi Amasya şehrindedir. Buradan İstanbul'a giderek, pederi Fatih Sultan Mehmed Han'ın Üsküdar yakınında Maltepe'de merhum olması üzerine pâdişah olmuştur. «Amasya'da hükümet ettim» diyerek, halkını bütün vergilerden affedip bu câmii yaptırmıştır. Çok güzel bir câmidir. Derinliği ve genişliği yüzer ayaktır. Mihrabı, minberi ve müezzin mahfili çok sanatlıdır. Tek parça bir mavi kubbedir. Fakat o kadar büyük değildir. Kapı ve duvarlarında —öteki padişah câmilerinde olduğu gibi— tezyinle donatılmış sofası vardır. Pencerelerinde nurlu camları vardır. Tarihi: «Hurrem Bina» Sene 893. İki minaresi ve bir iç avlusu var. Avlunun etrafı sofalar ve çeşitli direkler üzerine oturtulmuş kubbelerle süslüdür. Ortasında sanatlı bir abdest havuzu var. Dış avlusu yüksek sütunlarla süslüdür. Vakıfları çoktur.

Kale tarafında Şamlar mahallesinde evlere yakın Küçük Ağa Câmii ile karşısındaki Çekerek nehri (Çıkrık suyu) üzerinde İrem bağı gibi Bayezid Paşa Câmii: Kubbesi kurşunlu, bir minareli ve baştan başa ham mermer döşelidir. Mehmed Paşa Câmii: Su kenarında kâgir, kurşun kubbeli ve bir minarelidir. Hızır İlyas Câmii: Büyük bir câmi olup, kubbesi kurşunludur. Mahkeme Câmii: Tahta örtülüdür. Birçok yatır, oldukları gibi bu câmideki oda içinde tabutlarında dururlar. Minaresi tahtadır. Fethiye Câmii: Kiliseden bozma ve minaresizdir. Yörgüç Paşa Câmii: Çelebi Sultan Mehmed Han'ın veziri tarafından yaptırılmıştır. Gökmedrese Câmii: Kurşunlu ve minaresizdir. Bunların dışındakiler mescidden sayılırlar.

Amasya mescidleri: Saraçlar Mescidi, Büyük Ağa Mescidi, Kılıcı Mescidi, Kadıköprüsü Mescidi, Deyre Mahallesi Mescidi, Yukarıpazar Mescidi, Safer Ağa Mescidi, Bedestan Mescidi, Çöplüce Mescidi, Mustafa Bey Mescidi, Kanlı Ali Ağa Mescidi, Aşağıpazar Mescidi, Garipler Mescidi, Çukurlar Mescidi, Hocazâde Mescidi, Atmeydanı Mescidi, Kanlıpazar Mescidi, Yakacık Mescidi, Yukarımeydan Mescidi, Aşağımeydan Mescidi.

İşte bunlar, salâtin câmiine benzer mescidlerdir ki, bildiklerimiz ve gördüklerimiz bunlardır.

Amasya medreseleri: On adet medresesi yâni bilgi öğrenme yeri vardır. Amma hepsinden güzel, süslü ve bakımlı olanı Sultan Bayezid-ı Velî Medresesidir. Diğerleri Mehmed Paşa Medresesi, Kadı Medresesi, Gökmedrese, Büyük Ağa Medresesi, kurşunlu binası olan dut ağaçlı bir eğitim yeridir. Küçük Ağa Medresesi, Bayezid Paşa Medresesi ve diğerleri. Dokuz adet Darülkurrası vardır. Sadece Bayezid Han Darülkurrasında üç yüzün üzerinde hafız vardır ki, İbni Kesir, Seb'a, Aşere ve Takrîb sahibi kimselerdir.

Bir tane süslü ve mükellef hadis okulu vardır, 200 kadar çocuk mektepleri vardır. Bunlardan başka, yazdığım mahalle mescidlerinin herbirinde mutlaka birer çocuk mektebi bulunur.

Dervişler ve tekkeleri: Kırk kadar tekkesi vardır. En güzeli Mevlânâ Celâleddin Rumî Tekkesidir ki, Mevlevihâne, sema' ve safâhânedir. Hızır İlyas Tekkesi, Gökmedrese Tekkesi, Pirler Tekkesi, Şamlar Tekkesi, Müftizâde Ahmed Efendi Tekkesi, Kanlıpazar'da Kadiri Tekkesi, Miskinler Tekkesi ve diğerleridir.

İmâretler: On tane aşevi vardır. Hepsinden mükemmeli Sultan Bayezid-ı Velî imâreti'dir. Her gün, fakirlere kusursuz bol yemek verilir. Mevlevihâne imâreti: Dervişlerinin dışında, fakirlere de bol yemek verilir. Pîr İlyas Dede imâreti, Mehmed Paşa İmâreti, Yörgüç Paşa İmâreti, Gök İmâreti, Hatuniye İmâreti ve Çöplü İmâreti.

Kervansaraylar: Bayezid-ı Velî kışlık kervansarayı hâlis kurşunla örtülüdür. Bayezid Paşa misafirhânesi —üzeri kurşun kaplıdır—, Bayram Paşa misafirhânesi —müessisi Dördüncü Murad vezirlerindendir. Kurşunla örtülüdür—, Çöplüce misafirhânesi, kiremit örtülüdür. Gökmedrese misafirhânesi —Yörgüç Paşa tarafından yaptırılmıştır— ve Doğruotu misafirhânesi. Hepsinin de nimeti boldur.

Tüccar Hanları: Kale gibi renkli kurşunla örtülü kapılardır. Sarı Mehmed Ağa Hanı —kurşunludur—, Sultan Bayezid Hanı, Yör-

güç Paşa, Bayezid Paşa, Hoca Mehmed Hanları, Kayan Hanı —tartı, burdadır—, Rıdvan Ağa Hanı, Mehmed Paşa Hanı, ona yakın Büyük Timarhâne eski ve bakımlıdır.

Bekâr Hanları: Bekâr ve gurbette olan kimselerin oturdukları odalardır. Ayrıca kapıcıları ve odabaşıları vardır. Her gece akşamdan sonra davullar çalınıp, kapıları kapanır. Dışarıda kalanlar giremez. Giren kimse, hasta olsa da dışarı çıkamaz. Sabah olunca kapısı açılır, herkes işine ve dükkânına gider, işleriyle uğraşırlar. Mazbut yerlerdir.

Hamamları: Sazlıoğlu Hamamı, Komaçık Hamamı —Bayezid Paşa yakınındadır—, Mehmed Paşa Câmii bitişiğindeki Mustafa Bey Hamamı, Hünkâr sarayı yakınında Saray hamamı, Alçakköprü başında, su kenarında Alaca Hamam, Hacızâde yakınında Çardaklı Hamam, Fethiye Câmii yakınında Kadı Hamamı, Sultan Bayezid Hamamı, Yörgüç Paşa Hamamı ve Kanlıpazar Hamamıdır. Karşı kale içinde dört hamam vardır. İkisi sâde hamam olup, diğerleri çifte hamamlardır. Meydan mahallesinde de iki hamam vardır ki, biri çiftedir.

Çarşı ve Pazarı: Yüz altmış kadar çeşitli esnafı olup, bin altmış dükkânları vardır. Çarşılarının çoğu Bursa pazarı gibi kâgir ve sağlamdır. Kale gibi, kubbelerle süslü, dört demir kapılı bedestanı, Bayezid Han Câmii tarafındadır.

Mahalleleri: Kırksekiz mahallesi vardır. Kale tarafında Şamlar Mahallesi, Karşı yakada Bayezid Paşa Mahallesi, Mehmed Paşa Mahallesi, Saray ve Sıraca mahallesi —halkı Ermenidir—, Sofular Mahallesi, Çöplüce Mahallesi, kale dibinde Sergiz Mahallesi, Dere ve Kadıköprüsü Mahalleleri, Temenna Mahallesi, Kılcı Mahallesi, Yakacık Mahallesi, Kanlıpazar Mahallesi ve ötekileri...

Âyân, Eşraf ve Büyükleri: Buradaki velinimetimiz Hacı Paşazâdedir. Bekir Bey, Kethüdâ yaveri Kuloğlu Mehmed Ağa, Gazanfer Ağa, Füruç Ağa, Bâki Paşazâde Rıdvan Ağa, Çerkes Ali Ağa, Kâfir Murad Ağa, Helvacı Mehmed Ağa, kardeşi Deli Yusuf Ağa, Kadızâde Mehmed Ağa ve Gürcü Ali Bey. Bunların hepsi paşalığa lâyık ağalardır.

Şehir halkının renkleri ve uğraştıkları işler: Bütün halk neşeli ve zevk sahibi oldukları için yüzleri dâima kırmızıdır. Halkının bir grubu paşa, bey, zeâmet ve tımar erbabıdır. Bir zümresi de bilginler, kadılar, imâmlar, hatipler, cüz okuyanlar zümresi, tüccar ve sanatkârlardır.

Konuşmaları ve giyinişleri: Bilgili ve nükteci çelebileri çoktur. Gayet güzel konuşurlar. Diğer reâyâsı, «Şuna ço koşarak aş kayıralım. Şu işi alatlayı görelim, Onatça erimiş» diye özel lehçeleri ile konuşurlar. Samurlu, Çuka feraceli zenginleri varsa da, orta hallileri yugasi giyerler. Kadınlarının tâzelik ve güzellikleri lâtif ve orta derecede olup, sözleri düzgün, dişleri inci gibidir. Çok terbiyelidirler. Çarşafa bürünür gezerler.

Yiyecek ve içecekleri: Koğla nahiyesinde yetişen Devedişi buğdayından has ve beyaz livaşa, gerede, çakıl ekmekleri yapılır ki, insanın yüzünün rengini ayna gibi parlatır. Kırk çeşit armudu, lâal renkli kirazı, yedi türlü sulu üzümü, dudu ve yedi çeşit ekmekayvası olur. Ayva perverdesinin benzeri hiçbir yerde bulunmaz. Pâdişâha hediye olarak gönderilir.

İçeceklerinden misk ve amberli pekmez şerbeti, ayva perverdesi şerbeti vardır ki, fazla ateş ve hamam hararetine mühürlü çamur gibi faydalıdır. Keçeden süzülmüş deliyoran üzüm şırası, lâal renkli ve çok kuvvetlidir. Dud şarabı ve hardâliyesi, yoldaklı şarabı, Acem diyârına kadar hediye olarak gönderilir. Beyaz ve lezzetli şaraplardır.

Sanatları: Her çeşit esnaftan bilgi sahipleri çoktur. Amma en meşhurları terzi ve hallaclardır. Hallaclar yaylarını ellerine alıp yirmi dört usulde tokmak vurduklarında, insan hayvan olur. Berber civanları, helvacı civanları çok meşhur ve sanatkârdırlar.

Eski eserleri: Amalika zamanında, bu şehrin ortasında. Tozanlı nehri geçmezmiş. Ferhad adlı kimse Şirin adlı kıza âşık olup, aşkından nehri şehir içine akıtmış. Onun için, dağlarına Ferhad dağı derler. Hâlâ Ferhad'ın balyozlarının izi, şehrin batısındaki kayalar üzerinde açık-seçik görünür. Şehrin bütün çeşmelerinin suyu o kayalar tarafından gelir. Büyük bir eserdir.

Su ve havasının güzelliği: Şehir, beşinci iklimdedir. Nehir kenarında bulunuşu ve arazisinin de engebeli oluşu nedeniyle havası o kadar mutedildir ki, iki tarafındaki dağlar baştan başa bağlıktır. Verimli yerlerdir. Evlerinin pencereleri batı ve kuzey yönlerine bakar. Kış, sert geçer. Suları ise arkasındaki Ferhad dağlarından gelir. Ab-ı hayata benzer. Çıkış yeri Soğukpınardır. Bu su, şehir içinde evden eve taksim olunarak dolaşır.

Mesire ve gezinti yerleri: Yetmiş kadar mesiresi vardır. En meşhuru Kanlıpınardır. Ferhad'a burada hilekâr ve sihirbaz bir kadın,

«Şirin öldü, daha ne çalışıyorsun?» diyerek, Şirin lokması vermiş. Ferhad da derhal balyozunu havaya atıp başını altına tutmuş, balyozun yarası ile ölüp Şirin'le buluşmaktan mahrum kalmıştır. Buraya, onun için Kanlıpazar derler.

SULTAN, EVLİYÂ VE BİLGİNLERİN MEZARLARI

Osmanlı şehzâdelerinin mezarları: Müslümanların namaz kıldığı bir servilik içinde gömülüdürler. Fakat mübârek isimlerini bilmiyorum.

Şeyh Zekeriyâ Halveti: Pîr İlyas hazretlerinin başhalifesidir. Amasya'da Pîr İlyas hazretlerinin türbesine yakın saraçlar civarında gömülüdür. Herkes tarafından ziyâret edilir.

Dinin Sultanı, Kaf dağının Simurgu, Şeyh Hazreti Abdurrahman Hüsamûddin: Gümüşlüzâde adı ile şöhret bulmuştur. Pîr İlyas hazretlerinin torunudur. Fakirlik hırkasını Şeyh Zekeriyâ Halvetî'den giymişlerdir. Şeyh Zekeriya'nın vefatından sonra, şeyhlik makamına bu zat oturmuştur. Birçok keşif ve kerametleri rivâyet olunur. Hattâ, Üçüncü Murad'ın üç şehzâdesi bu mübârek zatın elini öpmeye gitmişler. İlk iki şehzâde mübârek ellerini öptükleri halde, şehzâde Mehmed ayağına kapanarak himmet rica etmiş. Şeyh de boğazından zırasını çıkarıp, Mehmed'in boynuna takarak: «Kostantiniyye'de Müslümanlara hoşça hizmet eyle» buyurmuşlar. Allah'ın hikmeti, yirmi sene sonra Mehmed Han Kostantiniyye'yi fethetmiştir. Bu mübârek velinin âşıkâne ve sofiyâne yazılmış çok güzel, sayısız şiirleri vardır. Mahlasları Hüsamî'dir. Nurlu mezarları, Amasya içinde Pîr İlyas türbesine yakın Yakub Paşa Tekkesindedir.

Yakub oğlu Kasım Hâtip: Doğum yerleri Amasya'dır. Çok derin, bilginler bilgini bir zattır. Yine Amasya'da gömülüdür.

Alâüddin Yegânî: Amasya'lıdır. Mezarı da Amasya'dadır. Ölüm tarihi 1018'dir.

Abdülcebbar Acem: Belhlidir. Mezarı şehzâdeler kabri civarındadır. Birçok ilimlere sahip imiş.

Ali Müeyyed oğlu Abdurrahman: Amasya'da doğmuş ve orada ölmüştür. Ölümüne tarih:

Kul lillezî târihi rıhletehu
Mahalli'l-Müeyyed merhum ve mebrur.

Şâirlerin başı Münirî Efendi: Amasya'lıdır ve mezarı da Amasya'dadır. Arabça, Farsça ve Türkçe yazılmış güzel şiirleri vardır. Şiirlerinin çoğunu hiç hazırlıksız söylermiş. Amasya hâkimi Sultan Ahmed Hanın vezirlerindendir.

Üstad şâir Mihrimah Hatun: Pîr İlyas hazretlerinin soyundan, Râbiat-ü Adaviye gibi afife bir hatun imiş. Yetmiş cild kıymetli kitabı ezberleyip, bütün bilginleri ilmî münakaşada âciz bırakmış. İsmi Mihrimah olduğundan, Mihrî mahlasını kullanırmış. Parlak ve temiz sözleri, huruf-u hecâ üzere yazılmış mükellef dîvânı, fıkıh ve ferâize ait yerlerden, nifas bahsinden makbul meseleleri, nazımla yazılmış risâleleri vardır. Kendisi de fikirleri gibi taze ve henüz açılmamış gonca iken, cennet bağına göçmüştür. Temiz soyu Pîr İlyas mezarlığında gömülüdür.

Kutubların kutbu, Velîlerin seçkini, Asfiyânın hası Şeyh Hazreti Pîr İlyas: Amasya'lıdır. Yıldırım Bayezid Han devri şeyhlerindendir. Timur ile görüşerek Şirvan'a bile gitmiştir. Sonra yine Amasya'ya dönmüş, vefatında Amasya yakınında Sevadiye adlı yüksek ve manzaralı bir yerde toprağa verilmiştir. Birçok kerâmetleri rivayet olunur. Bunlardan birini şöyle anlatırlar: Vefâtında ölü yıkayıcı vücudunu yıkarken, teneşiri eğri kor. Hemen veli, mübârek elleriyle teneşiri düzeltirler. Mezarı ihtiyaç sahiplerinin ziyaret yeridir. Tekkesini, hayrâtını, imâretini Sultan Bayezid Han yaptırmıştır. Yüzlerce, başı ve ayağı açık âşıkları var. Vakıfları çok olduğundan, gelip geçen herkese nimeti boldur. Hâkire ziyâret etmek nasip olduğu vakit, ruhları için bir hatim okumaya başladım. Türbesinin duvarındaki bir kâğıda şu beyitler yazılmıştır:

«Alî» kulunu eyleme bigâne kıyas,
Hızır ol ona her vartada ya Hz. İlyas.
Dergâhına mensubdur ol beynennâs,
Sal devlet bünyadına avninle esas.

Kılıç Arslan Sultan: Selçuklu sultanlarından olup, Amasya'da kokulu toprakta gömülüdür.

Ferhad ziyâreti: Bunun Amelika'dan kalma olduğu söylenir. Fakat, Amasya'lılar Müslüman olarak öldüğünü iddia ederler. Amasya'nın kıble tarafına bakan yüksek dağın tepesinde gömülüdür. «Şirin öldü» diye Ferhad'a kendini öldürten cadı da Ferhad ile Şirin arasında gömülüdür. Garip olan şudur ki, Ferhad ile Şirin'in mezar-

ları üzerinde iri iki gül bitip birbirine sarılırken, bu cadı karının üstünde biten karaçalı dikenleri aralarına girip bunları birbirlerinden ayırır. Acaip bir sırdır. Dünyada ve âhirette buluşmalarına engel olmuş melû'nedir!..

Amasya'da bu ziyâret yerlerinden başka, daha birçok Allah ehli büyükler vardır. Fakat, ziyâret edip gördüklerimiz bunlardan ibarettir. Herbirinin ruhlarına birer Yâsin-i şerif okuyarak ruhaniyetlerinden yardım dileyip, ruhumuzu ferahlattık.

Buraya gelişimizin üçüncü günü göç boruları çalındı. Bütün dostlara veda ettik. O gün, Çengellibel adlı dağlar ve ormanlar arasında korkunç ve tehlikeli yerlerden geçerek altı saatte Kanlıpınar konağına vardık. Niçin Kanlıpınar dendiğini söylemiştim. Mesirelik bir yerdir. Ab-ı hayata benzer bir kaynağı var. Bütün atları bu geniş çimenliklere bağlayıp, çadırları kurduk. Vakit Ramazan idi. Etraftaki köylerden zahire geldi. Bir gece orada can sohbetleri ettik. Sabahla birlikte hareket ederek yine kuzeye yedi saat yol aldıktan sonra, İzel köyüne vardık. Amasya hududu içinde nahiyedir. Üçyüz evli, bağlı-bahçeli, câmili, mescidli, hanlı-hamamlı, küçük çarşı bulunan bir mâmûr yerdir. Burada da bir çimenlikte konakladık. Ertesi günü hareketle sekiz saatte Niksar kasabasına vardık.

DANİŞMEND OĞULLARININ İKBAL YERİ BÜYÜK NİKSAR KALESİ

İlk yapıcısı Rum Kayseridir. Sonra Danişmendlilerden Sultan Melik Gazi, 476 tarihinde büyük bir savaştan sonra Rumlardan alarak. Danişmend oğullarına ilk hükümet merkezi yaptı. Sonra Amasya'yı zapteyledi. Bu iki kaleye Selçuklular da gözdikerek çeşitli defalar kuşattılarsa da, ümitsiz ve elleri boş olarak döndüler. Niksar sözünün doğrusu, Nik Hisar yâni iyi hisardır. Hafifletilerek, yanlış olarak Niksar denmiştir. Kalesi, yalçın kayalık üzerine taştan yapılmış, Şeddâdi tarzda çok sağlam bir kaledir. Çevresi beşyüz altmış adımdır. Altı köşeli eski bir kale olup, yer yer delikleri ve üç kapısı vardır. Bu kapılar doğuya, batıya ve güneye açılır. Ilıcası, kuyusu, kale içinde üç yüz kadar ev ve anbar, bir cebehâne ve kiliseden bozma bir câmi vardır. Neferler bu kalede oturur. Ülkenin iç kısımlarında kalan bir il olduğu için sayıları azdır. Fakat Cemâlî ve Celalî korkusundan daima kale kapısında bekçilik yaparlar. Amma aşağı varoş büyük bir nehirdir. Fakat sokakları dardır. İnişli yokuşlu olduğundan, atlı olarak çarşı içinden zor geçilir. Hele arabanın çarşı-

ya girme imkânı hiçbir şekilde yoktur. Bu şehir Sivas eyâleti topları dahilinde ve Paşasının hassı olup, yedi kese muhasebeli subaşılıktır. Yüz elli akçelik kazadır. On bir nahiyesi vardır. Bu nahiyelerden her sene kadıya dört kese, subaşıya, yedi kese hâsılat gelir. Müftüsü, serdarı, kethûda yeri ve âyânı var. Âyandan Vardar Ali Paşanın Divan Efendisi Niksarlı Halil Efendi burada büyük bir saray yaptırmıştır. Hanedân sahibi, eli açık bir kişidir. Şehir içinde kırküç mahalle ve altmış mihrab vardır. Dokuz Cuma câmii vardır. Bunlar:

Kale Câmii: Eskiden kilise imiş. Küçük ve eski bir câmidir.

Melik Gazi Câmii: Beş altı basamak taş merdivenle inilir. Uzunlamasına yapılmış eski bir câmidir ki, kalenin fâtihinin adını taşır. Amma güzel görünüşlü, uzun, ince tek tuğla örülmüş bir minaresi vardır ki, dünyada benzeri yoktur derler. Şerefesinin etrafı demir kafeslidir.

Çilehâne Câmii: Kiremitli ve eski usûldür.

Çöreğibüyük Câmii: Şehrin batı ucunda eski tarz, kiremitli bir câmidir.

Halil Efendi Câmii: Kale dışın yeni yapılmış, kiremit örtülü, sanatlı bir câmidir.

Müftü Câmii: Yine kale dışında eski usûl bir câmidir. Bildiğimiz câmiler bunlardır. Bunların dışında, daha başka eski yapı mescidler de vardır. Bu şehir, dereli-tepeli ve taşlı yerlerde kat kat hepsi ikibin yediyüz kiremitli ve toprak örtülü, bakımlı ve süslü eski tarz evlerden meydana gelmiştir. Üç hamamı vardır. Kale içinde Müftü hamamı, kale dışında ve çarşı içinde Çilehâne hamamı vardır. Yine kale dışında Kefere hamamı var. Bu şehrin iyi bir huyu vardır ki, o da keferenin Müslüman hamamlarına girmemesidir. Bundan başka kırk beş kadar da saray hamamları vardır. Bu hamamlardan bazen o mahallede oturan halk da yararlanır.

Niksar'ın kaplıcaları: Güneyde şehir dışından uzakça bir mesâfede, sağlam ve küçük binalı bir ılıcadır. Amma suyu çok faydalıdır. Şehrin kadın ve çocukları bütün çamaşırlarını burada yıkarlar. Çok güzel ve tatlı bir sudur. Amma kükürt kokulu olup, insanın vücudundan yağ gibi kayar. Cüzzam, uyuz, nikris hastalıklarına iyi geldiğinden, etraftaki şehirlerden buraya temmuz ayında binlerce âile gelir; bir müddet banyo alıp suyundan içerek tedavi olduktan sonra, geri vatanlarına dönerler. Şöhreti dünyaya yayılmış güzel bir

ılıcadır. Şehrin medresesi, dârülhadisi, dârülkurrası ve imâreti yoktur. Amma yetmiş kadar çocuk mektebi var. Halkının tamamı doğuştan zeki olup, soylu ve olgundur. Yedi adet tekkesi vardır. En meşhurları Çöreğibüyük ve İlyas Dede tekkeleridir. Çeşme, sebil ve akarsuları çoktur. Şehrin suyu sokaklardan geçerek Tabakhâneye dökülür. Orada, debbâğların mazı döktükleri değirmenleri döndürür. Şehirde yetmişin üzerinde su ile çalışan mazı değirmeni vardır. Şehirde beş yüz dükkân ile çeşitli esnaf vardır. Bedestanının olup olmadığını bilemiyorum. Kaleden aşağı haffaflar içine doğru inen daracık sokağın iki tarafı tamamen dükkândır. Ana caddelerinin hepsi kaldırımlıdır. Su ve havasının güzelliğinden halkının yüzleri kırmızıdır. Sıhhatli Türklerdirler. Gurbetteki kimselere çok ilgi gösterirler. Ahlâklı kimselerdir. Pek çok yiyecek ve içecekleri vardır. Her tarafı bağ ve bahçelerle süslü olup, bir tanesi bir okka beşyüz dirhem gelen leffan narının taneleri kızılcık tanesi kadar olup. Peyniri, köftesi ile bastığı, sahralarında çelengi çok olmakla beraber, çok güzel pirinci de olur. Kalenin kuzeyi, Karadeniz'den iki konak uzaklıktadır.

Niksar'ın ziyaret yerleri: Niksar'ın fâtihi Danişmendoğlu Melik Gazî, kale kapısı yakınında gömülüdür. Mübârek kabrinde heybet vardır. Hâlâ ziyâret edilir. Allah rahmet eyleye...

Çöreğibüyük Sultan: Câmi yakınında yüksek bir kubbede yatmaktadır.

Hümam Sultan: Büyük bir velîdir.

Buradan kalkarak yine doğuya doğru ilerledik, ormanları aşıp altı saatte Baş Çiftlik köyü konağına geldik. Burada Sivas eyâleti tamam oldu. Buradan ilerisi Erzurum eyâletidir. Bu köy sınır olup, ikiyüz hâneli Ermeni köyüdür. Zeâmettir. Sabahleyin buradan kalkıp, Erzurum toprağında Eskefser kazasına ayak basar basmaz ikiyüz yedi kurban kestik. Erzurum âyanlarından çavuşlar kethûdası, defter emini, timar defterdarı ve öteki divan mensuplarının hepsi karşılamaya geldiler. Herbiri kıymetli mücevher ve kapkacak hediye getirdiler.

Hâsılı, itibar sahibi paşa efendimizle Erzurum eyâletine dahil olduk. Esfekser adlı amansız bir beli binbir güçlükle geçerek üç saatte Şahta köyüne geldik. Esfekser nahiyesine bağlı ikiyüz evli bir Ermeni köyüdür. Zeâmettir. Üsküdar'dan buraya gelinceye kadar, hep başyukarı ve doğu yönünde yol aldık. Bütün sular, hep o yönden Tokat ve Osmancık'a doğru akardı. Bundan Erzurum'un ne ka-

dar yüksek bir yerde olduğu anlaşılır. Bu Şahta köyünden ötesi artık eyâletimizdir diye köy, kasaba ve şehirleri gezip dolaşarak bazen doğuya, bazen batıya, bazen güneye, bazen de kuzeey gittik.

Buradan sonra, dört saat mâmûr köyler içinde yol aldık. Tekke köyü Esfekser kasabası toprağında, yüz evli, bir câmili zeâmet köydür. Ziyâreti varsa da tarafımızdan bilinmiyor. Oradan verimli tarlalar arasında beş saat yol alarak Çavdarköyü konağın geldik. Burası Koylu Hisar kazasına bağlı, yüz evli mâmûr bir köydür. Ondan beş saat ilerdeki Koylu Hisar kalesine vardık.

Koylu Hisar kalesi: Bunu, Fatih Sultan Mehmed'in korkusundan Uzun Hasan yaptırmıştır. Fakat sonra Fatih tarafından fethedilmiştir. Erzurum eyâleti dahilinde Şebinkarahisar sancağına bağlı olup, yüz elli akçeli kazadır. Kalesi, yalçın kayalar üzerine taştan yapılmış dört köşe güzel bir binadır. Çevresi bin üçyüz ayaktır. İçinde yüz evi, anbarları, cebhânesi, su sarnıçları, güneye açılır demir kapılı bir kapısı vardır. Dizdarı, yetmiş kadar neferleri; dışında yüz evli bir varoş, bir câmii ve birkaç dükkânı vardır. Varışımızda kaleden on yedi pâre top atılarak şenlikler yapıldı. Halk, kaleden hediyelerle gelip paşa ile buluştular. Vezirin önünde on koyun kurban edip, onar altın bahşiş alarak gittiler. Bu kalenin kuzey tarafında iki konak uzaklıkta, deniz kenarında Perşembepazarı vardır. Yaya olarak bir günde gidilir. Bir defasında, Sultan Ahmed Han zamanında, Özü Kazağı Karadeniz'den çıkıp dağları aşarak bu kalenin dış mahallelerini yağma ederek kaçmıştır. Kale yüksek bir yerde olduğundan su ve havası güzeldir. Bağı, bahçesi, kayalarda kovanarısı olup, misk ve amber gibi kokulu balı olur ki, halk arasında «Koylu Hisar balı» diye meşhurdur. Amma halkı âsî ve dağlı kimselerdir.

Buradan hareketle yine derin bir uçurumdan inip, Kerkük nehri kenarındaki dere ve tepelerden yedi saat gittikten sonra Doyuran köyü menziline vardık.

Bu nehir, Kerkük dağlarından çıkar. Koylu Hisar dağlarından çeşitli sular ona karışır, aşağı iner, Çarşambapazarından aşağıda, Boğazkesen'de Çarşamba suyuna —ki, Amasya'dan geçen Tozanlı ve Çıkrık (Çekerek) sularının birleşmesinden meydana gelir— karışır. Oradan da Karadeniz'e dökülür. Bu Kerkük nehri ab-ı hayat gibi bir sudur. Çünkü kaynağı yüksek dağlardadır. Doyuran köyü, bu nehre yakın yüz elli evli, mâmûr bir Ermeni köyüdür. Akşara ovasında kurulmuştur. Buradan yine doğuya giderek, dört saat sonra Enderes köyüne geldik. Şebinkarahisar hududunda, Akşara ovasın-

da, yüzelli hâneli, bakımlı bir Ermeni köyüdür ve zeâmettir. Buradan yine doğu yönünde iki saat gidip, Taban Ahmed Ağa Çiftliği adlı yerde konakladık. Çiftlik sahibi Ahmed Ağa burada bize büyük bir ziyâfet çekip, paşaya bir küheylan takdim etti. Öteki hizmetkârlara yirmi at, üç bin koyun, yedi katar katır, yedi katar deve ve on kese nakit akçe dahi paşa efendimize hediye eyledi. Öyle büyük bir ziyâfet tertip etti ki, dil ile tarifi imkânsızdır. Kırk kese ve yetmiş devesi alınarak salıverildi. Bana da bir atı nasib oldu. Buradan da iki saat giderek, Ezbedir köyü konağına vardık. Şebinkarahisar hududları içinde bağlı-bahçeli, mâmûr bir köy olup, zeâmettir. Buradan da kalkıp, dört saat ilerideki Zağa Deresi denilen tılsımlı yere vardık.

Zağa Deresi: Bu dere, etraftaki dağlardan toplanarak Kerkük nehrine karışır. Bu taşlık ve dereli yerde yüz evli bir köy vardır. Onların rivâyetine göre, eski zamanda bu kayada bir hazine varmış. Mağarasının kapısından içeri bakıldığı vakit cevher, altın, gümüş ve eşyalar açık-seçik görülürmüş. Amma mağaranın kapısında iki kılıç varmış ki, biri iner, diğeri çıkarmış. Çeşitli defa bu kılıçların önüne gemi direkleri koymuşlar, hıyar gibi kesip atmış. Ârif-i billâhlardan birisi gelip, ilim ile bu hazineyi açmış. Mağara yerinde ise de, hazinenin yerinde yeller esmiş!... Yakınında çok acayip bir tılsım var, dediler. Fakat ben görmedim.

Buradan kalkıp, beş saatte Kara Yakup köyüne geldik. Oradan üç saatte Korkunkayası menziline, oradan bir saatte Baru köyüne, oradan da geçip Tekmanbeli denilen yaman bele geldik. Burası yedi - sekiz ay karla kaplı kalır. Kışın şiddetinden, kuş uçmaz bir yer. Her ne ise, burayı da bin zorlukla geçip Kadıoğlu köyü menziline vardık. Müslüman ve Ermeni köyüdür. Fakat zeâmet olduğundan mâmûrdur. Buradan dört saatte Şiran kalesine geldik. Kasaba gibi, Müslüman ve mâmûr köydür. Buradan dört saat gidince, Karacalar köyü konağına vardık. Zeâmet olup, Ermeni ve Müslüman köyüdür. Oradan beş saatte Sarıçalar köyü menziline varıldı. Bu da mâmûr bir zeâmet olup, Ermeni ve İslâm köyüdür. Oradan ileri Salut belini yüzbin zorlukla geçerek, Kerkük arası sahrasına vardık. Buralar geniş, mâmûr ve ürünü bol yerlerdir. İçerisinden beş saat giderek, ova başında Genç Mehmed Ağa köyü menziline vardık. İkiyüz evli, bir câmili, mâmûr Müslüman köyüdür. Şebinkarahisar'ın Kerkük nahiyesi sınırındadır.

Oradan doğuya beş saat yol alarak Keremli köyüne vardık. Mâmûr köydür. Müslümanı, câmii ve Ermeni reâyası vardır. Bu köyün

arkasında, bir tepe üzerinde Dermeri kalesi vardır. Burası, Sultan Ahmed asrında Celâli korkusundan yapılmış faydalı, küçük, sığınılacak bir yerdir. Kuzeye açılan bir kapısı vardır. İçinde evi, dizdarı ve neferleri yoktur. Bu yerde paşa ile üçyüz atlı ılgar edip, dağ ve taşları aşarak oniki saatte Kanlı Dede Türbesi konağına vardık.

Kanlı Dede Türbesi: Ulu sultan imiş. Sayısız kerâmetleri rivâyet olunur. Nurlu bir binanın içinde yatmaktadır. Mübârek mezarının etrafında çeşitli şamdanlar, meşaleler ve buhurdanlar vardır. Mezarın etrafı yüzlerce güzel yazılı Kur'ân-ı Kerîm'lerle süslüdür. İçinde büyük bir ruhâniyet olup, içine giren kendinden geçer. Allah'a hamdolsun ki içine girip, ruhuna bir Yâsin-i şerîf hediye ettik. Bu Velînin ruhâniyetinin tesiri ile çevresindeki köyler mâmûrdur. Dağlarında kırk bin kadar koyun, sığır, kısrak vesaire vardır. İki adet mâmûr çiftliği vardır. Geçmiş padişahlardan biri, örfi tekliflerden affedilmiş olduklarına dair ellerine fermanlar vermiş. Üçyüz evli mâmûr bir köydür. Bir câmii, bir tekkesi var. Gelip geçene nimeti boldur. Bütün halkı başları açık, ayakları çıplak, saçları uzun dervişlerdir. Küçük büyük hepsinin ellerinde ağaç topuzları ve nicesinin birer eğri başlı demir asaları var. Paşaya, bütün fakirleri vakıfhâne ve hediyeleri ile gelip hayır duâ ettiler. Paşa buyurdu ki:

— «Ey fakirler! Bu muâfiyete nasıl hak kazandınız?»

Onlar dediler ki:

— «Sultanım! Kolayca hak kazandık. Bir sema'hâne meydanımız var. teşrif buyur ki göresiniz.» Paşa da davete uymak gerek diyerek, o muhabbet meydanına vardı. Fukara o meydanda kırk elli arabalık odunu ateşe verip, dört tarafında kırk adet kurban kebab ederek çevirmeye başladılar. Paşayı da ateşten uzak bir sedir üzerine oturttular. Binden fazla Allah fakiri ateş kenarına toplanıp, kat kat ateşi kuşattılar. Davul, def ve kudûm çalarak Allah'ı zikretmeye başladılar. Tam bir saat bütün fukara zikir ile meşgul oldu. Niceleri gözyaşları ile çıplak evlâtlarının ellerinden tutarak, o Nemrud ateşinin içinde Hz. Halil gibi Semender'e benzer şekilde yüzüp, yarım saat kadar ateşi tepe tepe tevhid edip, dışarı çıktılar. Çıkanların bütün saç ve sakalları yanmış, Allah'ın yardımı ile Pîrin rûhâniyetiyle vücudlarına birşey olmamıştı. Çoğu bu halde paşanın yanına gelmeyip zâviyesine girdi. Bu duruma paşa ve yanındakiler şaşıp kaldılar. Paşaya burada büyük bir ziyâfet çektiler ki, Taban Ahmed Ağanınkinden zengindi. Garip olan tarafı şu ki, Paşa buraya ansızın gelmişti. Çünkü yoldan sapa, dağlar içinde gizli bir yerdir. Bu kadar yemeği bir saatte nasıl hazırladılar! Paşa bu işlerden şaşırıp,

muafnâmeler üzerine buyrultu vererek fakirlerine yüz altın sadaka verdi. Hayır duâlarını aldık.

Buradan kalkıp, on altı saatte Tercan ovasına geldik. Hasan Bey Câmii menziline konduk. Azerbaycan hükümdarı Uzun Hasan Bey tarafından yaptırılmış, görülmeye değer nurlu bir câmidir. Cemâati çoktur. Hükümdar buranın su ve havasını beğenerek Tercan ovası başında bu câmii yaptırmıştır ki maksadı, burada büyük bir şehir kurarak adını Hasanabad koymak idi. Sonunda bu ovada Fâtih'e karşı mâğlûp olarak Erzincan'a kaçtı. Bu ova öyle bir savaş yeridir ki, hâlâ köylüler çift sürerken toprakta insan kemikleri bulurlar. Birçok da mal ve para bulunur.

Buradan ılgarla giderek, sekiz saatte Çavuşlar Kethüdâsı köyüne vardık. Paşa bütün askeriyle burada buluştu. Çavuşlar Kethüdâsı büyük bir ziyâfet çekti. Beş at, beş kese, beş Gürcü gulâmı hediye getirdi. Buradan da beş saatte Polur köyüne geldik. Mâmûr ve Müslüman köyüdür. Buradan kalkarak dört saatte Tercanlı Ali Ağa köyüne vardık. Tercan ovasında üçyüz evli, bir câmili, hamamlı, mâmûr, Müslüman ve Ermeni köyüdür. Burada Ali Ağa büyük bir ziyâfet çekip on at, on kese, on katar deve, beş katar katır hediye verdi. Buradan hareketle, yine Tercan ovasında yol alarak Mama hatun köyüne geldik. Erzurum nâhiyesinde geniş, dereli-tepeli bir ova içinde yüz elli evli, mâmûr Müslüman köyüdür. Serbest olup, Ali Ağanın zeâmetidir.

Mamahatun türbesi: Bu azize, kayalık bir boğaz içindeki eski yapı, büyük bir kubbenin altında yatmaktadır. Kendisi, Akkoyunlu pâdişahlarından birinin yıldızı gibi parlak temiz kızı imiş. Bütün hürmete lâyık evlâtları ile burada toprağa verilmiştir. Fakat türbesinde avize ve sâir şeyler olmadığı gibi, türbedar ve bekçisi de yoktur. Mermer sandukası nakışlı ve uzuncadır. Yanında bir câmii, faydalı ve küçük bir hamamı var. Buradan hareketle, altı saat yol aldıktan sonra Habesi köyüne vardık. Erzurum sahrasının batı ucunda, yüzelli hâneli Ermeni köyüdür. Burada bütün Erzurum ileri gelenleri vezirin çadırına gelip buluştular ve kıymetli hediyeler takdim ettiler. Beraberce hareketle, beş saatte büyük merasimle Ilıca köyüne geldik.

Kudret Ilıcası: Erzurum kazasının batısında görülmeye değer bir ılıcadır. İçinde her sene muhakkak bir adam boğulur. Amma çok faydalıdır. Suyu sıcak ise de soğuk su karıştırılarak ılık hâle getirilir. Uyuz hastalığına çok faydalıdır. Eski pâdişahlardan biri, üzerine büyük bir kubbe ve camekân içine bir büyük havuz yaptırmış-

tır. Suyu ve havası çok güzeldir. Burada Müsellim Mustafa Ağa Paşaya mücevher eğerli bir küheylan at, bir samur kapaniçe, cevher okluk, bir cevher kılıç ve hançer, bir işlemeli kuşak, on adet küheylân at üzerinde genç süvarî, elli tane zırh ve kolçak ve serpenah getirip, hediye olarak takdim etti. Beraber bulunan üç yüz kadar bilgine hazır birer kat Saya Çuha ve akmeşe fâhireler giydirilip, cennet hurilerine benzettiler. Bana da bir samur kürkle bir kat elbise ve yüz kuruş lûtfedildi. Çünkü uzun zaman bu müsellimin oğluna hocalık etmiştim.

İstanbul'dan hareket ettiğimiz bin elli senesi Şabanının ilk gününden itibaren yetmiş konakta oturak vererek bu ılıcaya geldik. Erzurum'a girmek için büyük bir alay tertip olunmaya başlandı. Çünkü Paşa tuğra çeken büyük kumandandır. Hakikatte ise Paşamız yüksek ahlâklı, büyüklük ve şöhret sahibi, vakarlı bir zat idi. Erzurum askeri, bu ılıcadan tâ Erzurum'a kadar, yol üzerinde sağlı sollu kat kat selâm durdular. Bunlar zırh, külâh, kolçak giyinmiş olup, ellerinde onyedişer kargılı demirleri orman gibi yolun iki tarafını baştan başa kaplamıştı. Atları altışar parça zırhlı, herbiri hotuzlu ve çeşitli eğerlere garkolup, âdap üzere durdular. Paşanın dahi önünde sekiz adet altın taslı şatırları ellerinde, baltaları bellerinde, murassa, kemer kuşakları, konture ve tennureli dibâ ve süslü hil'at başlarında, cennet tavusları gibi salınarak giderlerdi. Sağ ve solda matracıbaşı ve tüfenkçiler, kırmızı saya, çuha dolama ile murassa' ve mücevher matara ve tüfenkler, altın yaldızlı üsküfeleri üzerine otağlar ile yürürlerdi. Vakarlı Paşa iki tarafına selâm vererek geçip, bütün Erzurum askerleri de selâm alırlardı. Bütün iç bilginleri, dört yüz adet silâha, cebe ve cevşene bürünerek arkalarında imâm ve ben giderdik. Peşimizden alemdar ve sancaktarlar, onların arkasından da sekiz kat Osmanlı mehteri çalarak geçerlerdi. Tatar askerleri, müteferrikalar ve kapıcıbaşılar dahi silâhlı oldukları halde grup grup geçerlerdi.

Alayın ucu Erzurum kalesine girince, önce kale içindeki Kesik Kule denilen göklere uzanmış kulenin tepesinden «Esselâmü aleyk» mânasına şahî toplar atılmaya başlandı. Yeniçerilerin iç kalesinden de toplar atıldı. Ilıcadan ayrılışın altıncı saatinde Paşa Erzurum kalesinin Erzincan kapısından içeri girince, Allah'ın büyüklüğü, bütün burç ve duvarların üzerinde altıyüz yetmiş parça top sanki bir fitilden ateşlendi, yer ve gök tir tir titreyip top sesleri göklere yükseldi. Bütün piyade kulları, yedi oda dergâh-ı âli yeniçerileri, çorbacıları, çavuşları ve ağalarıyla kat kat pür silâh, Paşa sarayına

varıncaya kadar selâma hazır olup beklediler. Nihayet, Paşa selâm vererek saraya girdi.

Yine kaleden bir yaylım top daha atılıp, yüksek divanda yüzlerce kurban kesildi. Bir muhammed sofrası kurulup öyle bir ziyâfet çekildi ki, sanki Mâdikerb ziyâfeti idi. Yemekten sonra sekizer kat mehterhâne dövülüp, büyük divan oldu. Çeşitli dâvâlar halledilerek düşmanlıklar giderildi. Bu divanda, yirmi yedi kale ağasına, yeniçeri ocağına, topçu, cebeci ve öteki ocak ağalarına, iş erlerine, gümrük emini ve dizdara da yetmiş adet hil'at-ı fahire giydirildi. Herkesin önünde Emir Buharî damadı Molla Çelebi efendiye bir yeşil çuhalı samur elbise ihsan olunup ben dahi gümrük kitabeti hil'ati ile baş eğdikten sonra, herkes duâ ederek evlerine gittiler.

Sonra, devlet sahibi Paşa kendi işleriyle ilgilenmeye başladı. Bana saray içinde Tekeli Mustafa Paşa binası bir oda ihsan olundu. Bütün malzemelerimiz, hatta kahve şekerimiz bile hediye edilerek beş vakitte hayır duâlar ile meşgul oldum. Bâzen nedimlik, bâzen gümrük kâtipliği yapıp, imkânım nisbetinde Erzurum'un ahvâlini öğrenmeye başladım. Bütün kanunnâmelerine ve defterhâne sicillerine bakıldı.

Saâdet diyarı, sağlam kale Erzeni Rum yâni Erzurum: Bazıları Erzalum da derler. Azerbaycan civarında geniş bir eyâlettir. Bazı tarihlerde Nuşirevan-ı Âdil tarafından kurulduğu yazılı ise de asıl kurucusu, Akçakoyunlu pâdişahlarından Erzen Bay bin Soktar bin Gündüz Bay'dır. Ataları Mahan diyarından gelip Van gölü kenarında Ahlat kalesini yaparak, orada oturmaya başladılar. Hâlâ Erzen Bay'ın bütün ataları Ahlat'da gömülüdürler. Osmanoğulları'nın büyük ataları Ertuğrul ve Süleyman Şah bu Ahlat'taki pâdişahların neslindendir. Sonra bu şehir ile Erzurum ve Azerbaycan Uzun Hasan'ın eline geçip, o da sağlamlığıyla meşhur olan Hasan kalesini yaptırmıştır. Sonra Fâtih'in İstanbul'u fethini kıskanıp, Osmanlı Devleti'nin bazı sınırlarına tecavüz eedrek sulha aykırı işler yapmaya başladı. Fâtih de buna karşı Trabzon kalesini alıp, donanmasından deniz gibi asker çekerek Uzun Hasan'ı üçyüz bin asker ile Tercan sahrasında bozmuştur ki, tarihi «Butlân-ı keyd el hâinin»dir. Sene 866.

Pâdişah tarafından vezirinin hası bir milyon ikiyüz ondört bin altıyüz akçedir. Eyâlet oniki sancaktır. Hazine defterdarı, defter kethûdası, timar defterdarı, çavuşlar kethûdası, çavuşlar emini ve kâtibi vardır. Alaybeyisi, çeribaşısı dahi vardır. Sancakları; Şarki Ka-

rahisar, Kiğı, Pasin, İspir, Hınıs, Malazgird, Tekman, Korucan, Tortum, Meçengirt, Mamroran ve Erzurum'dan ibarettir. Erzurum, paşa sancağıdır. Mal defterdarının hası 1152900, zeâmet kethûdasının hası 50000, timar defterdarınınki 20200 akçedir. Erzurum sancağında hepsi 56 zeâmet, 2219 timar var. Bütün eyâletlerindeki zeâmet ve timar kılıçlarının sayısı 5269 dur. Sultan Süleyman kanunu gereğince, cebelileri ile Hüseyin Ağazâde alay beylerinin bayrağı altında, bayrakları ile on iki bin asker olur. Paşasının da has-ı hümayûnuna göre cebelileri ile iki bin askeri vardır. Erzurum'un çok seçkin, silahlı, mert, savaşçı yiğitleri vardır. Nâhiye ve yayabaşılardan yeniçeri ağası, yedi oda dergâh-ı âli yeniçerileri, bir oda topçu, bir oda cebecileri vardır. Bunların hepsi kale içinde otururlar.

İşte, Abaza Paşa burada birden bire Celâlî oldu. Bu iç kaleyi bir gece basıp, bütün yeniçerileri kılıçtan geçirdi. Ancak yeniçeri ağası kaleden dışarıda kalıp kurtulmuştur. Abaza, Erzurum kalesine sahip olup tam on sene âsi oldu. Yedi kere üzerine mühür ile Çerkes Mehmed Paşa, Dişlenk Hasan Paşa, Demirkazık Halil Paşa ve daha nice serdarlar vardılar da elinden Erzurum'u kurtaramadılar. İşte Erzurum bu derece sarp, sağlam ve amansız bir kaledir. İç kalesi de aynı sağlamlıktadır. Sonra Abaza Paşa üzerine demir gibi askerle tedbir sahibi aslan ve yiğit Hüsrev Paşa gelip, aman vermeyerek kalesini top ile yıktı ve kendisini, kefeni boynunda olduğu halde, aman dilemeye mecbur etti. Sonra, Hüsrev Paşa Abaza'yı Sultan dördüncü Murad'a götürdü. Suç defteri ateşe atılıp, suçu bağışlandı. Kendisine Bosna ve Budin, daha sonra Özü eyâletleri ihsan olundu. Abaza buraya sığındığından beri Osmanlılar burayı dikkate alıp, hesapsız cephâne ve altı bölük ağası artırdılar. İki bin beş yüz kul ve dizdarı, on iki ağası, iç kalesinde buğday anbarları, yüz seksen parça topu ve Tebriz kapısında iki küçük hisar arasında Murad Han'ın on iki balyemez topu var. Kalesi, Eğerli dağının dibinde bir top atımı uzaklıkta bayırlı, sarp kayalı, sağlam toprak üzerinde yapılmıştır. Kuzeyi, yıldız ve batısı Erzurum sahrasıdır ki, enine ve boyuna ikişer fersah genişlikte çimenlik bir ovadır. Yüzlerce mamur köylerle süslüdür.

Büyük Fırat Nehri: Erzurum sahrasının tâ ortasından akar. Gürcistan tarafının doğusunda Dumlubaba Sultan türbesinin kayası dibinden çıkıp, batıya doğru akar. Erzurum sahrasında çeşitli batak, haliç ve gölcükler oluşturur ki, yüzbinlerce Bağdadî turnalara eğlek olur. Bu nehir Kân köyü dibinden geçip ikinci konakda da Ke-

mam kalesi dibinden geçer. Oradan İzoli Kürtleri içinden geçer ve Bingöl yaylasından gelen Murad çayını içine alır. Sonra kuvvetlenerek Malatya yakınından geçer. Samsat, Halfeti, Birecik, Bomboce köprüsü, Balis, Caber kalesi, Raka kalesi, Ruhbiye, Karkisa, Ane, Hadişe, Hiye, Abyar, Toruk, Hille, Kûfe gibi yerlere uğrayıp, oradan Bata'da (Korna) kalesi dibinde Şattülarap'la birleşir. Denize benzer büyük bir nehirdir ki, Basra önüne Hindistan gemileri gelir. Nehir değil denizdir. Amma gelip geçtiği, çıktığı ve döküldüğü yerin uzunluğu tam dörtyüz fersahtır. Dörtyüz kadar belde ve kasabaya uğrar. Fakat Erzurum sahrasındaki başlangıcı çok lezzetlidir ki, hakkında Kur'ân-ı Kerîm'in Mürselât sûresinde «Ve ezkaynâkûm mâen Fıraten» âyeti nazil olmuştur. Bu âyeti, Fırat suyu olarak tefsir etmişlerdir. Fırat'tan başka yetmiş iki adet büyük nehirler, Erzurum dağlarından, Diyarbakır dağlarından çıkarak bütün Arap Irak'ına ve Anadolu'ya yayılırlar.

Makrizi der ki: «Dicle ve Fırat nehirlerini meleklerin yardımı ile Hz. Danyal kazıp çıkardı.»

Dicle nehri: Aslı Şatlülarap'tır. Başlangıcını Diyarbakır'ın doğusunda Tercil ve Mefarikin arasındaki yerlerden alıp, sayısız suların karışması ile Hasan Keyf'e uğrar, oradan da Musul'a ulaşır. Büyük ve küçük Zap sularını alıp, ilerler. Bu Zap suyu, Ermeni köylerinden birçok pınar alır. Gürleyerek akar. Adına Deli Zap derler. Dicle, buradan Tekrit'e varır. Sonra Bataih'de Şatta girer. Fırat'ın medhi hakkında söylenen sözler vardır. Hz. Ali: «Ey Kûfe'liler! Irmağınız olan Fırat'a cennetten iki ırmak karışır.» İmâm Câfer Sadık da: «Fırat'tan bir kere içen, üç veya yedi kere içmek ister. Bereketi çok bir nehirdir.» diye övmüşlerdir.

Eski Irak halkı, Fırat'ın bereket ve faydalarını bildiler. İki tarafına sedler bina ederek bastığı verimli araziyi hakkıyle ektiler. Suyun birçok hastalığa faydalı olduğu da yine Câfer Sadık'tan rivâyet edilir. Bu Fırat nehri ile bir Âsi nehri, arz-ı mukaddes hududundan akan yegâne nehirlerdir. Mübârek Nil bile arz-ı mukaddeste değildir. Nil ancak birinci iklim sınırından çıkıp, ikinci iklimde yâni Dimyat şehri ile Reşid kalesi önünde dökülür. Fırat nehrinin bir ucu tâ Erzurum'un kuzeyinde olduğundan, kışın donar. Üzerinden nice kervanlar geçerler. Rakka arazisinin güneyi ise ılık olduğundan, Fırat nehri oralarda donmaz. İşte Erzurum kalesinin tabiat sahibi olan halkı çoğu zaman bu Fırat suyundan içerler. Fakat

Erzurum kalesi içinde Cennet Pınarı denilen bir su vardır ki, içimi ab-ı hayat gibi lezzetlidir.

Erzurum kalesinin yapısı: Bayır üzerinde dört köşe, kefeki taşından yapılmış yuvarlak, iki kat hisardır. Her iki hisarın arası yetmiş adımdır. «Hisariçe» derler. Etrafında hendeği vardır. Hendeğinin eni seksen adım olup, derinliği yirmi zira'dır. Amma Gürcü ve Erzincan kapılarının hendekleri o kadar derin değildir. Üzerlerinden köprü ile geçilir, iki kat demir kapılardır. Bu iki kapı arasında Revan'ı fetheden on parça balyemezler var. Fakat Tebriz kapısı tarafında göklere yükselmiş ve iç kaleye bitişik olduğu için, duvarı bir kattır. Amma çok sağlamdır. Kirpi gibi topla donatılmıştır. Topların hepsi Darağacı mahallesi ve Gümüşlü Künbet tarafına bakar. Dış kaleye karşı, göklere uzanmış bir tuğla minâre gibi yüksek kulesi var. «Kesikkule» adı ile ün kazanmış üstü tahta örtülü değerli bir köşktür. On adet uzun sürâhi topları var ki, kalenin dört tarafındaki sahralara kuş uçurmazlar. Kulenin yüksekliği yüz zirâ'dır. İç kalenin duvarının yüksekliği altmış zirâ'dır. Öteki duvarları ellişer zirâ' yüksekliktedir. Kalenin iki kat çevresi iki yüz on, sağlam kule ile iki bin seksen bedeni vardır. Hepsi kurşun mazgallı beden ve dişlerdir.

Kalede toplam olarak binyediyüz ev var. Hepsi toprak damlı, eski usûl evlerdir. Erzurum eyâletinde gördüğümüz öteki köy ve kasabaların hepsi toprak örtülü mâmûrelerdir.

Erzurum Sarayları: Paşa Sarayı: Yüz on adet kat kat odalar, altlı üstlü divanhâne ve yüksek köşkler olup, İrem bağı gibi bahçesinde Tayyar Mehmed Paşa köşkü, Tekeli Paşa köşkü vardır. Tekeli Paşanınkinin tarihi şudur: «Tâk üzre tâk-ı Tumtırak». Paşa Efendimiz Defterdarzâde Mehmed Paşa Köşkü: Bir hamamı, âb-ı hayat gibi çeşmeleri, dış avlusu etrafında ahır üstünde Karakullukcu odaları var. Saray meydanında her zaman cirit oynanır. Bu sarayın iki kapısı var. Biri divânkapısı ki, şadırvan üzerinde yüksek bir kapıdır. Biri Uğrunkapısıdır ki, her zaman kapalıdır. Şer'iye Mahkemesi Sarayı, Cafer Efendi Sarayı, Küçük Abaza Paşa Sarayı, Kefen İğnesioğlu Sarayı, Hanım Sarayı ve ötekileri...

Mahalleleri: Yetmiş İslâm, yedi de Ermeni mahallesi vardır. Kıptî ve Yahudisi yoktur. Bütün evleri kâgirdir. İki katlısı azdır. Çoğu tek katlıdır. Çünkü kışı şiddetli ve açık havası pek az olduğundan, on bir ay kar yağdığı çok görülmüştür. Bunun için evleri alçak olup, damlarının muşambalı bacaları, evlerinin keçe kaplı kapıları olur.

Hamam gibi ibâdethâneleri vardır. Sözün kısası, ilim tahsil edilecek diyardır. İyi havası çok azdır.

ERZURUM CÂMİLERİ

Hepsi yetmiş yedi mihrabdır. En eskileri Ulu Câmi'dir. Tebriz kapısının iç tarafında, eski usûl, toprak damlı, tek minareli bir câmidir. Akkoyunlu Padişahları tarafından yaptırılmıştır. Eni ve boyu ikiyüz adımdır. Minber ve mihrabı eski tarzdır. İçinde tertipli olarak dizilmiş ikiyüz adet çam direkler üzerinde yine çam kirişler vardır. Kubbe kâgir değildir. Câmiin bir tarafında Revan zahiresi için saklanmış peksimetler var.

Eski Medrese Câmii: Evvelki câmiin doğusuna bitişik, duvar duvaradır. Çifte minarelidir. Bazıları, Akkoyunlu Pâdişahları tarafından yaptırılmıştır, derler. Bazıları da Uzun Hasan tarafından yapıldığını söylerler. Velhâsıl, eski bir mabettir. Nice kere Erzurum kuşatıldığından, atılan toplardan bu câmiin çoğu yerleri yıkılmış, vakıfları da olmadığından harab olup gitmiştir.

Tebriz kapısının iç tarafında emsalsiz bir kapı ve iki yüksek minaresi vardır ki, bu minareler Çin kâsesi ve güneş gibi olup, ışık vurunca insanın gözü kamaşır, ikinci defa bakmak imkânsızdır. Minareleri göklere yükselmiş olduğundan, birçok seyyahlar üzerinde canbazlık ederler. Câmi harab olduğundan, Sultan Dördüncü Murad tamir ettirip içinde balyemez toplar dökmek için bir top imâlâthânesi yaptırmıştı. Hâlen bütün âletleri oradadır. Bu câmi tamir edilse, yer yüzünde eşi bulunmaz bir eser olur. Allah tamirini nasib eyleye...

Lala Mustafa Paşa Câmii: Paşa Sarayı kapısının önündeki yolun karşısında olup, Süleyman Han'ın veziri Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. İstanbul tarzı yüksek kubbeli, her yanı has kurşunla kaplı bir câmidir. Eni ve boyu seksen ayaktır. Mihrabı, minberi, müezzin mahfili, şah güzelidir. İçinde öyle kıymetli avizeler yoktur. Dış sofası vardır amma avlusu dardır. Süleyman Han'ın mimarı merhum Sinan Ağanın eseridir. Değerli bilginlerden, mânâ denizi, her ilimde ikinci Numan, yâni müfessir ve muhaddis Vâni Efendi isminde ünü dünyayı tutmuş, açık lisanlı, anlatışı güzel bir kürsü şeyhi var ki, va'z ve nasihatını bir kere dinleyen, her şeye tövbe edip temizlenir. Yeniçeri İmâm adında hafız bir imâmı var ki, sabah namazında iki ğarp kadar Kur'ân-ı Kerîm okuyunca bütün cemâat kendinden geçer. Bu derece tesirli ve güzel sesi var.

Daha birçok ders hocaları ve bilginleri vardır. Yeniçeri Müezzin isminde Bilâl-i Habeşî benzeri bir müezzini var ki, minarede Davudî bir sesle bir kere «Allahu ekber...» demesi ile büyük küçük herkesin tüyleri ürperip vücudu titrer. İşiten işini gücünü, yemek yiyorsa yemeğini bırakarak câmie gelir. Zâten, Erzurum halkı ibâdete düşkündür.

Cafer Efendi Câmii: Yeni yapılmış, yüksek kubbeli bir câmidir. Yüksek bir minaresi, bir kapısı olan; yeni usûl üzere yapılmış, pencereleri demirli, avlulu, şadırvanlı, ferah bir câmidir. Bütün kubbeleri kurşunla örtülüdür.

Kale içinde eski usûlde inşa edilmiş bir câmi daha vardır ki, cemâatı çoktur.

Erzincan kapısının dışında Paşa Câmii vardır. Kâgir kubbeli, kurşun örtülü, tek minareli garib bir câmidir. Cemâatı azdır.

Tebriz kapısının dışında, hendek kenarında Gürcü Mehmed Paşa Câmii vardır. Bir minareli, toprak örtülü, yaptıranı gibi babayâni bir câmidir. Amma cemâatı çoktur. Bu câmilerden başka, yetmiş mihrâb mescidi vardır. Allaha' hamdolsun, bu şehir günden güne gelişmektedir.

Medreseleri: İlim tahsil etmek için medreseleri, darûlkurrâsı, darûlhadisi, 110 kadar çocuk mektebi vardır. Meşhurları: Lala Paşa mektebi, Cafer Efendi, mektebi ve diğerleridir... Derviş tekkeleri de çoktur.

Çeşmeleri'nin meşhurları çarşı içindeki iki luleli Cennet Pınarı, Erzincan kapısının dışında Deveçeşmesi ve Tebriz kapısı dışında, hendek kenarında Mustafa Paşa Çeşmesi'dir. Soğukçeşmenin tarihi: «Kul fihâ aynûn câriye»dir. Yetmiş kadar da sebilleri vardır.

Hamamları'nın en meşhuru, yeni yapılan Cafer Efendi Hamamıdır. Suyu ve havası güzel, içi aydınlıktır.

Şehrin yetmiş kadar tüccar hanı var. Fakat başka şehirlerin hanları gibi kurşun örtülü değil, toprak örtülüdür.

Bekâr hanları: Onbir kadar bekâr odaları vardır. Gurbetten gelen ilim sahipleri buralarda oturup, çalışarak geçinirler. Başka kapıcıları ve odabaşıları vardır. Her oda bir câmiin vakfıdır.

Çarşısı: Sekizyüz kadar dükkânı vardır. Dört kapılı, kâgir kubbeli mâmûr bir bedestanı var. Saraçhânesi, kazazları, kuyumcuları, terzileri, sipahipazarı ve tahtakalesi süslüdür. Darphânesi, Erzincan kapısı yakınındadır.

Halkının yüz rengi: Ahâlisi Türk, Kürd, Türkmen ve Ermenidir. Gök-Dolak Acemler de var. Sağlam vücutlu, sıhhatine düşkün, orta boylu, zinde, yaşlı ve genç insanları hepsi yiğit ve gürbüz kimselerdir. Çok kuvvetli bünyeye sahiptirler.

Güzelleri: On ilâ yirmi yaş arasındaki çocukları çok güzel olurlar. Ondan sonra gençlik çağına gelip tiz sakallanırlar. Çok kıllı olurlar. Amma hepsi halîm, selim, iyi huylu ve anlayışlı kimselerdir.

Halkın giyinişi: Âyanları çuha, samur ve güzel kumaşlar giyip çalışırlar. Âlimleri ve salihleri yine çuha ferâce ve boğası kaftan giyerler. Aşağı tabaka sanat ehli olup, üzerlerine aba ve kaba boğası hil'at giyip işleri ile uğraşırlar.

Suyu ve Havası: Havası üç ay çok güzeldir. İnsan ebedî hayat bulur. Suyu çok lezizdir. Kadınlara ve ata, suyu çok faydalıdır. Cennet pınarı denilen sudan Temmuzda içen, «Ve Minel-mâ'i küllü şey'in hay» âyetini anlar. Şehir onsekizinci iklim kuşağında, beşinci tabiî iklimdedir. Kışın şiddetinden hububâtı altmış günde yetişip, anbara konulur. Bir kile tohuma karşılık seksen kile verir. Bir kile darısı yüz kile getirir. Yedi çeşit buğdayı olur.

Sanatları ve yiyip içeceklerinin meşhurları: Terzisi ve kuyumcusu son derece usta olurlar. Şirek, Mirek adlı kılıçları dünyaca meşhurdur. Yiyeceklerinden tavuk böreği, çiriş denilen sebzenin böreği, pazarlarındaki has beyaz ve yağlı çöreği, bir kulaç has ekmeği, ketesi, paçası, tenur kebabı, aşkını, herisesi; içeceklerinden viyas şerbeti, abşelesi, avam bozası dünyaca meşhurdurlar.

İmâret ve mesireleri: Cirid meydanı, Pazarbaşı Değirmeni çimenliği, Gümüşlü Künbet meydanı, Umudum köyü, Abdurrahman Gazi tekkesi, Gürcü meydanı mesireleri.

Erzurum'a bağlı yerler: Üç kale kapısının dışında, doğu, batı ve kuzeyde üç binin üzerinde reâya varoşları vardır. Dört taraflarında surları yoktur. Fakat cadde üzerinde türbe kapıları var. Kalenin kıblesinde Tebriz kapısından tâ Erzincan kapısına varıncaya kadar bir kat kale temeline başlanmış, bazı yerleri bir adam boyu toprak üstüne çıkmışsa da tamamlanma imkânı bulunamamıştır. Eğer bunlar tamamlanacak olsa, Erzurum bir kahkaha kalesi olurdu.

Güney varoşu yedi mahalledir. Pazarbaşı mahallesi de dahilinde olup, suları çoktur.

Tebriz Kapısı Varoşu: Bir bayır başındadır. Darağacı mahallesinden, Dülükler mahallesinden tâ Gümüşlü Künbet'e varıncaya kadar süren pek büyük bir varoştur.

Gürcü Kapısı Varoşu: Kalenin kuzey tarafında olup, içinde binlerce ev ve dükkânlar ve hanlar vardır. Hâlâ da imar edilmektedir. Bütün bezirgânlar burada otururlar. Benim kâtibi olduğum gümrük de buradadır. Dört tarafında Arap, Acem, Hind, Hatay, Hıten bezirgânlarının hanları var. İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra en işlek gümrük, bu Erzurum gümrüğüdür. Çünkü tüccarına âdil davranırlar.

Erzincan Kapısı Varoşu: Kalenin doğu tarafında, Dere çeşmesinden tâ Ali Değirmenine kadar süren büyük bir varoştur. Bu varoşlarda ekseriyetle Ermeni reâyası oturduğundan, on üç adet kiliseleri vardır. Âyinleri üzere, bunların ileri gelenleri mavi çuka giyerler. Başlarına peşkir sararlar. Aşağı tabakaları şal kebe giyip, ayaklarına nâzik çarık giyerler. Gayet rençber reâyası vardır. Ermeni kadınları yassı başlı olup, beyaz çarşaf giyerler. İslâm kadınları sivri serenk, diba, altun, gümüş takke giyip, beyaz çarşaf bürünürler. Ayaklarına kadife çakşır, sarı çizme giyerler. Fevkalâde güzel olup, sözleri düzgün, dişleri inci gibidir. Kokulu zülüflerini sarkıtır, âşıkları bin can ile akıdırlar. Havasının güzelliğinden erkekleri uzun ömürlü olup, heybeti gitmiş, kuvveti gitmiş, ömrü yüzde yetmiş musâhabetten kalmış olur.

Erzurum Halkının lisan ve lâlleri: Kelimeleri şu tarzdadır. «Harda idin?» Nerede idin? demektir. Daha bunun gibi şeyler... Fakat bilgince ve düzgün konuşurlar. Mârifet sahipleri, özellikle hattat Ömer Çelebisi meşhurdur. Mârifet sahiplerinin eğlencesi meddah Hamza-i bi-Safâ, kasab Kurt Şebbaz, hayalbaz Kandillioğlu, Diyarbakırlı Yahya, talebesi hânende Veysi Çelebi en meşhur mârifet sahipleridir. Meczublarından Külhânî Ahmed Dede, harıl harıl yanan ateşli külhana girip uyurdu. Siyami Dede, Cellâd elinden birkaç günahsızı kurtarıp, ertesi günü suçluları bularak tahta kılıcı ile vurup öldürmüş. Bu zat bir kolu felçli, külâhlı bir can olup, çeşitli kerâmetleri vardır. Sefer Dede: Erzurum'un kışında çıplak gezerdi.

Gerçi Erzurum şiddetli kış ülkesidir. Fakat muntazam bostanları çok olup kavunu-karpuzu, lahana ve patlıcanı bol olur. «Arazisi geniş, fiatları ucuz» dedikleri yer, tam burasıdır. Erzurum'un toprağı verimlidir. Vilâyeti geniş ve mâmûr, buğday ve diğer mahsûlleri meşhur, yiyecekleri güzel ve beğenilir, ekili yerleri çok, bereketi bol, nimetleri çok, binlerce pınar ve akarsuları olan bir şehirdir. O kadar ucuzluk ki, deve dişi gibi buğdayın beş eşek yükü

bir kuruştur. İki at yemi bir akçedir. Bir eşek yükü arpa iki akçeyedir. Bir okka olan beş dâne has, beyaz ekmek bir akçeyedir. Koyun etinin okkası iki akçeye, sığır eti bir akçeye, bir tavuk bir akçeye, kırk yumurta bir akçeye, bir güvercin palazı bir akçeye, yüz dirhem yağlı katmer çörek bir akçeyedir. Diğer yiyecekleri de bunlara kıyas oluna. Gerçi kışın şiddetinden bağ ve bahçesi yoktur. amma Paşa Sarayı bahçesi, Hacı Murad bağı ve gülistanı, Kefeniğnesi Oğlu güllüğü, Bedros Bağı güllüğü ve daha başka çeşitli gül bağları vardır.

Bu adı geçen bağların katmerli gülleri meşhurdur. Yer yer kış elması, ahlat armudu vardır. Amma başka meyvesi yoktur. Mesirelerinde kavak ve söğüt ağaçları çoktur. Kışı sert olduğundan iki ayda eker, biçer, toplayıp döverler ve derhal anbara koyarlar. Bizim bulunduğumuz senede, temmuz ayında iken bir gök gürültüsü, şimşek, tipi, bora, kar ve yağmur oldu ki, atlarımız boşanarak civar köylere kadar kaçtılar. Beş on gün öyle başıboş gezdiler. Hatta halk arasında şöyle bir darbımesel vardır: Bir dervişe «Kanden gelirsin?» demişler, «Kar rahmetinden gelirim» demiş. «O ne diyorlar?» demişler. «Soğuktan evi zulüm olan Erzurum'dan» demiş. «Orada yaz olduğuna rastladın mı?» demişler, «Vallah, onbir ay yirmi dokuz gün kaldım. Halk hep yaz gelecek dediler. Ben görmedim.» demiş! Bir de bir keresinde kedinin biri, bir damdan diğer bir dama sıçrarken boşlukta donup kalmış. Sekiz aydan sonra Nevruz'da don'u çözülüp miyavlayarak yere düşmüş. Meşhur darbımeseldir.

Amma hakikatte bir adamın eli yaş iken bir demir parçasına yapışsa, derhal donar. Elini demirden koparmak imkânsızdır. Ancak derisi yüzülerek ah vah ile kurtulabilir. Azak ve Kıpçak'ta zemheri geçirdim. Böyle şiddetli kış görmedim. Meyveleri iki konak yerden, İspir, Tortum ve Erzincan'dan gelir. Şeftalisi, kaysısı, üzümü, okkası bir akçeye satılır. Bir araba kavun ve karpuz on akçeye verilir. Hâsılı, yiyecek yönünden benzersiz bir şehirdir. Fakat odunu yoktur. Bütün dağları çıplaktır. Amma Allah'ın hikmetinden olacak, odunu yine de ucuzdur. İki konak yerdeki dağlardan gemi direkleri getirirler. Kırk arşın boyunda olur, kırk akçeye verirler. Paşasının odunu için gümrüğe gelen bütün kervan develeri birer sefer odun getirirler. Bu kanun gereğidir. Ayrıca odun ağası vardır. Bir deve yükü odunu otuz akçeye verirler. Amma yerlilerinin koyun ve sığırları çok olduğundan, fakirleri sığır tezeği yakarlar. Fukara reâyasının bütün ocakları evlerinin ortasındadır. Dört taraflarında hay-

vanlar durur. Evleri hamam gibi olur. Tandırlarında beriseleri ve ekmekleri pişer...

Eğerli Dağı: Erzurum'un güneyinde yarım saat uzaklıkta bu yüksek dağ olup, adına Eğerli dağ derler. Çünkü zirvesi iki çataldır. Hınıs ve Malazgird kalesine, Bingöl yaylasına oradan gidilir. Bu dağdaki ilâç yapılan bitkilerin ve Tutya çiçeğinin kokusundan insanın dimağı sarhoş olur. Yerbası, Esfen, Sütlüce, Kaji, Tere, Râvend, Cedvar, Yebrüssanem, Sahtere ve binlerce çeşit diğer devâlar bu dağda vardır. Nice göz tabibleri burada tutya toplayıp, kırk senelik gözüne mil çekilmiş, mahvolmuş kimseleri aydınlığa kavuştururlar. Sünbül ve Müşk-i Rûmisi de vardır. Lâlesi, zerini, şakayık ve tirfili, sakızı ve nanesi meşhur olup, özel kokusu insana can verir.

Belam oğlu Bâur'un Hikâyesi: Bir gün bu dağın eteğinde cirit oynarken attan tekerlendim. At da başını alıp «Kandesin Eğerli dağ?» diye kaçtı. Hemen can başıma çıkıp diğer bir ata binerek birkaç hizmetçimle arkasına düştüm. Tâ dağın tepesinde atı tutup bindim. O yerde uzun bir mezar gördüm. «Allah bilir, bir ulu türbedir» diyerek rûhu için Fâtiha okudum. Yaya olarak adımladım. Boyu seksen adım geldi. Baş ve ayak uçlarında birer uzun sütun dikilmiş. Bu mezarı tetkikle meşgul iken, ortalığı kötü bir koku kapladı. Herkesi sersem ettiğinden, ben ve adamlarım burunlarımızı tıkadık. Mezara bir baktım ki ne göreyim? Toprak tencerede bulgur kaynar gibi fıkır fıkır bir şey kaynıyor: Zift ve katranlı bir toprak... Buna çok şaştık. Yine atlarımıza binip, güneş batarken Tebriz kapısından içeri girdik. Güneş battıktan sonra paşanın huzuruna vardığımızda, «Şükür sağlığa! Hele atını bütün takımıyla hazır buldun mu?» buyurdular. «Evet, buldum, Eğerli dağında velilerden birinin uzun bir mezarını ziyaret ettim» diyerek, mezarı gördüğüm gibi anlattım. Eser sahiplerinden Erzurumlu Cafer Efendi isimli zat da orada idi. Söze başlayarak: «Sakın, Evliya Çelebi! O mezarı bir daha ziyâret etme. Hz. Müsâ'nın bedduâsı ile imansız gitmiştir ki, ona Bâur oğlu Bel'am derler. Yüzlerce yıl yaşamış, Hz. Mûsâ'dan sonra içinin ateşinden Mısır'ı terk ederek bu dağa yerleşmiş. Hâlâ mezarı yaz kış leş gibi kokar. Toprağı bile cehennem azabı çekip kaynar...» buyurdu. Hayret içinde kaldım.

BÜYÜK VELİLERİN TÜRBELERİ

Kerâmetler kılavuzu, makamlar âyinesi, tarikat sırlarının hazinedarı, hakikat nurları nazırı Şeyh Ebû İshak Kâzunî:

Mübârek isimleri İbrahimdir. Künyeleri Ebu İshak'tır Kâzunî şehrinde doğmuştur. Atası, Şehriyar idi. İslâm ile şereflenince, Ebu İshak'ın annesi hâmile kalmış. Üçyüz elli iki Ramazanında dünyaya gözlerini açmıştır. Günden güne sofiye mesleğinde yükselerek kutuplar kutbu olmuştur.

Genel bir seyahâte çıkarak Bursa ve Edirne'de makam edinmiş, oradan yine Erzurum'a gelip, Tebriz kapısının iç tarafında bir büyük kuleyi ebedî yurt edinmiştir. Bir ak sakallı fakat kadın türbedârı vardır ki, hikâyesi birinci ciltte anlatılmıştır.

Yine bu kubbe içinde Revan'da yedi ay mahsur kalan Şehid Murtaza Paşa, Ebu İshak Sultan'ın ayak ucunda gömülüdür. Dişlenk Paşanın katlettiği Abaza Paşa da orada gömülüdür.

Ulu Câmi imâmı Aziz Efendi, Ulu Câmi imâmı Zeyni Efendi adlı zatların da ayrıca türbeleri vardır. Paşa sarayı karşısında, bir sivri künbed içinde Sultan Kasım bin Sultan Mahmud Gaznevî, yanında kızkardeşi Firûze Hanım, ona yakın Lâli Paşa, Külhâni Ahmed Dede gömülüdürler. Erzincan kapısı dışında, Dere çeşmesi üstünde, merhum Şehîd Canbolatzâde Mustafa Paşa'nın mezarı vardır. Allah rahmet eyleye. Babamın ve benim velînimetimiz idi.

Eğerli dağı dibinde Hz. Abdurrahman Gazî, dünyayı seyreden yüksek bir tekkede gömülüdür. Hindi Baba Sultan da orada yatar. Tebriz kapısında «Gümüşlü Künbet» adında yüksek ve sanatlı bir kubbe vardır. Eskiden baştan başa gümüşle kaplı imiş. Sultan Mahmud Gaznevî'nin mezarı buradadır. Sandukasının taşında sadece Sultan Mahmud yazılı, «Gaznevî» yok. Daha çok türbeler var. Fakat meşhurları bunlardır. Allah hepsine rahmet eyleye.

***

ERZURUM EYÂLETİ KÜRDİSTANINDA SUŞİK KALESİ ÜZERİNE OLAN SEFERİMİZ

ASRAD (?) nehrinin güney tarafındaki dağlar içinde olan Suşik kalesi beyinin isyan edip, sulha aykırı olarak Acem'in Revan kalesi nahiyesinden bazı yerleri yağma ettiği Revan Hanı Ali Han oğlu Genç Ali Han tarafından mektup ve elçilerle bildiril-

mişti. Zulme ait yazılanlar okunarak, bütün divan üyeleri aralarında konuştular. Sefere karar verildi. Her kalede bulunan askerin yarısı emirlerle sefere davet edildi. Sancak sancak kapıcıbaşıları gidip, asker günden güne toparlanmaya başladı. Gümüşlü Kunbet sahrasına çadır ve ağırlıklariyle yerleştiler. Yüksek vekarlı paşa dahi yetmiş bayrak seban ve sarıcası, dört bin askeri ile adı geçen sahraya renkli çadırını dikti. Mirmiranlar da etrafına çadır kurdular. Ketenci Ömer Paşazâde Mehmed Paşa, kardeşi Irak'tan azledilen Bâki Paşa, Köseağaç Paşa, Gürcü Deli Dilâver Paşa, Pâye ile Erzurum defterdarı olan Osman Paşa, henüz çeşniğinlik ile has haremden çıkmış sert, yiğit İspir mirlivası ve Tortum paşası Gazi Seydi Ahmed Paşa ve öteki mirmiran, pâdişâh kanunu üzere geleneksel şekilde dizilip, hepsi yetmiş altı bin asker oldu. Acem elçileri bu deniz gibi askeri görünce, Şuşik beyinden şikâyetçi olduklarına pişman oldular. Belki Revan'ı kuşatır korkusuna düştüler.

Sonra ayın yirmisinde, Alaca Atlı Hasan Ağa isimli kapıcıbaşı bin kişilik silâhlı askeri ile konakcı olup, tuğ ve otağı götürdü. Seydi Ahmed Paşa çarhacı, Bâki Paşa ardcı tayin olundu. Ertesi gün bahtiyar Paşa Gümüşlü Künbet kazasında İslâm askeri ile, düşmana gözdağı olsun diye, öyle büyük bir alay yaptı ki, dört çevrede bulunan Kızılbaşların gözleri kamaştı.

Grup grup hareketle, dört saatte Deveboynu denilen yere varılarak konaklandı. Değeri yüksek Paşa, otağında durup bütün kumandan ve mirmiranlara büyük ziyâfet verdi. Herkes çadırına çekildi. Burası bitki ve tirfil yoncası bol olan bir çayırlıktır. Bu otları yiyen atlarımız taze can buldular. Burası, Pasin ovasının başlangıcıdır. Amma kışın burada minare boyu kar, çığ ve tipi içinde nice kervan helâk olur. Hattâ Tabanıyassı Mehmed Paşa bu Deveboynu karını aşamayıp kervana yardım edemediği için, o güzel kale Kızılbaş eline geçmiştir. Böyle bir aman Deveboynu'dur. Buradan doğuya hareketle, üç saatte Cafer Efendi köyüne geldik. Burada, Cafer Efendi bize büyük bir ziyafet çekti. Paşaya bir at, üç köle, üç kese hediye verdi. Üçyüz evli mâmûr bir köydür. Oradan yine doğuya yol alarak Pasin sahrası içinden yürüyüp, beş saatte Hasanâbad kalesine geldik.

Hasanâbad kalesi (Hasankale): Azerbaycan hâkimi Uzun Hasan, bunu Fatih'in korkusundan yeniden yaptırmıştır. Onun için Hasankale adı ile meşhurdur. Pasin safrasına göğüs verip, göklere baş uzatmış yüksek bir kaledir. Burası sonradan zorla kuşatılarak Pasin san-

cağı beyinin merkezidir. Beyinin hası, Kanuni Sultan Süleyman kanunu gereğince 12400 akçedir. Altı zaimi, 224 tüccarı vardır. Alaybeyisi, çeribaşısı, yüzbaşısı vardır. Savaş sırasında cebelileri ile 1500 askeri olur. Bu kaledeki askerin yarısı da Paşa fermanı ile yardıma geldiler.

Allah'ın büyüklüğü, muhterem Paşa bu kalenin altında durduğu vakit, kaleden bir yaylım tüfenk, bir yaylım top ve öteki savaş silâhları atıldı ki, yer gök tir tir titredi. Hasan Kalesi, Semender gibi Nemrud ateşi içinde kaldı. Acem elçisi bu hâli görünce soluğu kesildi.

Burada tedbirli Paşa kale dizdarına buyrultu ve iç mehteri gönderip, kalenin acele donatılmasını, bütün askerin silâhlanarak duvarlarda hazır beklemesini, kaleyi görmeye geldiği vakit cebhâneyi süsleyip, bir kere Gülbank-ı Muhammedi çekilerek top ve tüfenk şenliği yapılmasını emretti.

İkindiden sonra Paşa, Acem elçisi ile Pasin beyinin ziyâretine giderken, kaleden «Allah, Allah» nidaları ile top ve tüfenk sesleri göklere yükseldi. Elçi parmağı ağzında kalıp, «Hey Kayser-i zemin şahı! Acaib kale Hasanâbad'a maliksin» dedi. Sonra kaleye girince, Ilıca kapısının iç tarafında iki kapı arasında başı zırhlı, çeşitli altın külah, âletler ve silâh ile süslü bütün kullar, caddenin sağ ve solunda sıra sıra tâ iç kaleye varıncaya kadar selâma durdular. Kale içinde Cuma namazı kılıp dışarı çıktıklarında, kalenin bütün burç ve duvarları flandıra ve bayraklarla süslenmişti. Paşa iç kaleye çıkıp, kırk dört karış boyundaki Sultan Süleyman toplarını attırarak güllelerini tâ Çoban köprüsüne yetiştirdi. Sonra yemek yenildi. Beyine, dizdarına birer hil'at ihsan olundu. Paşa yine alay ile çadırına döndü.

Sonra yüzelli akçelik kadısı, yeniçeri serdarı, sipahi kethüdası, müfti ve nakibül eşrâfı ve öteki âyanı paşaya gelip yer öptüler.

Hasankale'nin yapısı: Pasin safrasının kuzey tarafında, bir dağın eteğinde, göklere yükselmiş yalçın kaya üzerine bina edilmiş bir iç kalesi vardır ki, doğu tarafındaki Ilıca'dan aşağı bakmaya insanın yüreği dayanmaz. Sahraya göğüs vermiş, heybetli, samanyoluna benzer kayalık bir kaledir. İçinde dizdar, imâm ve müezzinden başka kimse bulunmaz. Buraya at, eşek çıkmaz. Revan Fâtihi Dördüncü Murad Han için faydalı, küçük ve cihanı seyreder bir köşkü vardır. Melek Ahmed Paşa Efendimiz Revan'a giderken bu köşkte silâhdar nişancı oldu ki, Koca nişancı adı ile şöhret bulmuştu. Bir gece mum kıvılcımından Murad Hanın üzerindeki yorgan yandığı için azlolundu.

Bu iç kalenin çevresi bin adımdır. Hendeği yoktur. Batıya bakan bir demir kapısı var. İç kalenin kuzey tarafında avlusu var. Ondan aşağı varoş ile kale arasındaki bağı alçaktır. Fakat iki katlı büyük bir kaledir. Çevresi altı bin adımdır. Dört köşeden uzunca, taştan yapılmış güzel bir kaledir ki, beyaz kuğu gibi görünür. Duvarları on sekiz arşın boyundadır. Fakat iki duvardır. Üç tarafındaki hendeği çok alçaktır amma, düşmandan asla korkusu yoktur. Çünkü alçak ve sulu toprak olduğundan, düşman bu toprakta sipere giremez. Bir zirâ' kazılsa su çıkar. Batak ve çıtak yerdir.

Erzurum kapısı batıya bakan, demir kanatlı, büyük bir kapıdır. Doğuda Ilıca kapısı ile Uğrun kapısı kapalı durur. Yediyüz askeri, dizdarı, mükellef cebhânesi, altmış parça büyük-küçük topları vardır. Meşhur Abaza Paşa hile ile ansızın bu kaleyi alıp, isyan etmişti. Kıble tarafı Pasin sahrasıdır ki, uzunluğu yedi konaktır. Kale içinde beşyüz doksan kadar toprak örtülü, kâgir kış evleri vardır. Kale dokuz mahalle ve dokuz mihrabdır.

Câmilerinin en mükellefi Süleyman Han Câmii'dir. Bir minareli, toprak örtülü, eski usûl, alçak bir câmidir. Şehrin küçük bir çarşısı var. Bedestanı ve başkaca imâreti yok. Altı çocuk mektebi, bir han ve hamamı var. Fakat hamamı çoğu zaman kapalıdır. Halkının hepsi yiğit, işe yarar, sanatkâr ve fakir görünüşlü garip dostu adamlardır. Su ve havasının güzelliğinden, halk arasında zeki kimseleri vardır. Özellikle, şairler sultanı Nef'î bu güzel kokulu toprakta doğmuş. Nef'îden ise nice kimseler menfaat görüp bilgilerini artırmışlardır.

Bu kale ve etrafında bağ ve bahçe olmaz. Kışı çok şiddetlidir. Amma hububâtı çoktur. Fakat balı ve ekmeği deliçedir. Hattâ ben, kale ağasının evinde ekmekle bal yemiştim. Yarım saat sonra dünya başıma dar geldi. Kendimi kaleden aşağı atacaktım.

Ilıcaları: Bu aşağı bağlantının kıble tarafındaki duvarların önünde yedi adet ılıca vardır. Suları ılıktır. Küçük kubbeli ılıcalardır. Sekiz tane de üstü açık kaynar ılıcası vardır. Herbiri bir çeşit hayvana faydalıdır. Yâni evcil bir hayvan bir hastalığa yakalandığı vakit burada yıkasalar, hayvan iyileşir. Bu ılıcaların sularını develer ile götürüp, uyuz ve cüzzam hastalarına içirirler. İyileşir. Meşhur ılıcalardır. Bu şehri de seyrettikten sonra, yine doğu tarafa giderek üç saatte Sefer Ağa köyüne geldik. Burası yüz evli bir zeâmet köydür. Oradan yine doğuya devamla üç saat yol alıp, Çoban Köprüsü isimli yere geldik. Burada köprünün Hasankale tarafında durularak asker karşıya geçirildi.

Çoban Köprüsü: Bunu Çobanoğullarından bir Melik yaptırdığı için, Çoban Köprüsü derler. Aras nehri üzerinde gök kuşağına benzer bir görünüşü vardır. Aras nehri Bingöl yaylasından çıkıp, doğuya doğru akarak Malazgirt'in altından geçer. Sonra Ertef ve Hınıs kaleleri önünden geçerek Halkalı köprüsünden geçer. Yüzlerce köyü suladıktan sonra bu Çoban Köprüsüne ulaşır. Kervan kale altında Kür nehrine ve o yoldan Hazar denizine dökülür. Bu nehir de sert akan bir sudur. Bingöl yaylasının karı eriyince, derya gibi coşup taşar.

Üç günde bütün askeri bu Çoban köprüsünden geçirip, Paşa da alayı ile geçti. Oradan yedi saatte Büyük Ertef köyüne geldik. Hınıs sancağı toprağında, yüzelli evli Ermeni köyü olan Ertef altında duruldu. Buradan yine doğuya hareketle sekiz saatte Kuzulu Baba köyüne gelindi ki, sultan orada gömülüdür. Burası Hınıs hudutları içindedir. Oradan altı saatte Hınıs kalesine geldik.

Hınıs kalesi: Azerbaycan hükümdarlarından Uzun Hasan'ın amcası Şah Şapur tarafından yaptırılmıştır. Sonraları Kürtler itâat ederek, kalenin anahtarlarını Süleyman Şah'a teslim etmişlerdir. Hâlen Erzurum eyâletinde sancak beyinin merkezidir. Beyinin, pâdişâh tarafından hası 484 bin akçedir. Livâsında iki zeâmet, 425 timar vardır. Kanun gereğince cebelileriyle iki bin asker olup geldiler ve orduda çadırlarına yerleştiler. Hepsi Mahmudî Kürtleridir. Yüz elli akçelik kazadır. Kale ağası ve kale neferleri vardır. Fakat Serdarı, kethüdâ yeri, müftüsü, eşrâfı falan yoktur. Amma levent sipâhisi pek çoktur.

Kalenin yapısı: Erzurum'un üç konak güneyindedir. Amma Altın Halkalı köprüsünden daha kestirme gidilir. Bu Hınıs duvarı, yüksek bir tepedeki yalçın kaya üzerinde, dört köşe, sağlam bir kaledir. Sonsuz bir sahranın tam ortasında, havaleli, çukur bir yerde yapılmıştır. Her yönü göklere yükselen yalçın kayalardır. Kalenin doğu tarafında, içerde bir tatlı su var. Kalenin aşağı tarafında duvar dibinde, ustası bir demir kafes yapmış. Adı geçen su ona girip, oradan dışarıdaki nice bostanlara taksim olunup bunları sular. Amma, demir kafesten sudan başka bir şey geçemez. Kalenin kapısı bu suyun çıktığı yere yakındır. Bu kalenin içinde bin ikiyüz hâne Kürt oturur. Yedi tane mâbedi vardır. Bir hanı ve hamamı, küçük çarşısı da var. Binalar, baştan başa toprak örtülüdür. Kiremitli bina yoktur. Halkı sayısız koyun ve keçilere sahiptir. Halk şehrin batısındaki Bingöl yaylasına çıkıp hava alır.

Burada Malazgirt kalesinin beyi Erzurum sancağı mirlivâsı olduğundan, üç bin silâhlı ve mükemmel Mahmudî askeriyle gelip hil'at giyerek, başına çelengi soktu. O gün, vezir fermanı ile askere öncü tâyin edildi. Çarhacı Bâki Paşa ve artçı Seydi Ahmed Paşa elli üç bin askere kumandan olup, on iki şahî darbezen, iki kolombone topları ihsan olundu. Duâ ve sena ederek, Hınıs kalesinden Şuşik kalesine doğru gittiler. Paşa Efendimiz on bin kadar askerle Hınıs sahrasında kaldı. Oradan bütün askerle doğu yönüne hareketle s rp kayalı dağlar içine girip, uçurum yerleri altı saattte geçerek Hasik köyüne geldik. İkiyüz evli Kürt köyüdür. Oradan ben, ikiyüz yiğit atlı ile dokuz saatte Ziyaüddin kalesine geldim. Azerbaycan hükümdarı Ziyaüddin'in yapısı olup, Azerbaycan toprağında sağlam bir kaledir. Erzurum'un Hınıs sancağı sınırıdır. Kale ağası ve neferleri vardır. Revan fethinde halkı itaat edip, anahtarları pâdişaha verdiler. Vergilerden affedilmişlerdir. Serdarı falan yok. Bir câmii, altıyüz kadar toprak örtülü alçak evleri var. Bir hanı, bir hamamı ve kırk elli dükkânı var. Kayalık ve Kürtlerle meskun olduğundan o kadar mâmûr değildir. Amma halkı çok cesur ve yiğit erlerdir.

Görülmeye değer ılıca: Aras nehri ile Van gölü arasında görülmeye değer bir ılıcadır. Ziyaüddin kalesine yakındır. Bu ılıca beş altı yerden kaynamakta olup, birbirine onar, onbeşer adım uzak kubbelerdir. Kimisi buz parçası gibi soğuk, kimisi de kaynamış su kadar sıcak... Bunun gibi diğerleri de hep bu tertip üzeredir. Biri kaynar derecede sıcak, öteki buz gibi soğuk... Allah'ın acaib bir kaynağıdır.

Buradan da vezire ferman gereğince kale kullarının yarısını alıp batı yönüne doğru dağlar, taşlar aşıp, dokuz saatte Arnik kalesine geldik. Bu da Ziyaüddin tarafından yaptırılmış olup, Süleyman Han'a boyun eğmiştir. Bir yalçın kaya üzerinde göklere yükselmiş, dört köşe, renkli bir kaledir. Buradan da ileri giderek Şuşik kalesine ulaştık. Şuşik, Kürtlerce kalenin bulunduğu dağın ardıdır. Kale, Sultan Hasanoğlu Ziyaüddin tarafından yaptırılmıştır. Göklere yükselmiş yalçın bir kayanın tâ tepesinde, dört köşe, küçük bir kaledir. Kalabalık bir ordu ile, kalenin dibinden bir top menzili uzakta ordugâh kuruldu. Hemen o saat kale kuşatıldı. Aşağıda ve yukarıda, Müslüman gaziler siperlere girip tüfenk atmaya başladılar. Hemen kaleden bir yaylım top ve bir yaylım tüfenkle karşılık verildi.

Yetmiş kişi bir anda şehitlik şerbetini içtiler. Derhal Serdar Seydi Ahmed Paşa bütün kuvveti pazuya verip, yüzlerce iş eri olan

beylerbeyi ve diğer beyleri tatlı dil, askeri de hediye ile kendine bağlayarak, bizzat etekleri sıvayıp, dört uzun menzilli şahi topu kalenin doğusundaki yüksek ve uzak bir yere yerleştirdi. Siperler arkasından kale içine bir yaylım top atınca, Allah'ın emri ile Şuşik beyinin amcası oğlu Çendedan Şüca' Bey'e top güllesi isabet ederek o anda öldü. Kalede bir velveledir koptu. Dört taraftan gaziler kalenin açılan gediklerinden örümcek gibi ip canbazlığı ederek tırmanmaya başladılar.

Neticede bir gün bir gece büyük bir savaş olup, ertesi gün kale duvarlarına teslim bayrakları çekildi. Bütün Kürtler «El aman, ey yiğit Osmanlı askerleri!» diye feryada başladılar. Serdar Seydi Ahmed Paşa bölükbaşısı, Paşanın Alaca Atlı Hasan Ağası ile kale kapısına varıp, kaleden dışarı yedi tane namlı Kürt beyleri rehin çıktılar. «Bu gece beyimiz Mustafa Bey, kaleden hile kemendi ile inip, Acem'e kaçtı.» dediler. Derhal Seydi Ahmed Paşa bu yalan söze inanmayıp, «Tez beyinizi bulun. Yoksa sizin yedinizi de kelle paça eder, Hınıs altında bulunan Erzurum valisi vezir Mehmed Paşa'ya gönderirim.» diye bu yedi adamı bağladı. Sonra kaleye ansızın yediyüz adam sokup, Şuşik beyinin sarayındaki bütün malları ele geçirdi. Kürt eşkiyâsını dışarı sürüp, bütün silâh ve mühimmatlarını aldı. Hâsılı, kaleyi tamamen fethedip efendimiz Mehmed Paşa'ya müjdeci gönderdi.

O gün kalede gülbang-ı Muhammedî okunup, içine iki bin tüfenkli asker kondu. Büyük top ve tüfenk şenlikleri yapıldı. Tâ Acem sınırına kadar, Şuşik beyinin ili ve vilâyeti yağmalandı. Yüzbinlerce koyun, sığır, at ve katır ganimet olarak alındı. Şuşik beyinin yakalanması için de vilâyete adamlar gitti. Bir gün bir casusla döndüklerinde, bunu Serdar Ahmed Paşa cellâda teslim ettirdi. Amansız cellâd kellesini bedenden uçuracağı zaman ayağa kalkıp: «Ey Demirayak Paşa! Halime merhamet et. Gelin bir danışığım vardır, diyem» demesi üzerine cellâd aman verdi. O da «Vallah, billah, Şuşik beyi Mekû kalesine gelip Acem Hanı'na car düştü. Şimdi kalesinde mahpustur» dedi. Derhal Baki Paşa, Keteğaç Paşa, Deli Dilaver Paşa, Malazgirt Beyi Mehmed Bey ile üç bin askerin hepsi, Mekû kalesindeki Şuşik beyini aramak için yola çıktılar.

Önce Menval Deresi kenarından doğuya sekiz saat dağ taş aşarak, Kumbet Tahmurs köyüne geldik. Acem Hanlarından Tahmurs Han, Cağaloğlu cenginde ölüp, burada bir kubbe içinde gömülmüştür. İkiyüz evli köydür. Acem'e ve Şuşikliye haraç verirler. Oradan

yine doğuya yedi saat ormanlık içinde yol alıp, Şahgediği'ni aşdık. Üç saat kadar da bir lâle sahrası içinde gidip, Mekü kalesine geldik.

Mekü kalesi: Binasından eser yoksa da Nuşirvan tarafından yaptırıldığı söylenir. Kürtler Süleyman Han'a tabi oldukları zaman, burası da Mahmudî beyine verilmişti. Fakat bir hile ile istilâ edip, Mahmudî beylerinden Malazgirt beyi idaresi altına aldı. Sonra burayı Bağdad fâtihi Dördüncü Murad'ın sadrâzamı Kara Mustafa Paşa fethetti. Oradan Bağdad'ın Derne ve Bertenek taraflarına hud[illegible] kesmeye gittiğinde, efendimiz Melek Ahmed Paşa —ki, henüz Diyarbakır valisi idi— da birlikte gitmiştir.

Osmanlı hududunun tayin edilerek sulh yapılması için, Şehrizon toprağındaki Ahmed kalesi Osmanlılar tarafından harab edildi. Acem de Van hududunda Kotur kalesini yıktı. Sonra Revan yakınındaki bu Mekû kalesini Osmanlılar yıkıp, beyini Malazgirt'e koydular. Sonra Acem de bu Şuşik beyinin yokluğunu fırsat bilip bu Mekû kalesine bir gecede kale ağasını koyup, kuvvetli bir kale haline getirmiştir.

Kalenin yapısı: Nehir kıyısında, dibi ince, yukarısı büyük sahradır. Sanki mantar yahut zencif otçusu mermeri gibi ince belli, göklere uzanmış, herbir taraftan alınması güç, havalesiz, emsalsiz bir kaledir. Aşağı kayalara ağaç köprü ile geçilir. Bir kapısı var. Oradan içeri, minare yolu gibi, kayadan kesmeli yokuşdan yukarı çıkılır. İçinde yediyüz kadar evleri var. Amma o kadar mâmûr değil. Eğer mâmûr edilirse, Kahkaha kalesi gibi emsalsiz bir kale olur. Revan Hanlığı idaresinde sultanlık olup, içine iki bin mazenderâni silâhlı asker koymuşlar. Her gece nehir üzerindeki köprüyü kaldırırlar. Kale ada gibi kalır. Kalenin tâ tepesinden yüz kulaçlı ip dolapları ile yukarı su çekip, ihtiyaçlarını giderirler. Bu kalenin hanı, bin kadar diz çöken asker ile aşağı serdarımıza inip, büyük bir ziyafet çekti. Yemekten sonra serdarımız Bakî Paşa, Şuşik beyini Allah amanı ile istedi. O da «Bütün askerinle kefil ol... Bana zarar gelmeyeceğine...» deyip, paşa da «Allah vekildir» diyerek yemin etti. Beyi kaleden alıp, bir günde kendi kalesine götürdü. Seydi Ahmed Paşa'ya teslim etti. O dahi yedinci günde Hınıs kalesine gelip, Erzurum Valisi Mehmed Paşa efendimize verdi. Bütün beylerbeyleri ve beyler, iş erleri, Avnikli Ahmed Ağa ve ötekileri rica edip, ölümden kurtararak salıverdiler. Kalesi de Malazgirt beyi Mehmed Beye verildi. Bütün gaziler ile salimen, ganimet ve zafer kazanmış olarak Erzurum'a yollandık.

O gün yedi saat giderek, Ilıcalar köyünde konaklandı. Burası Aras nehri kıyısında, Bayezid kalesi idaresinde üç yüz evli Ermeni ve Müslüman köyüdür. Burada Efendimiz; Revan hanı elçisi Kasım Han'a, Tebriz elçisi Seyf Ali Han'a büyük ziyâfetler çekerek, ellerine muhabbet mektupları verdi. Herbirine ikişer çıplak küheylan at, birer mercan tesbih, ok ve yay ve daha nice çeşitli Ceneviz ve Venedik hâreleri ihsan edildi ve hepsine hitaben: «Biz Osmanlılar sulha aykırı işi doğru görmeyerek, Şuşik beyi Mustafa beyin ilini, vilâyetini yağma ettirip kaleyi diğerine ihsan ettik. İşte siz, yani Revan hanı karındaşımız ondan şikâyet ettiniz. Mekü kalesine koyduğunuz askeri çıkarıp anlaşma gereğince kaleyi yıktınız. Ve illâ ben, şimdi tuğra çekmeye yetkili büyük serdarım. Kalabalık asker çıkarıp, bütün Revan ve Nehcivan illerini yağma ettiririm.» deyince, elçiler yerlere kapanıp: «Baş ve göz üzerine» dediler. Bunun üzerine herbirine Acem işi samur kürkler giydirildi. Kilerci Veli Ağa, elçi Kasım Han ile Revan tarafına gitti. Alacaatlı Hasan Ağa elçi Taki Han ile Nehcivan'a yollandı. Ben dahi gümrük kâtibi olduğumdan, gümrüğe tüccar gelmesi için elime nâmeler verildi. Tebriz Hanına mücevher süslü bir at, yelkenden çullu diğer bir küheylan at, latif sultanî desti mallar, bir inci tesbih, bir çift ok muhafazası verilerek Tebriz Hanı elçisi Seyf Ali Hana teslim olundu. Ben de yanına verildim. Paşa efendimiz de, «Evliyam size Allah emâneti olsun!» diye, elçiye hatırımızı hoş etmesini tavsiye etti. Sonra, «Bu tarafa gümrüğümüze kervanlar gönderesiniz» diye, Hana rica mektupları yazıldı. Bunlar da bana teslim edilerek, bir kere yol harçlığı, bir kat elbise, yanımdaki onbir hizmetçimden başka her ocaktan beşer-onar adam beraberime verildi. Hepimiz kırk beş nefer olduk. Paşa efendimizle usul olduğu üzere vedalaşıp, Allah'a güvenerek, Revan ve Nehcivan tarafına yola koyulduk.

ARAS NEHRİ KENARINDAN KALKARAK ACEMİSTAN'DA REVAN VE NEHCİVAN TARAFINA GİDİŞİMİZ

Önce Aras nehri boyunca o gün yedi saat ilerleyerek Yaylacık köyüne geldik. Burası Avnik kalesi toprağında yarısı Ermeni, yarısı İslâm bir köydür. İslâmları Bahmudî Kürtleridir. Bir câmii var. Buradan yine doğuya doğru gidip, Aras nehri kıyısını takibederek Baruthâne konağına geldik. Burası Şuşik kalesi toprağında, bir dere kenarında üç yüz evli, verimli ve otlak bir köy olup, toprağında

küherçile çıkar. Onun için Baruthâne derler. Mâmur köydür. Buradan yine doğuya onüç saat giderek Döşükaba Kenti konağına geldik. Harab olmuştur. Avah Deresi adlı şirin bir suyun kıyısında bir çimenzar üzerine çadır ve yüklerimizle yerleşip, beyce safalar yaptık. Buradan da hareketle doğu tarafına onüç saat yol alarak Çaplagorte konağına geldik. Mâmür köydür. Halkının hepsi Şuşik kürtleridir. Şuşik kalesi de sol tarafımızda sarı kayalar üzerinde görünüyordu. Bize «Safa geldiniz» makamında yedi selâm topu atıp, yiyecek ve içecekten beyleri birçok hediyeler getirdi. Burada Revan Hanı elçisi dahi bizim elçi ile Nehcivan Hanı elçisinin yanında, sağ taraftaki dağlar içinden Nehcivan yoluna yollandık. Doğu tarafından nice yayla, dağ, bağ aşıp, onüç saatte Acem ülkesinin ilk kalesi lan Karşı Kalesi'ne ulaştık.

Karşı Kalesi: Timur Hanın oğlu Şahruh Mirza tarafından yaptırılmıştır. Sonra, Azerbaycan sultanı Uzun Hasan Hanın idaresi altına girmiştir. Hâlâ Revan toprağında olup, Azerbaycan şehirlerindendir. Kalesi bir tepe üzerinde göklere yükselmiş, şahin ve kartal yuvası gibi yüksektir. Dört köşe şeklinde, kayadan yapılmış ferahlık bir kaledir. İçinde bin askeri vardır. Neferlerinin başı bizimle birlik olan elçilere hediyeler getirince, kaleden yetmiş seksen pare top attırıp şenlik ettirdi. Amma top sesinden sağ, sol ve etrafımız gök gibi gürledi. Biz de kalenin altında çadırlarımızı kurduk, sonra yavaş yavaş yürüyerek aşağı tarafları seyrettik.

Şehir o kadar mâmur değil. Amma şehir eskiden büyük ve sağlam kale imiş. Sonra 1043 senesinde Sultan Dördüncü Murad Revan seferine giderken Erzurum, Ahıska, Kars ve Van askerleri burayı yağma ederek harap ettiler ki, gerekli bir hareketti. Bu güne kadar o harap şekliyle kalmıştır. Yedi kadar minareli câmii, küçük çarşısı var. Lâkin bağı, bahçesi yok. Şehir «Karşi» nehri kenarında kurulu olduğundan, hava ve suyu güzeldir. Yeri münbit olduğundan çok pirinç olur. Bu nehir de Sakün dağından çıkıp, Aras'a karışır. Kale ağası, elçi ile beni ziyafete çağırdı. Atlarımızla kaleye yarım saatte zorla çıkabildik. Oradan baktığımızda, bütün arazi bukalemun gibi nakışlı görünüyordu. Hemen Şahin Dizçöken ağası, başındaki tacı çeşit çeşit otlarla süsleyip, yanımıza geldi. Selâm verdikten sonra:

«Hey kurban! Tü hayr mukaddem. Yüz basa basa, göz basa basa safa geldiniz.» diye bizi her yeri gören konağına davet etti. Güzel misafirperverlik edip, muhabbet meydanına sofra yerine birkaç Kalemkâri ve Destehan geldi. On bir çeşit pilâvdan Avşek pilâv, kükü

pilâv, muzaffer pilâv, öd pilâv, şele pilâv, hoş gilâr, Çilâr pilâv, muanbeş pilâv, sarımsaklı pilâv, köse pilâv, düzen pilav, düzen büryan sebze, nemekdan, mastaba çorbası ve güzel heriselerden yiyip içerek, can sohbetleri ettik. Ziyafetten sonra elçiye, bana, Alacaatlı Hasan Ağaya güzel vaşak postları hediye etti. Oradan aşağıdaki çadırımıza geldik. Arkamızdan elli kadar koyun, bin kadar beyaz ekmek, yedi sekiz katır yükü meyve ve şele şerbetleri gönderdi. O gece büyük bayram edip iki gün daha burada kalarak, Karşi nehrinin kenarındaki yüksek köşkleri seyrettik. Amma çok güzel, mevzun minareli, emsalsiz bir camii vardır. Ona yakın Taceddin Münşi hamamı, yedi kadar da misafir sarayı var. Su ve havasının hoşluğundan, güzellerinin doğuştan sürmeli olan gazele benzeyen gözleri baktıkça âşıkların canına safa verir.

Ertesi günü sabahla beraber bu şehirden kalktık, üçyüz kadar mazenderani ile doğuya doğru on üç saat giderek, «Kendmasir» köyüne geldik. «Kend» sözü, buralarda kasaba anlamında kullanılıyor. Masir dağı eteğinde bin kadar toprak örtülü evi olan, bağlı-bahçeli, mâmur ve iyi suyu olan bir kasabadır. Yaylalarından çay geçer. Yedi câmii, üç hamamı, üçyüz kadar dükkânı ve pazarı var. Bu da Revan'a bağlı kalenterliktir. Bu güzel yerde bir gece misafir olduk. Sonra buradan kalkarak, ondört saat gittikten sonra Kendereh Han'a ulaştık. Bu şehir Nehcivan hududunda, Nehcivan Hanının hasıdır. Çok bakımlı, çiçekli bir kasabadır. Yol gösterici gelip, çok ikramda bulundu. Bu kasabadan iki Acem delikanlısı gelip, bize hizmet ettiler. Güzel şarkı söylüyorlardı. Horasanî makamında okudukları vakit adama can bağışlarlardı.

Oradan yine doğu yönünde, dere içinde yedi saat giderek «Üç Kilise» konağına geldik.

Üç Kilise: Bu kilisenin büyüğü Nüşirevan yapısıdır. Oraya senede kırk, elli bin kişi tâ Frengistan'dan gelip toplanır. Bu dağın tepesinde bir çimenlik düzlükte onların eski bir halıları vardır; yayarlar. O dağlarda ne kadar bitki, ot ve devâ olacak ağaçlar varsa, hepsini büyük bir kazan içine doldururlar. Sacayağı koyup, halı üzerinde büyük ateş yakarlar. Ateş halıyı asla yakmaz. Sonra o yiyeceği aralarında pay ederler. Birçokları sevap için tâ Frengistana kadar götürür. Bazıları da orada yiyip zevk ve safa ederler. Ben bunun sırrını papazlardan sordum. Bana:

«Vallahi, bu halı üzerinde Hz. İsâ anasından doğmuştur. İsraillilerin korkusundan bir mağaraya kapanıp, ot toplayarak bu-

nun üzerinde bir ölüyü diriltmiştir. Bütün İsrail oğullarına —mucize olarak— bu halı üzerinde pişirdiği yemekten dağıtmıştır. Sonraları bu halı Buhtunnasır'ın (17) eline geçti. Oradan da Nuşirevan-ı Âdil'e geçti. O da bu kiliseyi yaptırınca, üzerinde yemek pişirdi. Biz de üzerinde yemek pişirdikten sonra temizleyip, son derece özenle saklarız. Hattâ Süleyman Han Nahcivan seferine geldiği vakit, bu seccade üzerinde iki rekat namaz kıldı.»

Diye birçok garip rivayetler anlattılar. Bu halı sanki ipekten yapılmıştır. Fakat ne pamuktur ne de yün!... Bir çeşit sincab renginde büyük bir seccadedir. Fakat çok ağırdır. Amma benim kısa aklıma kalırsa bu, Kıbrıs adasında çıkan bir taştan yapılmıştır. O taşı tokmak ile dövdükleri zaman keten gibi olur. Sonra iplik gibi eğirip abdest mendilleri, güzel donlar ve gömlekler yaparak İstanbul zenginlerine ve pâdişaha hediye götürürler. Hatta Kaya Sultan efendimize babası Dördüncü Murad şaka edip:

«Kayam! Sana kayadan yapılma bir taş gömlek vereyim!» diye bir don ve bir gömlek hediye etmişti. Kaya Sultan bir müddet kayadan gömleği giyip kirletince, ateşe atıp yakardı. Temiz ve beyaz olurdu. İbret için yine giyerdi. İnce gömlek idi. Âyan ve büyüklerimizde çoktur. Hatta Kaptan Hüsamzâde bana bu çeşit bir mendil bağışladı. Kirletince ateşte yaktık. Melek Ahmed Paşa huzurunda iyice yandıktan sonra gül pembe oldu. Bu seccade de mutlaka bu Kıbrıs taşından dokunmuştur, vesselâm! Yoksa öyle mucize falân değildir.

Buraları da gördükten sonra, bu Üç kiliseden kalkıp doğuya doğru yolumuza devam ederek mâmur şehirleri, verimli topraklarını, dağ ve bayırları, çorak ve kurak yerleri geçtik, Nahcivan hududunda bir kasabaya geldik. Şolan dağı eteğinde idi. On bir minaresi görünüyordu. Amma ben o aralık biraz rahatsız olduğumdan, istediğim gibi gezip göremedim. Burada bulunan bir Bektâşi tekkesini ziyâret ederek şeyhleri Nimet Dede'nin himmetine daldık. Ertesi gün sabahleyin kalkıp, bu sonsuz sahra içinde oniki saat yol aldık. Fakat yolda üç kere çimenzarlarda istirahat ettik. Sonra sahranın güney tarafındaki bir çayırlıktan Zengi nehri konağına geldik. Nehir kıyısında çadırlarımızı kurduk. Bu sahranın etrafında bulunan halk, «Osmanlı gelmiş!» diye sevinerek hediyeler ve hesapsız içecekler getirdi, misafirperverlik gösterdi. Hizmetçilerimiz de yiyip içtiler. Atlarımızın, çadırları önünde yedikleri tirtil ve öteki güzel yoncalar-

(17) Buhtunnasr Hz. İsa'dan önce yaşamıştır.

dan karınları doydu. Bu Zengi nehri güneydeki Haran dağlarından toplanıp, kuzeye akar. Yüzlerce kasaba ve köyleri sulayıp Aras nehrini de alır ve Hazar Denizine dökülür.

Buradan yine doğuya mâmur kasaba ve sahralar içinde avlanarak gidip, on saatte «Sedreki» kasabasına vardık. Nahcivan toprağında, İmâm Ali Rıza vakfıdır. Bütün yükümlülüklerden uzak, süslü, bin evli, sayısız bağ ve bahçesi olan, havası latif bir kasabadır ki, halkının tamamı Şiidir.

Sedreki ılıcası: Şehir dışında bağlar kenarında yüksek kubbeli ılıcaları vardır ki, üçünün de ona on olan havuzlarında Acem güzelleri gümüş tenli balıklar gibi yüzüp, birbirlerini hiç çekinmeden kucaklarlar. Bu şehrin halkının çoğu gök dolak ve cilahtır. Âşıkca mâniler okurlar. Güzel, tatlı sesleri vardır. Buradan yine doğuya ondört saat giderek, Ahmed Bey Tekkesi konağına vardık. Nahcivan toprağında beş yüz evli, bağlı-bahçeli mâmur kasabadır. Osmanlılar elinde iken Zal Paşazâde Ahmed Paşa Nahcivan hakimliği sırasında burada İstanbul tarzı minareli bir câmi yaptırdığından, buna Acem dilinde Ahmed Paşa Tekkesi kasabası derler. Bu şehir hâlen yine o gönül açıcı câmiin vakfıdır. Buradan sonra yine on altı saat mâmur kasabalar içinden geçerek büyük Karabağlar şehrine geldik.

Karabağ şehri: Bu şehri ilk inşa eden Menüçehr'dir. Çok eskidir. Hâlâ Nahcivan hududları içinde ayrı bir sultanlıktır. Üçüncü Mahmud zamanında Osmanlılar elinde iken Acem'e geçmiştir. Nursuz Timur dahi bu Karabağlarda kışlayıp, sayısız askerle beş ay kalmıştır. Bu derece mâmur, verimli ve geniş bir sahradır. Çeşitli kereler. Süleyman Han ve öteki kumandanlar da burada kışlamıştır. Şimdi de yine yer yer imar olmaktadır. Hizmetçilerimiz, içinde kırk kadar minare saydılar. Allah'a hamdolsun, bu şehrin su ve havasının güzelliğinden gönlümüz hoşlandı. Ata binerek arkadaşlarımızla şehri gezmeye koyulduk. Kılavuzumuzun anlattığına göre onbin kadar bağlı, bahçeli evleri, yetmiş mihrap var ki, kırk minareli câmidir. Han ve hamamı ve çarşıları çoktur. Daha da artmaktadır. Yiyecek ve içeceklerinin çokluğu ile tanınan bir ülkedir. Elçi ile bir bağda gezinirken, «Yerdan Küli» adlı bir bağ bekçisi bize yirmi altı çeşit sulu armut getirdi. Melece, Abbasi, Ordubari, denilen armutları yiyenin tadı damağında kalır. Lâal renkli gülnarları olur. Revan pirinci pilâvı, herisesi lezzetli olur. Aşçıları çok temiz ve hepsi Müslümandır. Zaten Acem'de yiyecek satanlar arasında asla Rum

ve Ermeni yoktur. Zâten buralarda Rum da yok, meğer ki ticaret için gele. Fakat Yahudi ve Şiî çoktur. Mülhidler, zındıklar, Caferî, cebrî, kaderî, hurufî ve öteki sapık fırkaları çoktur.

Bu Karabağı da bu şekilde gezip gördükten sonra, kıbleye doğru gidip Nahcivan kalesine ulaştık.

Cihanın nakşı Nahcivan Kalesi: Doğrusu, cihanın rengârenk nakışlı bir şehridir. Bazıları Nahcivan, bazıları Nahşivan derler. İran şehirlerinin yüzsuyudur. Hâlen Azerbaycan hududunda ayrı bir hanlıktır ki, hanı çok askere sahiptir. İtimâdûddevle'si, kalenteri, münşişi, davugası, dizçöken ağası, çiğyiyen ağası vardır ki, bu esnafın hep hükümetle ilişkileri var. Kadısı ve şeyhülislâmı dahi vardır.

Bu şehri eski zamanda Şah Efrasiyâb kurmuştur. Hâlâ atalarının gömülü bulunduğu kubbeler görünmektedir. Onun zamanında Nahcivan o derece mâmur imiş ki, Dest sahrasında bir adım boş toprak yokmuş. Sonra Moğol tâifesi tamaha kapılıp, yer götürmez askerle gelip, bu şehrin cihan nakşını bozarak harap ve kalesini yıkıp, toprak etmişlerdir. Sonra Üçüncü Mehmed Han zamanında Osmanlılar elinde iken, Şah Gümrah tarafından Zülfikar Han gelip Nahcivan'ı istilâ etmiştir. Sonra Dördüncü Murad Han askeri gelip, Tabanıyassı Mehmed Paşa burayı fethetmiştir. İşte, dünyanın işi böyle olagelmiştir. Nitekim derler ki:

Bozulur nice bin işler
Düzülür nice cünbüşler
Bu kâr bir bülâcebtir ki
Yok ana kâgir peyda

Zaten her taraf harapolmaktadır. Bu da şüphe yok ki, «Külli şey in Hâlik» âyet-i kerimesinin gereğidir. Dördüncü Murad'dan sonra burası daha mâmur olmuştur. On bin iki yüz kadar toprak örtülü büyük evlerle dolu, yetmiş adet câmiler ve ibâdethânelerle süslüdür. Kırk mescidi, yirmi misafirhânesi, yedi güzel hamamı, bin kadar dükkânı var. İmâretlerinin çoğu güzeldi. Hakikî dördüncü iklim ve onsekizinci enlem ortasında olup, havası orta şiddettedir. Bağ ve bahçesi az olduğundan, meyve ağaçları pek fazla değildir.

Yedi çeşit pamuğu (Zağı, Mallayi, Zağferâni, Lâli, Has ve beyaz), galesi buğdayı meşhurdur. Usta sanatkârları vardır. Kalemkâri, Behram Yuri, Destehan basmaları dünyaca meşhurdur. Arpası pek kuvvetli ve çoktur. Bir ata karaarpasının dört okkası yetişir. Bostanlarında suluca kavun ve karpuzu olur. Güzelleri beyaz ten-

lidir. Erkekleri taç ve uzun sarık sararlar. Kalemkâri câme giyerler. Ayaklarına renkli keçe çakşır, yeşil, kırmızı, narinci, turuncu papuç giyerler. Kadınları sivri sivri takke giyip, üzerine beyaz tülbent bürünür, ayaklarına renkli çizme giyerler. Güzelleri çeşit çeşit mavi kürkten yörük Isfahânî giyip, gönül alan Mirza gibi salınarak yürür, halkı zarif ve nazikçe konuşurlar. Halkı Şâfiidir. «Şâfi mezhebindeniz» diye övünürler. Amma yalan, Caferîdirler. Ezan vakti beş vakit namaza devam ederler. amma cemâatla namaz kılmazlar. Cemaatı çok olan garip câmileri vardır ki, herbiri birer firdevs cennetidir. Hulâsa Ahmed Paşa câmii, Ferhad Paşa camii, Güzel Ali Paşa câmii, Cağaloğlu câmii, Hadım Cafer Paşa câmii, süslü, nakışlı, kâse-i tağfür ve Çin mînalı câmilerdir. Çoğunun kubbeleri de çini ile örtülüdür. İstanbul tarzı otuz üç minareleri vardır. Ahmed Paşa câmii İstanbul'daki Rüstem Paşa câmiine benzer. Cenâbi hamamı güzel ve aydınlıktır. Kapı ve duvarları çinidir. Gül renkli mermerle döşelidir. Bütün peştemalları satranç nakışlıdır. Misafir kaldığımız yere yakın Zâl Paşa hamamı var. Bütün kapı ve duvarları çinidir. Yer baştan başa çeşitli renklerde mermerle kaplıdır. Öyle aydınlık bir hamamdır ki, bütün camları billûr ve neceftir. Kubbesinin ortasında bir havuz var.

Hulâsa, bu havası güzel hamamı methinde, güzellik ve temizliğini anlatmakta Hasan Sahban bile âciz olsalar gerek... Değil ki bu kusuru çok Evliya... Şah çarşısında büyük hocalar ve eli açık tüccarlar vardır. Her biri Karun hazinesine sahip, itibarlı zengin tüccarlardır. Halkı içki ve zevk ehlidir. Nahcivan Hanı bizi karşılamaya geldi. Elçi ile beni bir bağa götürdü. Muhabbet mektuplarını bağda okudu. Bütün âyan ve büyükler de hazırdı. Bir saz ve söz meclisi oldu. Hüseyin Baykaraları kıskandırdı. Meğer değeri yüksek han, sohbeti seven bir can imiş. Sultan Dördüncü Murad'a Bağdad'ı veren Şah Safi'nin hazinedarbaşılığından han olmuş bir gürcü çocuğu imiş. Son derece tedbir sahibi bir kimsedir. Lâkabı, Devlet Mirza Han'dır. Bu bağda ziyafetten sonra, önce paşa efendimiz tarafından elçilik ile gelen Alacaatlı Hasan Ağa'ya ve bana birer hil'at ile bir at ihsan edip, kendi elçisine de hil'at giydirdi. Atası kerem sahibi bir han idi. Kırk, elli kadar uzak görüşlü bilginler, yardımcılar ve müsahipler idiler ki, herbiri bütün ilimlerde ihtisas sahibi idi.

Bu şehrin müslim ve gayri müslimi, dehkâni lisanı üzere konuşurlar. Amma anlayışlı şairleri, zarif nedimleri incelik, zerafet ve nezaketle Pehlevî ve Moğol dili ile konuşurlar ki, eski lisandır. Şehir-

lerde bu şekilde konuşurlar. Evvelâ dehkânî, Dürrî, Farîsi, Gazi, Pehlevî lisaniyle konuştukları, yeri gelince yazılacaktır. Farisi lisanı hakkında Kemal Paşazâde merhum «Dakayıkul hakayık» adlı eserinde şöyle buyuruyor: «Deylemî tefsirinde der, Resulullaha Mikâil'den soruldu 'Allahu teâlâ Fâris' birşey dedi mi?' 'Evet' dedi. Ya Resulallah, İbrahim aleyhisselâm suhufunda: «Çe konem ba in meşt hâk sitemkârân haber ân ki...»

FARİSİ LİSANINDAN BAZI ÖRNEKLER

Yek: 1, dü: 2, se: 3, çar: 4, penç: 5, şeş: 6, heft: 7, dokuz 9, deh: 10, panaezde: 11, duvazde: 12, sanide: 13, çarde: 14, İzid: Allah, yezdan: Allah, hüda: Allah, perverdigâr: Allah, Peygamber: Peygamber, nan: ekmek, âb: su, Gendum: buğday, erzen: darı, hâb: uyku, mast: yoğurt, bia: gel, mirev: gitme, güser: oğul, rev: git, bekûy: söyle, ey pederimen: babam, ey biraderimen: kardeşim, köse: çanak, kûze: bardak, sebû: desti, hanemküp, çarup: süpürge, zin: eğer, nemed: keçe, tenk: daracık, tenk: kulak, bardam: küskün, havid: deve semeri, fetrak: terki, rikab: özengi, likâm: uyan, aksar: yular, taziyâne: kamçı, câme: olan, pire han: gömlek, mutrip: sağcaksı, pirever: çerçi, aselk: mastıkı sakızı, velize: kara sakız, serih: bal, engürt: bal, ebkâme: ekmek aşı, baha: işler, sekbâ: sirkeli aş, haykine: kavgana, kahi: bulamaç, çengel hast: umaç aşı, Luzine: bademli helva, batla: helva kazanı...

Daha pek çok kelime ve cümleleri vardır. Fakat bu kadarla yetindik. Nahiyelerinde olan Moğol Terkme ve Gök Dolak kavminin ayrı lehçeleri vardır ki, inşallah yeri geldikçe yazacağız.

Bu Nahcivan sahrası ve nahiyelerinde sağlam kaleler vardır. Birincisini gördük. Fakat ar peşinde koştuğumuz zamana rastladığı için iyice gezemedik. İçlerinden en sağlamı Alıncak van —ki Molla Kutbiddin tarafından yaptırılmıştır— Seran, Susu Marvan kaleleridir. Bu sonuncusunu Mervan-ı Himar yaptırdığı için Susi Mervan derler.

NAHCİVAN'DA HAN'DAN İHSAN, MEKTUPLARI VE TEBRİZ'E HAREKETİMİZ

Evvelâ kıble yönünde yedi saat giderek, Kesik Künbet konağına geldik. Burası bin evli, bağlı, bahçeli, üç câmii bulunan, han ve hamamlı mâmur bir kasabadır.

Hüseyin Baykara oğlu Mirza Rıza türbesi: Kasaba halkı buna Hüseyin Baykara'nın oğlu derler. Sandukasının üzerinde «Nâ Murad

în Bahadır şafad bin Hüseyin Baykara» diye yazılıdır, göğe yükselmiş bir kemerdir. Türbedarlar da Hüseyin Baykara soyundan. «Bu kasaba, bu türbenin vakfıdır» diye söylenir. Oradan kalkıp yedi saat giderek Arasbüzürk ırmağına geldik. İlk başlangıcını Van eyâletinde «Pityanis» Kürtleri dağlarından alıp, kuzeye akar. Zengi nehrine karışır. Atla geçit vermez büyük bir sudur. Buradan hareketle bir saat kadar mâmur, yeşillik kasabalar içinde yol alarak Karabağ şehrine geldik.

Karabağ şehri: Küçük Azerbaycan şehirlerindendir. Eğri Fatihi Sultan Mehmed Han vezirlerinden büyük kumandan Koca Ferhad Paşa bunu yıkmıştır. Sonra yine mâmur hale gelip, Dördüncü Murad Han, halkının serkeşliğinden ötürü, Revan fethinden dönerken yeniden harabetmiştir. Şimdiki halde yavaş yavaş mâmur olmaktadır. Tebriz hududunda ayrı bir sultanlıktır. Bin askeri vardır. Kalenteri vardır. Darağası, münşisi, binbaşısı ve dizçöken ağası vardır, şehir geniş bir ovada, cennet bağına benzer, üç bin evli, yedi câmili, yedi hamamlı, üç hanlı, altıyüz dükkânlı şirin bir şehirdir. Bağları güzel ve sevimlidir. Ekili tarlaları çok, hayır ve bereketi bol, mâmur bir ülkedir. Su ve havası güzel, nehirleri çok ve temiz olup lezzetli, berrak akarsuları vardır. Bağ ve bostanları, geniş Dost sahrasını süslemiştir. Yiyecek ve içeceklerin seçkinlerinden on cins sulu lâal renkli üzümleri, şarabı, âbşelesi, onsekiz cins tatlı ve sulu narı meşhurdur. Hele, adam kellesi kadar büyük olan ayvası pek meşhurdur. Suları yer yer kuyular ile yeraltından akar. Eski usul câmi ve mescidlerinin kubbeleri sivri sivri yapılmış, çeşit çeşit kurşunlarla kaplıdır. Şehirde onbir minare görünüyordu. Amma yerlileri yetmiş tane ibadethâne olduğunu söylerler. Şehir halkı şehri mâmur etmek şartı ile bütün vergilerden affedilmişlerdir. Yalnız İran şâhına senede yüz deve yükü ordubari, meceleye Abbasi armutları kurusu, zerdali, kayısı, ayva, encas, kuru üzüm gibi çeşitli meyveler götürürlermiş. Velhasıl, Azerbaycan'da üç tane Karabağ vardır ki, herbiri cennet bahçelerine benzer.

Bu şehirden kalkıp, güneye bir saat giderek Aras ırmağı ile Jan ırmağının birleştiği yerden bin güçlükle geçtik. Bu nehirler de Van'ın Dityaniş, Abagay dağlarından toplanır, buradan geçerek Nahcivan sahrasından üç konak aşağıda Aras nehrine, o da Kür nehrine, Kür nehri de Terek nehrine, o da Hazar denizine dökülür. Bu nehirleri de geçtikten sonra altı saat yol alıp, Kerkone kasabasında konakladık. Burası Tebriz eyâletinde Mevcut nehir kenarında üç yüz evli,

câmii ve hamamı, küçük çarşısı olan mâmur bir kasabadır. Fakat halkı kızılbaştır ve bu yüzden de son derece kalleştirler. İşleri hep bez dokumaktır. Çünkü sahralarında güzel ve çok pamuk yetişir. Bez dokurlar. Buradan yine kıbleye dokuz saat giderek Zenose kasabasında konakladık. Burası Tebriz Hanının hası olup, bin kadar mamur evli, câmili, hanlı, hamamlı, küçük çarşılı, bağ ve bahçeli, bakımlı bir şehirdir. Fakat suları hep kuyulardan temin edilir. Oradan yine kıble yönünden on saat ilerleyerek Tesevî şehrine vardık.

Tesevî şehri: Tebriz hududları dahilinde Mevcut sultanı hududunda, Aras nehri kıyısında, üç bin toprak örtülü evi olan yedi câmili, üç hamamlı, altı hanlı, küçük çarşılı bir kasabadır. Hâkimi sultanıdır. Bin neferi vardır. Münşisi, kalenteri, daragosu, kadısı vardır. Bağ ve bahçeleri dünyayı tutmuştur. Bu şehir Mevcut şehrine on fersah mesafededir. Suyu, havası ve güzelleri dünyaca tanınmıştır. Çeşit çeşit sulu meyveleri vardır. Halkı tamamen Şiî'dir. Bağ ve bahçecilikle uğraşırlar.

Oradan güneye doğru yönelerek çöl ve sahralar içinden geçtik. Birçok su kuyularından tatlı sular içtik. Bu yerlerin suları çoğu zaman yeraltında dahi akarlar. On iki fersah giderek Merent şehrine ulaştık.

Elvent han tahtına eş İrem bağı Merent şehri: Azerbaycan şehirlerinden olup, ayrı bir sultanlıktır. Bin askere sahiptir. Kadısı, kalenteri, münşisi, darogosu ve dizçöken ağası vardır. Tebriz'e ondört fersahtır. Aralarında boş arazi yoktur. Baştan başa gül ve gülistan, bağ ve bostandır. Şehir Tebriz'in doğu tarafında olup, eskiden Emir Timur'un oğlu Şâhruh'un av yeri imiş. Dördüncü Murad Han'ın hışmına uğramış ise de yer yer mâmur olmaktadır. Üç bin evi, yedi câmiî, üç hanı, beş hamamı ve altı yüz dükkanı vardır. Bedestan, medrese ve mektep gibi şeyleri yoktur. Amma yetmiş kadar gölgelik mesireleri vardır. Her biri İrem bahçesine benzer. Sulu meyveleri hesapsızdır. Güzelleri tatlı dilli olup, konuştukları zaman sihirbaz gibi konuşurlar. Halkı çoğunlukla esmerdir. Fakat hepsi Şii'dir. Burası eski bir şehir olup Allâme Teftazânî hazretlerinin büyük atalarından Hüseyin Teftazânî Ali Handi, Şeyh Sevsemarî, Alâaddin Merkadi gibi birçok muhterem kimseler kıble tarafında rahmet toprağında yatmaktadırlar.

Bu şehrin sultanından da hediye geldi. Tebriz Hanının elçisiyle kıbleye sahralar içine düştük, gittik. Caddenin iki tarafı dalları aşağı sarkmış söğüt ve yüksek çınarla kaplı olduğundan, hiç güneş yüzü

görmedik. Bazı su kuyularında durup, tatlı sular içerek Küherin kasabasına ulaştık. Bin evli olup, Tebriz Hanlığı münşisinin kasabasıdır. Altı câmii, üç hamamı ve iki misafir sarayı vardır. Bağ ve bahçesi hadden fazla, mâmur kasabadır. Bütün halkı Şii'dir. Buradan yine kıble yönüne yedi saat giderek Sehlân kasabasına vardık. Burası Tebriz Hanı'nın hasıdır. Düz bir sahrada bin evli, bağ ve bahçeli, yedi câmili, han ve hamamlı, küçük çarşılı, süslü ve mâmur bir kasabadır. Tebriz halkının bu kasabanın bağ ve bostanlarında yazlık köşkleri ve gezinti yerleri vardır. Bu kasaba halkı Şafiî mezhebinden geçinirler. Amma yine Râfızîdirler. Su ve havası dünyaca meşhurdur.

Buradan da kalkıp sağa yollandık. Giderken, Şam Gazan Mehmed Şah'ın kubbesi altı saatlik yerden görünmekte idi. Mübârek ruhları için bir Fâtiha okuyarak çimenlik bir yerde oturduk. Tebriz'e adam gönderdik. Üç saat sonra atlara binerek, silâhlı Tebriz elçisiyle at başı beraber gitmeye başladık. Onun adamları ile ihtişam vasıtaları önümüz sıra gittiği gibi, benim de kırk kadar adamım önüm sıra gidiyordu. Bir de karşıdan kalabalık bir asker göründü. Meğer Tebriz Hanı'nın kethüdası karşılamaya çıkmış. Onunla özengi özengiye büyük alayla Tebriz şehrine girdik. Şehrin çarşı ve pazarı içinde binlerce kişi seyre çıkmıştı. Ben dahi onları seyrederek, şehrin bir ucundan Han sarayına tam bir saatte vardık.

Şanı yüksek Ali Han karşı gelip, beni yüksek divanına götürdü. Orada diz dize oturduk. Büyük bir dîvan topladı. Hakanî Kûs, Efrasiyab kerenayı, nefir ve Çemşit zurnası ile nöbet çalınarak ihtişam gösterilmeye başlandı. Başı cığcığalı, sarıklı, silahlı gençler kat kat elpençe duruyorlardı. Davul çalındıktan sonra ben ayağa kalktım. Erzurum veziri efendimiz Defterdarzâde Mehmed Paşanın mektuplarını koynumdan çıkarıp, öperek Hanın eline verdim. O da ayağa kalkıp, mektubu aldı. Öpüp başına koyduktan sonra münşisine verdi. Eşik ağaları bana yer gösterdiler. Muhammed âdâbı üzere durdum. Münşi dahi hürmeten mektubu öperek yüksek sesle okumaya başladı. Mektupda Hz. Peygamberin ve dört halifenin mübarek isimleri okununca, hazır bulunanlar ayağa kalkıp, Hz. Peygamberin adına hürmet gösterdiler. Amma dört halifenin isminde bazıları oturdular. Okunduktan sonra mektubların mânası anlaşıldı. Han söze başlayarak:

«İnşallah-ü teâla Cenâbı Hak yardım eder de bu hakîre ömür verirse, Kayser diyarı pâdişahının veziri kardeşime bu ay içinde bin baş Kârban yezdenbaş, bin baş Kârban erbaş esterbaş gönderirim.

Başım ve gözüm üzerine. Hoş gelip, safâ götürmüşsünüz. Yüz basa-gelmişsiz. Hayın mukaddem! ömrümün varı, gözümünün nuru!»

Diye beni dizinin yanına aldı. Ve çeşitli hoş sözlerle memnun ederek büyük ziyâfet tertip ettirdi. Yemek yendikten sonra gülsuları döküldü. Ben de paşanın hediyelerinden inci tesbihi, okluğu, Ceneviz ve Venedik ipeklerini çıkarıp:

«Şanlı paşa kardeşiniz selâm edip, şu eşyaları yüksek zatınıza —boş elle gelmiş olmamak için— hediye gönderdi.»

Diye takdim ettim. İnci tesbihten, okluktan hoşlanıp: «Çok beğendim» dedi. «Cenâbınıza safkan iki küheylân hediye gönderdi. Saâdetle göresiniz.» dedim. Hemen ayağa kalkıp, divanhâne kenarına geldi. Ben işaret ettim. Önce cevâhir süslü, murassa, takımlı atı çektiler. At salına salına muhabbet meydanına gelince, bütün divan mensupları parmaklarını ısırdılar. Ben besmele ile atın yularını Hanın eline verip, «Mübarek olsun» dedim. Han ata özengisiz binip, muhabbet meydanında belâgat meydanının süvarisi gibi dolaştırarak indi. Sonra diğer atı da çektim. Beğendiler. Mirahura teslim ettiler. Sonra Hanın fermanı ile yanımızdakilere avşek şerbeti verildi. Han bizi kılavuz ve korucubaşıya, kalentere teslim etti. Kalenter bağına gelerek orada yerleştik. Cihanı süsleyen bir İrem bağı idi.

Arkamızdan hamam bahası kırk tuman besi ve bir altın eyerli küheylan karaçabuk at, bir alaca aşgan bozga at ve yedi deve yükü yiyecek, içecek, hediye gelip, erimize bırakıldı. Sonra şehir içinde dellâllar: «Osmanlı elçisi sünniler buradadır. Şahın fermanı odur ki, sövmeyesiniz. Söverseniz sünniler sizi öldürürler. Haksız yere kanınız akmış olur. Böyle bilesiniz!» diye ilân edip, dört halifeye sövmez oldular. Bunlar Hz. Ebubekir ve Osman (R.A.)'a o kadar sövmezler. Amma başlarının derdi Hz. Ömer'dir. Onun hakkında —hâşâ sümme hâşâ— dil uzatırlar. O gün Han tarafından sırmalı elbiseler giydirilmiş, Islahanî yörükleriyle salınarak kılavuzumuzun on adet adamları gelerek el öptüler. Meğer, İran kanunları gereğince Osmanlı elçilerine Hanlar on adet hizmetçi gönderirlermiş. Bunların isimleri Civanârâ, Sadıkhan, Ramiş, Hiryahan, Yezdan Ali, Kâkünç, Kurban Bay, Sehrab, Mezidhan ve Barkoy idi. Bundan sonra biraz rahat ettik. Bu şehri gezmeye koyulduk.

ESKİ KALE VE BÜYÜK ŞEHİR TEBRİZ

Moğol dilinde adına «Tivris» derler. Dürri lisanında Tivriz, Dehkan dilinde de Tabriz. Esas Farisi lisanında Tebriz denir ki, «sıtma

dökücü» demektir. Hakikaten bir sıtmalı adam başka yerden gelip de Tebriz'e girince, suyundan taze can bulup sıtmadan kurtulur. Mısır Kahiresinin iç kalesinde de böyle sıtma olmaz. Tebriz'i halife Hârun Reşid kurmuştur. Adı geçen halifenin hanımı Zübeyde, buranın su ve havasından hoşlanarak Memun halifeye hamile kaldığı için, bu temiz toprağı uğur yeri edinmiş. Birçok masraflar ederek büyük bir şehrin yapımına başlanmış. İsmine de Abbasilerin Acem bilginleri tarafından «Tebriz» denmiştir. Bu yüzden Tebriz, etrafı ancak üç günde dolaşılabilen bir şehir olmuştur. Sonra Abbasi halifelerinden El-Mütevekkil Alellah zamanında büyük bir zelzele olmuş ve o zelzeleden Tebriz şehri yıkılıp, kırk bin kişi yıkıntı altında kalmıştır. Halife Mütevekkil Bağdad'dan yer götürmez askerle Tebriz'e gelerek büyük masraflarla şehri yeniden yaptırdığı için, şehrin ikinci kurucusu oldu. Şehrin bir tarafı Evcan dağına, diğer tarafı Sehlan dağına, bir tarafı Sencan ve Kız dağına dayandığından, Tebriz suru öncekinden daha sağlam oldu.

Tebriz kalesi: Etrafı altı bin adım idi. Hâlen kalıntıları görünür. Üç yüz kule, üçyüz beden ve altı kapı idi. Kapıları: Dervâze-i Evcan, Bâb-ı Servan, Dervâze-i Serzud, Bâb-ı Şam Gazan, Bâb-ı Serv, Bâb-ı Tebriz... Bu kapıların herbirinde beş yüz asker muhafızlık ve gözcülük ederdi. Hülâgu Han dahi bu Tebriz'i yerleşme yeri edinip, bir taht şehri yaptı. Üçüncü kurucusu olup, bütün pâdişahlara hükmetmeye çalıştı. Sonra Sultan Mehmed Hüdâbende, yaptırdığı yeni bir şehre Hülâgû'nun Tebriz'deki sarayını binlerce develere yükleterek götürmüştür. Bütün ağaç kısımları öd ve serviden olup, erjent nakışlarını seyredenin gözleri kamaşırdı. Sonra Sultan Mehmed Şam Gazan zamanında hak ve adalet üzere hareket edildiğinden, bu yöre o kadar mâmur oldu ki, Tebriz Liyân, Sencan, Evcan, Sehlan dağlarına dayanıp cihanı süsleyen benzersiz bir şehir haline geldi. Etrafına daire şeklinde sur çekildi. Etrafını yaya olarak bir adam dört günde dolaşabilirdi. Abbasiler zamanında yapılan kale de iç kale olmuştu. Ondan sonra Tebriz nice melik ve pâdişahların eline geçmiş, bazen harab, bazen mâmur olmuştur. 959 tarihinde Süleyman Han buranın halkını itaat altına almış ve hâkimliğini de Şah Elkas Mirza'ya vermiştir. Fakat 961 senesinde yeniden buralarını Şiiler istilâ etmiştir.

Sonunda, Osmanlılardan Sultan Üçüncü Murad Han zamanında vezirlerinden Özdemiroğlu Osman Paşa serdar oldu ve deniz gibi askerle Acem ülkesine gönderildi. Çığalaoğlu Sinan Paşa ise daha evvel öncü olarak ileri gönderilmişti. Askerin gayreti ile şanlı Osman

Paşa Tebriz'i Erdebi oğullarından Haydar Şah'ın elinden alıp, kalabalık bir askerle şehir içine yerleşmişlerdir. Azerbaycan'ın tamamını ele geçirmek için, Tebriz'in tam ortasındaki Şah Hayaban'ın etrafında dört köşe taştan bir kale, bir Ferhadvâri bina yapmıştır. Çevresi on iki bin yediyüz mimar arşını olup, burç ve duvarları pek sağlamdır. Şam Gazan kapısı üzerindeki tarihi şudur: «Aldı Tebriz'i Özdemirzâde» sene: 993. Başka bir tarihi: «Avn-i Hak ile alındı Tebriz» Sene 993. Osman Paşa bu kaleyi yaptırarak Tebriz'in beşinci mimarı oldu. Otuz altı günde deniz gibi askerle kaleyi tamamlayıp, cephanesi ve öteki mühimmatını içine koymuş ve kırk bin kadar askeri dahi muhafız olarak tayin etmiştir. Fakat Allah'ın emri ile Tebriz'de Özdemirzâdeye ilk cuma namazını kılmak nasip olmayıp, bir gün akşam namazını kıldıktan sonra Allah'ın rahmetine kavuştu. Bütün asker Çıgalazâdeyi kumandan kabul edip, Tebriz kalesinin anahtarları ile Osman Paşanın ölüm haberini İstanbul'a gönderdiler. İstanbul derhal bir kapıcıbaşı göndererek, Şam Trablus veziri Hadım Cafer Paşa'ya serdar olduğunu bildirdi. Yeni serdar Cafer Paşa dahi süratle Tebriz'e gelip, adaletle göreve başladı.

Tebriz, Şah Gazan zamanındakinden kat kat fazla mâmur hâle getirildi. Şehir, Hadım Cafer Paşanın yazdığına göre, üçyüz bin şehirde, üç yüzbin kadarı da eyâlette sayıldı. Fakat sonra Osmanlılarda sipahi ve yeniçeri isyanları çıktığından, Acem hanı fırsat bulup Gence, Şirvan, Şemahi, Demirkapı, Revan, Nahcivan ve Tebriz gibi şehirleri istilâ etti. Fakat sonra Sultan Dördüncü Murad Han efendimiz Şirvan, Şamahi, Tiflis ve Tomanis kalelerini istilâ etmek üzere Acem diyarına geldi. Yedi günde Revan kalesiyle Nahcivan, Mavent, Karabağları harab ederek Tebriz şehrinde bir hafta oturdu. Tebriz'i de iyice örseleyip saâdetle Van tarafına, oradan da İstanbul'a geldi. Bir taraftan Şah Abbas da İran ve Turan askeri ile Tebriz'e gelip, şehri mâmur etti.

İmâretleri: Bu şehir Acem elinde olup, Azerbaycan tahtıdır. Hanlıktır. Birkaç kez hanlar hanlığı olmuştur. Onbin askeri vardır. Müftüsü, sâdât şeyhi, mollası, kalenteri, münşisi, doruzası gürcübaşı, dizçöken ağası, Çiğyiyen ağası, yesavul ağası, işik ağası, kılavuzları vardır. Bu kadar ağalar Tebriz şehrinin sükünetini temin edip, adaletle idare ederler. Hiçbir kimse başkasının hardal tanesine bile el uzatamaz.

Tebriz câmileri: Üç yüz yirmi mihraptır. Ondokuzu eski sultanların câmileridir. Ellisi hanların ve Osmanlı vezirlerinin câmileri-

dir. Diğerleri de memleket ileri gelenleri tarafından yapılmış câmilerdir. En eskisi Zübeyde Hatun Câmii: Eski ve büyük bir câmi olup, kubbesi ve bütün duvar ve kapıları kâse-i mîna ile yapılmıştır. Benzersiz güzellikte yüksek bir minaresi vardır.

Mütevekkil Alellah Câmii: Eski usûl üzere olup, kâse-i Çin ile yapılmıştır. Fakat zamanla hayır sahibi kimseler tarafından tamir ve onarılarak eski adı değişmiştir. Şimdi «Dımışkıye Câmii» derler.

Sultan Mehmed Şampazarı Câmii: Eskiden İrem bağı içinde nurlu bir Câmi imiş. Hâlen dar bir yerde kalmış. Tek minareli, köhne bir câmidir.

Şah Emin Câmii: Kisra'nın tâkına benzer yüksek bir binadır ki, Mısır'daki Baybars Câmiini andırır. Bir minareli, güzel bahçeli, çinilerle süslenmiş, göklere yükselmiş kubbelerle donatılmış, bütün kapı ve duvarları beyaz, cilâlı, hatâi kâğıt ile inci gibi işlenmiş güzel bir câmidir ki, içine girenin canı çıkmayı istemez. Amma Şiiler girmek istemezler. Çünkü mihrabı önünde bir İrem bahçesi var ki, dünyada benzerini Melek Ahmed Paşa bile görmemiştir. Çeşit çeşit kış çiçeklerinin kokuları cemaatın dimağını sarhoş eder. Güzel sesli kuşlarının hazin sesleri üzüntülü cemâatı bile neşelendirir. Acem memleketinde bu imâretin adına «Heşt Bihişt» derler.

Sultan Hasan Câmii: Azerbaycan hükümdarından Sultan Uzun Hasan yaptırmıştır. Uzun Hasan Sultan Fatih ile yaptığı savaşta yenilerek Tebriz'e kaçmış ve burada ölmüştür. Kabri, bu câmiin güneyindedir. İç ve dışının dört tarafı, kubbelerinin hepsi çini ile işlenmiştir. Mihrab ve minberi, müezzin, mahfili, nakkaşlık sanatının emsalsiz bir örneği olup kimse bir desteresini bile vuramaz. Dört tarafında olan pencereleri demircilik sanatı ile işlenmiş olup, necef taşları ile baştanbaşa süslenmiş ve parlatılmıştır. Kıble kapısının dört tarafındaki çeşitli kirişler, kubbe ve kitabeler, kereşme ve nakışlı Rûmilerin herbiri sihir derecesine varmış, üstad kalemkâr bu hususlarda sanatını göstermiştir. Bütün kapı ve pencereleri üzerinde vezinli kitabeler vardır. Hepsi yakut Mısta'samî hattı ile yazılmıştır. Mihrabının iki tarafında sarı renkli iki düzgün taş parçası var ki, herbiri bir İran ve Turan haracı değer. Sanki kehribardır. Bu sütunların benzeri başka ülkelerde yoktur. Bundan başka ondokuz kadar salâtin câmileri daha var. Herbiri tarif ve tavsif olunamayacak kadar süslü ve muhteşemdir. Fakat fakir câmiler cemaattan mahrum kalmışlardır. Anadolu ve Arabistan câmileri gibi, bu câ-

milerde öyle her zaman kalabalık cemaatla namaz kılınmaz. Hemen ezanlar okununca, herkes câmie gelip namazını kılar. Beklemeden gider. Bu Uzun Hasan Câmii'nin karşısında Şah Abbas Câmii vardır. Çok sanatlıdır. Yine Uzun Hasan câmii yakınında Şah Maksud Câmii, saraçhâne başında benzeri olmayan bir câmidir.

Ulu Câmi: Büyük bir câmidir ki, kıble kapısından, mihrap tarafındaki adam güçlükle görülebilir. İki yüz direk üzerine örtülmüş bir câmidir. Bu câmilerden başka birçok mescidler de vardır.

Medreseleri: Kırk yedi kadar medreseleri vardır ki, hâlâ bakımlı birer bilgi öğrenme yerleridir. İçinde bütün ilimler okunur. Faziletli bilginleri vardır. En büyüğü Şâh Cihan medresesidir.

Darulkurraları: Yirmi kadar darulkurrası var. Amma Acemlere Kur'an-ı Kerîmi tecvid ile hakkını vererek okumak nasip olmamıştır. Çoğunlukla yanlış okurlar.

Dârülhadisleri: Yedi kadar darülhadisi vardır. Amma bilginleri hadis ilminde şöhret kazanmamışlardır. Bunlar Hz. Ali (R.A.) ve oniki imam ile amel ederler. «Kâle sallallahu teâlâ aleyhi vesellem...» diye, Hz. Ali'nin sözünü hadis gibi naklederler. Bazı sahih hadis de okurlar. Amma onlarca makbul olan, Hz. Ali'nin sözleridir. Binlerce Hadis-i Mustazâ kitapları vardır.

Çocuk mektepleri: Altı yüz kadar çocuk mektebi vardır. Şeyh Hakkı mektebi, Hasan Mümennidi mektebi, Nakihan mektebi, Sultan Hasan mektebi, Sutan Yakup mektebi... Bunlarda her sene çocuklara hilât verirler.

Derviş tekkeleri: Yüz altmış kadar tekkesi vardır. Meşhurları Şemsi Tebriz'i tekkesi, Buldukhan tekkesi, Zeynep tekkesi, Akil tekkesi, Mir Haydar tekkesi, vesairedir.

Çeşme ve akarsuları: Altı adet akarsu çeşmesi vardır. Hepsinin kaynağı Semend dağındadır. Bunlardan başka, şehrin içinde ve dışında dokuz yüz yeraltı lağımı ve suyolları akar.

Sebilleri: Bin kırk adet sebilhânesi vardır. Mükellef binalarla süslüdür. Gül Rüstem Han sebili, Şah İsmail sebili, Kör Hüdabend sebili, Hoca Şah sebili, Rıza sebili, Yar Ali sebili meşhurlarıdır.

Mahalleleri: Bu ülkede mahalleye «Dervâze» derler. Bin altmış kadar mahallesi vardır. Dımışkıye, Pelbağ, Köprü mahallesi, Meyharan, Rezca, Şuturban, Dikhan sarayı bu mahallelerdir. Hıyâban, Serhab —Tebriz'in kuzeyinde— Emirkız, Serdap mahalleleri en meşhurlarıdır. Özdemiroğlu Osman Paşa Serdap mahallesinin serdabını temiz-

leyip, kanallarla mahalleden akıtmıştır. Çarmenar, Mirmır, Dervâze mahalleleri de şöhret bulmuştur.

Âyân sarayları: Bin yetmiş kadar sarayları vardır. Emirkız mahallesinde Allahverdi Han sarayı, Rey mahallesinde Rüstem-Han sarayı, yine Rey mahallesinde Bend Han sarayı, yine o mahallede Pir Yudan Han sarayı, Sultan Hasan Câmii yakınında Hanlara mahsus olan saray en meşhurlarıdır.

Kervansarayları: İki yüz kadar kervansarayı var. Zübeyde kervansarayı, Şah Cihan kervansarayı, Şah İsmail kervansarayı, Pîr Yudan kervansarayı, Duhter Şâhı Cihan Alem Şah kervansarayı meşhurlarıdır.

Tüccar hanları: Yetmiş kadar tüccar hanı vardır. Cafer Paşa hanı, Külahdüzen pazarında Bender hanı, Begün hanı, Baba hakkı Temdih Han hanı meşhurlarıdır.

Bekâr hanları: Yüz on kadar bekâr hanı vardır. Bunlar Müstakim hanı, Ferhâdiye hanı, Firuz Han hanı, Gülhan hanı, Çıgalzade Paşa hanı, Kalenter hanı ve diğerleridir.

Çarşı ve bedestanı: Hepsi yedibin dükkandır. Çoğu Halep tarzı kârgir ve sağlamdır. Her çeşit mal bu pazarda satılır. Büyük bir bedestanı vardır ki, birçok tüccarlar orada iş yaparlar. Kâgir, tek kubbe büyük bir bedestandır ki, başka yerde benzeri yoktur. Dört demir kapısı vardır. Çarşıya açılır.

Halkının yüz renkleri: Su ve havasının güzelliğinden, yaşlı ve genç bütün halkı zinde ve düzgün olur. Güzellerinin yüz renkleri handan gülü gibi bâl kırmızısı, nazlı ağızları da doğrusu bukalemun hokkası gibidir. Kendileri uzun boylu, lâle yanaklı, beyaz renkli, hoş çehreli, amma gururlu ve kibirlidirler. Birbirleri ile olan ilişkileri lâtif, sözleri şirindir.

Âyân ve büyükleri: Kibar, eşraf ve âyan olmak üzere sapık mezhepli adamları çoktur. Amma avşarı, dumdurma, dumyul, halcâni, terekeme, gökdolak kavmi çoktur. Ticaret yaparak Karun gibi zengin olmuşlardır. Hepsi Şii mezhebine mensupturlar.

Doktorları: On iki bin kadar tabib, cerrah, göz doktoru ve bilginleri vardır. Amma halkı bunlara pek muhtaç değildir. Bunların çoğu dağlarda bitkilerle uğraşır.

Şeyhleri: Yedi binin üzerinde sâlih, muvahhit, vâiz, nâsih şeyhleri vardır. Bu ülkede düşkünlere, ihtiyarlara çok hürmet ederler.

Onlara danışılmadan hiçbir şey yapmazlar. Amma mezhepleri dürüst değildir.

Yazar ve şairleri: Yetmiş sekiz adet divan sahibi, sade dilli, açık ifadeli şairleri ve bilgi erbabı vardır. Yâverî, Şâbî, Sâibi adlı kimseler zamanın bilginleridir. Edhemî, Çâkirî, Câbî, Râzi, divan sahibi Seydi ve Vâhîdi, ev sahibimiz Yezdan Aka, Merdan Aka Han, Kurban Kûli, Hoca Tagdi, Pirbaş Aka, Mirza Bay, Hüsâm Aka, Elvend Aka, Rıza Bay, Kelb Kuli ve diğer görüştüğümüz velilerden Dede Şerimi adında bir meczup da meşhurdur. Bunun ömrü müddetince uyuduğunu kimse görmemiştir.

Halkının giyimi: Âyan ve eşrâfı, başlarına alaca ve kızıl sarık sararlar. Kızılbaş tâbiri bundan gelir. Amma çoğu Acem usulû beyaz Muhammedî destar sararlar. Amma kavuklar üzerinde sivri taç bulunması adettir, buna «Tac» derler. Amma bilginlerinin tacı iki karıştan fazladır. Halk bir karış mücevher giyer. Âyanı, mavi samur dedikleri çuka giyerler.

Lisanları: Bilginleri Farsça konuşurlar. Amma Tare, Avşargûh dolakların özel lehçeleri vardır ki, aşağıda birkaç cümle örnek vereceğiz.

Heze tanımamışsem: henüz görmedim; Mençun hatırmande oluptur: Bana incinmiştir; Dârcenhışem: Darıldım; Parunceşem: Düşman oldum; Âgârgelen çakırı: Getir şarabı.

Görülecek binaları: Sultan Câmii'nin binası, Şah Yakup binası, Şah Hıyanban binası, Şam Gazan binası. Amma Mırmin mahallesindeki Takı Ali Şah, Takı Kisraya benzer. Emir Han kalesi binası. Şah İsmail Câmii binası haraptır, Şah İsmail câmii karşısında Hadım Cafer Paşa kalesi yıkıktır, Serhap dağı eteğinde Mehmed Şam Gazan vezirlerinden birinin binası olan Reşidiye kalesi kuzey doğudadır. Daha birçok eserler ve acaib binalar varsa da bu kadarı yeter.

Havası: Bu diyarda «Bâd-ı nesim» adı ile bir sabah yeli eser ki, bütün halka ebedî hayat verir. Onun için buralarda hiçbir zaman sıtma olmaz. Şeyh ve ihtiyarları yüzyetmiş yaşına kadar yaşarlar. Aristo fikirli kimselerdir.

Kuyuları: Tebriz'de dokuz kadar kanal sularından başka, yedibin kadar da su kuyuları vardır. Lâkin kanal suları kuyu suyundan tatlıdır. Kuyularının derinliği otuz ile kırk zira arasındadır. Şiddetli kış günlerinde suları ılık olup, yazın soğuk olur. Şehir, onsekizinci enlem iklimindedir.

Tebriz şehrinin tâlihi: Azerbaycan müneccimlerinin tahminine göre, şehrin kurucusu ilk taşını koydurduğu zaman tâlihi Akrep burcuna düşmüş. Sâhibi, Merih Burca imiş. Sultan Dördüncü Murad harap ettiği gibi, Timur ve Cengiz de bu şehri yakıp yıkmışlardır.

Hamamları: Yirmi bir kadar sofa verici hamamları vardır. Pesiköşk hamamı, Buz hamamı, Cihan Şah hamamı —Cihan Şah Câmii yakınındadır—, Mırmır Mahallesi hamamı, Dervâze-i ser Mahallesi hamamı, Zerca Dervâzesi hamamı, Pelbağ Dervâzesi hamamı. Bunlar hep su ve havası güzel hamamlar olup, her birinde birer, ikişer Şâfii havuzu ile yarım sofa şadırvan sebilleri vardır. Dellakları terbiyeli, periyüzlü civanlardır. Sultan Hasan Câmii arkasında şatreban mahallesi hamamı, Rey Dervâzesi hamamı, Hıyaban Mahallesi hamamı, Şerhap Mahallesi hamamı vardır. Bunlardan başka yedi yüz kadar da saray hamamları vardır. Bu hamamların duvarlarında Fuzûli'nin «Hamamiye»si yazılıdır.

Tahıl ürünleri: Bu sahrada yetişen yedi çeşit çok taneli buğday olur. Bakla ve Arpası da çoktur. Pamuğu da yedi çeşittir. Öteki sebzeleri de çoktur. Hâsılı geniş, ucuz ve mâmur bir ülkedir.

Sanatları: Buranın usta nakkaş ve ressamı, kuyumcu ve terzisi başka bir ülkede yoktur. Her işin en iyisi bu şehirde mevcuttur. Özellikle burada dokunan temiz kumaş, ipek, kadife ve dârâyi, her tarafta «Tebriz Kumaşı» adı ile anılır.

Yiyecekleri: Has, beyaz gerdesi, ekmeği, hasefî somunu, yağlı halkası, katmer kâhisi, katmeriz çöreği, keklik kebabı, tavuk böreği, kırk çeşit miskli ve amberli pilâvı, herisesi, misba çorbası, dûvazedeyanı ve paluzeteri meşhurdur.

Meymeleri: Necm-i halef armudu, peygamber armudu, sepet milânisi, zerdalisi, necm-i Ahmedi, engür hardesi, razakası, melekîsi, teberzesi, cezire-i mecdûddini, armud zenanesi ve diğer çeşit meyveleri meşhurdur.

İçecekleri: Misket üzümünün yedi türlü şırası, melekî üzümünün şarab-ı nâbı, koknaz şarabı, nar şarabı, gülnar şarabı, abşele şarabı, şehlânisi, kış şarabı, bal suyu, halk için darı bozası ve pirinç bozası meşhurdurlar.

İmaretleri: Seyyah Yakup, halife Mütevekkil, Zübeyde Hatun, Sultan Hasan imâretleri meşhur iseler de gelirleri yoktur.

Mesireleri: Kızıldağ: İkindi vakti bunun tepesinden Rumiye gölü görünür. Buraya genç bir kimse, yaya bir günde varır.

Bağdat mesiresi, kırk yedi bin kadar bağ-bahçe ve gezinti yerinden ibarettir. En meşhurları Şah Yakup bağıdır ki, câmiinin yakınındadır. Şanı yüksek Han bu İrem içinde bir büyük ziyafet vermiştir ki, benzerini henüz görmedim. Üçüncü Murad Hanın vezirlerinden Koca Ferhad Paşa Tebriz hâkimi iken, bu Yakup Şah bağının su ve havasından hoşlanıp çeşitli kökler, odalar, hıyabanlar yaptırarak mâmur etmiştir. Dördüncü Murad Han Tebriz şehrini harab ettirdiği zaman, Çiftelerli Osman Ağayı bu bağa muhafız koymuştur. Hâlâ cennet bahçesine benzeyen bir bahçedir. Ziyafete gittiğimiz köşkteki tarihın son mısraı şuydu: «Eyledi Ferhad eyvân-ı şirin» Sene 983.

Şah Safi çiçekliği: Methinde dil âcizdir. Çevkân meydanı gezinti yeri: Bu yerin ortasında iki sûtun birbirine bağlanarak, tâ tepesine bir gümüş tas konmuştur. Her cuma günü hanın adamları rüzgâr gibi hızlı atlarına binip, o meydanda oyunbazlık ederek adı geçen tasa uçan oklar atarlar. Bütün dostlar seyrederler. Bilhassa Harzemşah Herruzundaki karanlık mahzenlerde kırk elli gün beslenmiş atları birbiriyle cenk ettirirler. Büyük seyir olur. Develerin güreşi de gayet güzel olur. Mandalar cengi, koç cengi, eşek cengi, köpek boğuşması, horoz dövüşü... Hâsılı bu Nevruz gününde büyük şenlikler olur ki, Acem ülkesine mahsustur. Görülecek mesiredir. Her sene muharrem ayının onuncu aşure günü bu Çerkan meydanına âyan ve eşraf, büyük küçük çadırlarıyle çıkarlar. Üç gün üç gece özel sohbetler edip, Kerbelâ şehidlerinin ruhları için yüz binlerce kazan aşure pişirerek zengin ve fakire dağıtırlar, sevabını Kerbelâ şehidlerinin ruhlarına hediye ederler. Yine o gün, bu meydanda şeker şerbetleri dağıtılır. Sakalar billur, necet, akik, firuze, bağamî taslara testilerinden soğuk sular koyup, «Hüseyin-i Kerbelâ aşkına!» diyerek iki tarafa ulaştırırlar. Nice âyan ve büyükleri dahi Hüseyin-i Kerbelâ ruhu için boyunlarına kırba takıp, su dağıtırlar. Tebriz Hanı dahi bu meydana renkli çadırını kurup, bütün Tebriz ileri gelenleri bir araya gelirler. Anadolu'da sünniler tarafından okunan mevlidler gibi Maktel-i Hüseyin'i okurlar. Bütün Hz. Ali sûlâlesini sevenler susup, derin bir saygı ve hürmetle ayakta dikilirler. Tâ ki okuyan «Mazlum Hz. İmam Hüseyin'i melûn Şemmen şöyle şehit etti» deyince, hemen çadır arkasından başı ve gövdesi başka bir beyaz vücudu ortaya getirirler. Diğer imam evlâtları gibi susuzluktan şehid olmuş masum temizlerin cesetlerini hazırlarlar. Allah'ın büyüklüğü, halk arasında müthiş bir feryad yükselir. Herkese vecd hali gelir. Kendilerinden geçip, dehşet içinde kalır. Burada yüzlerce

müslüman berberler, sadık âşıkların aralarına girerek, ellerindeki usturalarla o gün Hüseyin aşkına kan akıtmak isteyenlerin bağırlarına ve kollarına çizgi çekip kan damlatırlar. Yeşil yer, kan olup lâle bahçesine benzer, âşıklar pazularına çokça teslim yağı yakarak Hasan, Hüseyin ve Akil için kan akıtırlar.

Sonra İmam Hüseyin'in vücut şeklini meydandan kaldırıp, yüz bin tevhid ile Hüseyin'in şehitlik merasimini tamamlarlar. Aşureler yenilip, üç gün üç gece can sohbetleri yapılır. Bu şehrin su ve havasının güzelliğinden sayısız mesire ve gül bahçeleri vardır. Hatta oturduğumuz Kaleterbağı köşkünün kemerinde Gütbettin Mehmed Yezidi yazısı ile tarih olarak: «Budur cây-ı Şirin-i vâlây-ı eyvan» yazılmıştı. Öteki değersiz şeylerin anlatılmasında bir yarar olmadığından, boş yere sözü uzatmaktan kaçındık.

HANLA BİRLİKTE TEBRİZ'İN ETRAFINI DOLAŞTIĞIMIZI BİLDİRİR

Tebriz'in çevresinde yedi kadar mamur nahiyeleri vardır. Bin kadar asker ile davullar çalınarak şahin, balaban, tazı ve zağar ile ava çıktık. İlk önce Mehranrud nahiyesine uğradık. Bu nahiye Tebriz'in doğusunda olup, Tebriz kapısından beş fersah uzaklıktadır. Rut, İsfehan, Saidâbad köyleri mâmur köylerdir. Bunun birkaç câmii, hanları, hamamları, küçük çarşıları, bağ ve bahçeleri vardır. İkinci nahiye Şeravdud, Tebriz'in batı tarafına meyilli olup bağlara yakındır. Seksen parça mâmur köyleri vardır. Düşt, Cevlân Duruk, Elfabendlis, Lakedruh, Güceâbad köyleri en meşhurlarıdır. Bunlar câmili, hamam ve mescidli köylerdir. Ekilecek yerleri, Seravdud suyu üzerinde verimli topraklardır.

Üçüncü nahiye, Dideherder nahiyesidir. Tebriz'in dört fersalı kadar yakınında olup, güney batıya düşer. Yirmi dört parça kadar köyleri var. Dördüncüsü Erdenak nahiyesidir. Tebriz'in batısında ve bir fersah uzaklıktadır. Otuz parça köyü vardır. Herbiri câmili, hamamlı, hanlı köylerdir. Beşincisi Dudkat nahiyesidir. Serhap Dağı'nın arkasında ve Tebriz'in kuzey tarafındadır. Bu nahiye de Tebriz'e bir fersah mesafededir. Yüz parça köyü olan mâmur bir yerdir. Altıncısı Cânmireved nahiyesidir. Yirmi parça köyü vardır. Yedincisi Bedestan nahiyesidir. Tebriz yakınındadır. Yetmiş parça mâmur, câmili, hanlı, hamamlı köyleri vardır. Han ile bu nahiyelerde yaptığımız avları, Tebriz'in bütün ahvâlini nakletsek büyük bir cild tutar. Çünkü Tebriz İran'ın en şöhretli şehridir. Allah daima mâmur eyleye... Buralarda çok zevk ve safa ettik ve memnun kaldık.

KARŞILIKLI GÜZEL KONUŞMALAR

Bir gün Han ile can sohbeti ederken, bana saf şarab teklif etti. Ben:

— «Vallah billah, Hz. Ali'nin temiz ruhu hakkı için bu güne kadar haram ve keyif verici şeylerden hiçbirini kullanmadım. Büyük atalarımızdan bile bu haram şeyi kullananı işitmedim. Bizi hususi meclisinizde mâzur tutup, af ile muamele buyurun, efendim» dedim. Han:

— «Ey benim yanımda bulunan can kardeşim! Gör ki, benim gözümün nuru ve kalbimin sevinci şöhret sahibi Mirza Şahım sana bir ayak üzere durup, bir ayak saf şarap verir. Onun hatırı için ben önce lâal renkli şarabı içmem ki, sen onun elinden içesin. Kimden korkarsın? Eğer Osmanlı Pâdişahından korkarsan, pâdişahınız beş aylık yoldadır. Eğer Hanınızdan korkarsan, Tebriz'den Erzurum kırk konak yerdir. Şimdi kimden korkarsın? Ben ki İran, Turan Şâhının hanlar Hanı Kelp Ali Hanım! Güzelce Şahım bile: 'Benim sultan ve han hananlarımdan ve çöreğim çekenlerden kim ki şarap içerse bağrıma basarım' dedi. Ben de şahın hatırını sayıp, sonunda çalgı ve işret meclisi kurdum. Saf şarap ve çakır şarabı içerim. Kimden korkarsın? İşte çakır, içersin» dedi. Ben:

— «Ey Güzelce Han'ım! Sana Güzelce İran Şahı emrett'iyse, bana şahlar şahı padişah niçin 'İnneme! hamru vel meysere vel ensâb vel ezlâm ricsûn min âmelişşeytan' kat'i emriyle bir damlasını haram etti? O kahredici Allah'tan korkarım ki, bütün mevcutları yoktan meydana getirdi. Onun emrini saymayıp içki içemem» dedim. Hemen Han cenabları:

— «Vallahi, yahşi mümin ve mutaassıpsın» dedi. Ben dahi:

— «Vallah Han'ım! Mutaassıp değilim. Fakat Numan bin Sâbit (R.A.) mezhebinde, temiz itikatlı, gezgin beniâdem hânedanını seven, Allah'ın bir kuluyum». Mecliste hazır bulunanların hepsi ve hizmetçiler, bu sözler karşısında susup kaldılar. Han hâlâ ısrar ederek, bütün dilberleri ile ayağa kalkıp yanıma geldi ve şu sözleri söyledi:

— «Gözümün nuru Evliyâ ağâm! Bu benim seçme uşaklarımdan Yezdan Şirin'i mi, Mirza Şah'ı mı, Derviz'i mi, Firuz'u mu, Ali Yâr'ı mı, Devaliz'i mi, Şehlevend'i mi, Seyf Kuli'yi mi, Hal Han'ı mı istersin, söyle de sana hediye edeyim. Kırmızı Murtaza Ali ve on iki imamları seversen, gel bu çocuklarımın elinden bir kadeh şarap iç... Şu içki âleminde bir keyf edelim.»

Bunları söyleyip, delikanlılarını boynuma sardırdı. Yine ben Cenâb-ı Hak'tan yardım diledim ve şöyle dedim:

— «Ey hânım! Can sohbeti bu mudur ki, şimdi hoca Nakdi sarhoş olarak huzurunda şaklabanlık ede? İran toprağının içki ve saz keyfi bu mudur?

Hemen Han bunu işitince, hoca Nakdi'ye vurarak meclisin başına oturttu. O da sarhoş olduğu halde:

Öyle sermestim ki idrak etmezem dünya nedir?
Men kimem, sâki olan kimdir, meyü sahhâ nedir?

Beyitleri söylenerek bana ısrar etmeye başladı. Dedim ki:

— «Hanım! Siz şarabı keyiflenmek için içersiniz. Amma ilâhî keyf gerektir. Bir def getirsinler, tâ ki size ilâhî keyfi göstereyim» Hemen Han:

— «Aşk-ı Ali olsun! Hey Yâr! Kardeşime bir def getirin» deyince, bir Hindpasî işi cam pullu def getirdiler. Elime alıp, Anadolu tarzı üzere segâh makamında:

Aşkın senin hayat-ı ebedden nişan verir
Guyâ felekte ölmeye her hasta can verir

Taksimini söyleyerek üç dörtlü bir semâi, bir dübeyt ile faslı tamamladım. Mecliste bulunanların parmağı ağızlarında kaldı. Hemen Han sırtından Acem tarzı elbisesini çıkarıp, benim sırtıma giydirdi. «Çok beğendim! Yüz kere Allah mübarek etsin! Ey Kayser toprağının âlüftesi!» diyerek bir Gürcü ve on tümen Abbas, rüzgâr gibi çabuk koşan bir kara at hediye etti: «Bizden artık emin ol, şarap teklif etmem» dedi. Tam bir ay bu şekilde zevk ve safa ettik. O kadar sarhoş olan ve kendinden geçen, içki ve saz düşkünü Tebrizlilerden sokakta bir sarhoş göremedik. Halkı çok edeplidir. Haklarında şu şiir yazılmıştır:

Tebriz çü heyt kavmeş zi safâ
Çün âyine âned pâk erzenk hakka
Güfti ki, bedosti ne sâdık bâşend
Ezâyine cez aks ne gardet peydâ

GÖNLE FERAHLIK VEREN TEBRİZ'İN METHİ

İyi taraflarının başta geleni şudur ki, akar suları çok olduğundan, gece ve gündüz caddeleri süpürge ile süpürüp zerre toz bırakmazlar. Sonra üzerine su dökerler. Çarşıları, sokakları öyle temiz

ve serin olur ki, Temmuz ayında bile insan çarşılarında sıcaktan bunalmaz.

İkinci iyiliği odur ki, Peygamber sülâlesinden olan şerife kızları kul kısmına vermeyip, yine kendi dengine verirler. Bana bu hususta şöyle bir mesele sordular: «Siz kâfir kadınını alıp nikâh edersiniz. Bunun zararı yok dersiniz. O halde bu seyyideleri biz de kâfirlere, mürtedlere versek, çocuklarına ne demek lâzım gelir?» Ben: «Bunları onlara vermek iyi değil. İşiniz doğrudur. Amma çocuklar her zaman İslâm fıtratı üzere doğarlar. Sonra, anne ve babasının öğretmesi ile sapıtırlar. Nitekim hadis-i şerifte: Hiçbir çocuk yoktur ki doğuşta İslâm fıtratı üzere doğmuş olmasın, buyrulmuştur» dedim. Hiçbirisi cevap veremediler.

Üçüncü iyilikleri odur ki, Şeyh Safâ kanunu üzere bütün çarşılarında alış verişleri besi, abbasi ve altın ile yapılır. Memleketlerinde başka ülkelerin paraları geçmez. Yedi yerde para kesilir. Birincisi eski hükümet merkezleri olan Erdebil'de yani düribe fi Erdebil, sonra düribe fi Hemedan, düribe fi Bağdad, düribe fi Isfahan, düribe fi Tiflis, düribe fi Nihabend, düribe fi Tebriz. Paralarının bir yüzünde «Lâ ilâhe illâllah, Ali veliyyullah» yazılıdır. Diğer taraflarında her şahın ismi yazılıdır. Meselâ Şah Abbas'ın Tebriz'de kesilen parasında «Gulâm kelp Ali Şah Abbas» diye yazılıdır. Bakır paralarda duribe fi Tiflis, duribe fi Tebriz diye yazılıdır. Bir tarafı da nakışlı olup, senesi kazılmıştır. Geçerli paralarında, endazelerinin uçlarında, kilelerinde, işlenen kumaşlarında «Lâ ilâhe illâllah» mübarek terkibi yazılıdır. Vay ol kişinin başına gelen! Çünkü «Lâ ilâhe illâllah» üzerine alış verişte hile yapanın gözüne mil, başına kızmış taş koyup o adamı sakat ederler.

Çarşı dükkânlarında, meydan pazarlarında, sarı pirinçten zincirli teraziler asılıdır. Asla adam eli yapışmaz. Daima asılı dururlar. Müşteriye hakkı ile tartıp teslim ederler. Buğday, pirinç ve diğer hububat için kile kullanmazlar. Hepsini terazi ile tartarlar. Akmeşe ve kumaşları Mekke ziraî ile ölçerler. Binek hayvanları ve esirleri de kanuna bağlı tahmincilerin narhı ile satılır. Şahın kanunu budur.

Dördüncü iyilikleri odur ki, dükkânlarındaki aşçıları yemeklerini tamamiyle pişirip küçük dükkânlarının kapı ve duvarlarında kase ve bakır kaplarını temizlemeyince, dükkânlarını açamazlar. Seher vakti dükkânlarını duâ ile açıp, sonra herise, pilâv, zerde büryan, kükü pilâv, safranlı pilâv, avşele pilâv... velhasıl diğer yemeklerini yerli ve yabancılara satarlar. Gümüş gibi kalaylı sahanlarının

kenarlarında tâlik yazı ile «Ve yut'i mune't - taam» âyeti ile «Lâ şerefe ağ'la minel İslâm» ve «Şerefül mekân bilmekin...» hadisleri yazılıdır. Yemekten sonra âyan ve büyüklerin ibrikle ellerini yıkatırlar. Amma uşak grubu sağ ellerini sol koltuklarına, sol ellerini sağ koltuklarına sürerler. Bu gibilerin hâli çok fenadır.

İRAN HALKININ KÖTÜ HUYLARI

Halkının oniki imam aşkına oniki esnaf askeri taifesi vardır ki, binlere varır. Bilginler ve öte âyan evlerinde yemek pişirirler. Geride kalanlar odalarında ateş yakarak su ısıtırlar. Bütün novker ve askerleri bekâr ve işsiz takımından olup, çarşı ve pazardan yemek alıp yerler. Bu husus ve geçimleri doğrusu iyi değildir. Fakat ucuz olduğu gibi insan istediği yemeği de yiyebilir. Cimri ve bekâr olanlar için bu faydalıdır. Hatta asker tâifesi üç ay çarşıda yemek yese, onun aşçısı şah donluğu çıkınca, «Ben kurban kulunun aşçısıyım» diye kulun donluğunu alır, gider. Bir parça fazla almaya muktedir değildir. Bu hususta yanlışlık yapan aşçıların dilini ensesinden çekerler. Sonra o aşçı donluk sahibine on iki gün ziyâfet çeker. Şah veya sipahşalar sefere gitse, ordularında keçe çadırlı aşçıdan geçilmez. Çünkü bütün asker aşçılara muhtaçtır. İran kanunu gereğince, bir suçlu adamı hemen asmazlar veya boynunu vurmazlar. Doruğa (polis) ve muhtesip (zabıta), suçluları siyaset meydanına getirirler. Amansız celladlar o suçlulara aman vermeyip, üç yüz altmış çeşit işkenceyi on gün on gecede devam ettirirler. Ben:

— «Han'ım! Allah yanında bile kıymetli olan insanoğluna bu kadar işkence nasıl revâ görülür?» dedim. Han:

— «Ey benim kardeşim! Bunların vücudlarının ortadan kaldırılması âdil şahid ile isbat olunup tesbit edildikten sonra, bütün halkın karşısında bir kerede öldürmeyip, ibret olsun diye bu şekilde işkence ederiz. İnsanda âsi ve vahşi çoktur ki, Cenâb-ı Hakka karşı «Ene rabbükümül âlâ» diyenleri olmuştur. Onun için böyle işkence ederiz» diye cevap verdi. Ben hemen:

— «Bu şeriata aykırı olduğundan terbiyede tesiri yoktur. Şeriata uygun olması vaciptir. 'Hırsız erkek ve kadının ellerini kesiniz' âyeti gereğince yapılsa, halk daha fazla korkardı» dedim. Han:

— «Doğrusu iyi söylersin» diye sözümü kabul etti. Amma böyle işkence etmeleri, halkın azgın ve sapık mezheplerden olmalarındandır. Ötedenberi böyle yapa gelmişlerdir.

Tebriz'de kırkiki tane de Ermeni kilisesi vardır.

BÜYÜKLERİN VE EVLİYÂNIN TÜRBELERİ

Tebriz'in Serhab, Cerent, Güceylab, Dolyandağı, Heycan adlarında mezarlıkları vardır. Bilginlerin çoğu buralarda gömülüdür.

Buralarda gömülü olan zatların isimleri: İmam Herâne, Şeyh İbrahim Güvanan, Şeyh Şükürhan, Baba, Ferruh, Baba Hasan Meymendi, Şeyh Şücâ Vekâlin, Şeyh Mâlin Tebrizî, Şeyh Hasan Belgarî, Şeyh Bedreddin Kirmanî, Şeyh Nureddin Bimaristâni.

Serhab mezarlığında gömülü olan Şâirler: Enverî, Zahirüddin Faryâbi, Felekî-i Şirâzi, Şemseddin Sübhâni, Feleke-i Şirvâni. Allah hepsine rahmet etsin.

Tebriz'in etrafındaki şehirlerde gömülü olan büyük veliler: Kecican köyünde Hoca Mehmed Kecican, Seyyadâbad köyünde yediyüz kadar bilginin mezarları vardır. Tebriz yakınında Şehid dağı üzerinde Hz. Peygamberin kumandanı Üsâme hazretlerinin kabri vardır. Yine burada müminlerin emiri Hz. Hamza'nın kardeşi Acel'in mezarı vardır. Adı geçen, Sâriye hazretleri ile Nehavent seferinde görevli olarak gelmişken yaralanarak Tebriz'de dünyadan göçmüştür. Bundan başka Şeyh Sagus, Şeyh Selâmî hazretlerinin mezarları da buradadır.

Serhab mezarlığında Ömer bin Ümeye hazretlerinin kabri vardır. Manâlar mâdeni ve ilâhi sırlar müftüsü olan Şeyh Hazreti Seyyid Can Memi, eser yazmada rakibsiz, ilk ve son ilimlerde misil olmayan kimseydi. Bütün ömrünü ilme harcamıştı. Bilgi ve iyilikleri sonsuzdu. Memi Can'a yakın, bilginlerin başı Ali'nin mezarında şu beyit yazılıydı: «Vâris-i ilmi ledünn-i nebevi, Rukn-i yektâye şeriat-ı âli» yani ilimlerin varisi, zorlukların çözücüsü şeyh hazreti Âli. Ben, ziyaretten sonra şu beyitleri mezarına yazdım.

Sâlik-i tâife-i ehl-i tarik
Pişvasıdır anın pir şefik
Yaktı Rey ile Buhârâ da çerağ
Arzı huld içre ola onâ durağ
Ruhu şâd ola ilâhi dâim
Evliyâ bendesi ola kaim...

Meyharan mahallesinde Hz. Ali evlâdı gömülüdür. Serhab dağında Ayın-i Ali, Zeyn-i Ali adlarındaki iki Peygamber evlâdı gömülmüştür. Kapısının başında eski İran pâdişahlarından Efrâsiyâb'ın başı gömülüdür. Fatih'in hocası Akşemseddin'in oğlu Şeyh Nasrullah dahi burada yatar.

Tebriz'in içinde ve dışında daha birçok büyüklerin mezarları varsa da, yazılması seyahatimizi uzatacağından, bu kadarla yetindik.

***

HAN İLE ŞAM GAZAN ZİYARETİNE GİDERKEN GÖRDÜĞÜMÜZ KALELER

EVVELÂ Tebriz'den bin kadar süvari ile hareket edip, beş saat batıya doğru bağlar ve bostanlar içinde yürüyerek Acısu kasabasına vardık. Bu kasaba «Kumle» kalesinin yarı yolundadır. İkiyüz evli mâmur kasaba olup, han hasıdır. Bir câmii, üç tekkesi var. Tebriz sahralarının bütün suları, köyden köye yeraltından akar. Caddelerde binlerce mahzenleri vardır. Kasabanın suyu tuzluca olduğundan, Acısu derler. Burada kasabanın kalenteri gelerek hana güzel bir ziyafet verdi. Sabahla beraber batı yönünde dört saat giderek, Şam - Gazan ziyaretine geldik.

Mahmud Şam - Gazan ziyareti: (18) Burası Cengizoğulları asrında İrem bağına benzer bir yer olup, Şam'a benzediği ve Şam tarafında olduğu için adına Şam derlermiş. Sonra Mahmud Gazan burada sağlam bir kale yaparak adına Gazan demiş. Bin kadar reâyasını vergiden affedip bu kalede yerleştirmiştir. Sonra kendisine bir

---

(18) Tarihte Sultan Mahmud Gazan Han adı ile meşhur olmuştur. 694 senesi Zilhicce ayının onunda, bayram günü tahta çıkmıştır.

Tahta çıkışından önce Emir Nevruz'un vasıtasıyla gerek kendisi. gerek yanında bulunan Moğol beylerinin hepsi Müslüman olmuşlardır.

Tahta çıkışına kadar İran parası dört köşe idi. Saltanatlarının başlangıcında paraların yazılarını kelime-i tevhide, şekillerini yuvrlağa çevirip, nâme ve mektupların başına besmele yazılmasını emretti.

Saltanatı müdetinde başkumandanı bulunan Emir Nevruz'un yardım ve gayreti sayesinde birçok fetihlerde bulunmuş ise de sonradan bazı çekemeyenlerin fesatlıkları üzerine Emir Nevruz'u idam ettirmiştir.

699'da Diyarbakır'ı istilâ etmek maksadı ile o tarafa hücuma başlamış ise de Sultan Gazan fena halde yenilmiştir. 700'de aralarında Şam'da bir savaş daha meydana gelmiş, bu defa da Gazan hanın askeri mağlup olduğundan çok üzülerek ağır bir hastalığa yakalanıp 703 senesi Şevvalinin onbirinde Pazar günü vefat etmiş, cenazesi sağlığında yaptırdıtı türbeye defnedilmiştir. Fırat nehrinden Kerbelâ sahrasına geniş bir kanal açtırıp, etrafını imar etmiştir.

Emir Nevruz'u idam ettirmesinin dışında, tarihe hiçbir kötü miras bırakmamıştır.

türbe yaptırmak için Acem, Arap, Hind mühendis ve mimarlarını toplayarak çok yüksek ve görülmeye değer bir bina yaptı. İstanbul'daki Galata kulesine benzer göklere uzanmış bir kubbedir. Amma gördüğüm vakit, kapısının bir tarafı depremden yıkılarak yerle bir olmuştu. Han ile içerisine girerek ziyaret edip, Şah Gazan'ın ruhuna bir Fatiha okuduk. Yanında bir tekke vardır. İçinde iki yüzden fazla sâdık âşıklar var. Kapısınm dışında yüzbinlerce kurban kellesinden büyük bir kule yapmışlar. Bütün İran halkının bu Mahmud Şam Gazan'a itikatları olduğundan, her sene binlerce kurbanlık koyunlar gelir. On zira derinliğinde bir kuyusu var ki, Temmuzda bile suyu buz gibidir. Bu türbeye Şam - Gazan derler. Moğol dilinde «Şenbkin» derler. Fakat mezar sahibi Moğol padişahlarından Sultan Mahmud Gazan olmakla, Tebrizliler de Şenbkin Gazan diyecek yerde, yanlış olarak Şam - Gazan demiş olsalar gerek.

Bu büyük türbe Velyan dağı üzerinde olup, dağ eteğine yakın garip bir binadır. Buradan kalkarak, batı yönüne giderek Velyan dağı eteğindeki Velyan kasabasına geldik. Üç yüz evli, gönül açıcı câmili, han ve hamamlı, ziyaret evi ve imareti olan mâmur bir kasabadır. Yukarıdaki tekkeye mahsus olup, Hoca Said Reşidüddin'in hayratıdır. Buradan kalkarak yine batıya yollanıp, beş saatte Kumla kalesine vardık.

Kumla kalesi: Bu kaleyi 998 tarihinde Sultan Üçüncü Murad Han zamanında büyük kumandan Koca Ferhad Paşa yaptırmıştır. Velyan dağı eteğinde dört köşe bir kaledir. Çevresi seksen adımdır. Yedi kule ve iki kapısı vardır. Kapılarından birisi batıya, diğeri doğuya açılır. Doğuya açılan Tebriz kapısıdır ki, Hadım Cafer Paşa Tebriz'de kumandan iken Acem askerinden kaçıp kaleye kapanmış, asker de arkasından kaleyi kuşatmıştır.

Cafer Paşa bir gece kalenin Tebriz tarafındaki duvarını yıkarak yedibin seçme askerle dışarı çıkmış, gaflet uykusuna dalan Acem askerini kılıçtan geçirerek kılıç artıklarını Tebriz'e kadar kovalamıştır. Tebriz kalesine varan asker, Hadım Cafer Paşanın kethüdâsının Tebriz kalesine kapanıp balyemez toplarla kendilerini berbad ettiğini görmüş ve bu iki kuvvetli düşman arasında telef olmuştur.

Hadım Cafer Paşa tekrar kumandan olup, bu Kumla kalesinin yıkılan yerine büyük bir kapı yapmış ve adına «Gedik kapı» yahud «Tebriz kapısı» denmiştir. Kalenin içinde yüz ev ve bir câmi vardır. Dışarıdaki varoşunun —ki asıl Kumla şehridir— bağ ve bahçesine

hudud yoktur. Kumla üzümü, elvancarası, abasî ve melce armudu meşhurdur. Şehirde yetmiş ibadethâne vardır. Bunlardan onbiri câmidir. En güzeli Ferhad Paşa câmiidir. Şehrin kenarında kalmış öteki câmileri, han ve hamamları, çarşı ve pazarı vardır. Bu şehir Tebriz hududları içinde ayrı bir sultanlıktır. Bin kadar novkeri vardır. Kalenteri, darugazı var. Kadılıktır. Burada da büyük ziyafetler yenilip, sultandan hediyeler alındı. Buralarda sancak beyine «Sultan» derler. Beylerbeyine «Han» derler. Üç tuğlu vezir payesine «Hanlarhanı», defterdara «itimadûddevle», serdar vezire «Sipahsalar», kapıcıbaşıya «Korucubaşı», reisülküttaba «Münşî», alaybeyine «Kalenter», subaşıya «daruga», alay çavuşuna «Savul ağası», yeniçeri ağasına «dizçöken ağası», yeniçeriye «dizçöken», misafir kondoruna «mihmandar» denilir. Bu yazılan beylerin hükümet ve siyasetle ilişkileri vardır. İran kanunu böyledir.

Buradan kalkarak bağ ve bahçeler içinde yol alıp, «Seravrud» nahiyesine geldik. Büyük kasaba ve nahiyedir. Tebriz'in batî ve yıldız tarafına bakar, şehir gibi hanlı, hamamlı, câmili, küçük çarşısı olan kasabadır. Kalenteri gelip Han'a kılavuzluk yaptı. Burada bir gece can sohbeti ederek sabahleyin kalktık. Doğu yönüne bağlar içinde avlanarak gidip, Seravrud nehri kıyısında Düşt kasabasına geldik. Burada yemek yiyip, bir parça dinlendik. Seravrud nahiyesinde hamamlı, han ve câmili mâmûr kasabadır. Ondan ileri altı saat giderek Cevlanderuk köyüne geldik. Bu da Seravrud nahiyesinde, Seravrud nehri kenarında bin evli, han ve hamamlı, bağ ve bahçeli, câmili mâmûr bir köydür. Ondan ileri Elkabandlis kasabasına geldik. Üçyüz evli, sade Ermeni reâyâlı, üç kilisesi olan mâmur köydür.

Oradan ileri geçip, üç saat giderek «Lâkedruh» kasabasına geldik. Şah Safi'nin hanımının hasıdır. Seravrud nahiyesinde ve o nehir kenarında iki bin evli Müslüman ve Ermeni köyüdür. Hepsi cahildir. Seravrud dağı üzerinde yıkık bir kalesi vardır. Ondan ileri Kecâbâd kasabasına vardık. Beşyüz evli ve câmili, han ve hamamlı kasabadır. Buradan yine doğu yönüne giderek Rutkat nahiyesine girdik. Tebriz'in kuzeyinde, Serhab dağının arkasında kurulmuş, yüz parça köyü olan bir nahiyedir. Buralarda avlanarak Merağa şehrine vardık.

Merağa şehri: Azerbaycan toprağında, Tebriz hududunda başlıbaşına bir sultanlıktır. Bin kadar askeri vardır. Kadısı, kalenteri, darugası, münşisi vardır. Bunu eski zamanda Hoşenk Şalı yaptırmıştır ki, Azerbaycan'ın ilk hükümet merkezidir. Ünü dünyaya yayıl-

mış, bahçeli ve güzel meyveleri olan bir şehirdir. Değerli bilginlere sahiptir. Halkı bez dokur ve hallaçlık yapar. Bu şehir de Sultan Dördüncü Murad askeri tarafından harab edilmişse de, yer yer imâr edilmektedir. Amma tamir suretiyle kurucusu Emevilerden Mervan'dır. Onun saltanatı sırasında, yetmiş bin evli mâmur bir şehir imiş. Hâlâ Sehend dağına kadar olan yerlerde mâmurluk eserleri görünür. Yedi bin yüz altmış toprak örtülü evi, onbir câmii, kırk hanı, altmış adet mescidi, kırk tekkesi, onbir hamam ve üç bin a'let dükkânları vardır. Bu şehir, Moğol taifesinden ve Cengizoğullarından Hulâgu'nun Bağdad'daki halife Mustansır Billah üzerine yürüdüğü vakit harap edilmiştir. Kuzeyindeki Sehend dağı kuzey havasına engel olduğundan, havası ağırdır. Suları, Sehend dağı yaylasından gelir. Bostan ve bağlarını sular. Şehir içinde zenginlerin evinde fıskıye, havuz ve şadırvanlar vardır. Üzümü, gülnarı, sebzesi meşhurdur. İnsanları çok beyaz tenli olup, gözleri sürmeli, şirin sözlü, aydınlık yüzlü amma mürâi adamlardır. Lâkin yine çoğu gizlice Hanefi mezhebine bağlı ve iyi huyludurlar. Kadınları çoğunlukla Pehlevî dilini konuşurlar. Açık sözlü ve iyi konuşanları çoktur. Sekiz nahiyesi vardır ki, şunlardır: Seraçun, Penaçun, Derçerud, Kârdul, Heştrud, Behsand, Enguran ve Kızılören nahiyeleri. Bu nahiyelerin seksen, yüz parça kasabası vardır. Bu nahiyelere tâbi kasaabların tamamı beşyüz tanedir. Amma altmışı büyük şehir ayarında câmili, hanlı, imâret ve hamamlı, çarşı ve pazarlı köylerdir. Yedi parça mâmur kaleleri vardır. Kalelerinin herbirini ayrı ayrı anlatsak, bir cild kitap olur.

Bu şehirden kalkarak «Turna çayırı» adlı yerde konakladık. Ferah, geniş, ikiyüz evli bir yer olup, Evcan şehrinin nahiyesidir. Bütün halkı bahçıvan ve hallaçtır. Oradan Sitekez kasabasına geldik. Bu da Evcan şehrinin bin evli mâmur bir kasabasıdır. Oradan ileri giderek eski Evcan şehrine geldik.

Kale ve eski şehir Evcan: Eski zamanda Tebriz'e engel olan Evcan dağının doğu eteğinde çok büyük bir şehir imiş. Fakat Hulâgu'nun tahribine uğramıştır. İlk kurucusu eski İran sülâlelerinden Kiyomers oğlu Pijen'dir. Eskiden çok süslü bir şehirmiş. Zaman geçtikçe harab olarak halkı Tebriz'e göç etmiştir. Sonra hicri 696 senesinde Cengizoğullarından Mahmut Şam Gazan, kalesini tamir etmiştir. Evcan dağı eteğinde dört köşe bir kaledir. Çevresi iki bin adımdır. Doğuya bakan bir demir kapısı vardır. İçinde yüz evi var. Neferleri yoktur. Dış varoşunda üç bin kadar toprak örtülü evleri

vardır, diye kalenteri nakletti. Yedi câmii, üç hamamı, yedi misafirhânesi ve altı yüz dükkânı vardır. Mahsulleri arasında buğday ve bakla çok yetişir. Suyu, Evcan dağından gelir. Meyvesi azdır. Halkı Şafii geçinirler. Amma asıl mezhepleri gizlidir. Bu şehri gezdikten sonra avlanarak Mehranirud nahiyesine geldik. Tebriz'in doğu tarafında ve beş fersah uzaklıktadır. Altmış parça mâmur köyleri vardır. Verd, İsfeç kasabaları mâmur ve şehir gibi kasabalardır. Bunları da geçtikten sonra, Saîdâbad kasabasına geldik. Bunu Şah Tahmurs zamanında vezir Said yaptırdığı için Saidâbad dendiğini Acemler naklederler. Bu kasaba Süleyman hanın hücumuna uğramışsa da Dördüncü Murad hazretlerinin kahramanca müdahalesiyle kurtulmuştur. Bağ ve ormanlar içinde iki bin evli, yedi câmili, han ve hamamlı, çarşı ve pazarlı büyük bir kasabadır. Burada da bir gece misafir olup, ertesi gün kıble yönüne yedi saat giderek Manmah kasabasına geldik. Bunu, Kör Hüdabende'nin kızı imar etmiştir. Bin evli köydür. Buradan da kalkıp, dokuz saatte Gühervan kalesine geldik.

Azerbaycan'ın Gühervan kalesi: Bunu Avşar hanlarından Seyfi Kuli Han, Şah Tahmasp asrında Süleyman han'ın korkusundan yaptırmış. Ne Osmanlılara, ne de Acem şâhına tâbi olmuştur. Sonunda Tebriz'den Koca Ferhad Paşa Bağdad'a giderken, bu Kühervan sultanı paşanın askeri ardından gelerek orduyu yağma etmiş ve sonra kalesine sığınmıştır. Paşa buna karşı göz yumarak selâmetle Bağdad'a varmış, dönüşte bu kaleyi onyedi gün kuşatmış, fethedemeyince geri dönerek Şehr-i Zor'a gelmiş ve Bağdad'da kalmıştır. Beri tarafta Gühervan hâkimi işi azıtıp Bağdad'dan Tebriz'e gelen tüccar ve gazileri geçirmemeye başlamış, Osmanlılara elinden geldiği kadar ihânet etmeye koyulmuştur. Hatta bir keresinde, kırk elli bin asker biriktirerek Tebriz'in dört tarafını yağmaya kalkışmıştı. Fakat Tebriz'den de Cafer Paşa on iki bin cengâverle bu âsi üzerine ansızın yürüyerek askerini bozmuş, meymenetsiz Meymendi Han da yalnız başına Gühervan kalesine kaçmıştır. Cafer Paşa yedibin kadar at, deve, katır ve başka ganimetlerle Tebriz'e dönmüştür.

Tebriz'de bu zafer için şenlikler yaptıktan sonra, ertesi gün yetmiş bin askerle bu kale üzerine yedi balyemez, kırk parça şâhi toplarla saldırmış, Gühervan kalesini üç gün kuşatarak üçüncü günü fethedip, Meymendi hanı diri olarak ele geçirmiştir. Hadım Cafer Paşa, kulağını keserek eline verdikten sonra: «Mel'un Tebriz'de bir hadım hâkim ne yapabilir, bak! İşte, askerini kırarak peşinden geldi ve kaleni fethedip seni bağladı. Kulağını da keserek kendisinden da-

ha çok hadım etti!» demiştir. Sonra cellâda vererek öldürtmek istemişse de beylerine: «Bunu öldürmektense malını almak daha doğrudur» dedirterek ve hile ile Meymendi'ye azatlık vâdederek, bin kese ve bin parça yük almış ve sonra da asarak başı ile kale anahtarlarını ve ikiyüz kadar ganimet malını Sultan Üçüncü Murad Han'a göndermiştir.

Hâlâ kale içinde Murad Han adına yaptırılmış bir câmi var. On bir sene Osmanlı elinde kalmıştır. Bağdad yolu üzerinde yuvarlak, yüksek bir kaledir. Çevresi altı bin adımdır. İki tane taş kapısı vardır. Biri kuzeye, diğeri güneye açılır. Güneye açılana Erdebil kapısı derler. Hâlâ sultanlıktır. Bin askeri, kadısı, kalenteri, münşî ve darugası var. Taş varoşu olup, bağ ve bahçeli yedibin evden oluşur. Altmış mâbedi varsa da yalnız onbirinde cuma namazı kılınırmış. Yedi hamamı, onbir hanı, sekiz yüz dükkânı var. Şehirde her sanat mevcut ise de kalemkâri, cins yorganı ve çarşaf bezleri meşhurdur. Bağı ve bahçesi dünyayı tutmuştur. Hava ve suyunun güzelliğinden güzelleri çok, şarkı söyleyen ve saz çalanları meşhurdur. Buradan güney tarafına gidip, Bend kasabasına geldik. Erdebil hududları içinde bin evli, mâmur, câmili, han ve imâretli, çarşı ve pazarlı büyük kasabadır. Burada Çığalazâdenin sanatlı bir câmii var ki, görülmeye değer. Buradan dokuz saat güneye yol alıp Erdebil şehrine geldik.

İRAN'IN ESKİ HÜKÜMET MERKEZİ ERDEBİL KALESİ

Irak tarafında kurulmuştur. Azerbaycan toprağında Acem şahlarının ilk hükümet merkezi olup, Şeyh Safi'nin memleketidir. Bir zaman Osmanlılar tarafından fethedilip beylerbeyliği olmuştur. Sonra yine Hâricilerin eline düşerek kalesi harab ve halkının yüreği yanmıştır. Sonra Dördüncü Murad'ın büyük kumandanı cesur Hüsrev Paşa Hemedan, Dergezin ve Erdebil taraflarını yağma etmiştir. Sonra, Erdebil yine mâmur olmuştur. Hâlâ İran'a bağlı hanlıktır. Üç bin askeri, darogası, kalenteri, münşîsi, kadısı ve şeyhülislâmı vardır. Şehir, Şehlan dağına bir günlük yoldur. Çevresi bir günlük yola eş yüksek dağdır. Şehir geniş ve verimli bir ovanın tam ortasında kurulmuş olup, bir tarafında ab-ı hayata benzer bir göl vardır. İlk kurucusu Haykanyan meliklerinden Erdebil oğlu Erdemni'dir. Kalesi, Hz. Ömer Basra'yı fethederek İran'a yöneldiği zaman, korkudan yapılmıştır. Bu Erdebil eskiden çok büyük bir şehir olup,

bir tarafı tâ Sehlan dağına dayanırmış. Şimdiki halde şehir ile dağın arasında iki fersah mesafe vardır ki, her fersah on iki adım olduğundan yirmi dört bin adımlık yol olur. Bu dağın tepesinden dünya durdukça beyaz kar eksik olmaz. Erdebil şehrinin bütün suları bu dağdan gelir. Temiz ve tatlı bir su olup, çok hazmettiricidir. Halkı Şâfiî geçinirlerse de, Câferi oldukları açıktır. Erdebil ile Tebriz'in arası yirmi beş fersahtır. Yüksüz bir atla iki merhaledir. Havası Erzurum'unki gibidir. Kış şiddetli olursa da mahsulü çok olup, buğday mahsülünün bir kısmı gelecek seneye kalır. Bir kile tohumdan seksen kile mahsül elde edilir. Kışın fazlalığından bağ, bahçe ve yemiş olmaz. Amma ağ gibi örülmüş bostan ve gülistanları çoktur.

Erdebil gölcüğü: Âb-ı hayata benzer suyu olan bir küçük göldür ki, yüzünde nice balık gemileri yüzer. Doğu tarafı Tebriz'e yakındır. Batı tarafı Rumye'ye bir fersahtır. Erdebil ile gölün arası ormanlık ve mâmur köylerdir. Burada olan kayıkların bezirgânları, ihtiyaç sahiplerini malları ile alıp istedikleri yerlere, bilhassa batı taraftaki Rumye, Dumdumî, Dumbolu şehirlerine götürüp kâr ederler. Bu gölün yüzölçümü Van gölünden büyüktür. Yaya kimse ancak on günde dolaşabilir. Van gölünün suyu zehir gibi acıdır. Amma bunun suyu âb-ı hayat gibi tatlıdır. Derinliği yetmiş kulaçtır. Bu göl Hz. Peygamber dünyaya geldiği gece meydana çıkmıştır ki, Kisranın takları, Mekke'nin putları, Ayasofya kubbesi, yine o gece devrilip yıkılmışlardır. Göle dört tarafından büyük küçük kırk beş kadar akarsu dökülür. En büyüğü Sehlan nehridir ki, Erdebil'i sular. Sonra bu gölcüğe gelir. Güheran nehri de bu göle dökülür. Diğer nehirlerinin isimlerini bilmiyorum, görmedim.

Yaratılış acibesi bir taş: Erdebil'de sebilin dışında demirden ağır, siyah, yuvarlak bir taş vardır. Tahminen üç kantar ağırlığında, cilâlı bir taştır. Eski kâhinler bu taşın üzerine İbranice birçok yazılar yazmıştır. Üzerine bir adam resmi yapmışlar ki, ellerini göğe açmış şekildedir. Erdebil'de yağmur yağmadığı vakit âyan, büyükler, küçükler bu taşı yuvarlayarak şehre götürürler. Allah'ın büyüklüğü, üç gün üç gece yağmur yağıp, yağmur suyu ile tarlalar, köyler, kasabalar sulanır. Sonra taşı yine eski yerine götürürler. Yağmur kesilir. Tuhaftır ki, bu taş şehre ne kadar yakın gelirse yağmur o kadar şiddetlenir. Erdebil halkı yağmurdan göz açamaz. Taş yerinden kaldırılıp şehir dışına götürülürse, dışarıda durduğu müddetçe Erdebil gölcüğü taşıp vilâyeti su basmaya başlar.

Bulunduğu yerden kaldırıldığı vakit, bu taşın yerinde büyük, dört köşe başka bir kaya görünür ki, onun da üzerinde İbrâni ve Süryânice birçok yazılar kazılmıştır. O dört köşe taşın on iki deliği vardır. Her delikten birer pınar kaynamaya başlar. Bilinen taş yerine gelmedikçe, suların kaynamaları kesilmez. Erdebil bilginlerinin bazıları bu taş Hz. Musâ'nın Tih sahrasında asası ile on iki kere vurup on iki pınar akıttığı taştır, derler. Hakkında âyet zikrederler. Fakat Erdebil halkının inanışına göre bu taş Acem şahlarının atası olup, güyâ büyük kutup mertebesine varan Şeyh Safî'nin tılsımı imiş. Allah'ın hikmeti, bu Erdebil'de kedi yaşamadığından faresi çok olur.

Erdebil halkının elbiseleri fare derdinden parça parça olmuştur. Onun için bu şehirde kedi para ile satılır. Ayrıca kedi tellâlı vardır. Kafes içine koyup, alıp satarlar. Bilhassa Devriki kedisi burada çok değerli olup, yüz kuruşa satıldığını gördüm. Amma yine yaşamaz. Dellâlları kedi sattıkları vakit, şu tasarlama beyitleri yüksek sesle söylerler:

Ey tâlibânı merâbe
Senuretün sayyâde
Müeddebe ve herrâbe
Mûnise ve tarâbe
Suraka değil gamhâre
Fareye vermez çâre

Daha birçok görülecek şeyleri vardır. Amma önemli olmadıklarından, yazılmasından vazgeçildi.

Büyük şeyhlerin türbeleri: Şeyh Safiî: Bu zat bütün İran ve Turan şahlarının ilkidir. Yüksek bir kubbede yatar. Yüzlerce derviş türbedarı var. Gece ve gündüz ziyâretçilerine nimeti boldur. Vâkıfları çoktur. Şeyh Şâfî, Acem ülkesine kutup olarak hükmetti. Yerine oğlu Şeyh Haydar geçti. Bunun oğlu Şeyh İbrahim, rüyasında bir eşeğin kendisini çiğnediğini görüp rüyâsını dedesi Şeyh Safi'ye tabir ettirmiş. O da, «Ya İbrahim! İran'da ulu bir sultan olacaksın» demiştir. Hakikaten ilk defa Şeyh İbrahim para ve hutbe sahibi olmuştur. Şeyh Safi'den Şah Birinci Abbas'a gelinceye kadar, para sahibi beş şah geçmiştir. Bu şehirden kalkıp kuzeye doğru dokuz saat giderek Aram Şah kasabasında konakladık. Altı yüz evli, bağ ve bahçesiz bir kasabadır. Oradan yine kuzeye sekiz saat giderek, Yâr Ali kasabasına geldik. Üç yüz evli köydür. Camii yok, fakat çarşısı ve hafta pazarı vardır. Buradan yine kuzeye doğru yedi saat giderek Zat-ı İmâd kasabasına geldik. Didherd nahiyesine bağlı, se-

kiz yüz evli mâmur bir kasabadır. Buradan yedi saatte yine Tebriz şehrine girdik. Daha günlerce zevk ve safa eyledik. Kalenteri, daruga ve mihmandarları, bin başlı kervan hazırladılar. Hoy, Behistan ve Revan hanlarına, bana riâyet edilmesi ve her konakta ehil kılavuzlar verilmesi için, mektuplar yazıldı.

Şanlı paşa efendimize sevgi mektupları yazılıp, on katar deve, pirinç, kuru üzüm, abbasi armudu kurusu, gülnar, iki küheylan kara çabuk at, dört adet alaca cayar at, iki Gürcü genci hediye verildi. Bana da on tümen abbasi, iki tümen besi, bir Gürcü genci, Acem işi bir samur kürk, bir kat Acem elbisesi, iki kürk kaputu, altı adet han başlığı, bir katar yükü Revan pirinci, bir kara çabuk at, bir alaca cayar özbek atı da eğeriyle birlikte hediye edildi. O gün dostlarımızla vedalaşıp, ertesi günü şanı yüksek han askeri ile atlara bindik. Hakâni mehter dövdürüp, Efrasiyab borusu çaldırarak bizi Tebriz'in dışındaki «Ayn-ı Ali» adlı yere getirdi. Orada bir ziyâfet verdi ki, dil ile anlatılamaz. Burada bana beş tümen abbasi, yanımızdakilere yirmi tümen akçe yol harçlığı verdi.

Arkadaşlarıma biner keşan kadifesi, üçer güçerat atlası ve üçer adet Muhammedî sarık verdi. Üç yüz atlı ile bir yasavul ağasını benim yanıma katıp, «Ey Yasavul ağası! Benim biraderim Evliyâ ağayı, Kayser toprağı şahı Dördüncü Murad Han'ın Revan'dan Tebriz'e geldiği mâmur yollardan götüresin. Ve kervanlarında hoş kondurup göçüresin» dedi. Yine atına binip bizimle beraber yarım saat geldi. Sonra, vedâlaşıp öpüştük. Onlar Tebriz yönüne gitti, biz de yolumuza düştük.

AZERBAYCAN'IN TEBRİZ VİLÂYETİNDEN REVAN'A GİDİŞİMİZ

İlk önce Tebriz'den kuzeye doğru yola çıktık. Tebriz ovası içindeki mâmur yerlerden Hacı Harâmi kasabası konağına vardık. Tebriz toprağında mâmur ve ağaçlık bir kasabadır. Üç yüz evli olup, Şam Gazan Hanın vakfıdır. Şam Gazan'ın mezarı dahi buradan görünür. Burada, kılavuzumuz hakkıyle kılavuzluk etti. Sabahleyin bu kasabadan iki yüz yeni atlı alıp, kalentere veda ederek döndük. Yine kuzeye devam ederek Sofyan kasabasına geldik. Eskiden büyük kasaba imiş. Moğol kavmi yakıp yıkmış. Hâlen Tebriz hududu dahilinde bin evli İrem bağına benzer bir kasabadır. Bu kasabada Horasan erenlerinden, Acem büyüklerinden, bilginlerden birçok mübârek zat yatar. Ziyâret ettik. Fakat isimlerini bilmiyorum. Yirminin

üzerinde nurlu kubbe vardır. Her sene Aşure ayında bu kasabada yüzbinlerce kişi toplanarak aşure pişirilir. Hz. Hüseyin'in şehid oluşu okunur. Halkının hepsi Şafiî mezhebine mensup iseler de aralarında gizlileri de vardır. Buradan kuzeye giderek Mezid Han konağına geldik. Burası beşyüz toprak damlı evi olan bağlı, bahçeli, kaynak sulu mâmur bir kasabadır. Tebriz'in sınır kasabasıdır. İki câmii, çok büyük ve mâmur bir hanı vardır. Bir de hamamı ve çarşısı var.

Buradan yine kuzey yönünde güzel bir ova içinden yol alarak yedi saatte Keremeş kasabasına vardık. Nahcivan sınırında bin evli büyük bir kasabadır. Yedi câmii, han ve hamamları, çarşı ve pazarı var. Buradan da iki yüz vasıta ile kuzeye yöneldik. Sonra sazlık ve bataklık yerleri geçip, Kendüşele çayı kenarında çadır kurup konakladık. Bu nehir Nahcivan dağlarından doğar ve Aras nehrine karışır. Oradan kalkıp, kumsal bir yol takip etmeye başladık. Siyah toz bulutları göklere ulaşıyordu. Üç saatte Hoy kalesine geldik.

Gönül alıcı Hoy kalesi ve şehri: Azerbaycan toprağında müstakil bir sultanlıktır ki, bin kadar askeri vardır. Kadı ve müftü, nakib ve münşi, kalenter ve daruga, korucu, dizçöken ve mihmandar gibi memurları vardır. Hoy şehri, Menend'in batısında ve on fersah uzağındadır. Kalesi düz bir ovada olup, dört köşe taştan yapılmış güzel bir kaledir. Çevresi yirmibin adımdır. Çevresindeki hendekleri çok derin değildir. İki kapısı var. Biri güneye bakan Tebriz kapısı, diğeri güney batıya bakan Menend kapısıdır. Kale içinde yüz ev, bir câmi var. Kalesini Ferhad Paşa yaptırmıştır. Amma şehrin kurucusu Haydar Şahtır. Bu şehir birkaç kez harab ve mâmur olmuştur. Dışarıdaki şehir yedi bin ev, yetmiş câmi ile süslüdür. Mâbedlerden onbirinde cuma namazı kılınır. İki hamamı, yedi hanı, bin kadar da dükkânı vardır. Etrafı bağ ve bostanla süslüdür. Bu şehrin çevresi onüçbin adımdır. Dördüncü Murad Han'ın harab edişinden sonra yeni yeni mâmur olmadadır. Ovasında yalnız büyük taneli pirinç yetiştirilir. Havası sıcaktır. Pamuğu ve sulu üzümü olur. Nehri, Selmar dağından çıkar ve Aras nehrine karışır. Bağ, bostan ve çicek bahçeleri meşhurdur. Meyvelerinin meşhurları, Peygamber armudu ve ötekileridir. Halkının renkleri beyazdır. Etrafında yüz seksen parça mâmur köyleri vardır. Halkının çoğu Şâfiî olup sünnidirler. Şah İsmail bunlardan sakal haracı alırmış. Şah Safi'den bu yana vergi vermezler. Sakal uzattıkları halde haraç vermezler. Güzelleri çoktur.

Burada Şems-i Tebrizî hazretlerini ziyaret ettim. Bir de Emir Bagay mezarı var. Bu adam Türkmen soyundan olup, Antakya altında frenklere yenildikten sonra Isfahan'a kaçarken, 495 senesinde

burada ölmüştür. Hoy şehri dışında hâlâ mezarı durmaktadır. Burada da Hoy Hanına mektuplarını verip, iki gün şehirde zevk ve safa ettik. Çeşitli hediyelerle ikiyüz adet silâhlı arkadaş alıp, kuzeye doğru dokuz saat yol alarak Behistan şehrine geldik.

Burası Hoy şehrinden ayrı olup, kalenteri vardır. Eskiden Tebriz ayarında bir şehirmiş. Hûlâgu bu şehri yakıp yıkmış. Hâlen bin evli küçük bir yerleşme yeridir. Üç câmii, han ve hamamı ve küçük çarşısı vardır. Fakat Bedestanı yoktur. Bağ ve bostanı sayısızdır. Oradan yine kuzeye üç saat gidip, Çars kalesine geldik. Nahcivan hududunda ayrıca bir hanlıktır. İki bin askere sahiptir. Kadısı ile —on iki imam aşkına— on iki zabiti vardır. Kale, bir tepe üzerinde beş köşe sade duvar bir kaledir. Azerbaycan hâkimi Uzun Hasan yaptırmıştır. Dördüncü Murad'ın tehdidine uğramıştır. Hâlâ yıkık duvarları, delik deşik yerleri vardır. Kıbleye bakan bir kapısı vardır. Kale içinde Hasan Paşa Câmiinden başka imâret yoktur. Amma dış şehri yedi bin evlidir. Evleri yenidir. On bir tane câmii var. İleri gelenleri: Özdemiroğlu Osman Paşa Câmii, Timurhan oğlu Ferruh Şah Câmii... Yedi hanı, iki yüz dükkânı var. Hava ve suyunun güzelliğinden kadınları son derece güzel ve namuslu olurlar. Çeşitli mahsûlleri Azerbaycan'da meşhurdur. Çok mâmur saray ve köşkleri var.

Bu şehrin hanı Eyüp Han zârif, dost canlı, nüktedan, sözü dinlenir, hoş sohbet, cem meşreb bir yiğit olduğundan üç gün üç gece beraber sohbet edip, Hüseyin Baykara fasılları geçtik. Dördüncü gün Handan bir kat elbise, çeşitli ipek parçaları, kürk, ferâce ve nice başa sarılacak alaca, üç tümen abbasi akça ihsan alıp, tanıştığımız bütün dostlara vedâ ederek iki yüz vasıta ile şehirden çıktık.

Doğuya doğru giderek Kara Çubuk nehrini geçtik. Bu nehir Cürsi dağlarından çıkıp, nice kasabaları sulayarak. Aras nehrine dökülür. Temmuzda suyu azalarak, keçi gibi hayvanlara bile geçit verir. Sonra kuzeye doğru mâmur köyler içinden geçerek dört saatte Mellirevan kasabasında konakladık. Revan hududunda beşyüz evli, bağ, bahçe ve câmii olan mâmur bir yerdir. Melli nehri kıyısında kurulmuştur. Bu nehir de Sepend dağlarından birikip, Aras nehrine dökülür.

Oradan kuzeye geniş çimenlik sahralar içinde giderek sekiz saatte «Tut Âlımı» konağına vardık. Burası çayırlık bir lâle bahçesidir. Kapı ve duvarı yoktur. Otlak ve verimli bir yerdir. Buna komşu olan kasabaların darugası ile kalenteri, bütün ihtiyaç ve yiyecek

içeceğimizi getirdiler. Bu gönül açıcı yerde bir gece misafir olduk. Oradan yine Aras nehri kıyısını takip ederek kuzeye yöneldik. Sonra Aras'ı geçip, Kafac kasabasında konakladık. Bu kasaba, Aras'ın doğu yakasında bir câmili, han ve hamamlı ve üç yüz evli olup, pirinç yetiştiren, Revan'a bağlı, mâmur ve süslü, küçük bir kasabadır. Oradan yine kumsal yollar içinde kuzeye giderek dört saatte Avşarlı kasabasına geldik. Revan hududları içinde olup bin evli, câmi ve hamamlı, küçük çarşısı olan, mâmur bir kasabadır. Arazisinde pirinç yetişir. Halkı Sünnî mezhepli Türkmen Avşar kabilesi olduğundan, «Avşarlı» kasabası derler. Müstakil kalenteri ve mihmandarı vardır. Buradan yine Aras kıyısını takip ederek mesireler içinde yol aldık ve sekiz saatte Şurekli şehrine geldik. Eskiden büyük şehirmiş. Fakat şimdi o kadar mâmur değildir. Sultanlıktır. Bin askeri vardır. Câmii, han ve hamamı ve küçük çarşısı vardır. Oradan yine on saat gidip, Şaraphâne konağına geldik. Beş yüz evli, câmili, hanlı, mâmur bir kasabadır. Oradan kalkıp Seyfeddin kasabasına geldik. Revan hududunda ve Aras nehri kıyısında olup, Revan hanlarından Seyf Kuli Han'ın yapısıdır. Revan hanlarının hasıdır. Yüz seksen evli, bir câmili, pirinç yetiştiren, bahçeli, tekkeli, han ve hamamlı, çarşı ve pazarlı, bağlı-bostanlı bir kasabadır. Dördüncü Murad Revan'ı kuşattığı vakit, bu kasabadan yetmiş bin büyük ağaç kesilip Revan'a saldırmak için tabya yapılmıştır. Amma o zamandan beri bu kasabanın bağlarında yine tarif olunmaz ağaçlar yetişmiştir.

Bu kasabadan Revan hanına adamlar göndererek ertesi gün sabahleyin yine kuzeye yol alıp, bir çimenlik yerde dinlendik. Yine atlara binip giderken, karşıdan büyük bir alay göründü. Meğer gelen, Revan Hanı'nın kethüdası Elvent Akay imiş. Tokalaştıktan sonra özengi özengiye bu büyük alay ile giderek, Revan kalesine ulaştık.

REVAN KALESİ

Şehre girdiğimizde yirmi bir pâre top atılarak şenlikler yapıldı. Alay, han sarayına girdi. İçeride kimse yoktu. Boş bir saraydı. Meğer Han'ın kız kardeşini Hazer denizi kıyısındaki Yako kalesinin Hanı'na vermişler. Han da birlikte düğüne gitmiş. Kethüdası bizi saraya yerleştirip, yiyip içeceğimizi verdi. Orada zevk ve safaya koyulduk. Bizim ile Tebriz'den gelen kervanların hepsini bizim Hasan beye teslim ederek, Tebriz hanının mektubu ile Erzurum'a gönderdik. Ben dahi orada kervan toplamaya memur edilip, meşhur Revan şehrini imkânımız nisbetinde gezip gördük.

Revan şehrinin kuruluşu: 810 tarihinde Emir Timur'un itibarlı adamlarından Hoca Han Lahicânî isimli tüccar buranın toprağına ayak basar. Bir de görür ki, verimli ve mahsûldar bir toprak. Hemen bütün yanındakilerle birlikte oraya yerleşir. Pirinç zirâatı yaparak zamanla zengin olur ve bu büyük şehri kurar. Sonra 815 tarihinde İran Şahı Şah İsmail, orada bir kale yapılmasını Revan Kuli Han adlı vezirine emrederler. O da yedi senede kaleyi yaptırarak ismini «Revan» kor. Zengi Kur nehrinin doğu kıyısında tuğla ile taştan inşa edilmiş güzel bir kaledir. Amma tek kattır. Sonra 990 senesinde Süleyman Han Nahcivan tarafına sefere çıkıp fethettikten sonra, Revan'ı İslâm askerine fethettirir. Küçük fakat sağlam olan kalesini yer yer yıktırıp bol ganimetle İstanbul'a döner.

Sonra Üçüncü Murad Han zamanında, Sadrâzam Ferhad Paşa Acem diyarına serdar tayin edilerek Gence, Şirvan, Semâhi, Revan, Nahcivan taraflarını yağma eder. Şahın oğlu ile adamlarının saraylarını yıkıp, taş taş üstünde bırakmaz. Sonra gelip bu Revan kalesinin altında durur. Revan'ı tamamen ele geçirmek için, «Müşavere ediniz...» âyeti kerimesine uyarak iş erleri ile görüşür. «Tokmak Han sarayı» adlı İrem bağını merkez alır ve Zengi nehri kıyısında güneyden kuzeye büyük bir kazıya başlar. Yüz elli bin İslâm askeri tam bir gayretle kırk beş günde kaleyi bitirir. Kırk günde de öteki malzeme ve cephânesini tamamlar. Önce beylerbeyliği, Süleyman Hanın hareminden yetişme Cığalazâde Yusuf Paşa'ya vezir rütbesi ile verilir. Muhafazası için yetmiş bin asker koyarak, Ferhad Paşa o civardaki Şurekli kalesini tamire gider. Tamir ettirerek içine asker koyar.

Oradan Kars kalesini de tamir edip, müslüman askerlerle ağzına kadar doldurur. Ardahan'ı da fetih ve tamir edip, içine yeniçeri doldurulur. Ahıska kalesini beyaz inci gibi tamir ederek, içine üç bin kul oturtur. Oraya da vezarette Temres Hanoğlu'nu tayin edip İstanbul'a döner. Beri tarafta Cığalazâde Yusuf Paşa, Van eyâletinde hak ve adaletle hüküm sürer. Şehir, Süleyman Han zamanındaki mamurluğunu kazanır. Her köy, büyük bir şehir haline gelir. Sonra 1012 tarihinde Acemler Gence ve Şirvan'ı zaptederek, Revan'ı da yedi gün döverler. Erzurum'dan yardım gelmediğinden kaledeki Müslüman gaziler aç ve susuz kalıp, çaresiz şehri Acem serdarı Tokmak Han'a teslim ederler. Oradan silâhsız çıkıp, yayan Kars'a, oradan da Erzurum'a gelirler. Sonra 1037 senesine kadar Acemler elinde kalıp, öncekinden daha fazla mâmur olur. Fakat, içindeki Emir Güne Han'ın askeri Kağızman, Kars, Çıldır, Ahıska ve Ardahan ta-

raflarına saldırganlık ederler. Ahıska ve Gürcistan beylerinden, Erzurum valisi tarafından İstanbul'a yardım isteği için adamlar gönderilir. Derhal Acem şâhına elçiler gönderilir ve Pâdişahın tuğu Üsküdar bahçesine dikilir. Bütün Anadolu ve Rumeli beylerbeyleri Revan'a doğru yola çıkarlar.

1044 senesinde, Sultan Dördüncü Murad dahi yer götürmez askerle Üsküdar'daki İrem bağı önünde otâğ-ı hümayûnunda oturur. Osmanlı âyin ve kanunlarını yerine getirip, bütün hazırlıkları tamamlattırır. Kırk bin yeniçeri, yirmi iki bin sipahilerini ihsana boğarak yanına alır. Bayram Paşa'yı kaymakam olarak İstanbul'da bırakır. Adı geçen senenin beş Şevvalinde Üsküdar'dan hareket olunarak süratle Konya'ya, oradan Kayseri'ye, oradan da Sivas'a gelinir. Bu konakta Pâdişah nedimî silâhtar Mustafa Paşa'ya —yine nedimlikte kalmak üzere— ikinci vezirlik ihsan edilir. Silâhtar Musâ Paşa da otağ-ı hümayun hizmetine konakçı tayin edilir. Nişancı Paşa Silâhtar, Melek Ahmed Ağa da çuhadar olur.

Oradan yine yola devam edilirken, Erzurum sahrasında iki taraftan katılan asker ile ordunun mevcudu iki yüz bine varır. Rumeli eyâletine mutasarrıf olan Canbulatzâde Mustafa Paşa'nın otuz bir bin askeri de gelir. Bütün eyâlet askerleri arasından küheylân atlara binmiş bin yediyüz yiğit hazırlanır. Erzurum vâlisi Halil Paşa, Pâdişahın gazabına uğrar. Düşmanları olan Silâhdarpaşa ile Murtazâ Paşa sevinirler. Erzurum da Şam veziri küçük Ahmed Paşaya ihsan olunur. Eyâlet'in tamamı arpalık yolu ile Silâhtar Mustafa Paşaya verilir.

Sonra Erzurum'dan üç günde Hasa Kalesi'ne, oradan Kars yolu ile Revan'a gidilir. Yirmi birinci günde iki yüz bin askerle Revan eyâletinde çadırlar kurulup, yerleşirler. Kaleden, Acemler uzun menzilli toplarla askeri rahatsız ederler. Asker yine top-mop dinlemeyip, Zengi nehrinin karşı tarafına geçerler. Bir solak, Pâdişahın özengisi yanında nehri geçerken, zavallıyı su alır. Hemen Pâdişah Hazretleri solağı belinden yakalayarak kurtarır. Nehri geçerek, bütün gazileri gündüz gözü ile siperlere yerleştirmeye başlarlar.

Rumeli eyâletiyle zağarcıbaşı ve yirmi oda yeniçeriyle Canbolatzâde Mustafa Paşa, Tebriz kapısı tarafında metrise girerler. Sağında Anadolu veziri Gürcü Mehmed Paşa, eyâleti askeri ve yirmi oda dergâh-ı âli yeniçerisi ile metrise girer. Sadrıâzam Tabanıyassı Mehmed Paşa, kapı kulu ve yirmi oda yeniçeri ile Rumeli ve Anadolu askeri arasında mevzi alıp, cenge başlar. Yeniçeri ağası Kara

Mustafa Paşa, yeniçeri kethüdası ve on oda yeniçeri ile Zengi nehri tarafında metrise girip yirmi tane topla kaleyi dövmeye başlar.

Bir gün, bizzat Murad Han, Rumeli eyâletinin metrisine girer, «Karabâli» adlı topu nişan alıp, Han sarayına bir top gönderir. Beş koldan yirmi adet top atışları ile gürültü kopar. Erzurum Vâlisi Küçük Ahmed Paşa, kuzey yönünden elli pâre darbezen toplarla yüksek bir tabya üzerinde durup, Acemlere başlarını kaldırtmadan kaleyi tahribe koyulur. Kapudan Deli Hüseyin Paşa, Revan kalesine bakan Mohnad tepesinden kalenin içini ve dışını gece gündüz döver. Kalenin değil mazgal ve bedenlerinde mahzenlerine bile top darbelerinden durulmaz olur. Murtaza paşa da bölük sipâhileri ile toprak kalesi taraflarında karakol beklemeye memur olur. Musâ Paşa, Kenan Paşa, dergâh-ı âli müteferrikaları ile pâdişah otağına muhafız tayin edilirler.

Sözün kısası, kalenin dört tarafından beşer saatlik mesafeler insan denizi kesilir. Karakollar, iki vilâyeti yağma ve tahribe başlarlar. Kimsede kuvvet kalmayıp, her gün Sünnî halk hediyeler getirerek aman dilemeye başlarlar. Amma kaleye göz açtırmamaya dikkat edilir. Dokuzuncu gün kalenin burç ve duvarlarına çıkan Acemler, «Aman, aman ey Osmanoğulları!...» diyerek kale anahtarı ile Han'ı rehin ve aman için gönderirler. İslâm askeri kaleye dolarlar. Ertesi gün kaleden aman ile mâzenderan ve tüfenkçiler ağası Mir Fettah çıkıp, pâdişahın ayağını öpmek şerefini kazanırlar. Muhafazacılar, Nahcivan taraflarına gönderilirler. Kalede ezan okunup, burç ve duvarları yedi gün sancaklarla süslenir. Beş vakitte, namazdan sonra üç nöbet gülbang-ı Muhammedî çekilir ve üç nöbet top ve tüfenk atılır.

Bu şekilde kırk günde kale yeniden tamir olunarak, Murtaza Paşa Revan hâkimi tayin olunur. Kırk bin Müslüman askeri muhafız olarak kalır.

Sultan Murad Han da avı olan Revan Han'ı Emir Gün ile diğer hanları önüne katar. Yolda, Emir Gün'e Halep eyâleti ihsan olunur. Fakat kethüdası Murad Ağayı katlettiği için, Halep eyâletinden azledilir ve Halep, Küçük Ahmed paşaya verilir. Yusuf Paşa da İstanbul'a gelip pâdişaha müsâhip olur.

Sonra Acem Şahı yüzbin askerle gelerek, Revan kalesini döve döve amanını keser. Tabanıyassı Mehmed paşa, Revan'da bulunan Murtaza paşaya düşman olduğundan, Revan'ın yardımına getişmez. Yedi ayda kale içindeki zahire ve barut biter. Sonunda, bir gece

Murtaza paşa elmas yüzüğünü yutarak intihar eder. Ertesi sabah Osmanlı askeri aman ile kaleden çıkıp, kaleyi şâha teslim ederler. Fakat asker giderken, kızılbaş askeri tekrar hücum ederek kimini şehid ederler, kimi de kendilerini Aras nehrina atarlar. Nehire atlayanların bir kısmı kurtulup Kars ve Bayezid kalelerine sığınır, diğerleri telef olur. Sonra Dördüncü Murad Han bu kötü haberi işitip, iki yerden himmet kemerini beline bağlar. İmâm-ı Âzam efendimizin türbesinin bulunduğu cennet gibi mâmur Bağdad şehrini Acemlerin elinden kurtarmaya çabalar.'

İşte 1045 tarihinden beri Revan Acem elinde olup, bu şekilde mâmur olmuştur. Fakat kalesi tek kat duvar olduğundan, şiddetli hücumlara dayanamaz. Kale Zengi nehri kıyısında olup, güneyden kuzeye uzanır. Çok dardır. Hâlâ duvar ve bedenlerinde Dördüncü Murad toplarının izleri görünmektedir. Bu kalenin Ferhad Paşa tarafından yaptırılan yerleri, kırk Mekke zira' yüksekliğindedir. Amma Tokmak Han'ın yaptırdığı yerler elli zirâ' uzunluğunda, yirmi zirâ' genişliğindedir. Zengi nehri tarafında hendeği yoksa da, mazgal delikleri çoktur. Güney, doğu ve kuzey taraflarında hendekleri vardır. Fakat sulu yerde olduklarından, o kadar derin değillerdir. Hendeğinin bazı yerleri yüzelli zirâ' genişliğindedir. Üç tane kuvvetli demir kapısı vardır. Tebriz kapısı güneye açılır. Meydan kapısı kuzeye açılır ki, buna Yayla Kapısı da derler. Çergan meydanı bu taraftadır. Biri de, Acemlerin Dervâze Pil dedikleri Köprü kapısıdır. Yüz parça, Osmanlıdan kalma büyük-küçük topları var. Diğer malzeme ve cephânelerinin haddi hesabı yoktur. Çünkü burası Azerbaycan hududu olup, güçlükle Acem eline geçmiştir. Üç bin kadar kale neferi, üçbin han askeri, yedibin eyâlet askeri vardır. Burası, birkaç kez hanlarhanlığı olmuştur. Kadısı, mollası, şeyh şerifi, kalenteri, daragası, münşisi, yasavul ağası, korucubaşısı, eşikağası, dizçöken ağası, yedi tane mihmandarı ve şehbenderleri vardır.

Şehir içinde iki bin altmış kadar toprak örtülü ev vardır. En mâmuru Han sarayıdır ki, Emir Güne Han mâmur etmiştir. Bu saray yakınında, sol tarafında darbhânesi vardır ki, Abbasî ve Besî (Acem parası) kesilir. Yayla kapısının dışındaki varoşa eski şehir derler. Han ve câmili, çarşılı, pazarlı bir varoştur. Köprü başında Han bağı vardır. Yine orada câmi, han, hamam ve çarşı çoktur. Âdeta şehirdir. Burası 1045'de Acem eline geçtikten sonra, kalenin doğu tarafı dışına üç kat dolma çim ile rıhtım ve küçük bir hisar eklenmiş. Taş binadan daha sağlam ve kuvvetli olmuştur.

Şehri gezip dolaşırken Revan Han'ı tarafından haberci gelip, beni düğününe davet etti. Kethüdası, on tümen Abbasî harçlık verdi. Hazırlığımızı tamamlayarak kırk kadar adamımızla Revan'dan Bakû'ye doğru hareket ettik.

*
**

REVAN'DAN BAKÛ'YE KADAR OLAN YOLCULUĞUMUZ SIRASINDA GÖRDÜKLERİMİZ

ÖNCE Revan'dan kuzeye, pirinç tarlaları içinde Zengi nehrini takiben yol alarak, Hoca Bağı kasabasına geldik. Revan Hanı'nın hasıdır. Beşyüz evli, câmi ve hamamlı, mâmur, büyük bir kasabadır. Oradan yine kuzeye doğru sekiz saat giderek Demirci Hasan kasabasına geldik. Burası eskiden Türkmen şehri imiş. Hâlen, Türkmen kabilelerine kış aylarında yurt olur. Buradan yine kuzey yönünde yolumuza devam ederek, Gence şehrine ulaştık.

Gönül alıcı büyük şehir ve güzel kale Gence: Bu şehir İran Şâhı Tahmasp Han'ın elinden 1014 senesinde Koca Ferhad Paşa'nın zoru ile alınarak, Sarı Ahmed Paşa kethüdası, Mehmed Paşa hâkimi olmuştur. Fakat Acemler birçok askerle kuşatarak altı ay muhasara etmişler. Yardım gelmediğinden müslüman askeri kaleyi çaresiz teslim etmiş, giderken de Acemler hepsini şehid etmişler. Bu durum Eğri fâtihi Sultan Mehmed Han'a bildirilince bazı teşebbüslerde bulunmuşsa da faydası olmamıştır. Hâlâ Acemlerin elinde büyük bir şehirdir. Amma kalesini şah yıktırmış. Altı bin evli, bağ ve bahçe, câmi, han imâret, hamam ve bedastanlı, mâmur çarşılı bir şehirdir. Şehir bağlı, bahçeli bir ovada kurulmuş olup, kıblesi dağların olduğu yöne düşer. Üzeri baştanbaşa bağlarla kaplıdır ki, Gence'nin dut ipeği her tarafta meşhurdur. Dört tarafında yedi nahiyelik köyler vardır. Pamuk, pirinç ve ipekle uğraşırlar. Gence'nin at nalı ile demiri de ipeği gibi meşhurdur. Bu şehir hanlıktır. Üç bin askere sahiptir. Münşisi, kalenteri, darogası, kadı ve hâkimleri vardır. Fakat Osmanlıların eline geçince hâkimi Hadım Hasan paşa olmuştur ki, Berda kalesini fethedip, Tahmasp Şâhın yeğeni Haydar Mirza'yı rehin alarak sulh yapmış, sonra Ferhad paşa bu Mirza'yı İstanbul'a getirmiştir.

Anadolu şehitliği: Müslüman gaziler, yâni amansız Şâha kaleyi aman ile teslim eden Anadolu askeri, dışarı silahsız olarak çıktıkları

vakit on iki kadarı şehid edilmiştir. Bunlar şehir dışında toprağa verilmişlerdir ki,. hâlâ oraya «Rum Şehidleri Mezarlığı» derler. Nice kere üzerlerine nur indiğini vilâyet halkı görmüşlerdir. Bu şehrin hanında üç gün misafir olup, elli kadar arkadaşımızla Gence'den yine kuzey tarafına doğrulduk. Sağ tarafımızın doğusunda, Buristan hanlığı vilâyeti var. Onun sınırından geçerek Hezâr Ahmedi konağına geldik. Burası eskiden şehir imiş. Şimdi yediyüz evli, bağ ve bahçeli, mâmur büyük bir kasaba olup, Gence hanının hasıdır. Câmi, han ve hamamı var. Nâzik ibrişimi dünyaca meşhurdur.

Buradan yine kuzey yönüne doğru giderek dokuz saatte Mekucerud kasabasına geldik. Zengi nehri kenarında yediyüz evli, câmi ve hamamlı müslüman köydür. Aslâ kefere yok. İpeği meşhurdur. Zengi nehrinin karşı tarafında Kendere adlı bir Ermeni kasabası vardır. Onlar kayıklarla bu Mekucerud tarafına geçip, hokkabazlık ederler. Bu kasabalar Gence sınırıdır. Buradan kalkıp, Koşlunca belini aşarak Aras kalesine geldik.

Büyük şehir Aras ve kalesi: Acem ülkesinde Şirvan eyâletindedir. Eski zamanda Kiyomers şâhın yapısıdır. 994 tarihinde, Üçüncü Murad Han vezirlerinden Lala Kara Mustafa Paşa tarafından fethedilmiştir. Sonra, yardıma gelen kırk bin Acem askeri kaleyi Osmanlı elinde bulmuş ve derhal kaleyi kuşatarak öğleye kadar savaşmışlar. Lala paşa adlı yiğit, Müslüman gazilerle hemen Acemler üzerine hücum edip, otuz bin kadar Acem'i zillet toprağına düşürdü. Kumandanları Emir Han da yakalandı. Kılıç artıkları olan Türkmen, Gürcü ve Gökdolak devşirmeleri kaçmışlar. Bunlara da Şirvan askeri ile Özdemiroğlu Osman Paşanın kethüdası raslayarak, Zengi nehri kenarında hepsini kırmıştır. Çokları da Osmanlı kılıcı korkusundan nehir üzerindeki köprüye üşüşüp, köprüyü yıkarak birlikte nehre düşmüşlerdir. Sonra büyük serdar görür ki, burası Gence ve Şirvan şehirleri arasında çok lüzumlu bir şehirdir. Hemen bütün gazileri ve diğer amele ve ustaları toplayarak, Aras nehrinin dışında «Şah Hıyâbanı» denilen bir bağ üzerine dört tarafa sur çekip, geniş ve derin hendeği kazdırır. Üç kapılı, onyedi tabyalı, çim ve rıhtımı kuvvetli bir kale yapar. Çevresi dokuz bin adımdır.

Serdar bunu kırk günde tamamlayıp, Murad Hanın hareminde yetişen Kaytasi beye beylerbeyilik ile ihsan etmiş, kendisi de İstanbul tarafına yola çıkmıştır. Hâlâ bu güzel şehir Râná Şah dağı eteğinde olup, Bursa şehrine benzer, havası lâtif, bağ ve bahçeli bir yerdir. On bin kadar toprak örtülü evleri vardır. Kırk kadar câ-

mii var. Üçüncü Murad Câmii, Ferhad Paşa Câmii, Kara Sinan Paşa Câmii ve diğerleri meşhurdur. Şehrin adı Ars'tır. Fakat Acem Türkmenleri, Dağıstan konukları Arş derler. Sonra Sultan Mustafa Han'ın tahta çıkışında, buralarını Acemler istilâ etmişlerdir. Kırk mahalle ve kırk mihrab sayılır. Medrese, tekke ve çocuk mektebi var. Onaltı hamamı, sekizyüz dükkânı, on yedi kahvehânesi ve tüccar hanı vardır. Kadınları Gürcü, Dadyan, Açıkbaş ve Şuşad kabilelerinin kızlarından doğmadır. Su ve havası güzel olduğundan güzelleri pek çoktur. Etrafında yedi adet büyük nahiyesi vardır. Her birinde yüzer parça mâmur köyleri var. Bilhassa Arşi yakınında Levend ülkesi mâmur bir yerdir. Sultancık köyü ile Özdemiroğlu Osman Paşanın geçtiği köprüyü ihtiva eden büyük Pelünay ülkesi, Sayl köyü ve diğerleri mâmurdur. Bu şehrin arkasındaki dağa, Türkmen kavmi yaylaya çıkar. Buradaki Şeki kalesi de mâmur bir yerdir. Buna bazen Dağıstanlılar müdahâle ederlerse de, kale hâlâ Aras hanı idaresindedir. Çünkü Aras Hanı, Dağıstan ile Gürcistan arasında ulu hanlıktır. Üç bin yirmi askere sahiptir. Kadısı, münşişî, on iki hâkimi vardır. Üç gün bu şehirde oturduk. Sonra Han'dan mektuplar alıp, iki yüz tüfenkli yardımcılarımızla kuzeye iki menzil giderek Şeki kalesine geldik.

Şeki kalesi: Bu kaleyi, eskiden Gürcistan'ın Şavşele melikelerinden Aleksandır yapmış... Ondan Dağıstan beyinin idaresine geçmiştir. Sonra Acemlere geçmişse de Üçüncü Murad'ın veziri Lala Kara Mustafa Paşa fethederek, Levendhan Oğlu Erkelât Beye ihsan etmiştir. Sonra, Mustafa Han'ın tahta çıkışında Acemlerin eline düşmüştür. Hâlen sultanlıktır. Bin kadar askeri vardır. Şirvan eyâletinde bir tepe üzerinde, taştan yapılmış güzel bir kaledir. Gence ve Şirvan kapıları adı ile iki kapısı var. Dağıstan hududunda mâmur bir kaledir. Amma Gürcistan'dan sayılır. Çünkü kurucusu Gürcüdür. Üç bin ev, yedi câmii vardır. Çarşısı içinde Mirza Ali Bey Câmii, kalede Lagosoğlu Ahmed Bey ve Üçüncü Murad Câmileri meşhurlarıdır. Han ve hamamı, küçük çarşısı var. Bağ ve bahçelerinde, eşi benzeri olmayan ipek yetiştirilir.

Bu kalenin doğu tarafından bir merhale uzaklıkta Zengi nehrine dökülen Kunvet çayını geçtik. Buradan kuzeye doğru giderken, Kabur nehrini Özdemiroğlu Osman Paşa köprüsünden geçtik. Koyun Geçidi adlı yere vardık. Burada yeraltında insan kemikleri tepe tepe yığılmıştı. «Bunlar ne ola?» diye arkadaşımız Ali Ağa'ya sordum. Dedi ki:

«Bu harp meydanında Üçüncü Murad Hanın serdarı Lala Mustafa Paşa, İran'ın Tebriz, Mağan, Lor, Nahcivan, Karahag Kazan ve Kazak hanlarının idaresindeki yirmi bin askeri ortaya alıp, Hz. Ali kılıcı vurmaya başlamıştır. Bir taraftan Özdemiroğlu, bir koldan Halep Valisi Mehmed Paşa, bir koldan Maraş eyâleti mutasarrıfı Mustaşa Paşa hücum ederek bir anda onbin İran askeri ölmüş, geriye kalan onbini de Koyun Geçidi adlı yerde, koyun sürüsü ağıla girer gibi, nehre düşüp boğulmuştur. Neticede, bu büyük cenkte kırk bin şâh askeri Lala Mustafa Paşanın kılıcından geçmiştir. İşte, bu kemikler onlardan kalmıştır.» dedi. Ve ölüler için Fâtiha okuyup geçitten geçtiler.

Oradan geçip kuzeydeki geniş sahralar içinde yol alarak Aksu nehrini de geçtik. Bu nehre Acemler «Keylan Çayı» derler. Aras dağlarından doğuş, Kur nehri ile birleşir. Oradan da geçerek üç saatte Mahmud-âbâd nahiyesine geldik. Büyük bir sahra içinde ikiyüz parça mâmur köylerdir ki, senelik bin deve yükü ibrişim elde edilir, derler. Her köyü ayrı bir kasaba şeklindedir. Câmi ve hamamları, şah çarşıları vardır. Reâyası Ermeni Gökdolak, Türkmen, Moğol ve Kamuk tâifeleridir. Bir kavmine de «İttil» derler.

İttil Kabilesinin durumu: Moğol dilinde «İttil», köpek lisanlı demektir. Bunlar harp meydanında bir çeşit «Av av, va' va» eden, kudurmuş köpek gibi uluyan inatçı bir kavimdir. Mardin kalesi yakınında Sancak dağındaki Saçlı Kürtleri de Melek Ahmed Paşa efendimizle kırdığımız vakit, yirmi bin kadar olan o pis kavimler de böyle idi. Mezhepsiz, kötü huylu, leş yiyen, eşeğe binen bir kavimdir. Kendilerine sorulursa, «Hz. Hamza soyundanız» derler. Amma oruç, namaz, hac, zekât nedir, bilmezler. Bir kadınla yedi, sekiz erkek birden evlenir. Bu kadından bir veled-i zina doğsa, babasını tayin etmek ne kadar güç!... Fakat, haramzâdeler bunun da kolayını bulmuşlar: Çocuğa bir elma veriyorlar. Çocuk elmayı babalık iddia edenlerin hangisine vurursa, o babasıdır diye hükmediliyor. Bundan sonra kadın onun yanında kalır, kimse ona karışamaz. Acem diyarında «Mum Söndüren» diye meşhur olan kötü kavim bunlardır. Bu şekilde bir kavmi hiçbir yerde görmedim. Amma şâh ve hanlarına çok sâdık kavimlerdir.

Kıtak kabilesinin durumu: Buralarda Kıtak denilen bir kabile vardır ki, sayıları yirmi bin kadardır. Yerleri Dağıstan hudududur. Arasıra Aras ve Şeki şehirlerine gelip alış-veriş ederler. Bunlar çok acaip görünüşlü kimselerdir. Başları kazan gibi büyük, topra saçlı,

iki parmak eninde kaşlı, bir adam oturacak kadar geniş omuzlu, geniş göğüslü, ince belli, semiz oyluklu, yassı tabanlı, yuvarlak gözlü, kırmızı renkli, yuvarlak çehreli kişilerdir. Şâfiî mezhebinden geçinirler. İri yapılı adamlardır. Aras ve Şeki pazarlarına geldikleri vakit, yaya olarak sahraya inip şeki arabalarına binerler. Çünkü o file benzer gövdelerini at ve katır taşıyamaz. Arabalara mahsus eğerlenmiş mandalara binerler. Başlarında sarıkları vardır. Kadıları gibi bıyıklarını tıraş edip, uzun sakalları ile iki taraflarına ihtişamlı ihtişamlı selâm verirler. Gayet garip çehreli Moğol tâifeleridir. Keylan, Şirvan ve Şemahi halkının eğlenceleridirler.

MOĞOL KAVMİNİN BİR KOLU OLAN KITAKLARIN BAZI KELİMELERİ

Mori: at, acara: aygır at, küvar: kurak, utgan: tay, kûlu: at yavrusu, nu: ayı, tuka: köpek, tavlay: tavşan, susar: gelincik, kaka: hınzır, kermon: sincap kürkü, yelgan: samur, Comaran: sıçan, ceyran: geyik, vet'an: fil, omestem: kakım kürkü, hine: kurt, şöbelason: karakulak, temken: deve, lavşe: katır, hokü: sığır, mingon: kedi, ahhin: örümcek, Purasut: bit, komriga: karınca, beslekon: timsah, hekiye: çaylak, dekav: tavuk, dekavun: servi, sakırca: sığırcık, lâcin: şahin, tilku: çakır, itevon: keklik, yetokçin: göksu kuşu, çiğa: tüysüz kuş yavrusu, cakçay: Heyhat sahrası, surhan: pâdişah adı, şenp: mezarlık, câd: düşman, şenp bay: mezarcılar.

Daha birçok kelimeleri vardır. Fakat bu kadarlıkla yetiniyoruz. Ârif olana bir işaret yeter. Bunlar aslen Mehan diyarından gelme Moğollar olup, kendileri Türktür. Moğolca konuşurlar. Moğolca da Türkçe demektir. Bu tâifeyi de Mahmudâbâd ülkesinde gördük. Oradan kuzeye doğru gidip, Keylan Çayı kenarına geldik. Burası, Şirvan vilâyeti hududunda Keylan çayı kenarında, altı yüz evli Oğuz ve Türkmen köyüdür. Buradan da yine kuzey yönünde sahralar içinde giderek, Niyazâbad şehrine geldik.

Niyazâbad şehri: Şirvan hududundadır. Yezd-i Cürd Şâhının yapısıdır. Eskiden büyük bir şehir imiş. Hâlâ, eserleri ile yüksek takı gök kuşağı gibi görünür. Sonraları Moğollar, Dağıstan Komukları, Kıtak ve diğerleri birlik olarak bu şehire hücum edip harâb etmişler. Fakat Osmanlılardan Üçüncü Murad Han'ın serdarı Koca Ferhad Paşa, bu şehirde kışladıktan sonra Şirvan tarafına hareket edince, kalesini harap etmiştir. Hâlen Acem sınırı ile Dağıstan arasında kışlaktır. Kırk mihrab ile kırk mahalle sayılır. Câmii, hanı, hama-

mı ve çarşısı vardır. Kendi sultanlık olup, bin kadar askeri, on iki kadar hâkimi vardır. Kalenteri, altı bini aşkın bağ ve bahçeli evi var, diye naklettiler. İli geniş ve mâmur, güzelleri çok, ören yerleri fazla, hayır ve bereketi bol, nimetleri fazla, akarsuları olan mâmur bir şehirdir. Amma bu şehrin ortasındaki hisar yıkıktır. Böyle verimli, suyu ve havası güzel olan bir yerde kale çok gerekli iken yıkılmıştır.

Avşar Baba ziyareti: Bu zat, büyük atamız Türk-Türkmen Hoca Ahmed Yesevî hazretlerinin halifelerindendir. Acemler bu zata ve tarikata itikatları olduğundan, tekkesinde yüzün üzerinde fakirleri vardır. Tekkenin gelene geçene nimeti boldur. Mezarını herkes ziyâret eder. Bu şehir halkının çoğu Hanefî mezhebine bağlıdır. Çünkü Şirvan eyâleti dahilinde olup, adı geçen eyâlet yetmiş sekiz sene Osmanlıların idaresinde kalmıştır. Bu şehirden arkadaşları alıp, yine kuzeye devam ederek Ferahzar kasabasına geldik. Burası Şemahi hududunda ve Aksu kıyısında, beşyüz evli bir beldeciktir. Câmii, han ve hamamı, küçük çarşısı vardır. Mihmandarı bana hayli hürmet etti.

Buradan kalkıp yine kuzeye doğru giderek, «Körhüdabende» isimli Şâhın ar yerinde yemek yedik. Oradan Ti Çayı kasabasına geldik. Çayına (Göksu) da derler. Dağıstan tarafından gelir ve burada Kür nehri ile birleşir.

Elbürz dağı: Elbürz dağından birçok ırmaklar çıkar ve burada Kür nehrine karışırlar. Elbürz dağından kuzey yönüne akan nehirler de Hazer nehrine dökülür. Yine bu dağın kıblesinden geçen nehirler Karadeniz'e dökülür. Yıldız tarafından akan dereler ise genellikle Kuban nehrine katılır. Kuban nehri de Tahan adası yakınında Karadeniz'e dökülür. Elbürz çok büyük ve yüce bir dağ olup, dört çevresinde dört hükümdar ve kıblesinde Abaza kabileleri oturur. Uzunluğu seksen konaklık yerdir. Abazalar doğu tarafındadır. Bu dağın eteklerinde Mekrilistan, Gürcistan, Açıkbaş, Şavşat, Gürid, Dadyan, kavimleri otururlar ki, bu kabilelerle Gürcistan ülkesinin uzunluğu kırk menzildir. Yine Gürcistan kışlağında Acem hududundaki Tiflis vilâyetiyle Serirallan şehri hududları Elbürz dağının eteğinde olup, uzunluğu ondokuz konaktır. Buradan içeri yine Elbürz dağının yıldız rüzgârı tarafı Çerkes memleketidir ki, orada bulunan Çerkes kabileleri Kabartay, Besi, Boltakay, Hatukay, Memsuh, Bozaduk, Takakozana, Şafake ve daha başka kabilelere ayrılarak yine bu dağın eteklerinde bulunurlar. Uzunluğu seksen-

bir konaktır. Bu hesaba göre, Elbürz dağının uzunluğu ikiyüz kırk konak olur. Çok büyük dağ olup, on konaklık tepesi açık seçik görünür. Bu dağ, yeryüzündeki yüz kırk sekiz dağın en büyükleri olan on iki dağdan biridir. Yarısına kadar çıkmış kimse yoktur. Bu dağda her cins hayvan bulunur.

Evvelce yazdığımız Göksu kasabasında kalmıştık. Burası büyük bir kasaba olup kalenteri, mihmanları var. Yediyüz evlidir. Bağ ve bahçesi vardır. İpeği meşhurdur. Halkının tamamı Sünnî olup, Şah İsmail'e sakal haracı vermişlerdir. Fakat şimdiki İkinci Şah Abbas zamanında bütün vergilerden muaftırlar. Şemâhî toprağında mâmurluğu meşhur olan kasabaların biri de budur. Buradan kalkarak yine kuzeye sahralar içinde yedi saat giderek, Aksu kasabasına geldik. Burası Şemâhî toprağında bin evli, câmi, han ve hamamlı, bağlı, bahçeli mâmur bir kasabadır. Akçay, içinden akarak Kür nehrine dökülür. Bunun menbağı Şirvan dağlarında olup, önce Şemâhî sahrasındaki pirinçlikleri sular. Sonra Kür nehrine karışır. Buradan yine kuzeye doğru giderek Şemâhî kalesine geldik.

Şemâhî Kalesi: İlk yapıcısı İran şâhlarından Yezdicürd'dür. Sonraları nice melike merkez olmuştur. Vilâyeti yedi hanlıktır. İsmine, Şamâhî'den hafifletilerek Şemâhî denilmiştir, diyenler de vardır. Bu da güya buranın ilk sakinlerinin Şam'dan gelmesinden imiş. Dağıstanlılar Şemehi, Keylanlılar Şamaki derlerse de doğrusu, Şemahî'dir. Kırk hanlık, kırk sekiz kadılık olup kırk nahiyesi, yetmiş kalesi, bin üçyüz kadar da mâmur köyleri var. Eski ve mâmur bir şehirdir. Süleyman Han vezirlerinden Ulama Paşa ile Karaman vâlisi Pîri Paşa, Süleyman Han'ın nâmesi ile bu Şirvan şehrine gelmişler. İleri gelenleri aralarında görüştükten sonra, kale anahtarlarını Pîri Paşa'ya vererek Osmanlıların idaresi altına girmişlerdir. Durum Süleyman Han'a bildirilince, kale idaresini Pîri Paşaya vermiştir. Sonra Şâh Tahmasp, bu kaleyi yedi ay kuşatarak içindekileri aman ile teslim aldığı halde hepsini kılıçtan geçirmiş ve idaresini de kardeşi Elkas Mirza'ya vermiştir. Sonra Elkas Mirza üç sene burada hükümet etmişse de, kardeşinin tavır ve hareketleri kendisini şüphe ve can korkusuna düşürdüğünden, 954 senesinde Şirvan'ı terkederek bir gece yanına aldığı adamları ile Osmanlı toprağına geçmek üzere hareket etmiş ve kırk gün kadar Heyhat sahrasında yürüdükten sonra Kefe'ye, oradan da bir gemiye binerek İstanbul'a gelmiş ve büyük iltifat görmüştür. Elkas Mirza'nın İstanbul'a gelişi için tarih: «Muti' oldu Süleyman-ı zamâna Mirzâ Elkas» Sene 954.

Elkas Mirza, İstanbul'da Pertev Paşa sarayında oturmuştur. O sırada Edirne'de bulunan Süleyman Han büyük bir alay ile İstanbul'a gelmiş, Edirne kapısından girerken Şehzâde Câmii yanında Mirzâ Elkas dahi bu alayı seyretmiştir. Kendisine iltifat eden pâdişaha: «Ey Âli Osman'ın güzidesi! Sen bu ihtişam ve azametle nasıl oluyor da Acem şâhı olacak kardeşime karşı durmuyorsun?» diyerek askerin intizam ve depdebesine hayran kalmıştır. Sonra Süleyman Han Van ve Azerbaycan seferine gittiği vakit bu Elkas Mirzâ'yı dahi beraber götürmüştür ki, tarihi: «Şâhı şâhan eyledi Tahmasb'a azm» sene 954. Tebriz'den Lala Mustafa Paşa Şirvan vilâyeti üzerine büyük serdar olmuş ve Elkas Mirzâ'yı dahi —evvelce Şirvan'da hükümet ettiğinden— yanında götürmüştür. Nahcivan, Dervan, Gence, Şirvan'ı beraberce tahrip etmiş, dönüşlerinde Tahmasb'ın vefatı haberini almışlardır. Sonra Şemah kalesi dahi kuşatılarak yedi günde Şah Tahmasb'ın oğlundan vire ile alınmış ve yine tâmir ettirilerek içine kâfi miktarda asker ve mühimmat konmuştur. Elkas Mirzâ'ya da Şirvan eyâleti dahilinde Mahmudâbad hanlığı verilmiş, yüreğinin acısından Mirzâ birçok kereler Acem'e akın edip, ilini ve vilâyetini harap etmiştir. Sonra Şirvan'da çok anlaşmazlıklar çıkmıştır. Nihayet Sultan Üçüncü Murad zamanında Özdemirzâde Osman Paşa Demirkapı'yı ve burayı aman ile teslim alarak kalesini tamir ettirmiştir.

Sonra yine Acemlerin eline düşmüşse de Koca Ferhat Paşa tarafından kurtarılmıştır. Nihayet Acem buraları istilâ eylediğinden Demirkapı paşası ile ağazâdeler aman ile çıkıp, İstanbul'a gelmişlerdir. O asırdanberi Acem elinde olup, hâlâ hanlıktır. Kadısı, on iki hâkimi var. Kalesi Kur nehri kıyısında, yüksek bir tepe üzerinde olup, taş yapı güzel bir kaledir. Hâlen iç kalesi mâmurdur. Fakat aşağı kalesi yer yer yıkılmıştır. Dizdarı, dizçöken ağası ve bin kadar kale neferi vardır. Şehir içinde tahminen yedibin kadar toprak örtülü mâmur evleri vardır. Her yerinden çay geçer. Bağ ve bahçelerinin hesabı yoktur. Yirmi altı mahallesi vardır. Meydan ve şaburan mahalleleri şehrin çok güzel yerinde olduklarından gayet sanatlı evleri vardır. Yetmiş kadar mihrabı var.

Der Ali Câmii: Eski yapıdır. Eski Şah Tahmasb'ın imiş. Sünni olduğu için bu câmii yaptırmış imiş. Fakat varoşundaki kalabalık cemaatli Büyük Câmi, Şah Safi'nin yapısıdır. Binası güzeldir. Avlusunda Şafii havuz ve şadırvanı vardır. Etrafında talebe odaları var. Ferhad Paşa Câmii: Evkâfı olmadığından kapıları kapalıdır. Fakat Anadolu tarzında çok güzel câmidir. Özdemirzâde Câmii: Şimdiki

halde medresedir. İçinde şehrin müftüsü ders okutur. Yedi medresesi, bir imareti —Şah Hüdâbend'nindir—, kırk adet çocuk mektebi ve yedi adet hamamı vardır. Amma Şahudi Câmi'nin su ve havası, yerinin letâfeti hepsinden güzeldir. Birkaç halveti, havuz ve fıskıyeleri var.

Meydan hamamı, Kazakhan hamamı, Fereçhan hamamı kalenin dışında olup, kale yakınındaki Hüsrevhan hamamı da meşhurlardandır. Bunlardan başka her bağda da birer hamam ve birer Şafii havuzu bulunur. Kırk dört kadar kâgir kervansarayları vardır. Mihmandarları iyi kimselerdir. Herkes hanındaki odasını kilitlemeden kapatıp, çarşı ve pazarda istediği gibi alışveriş eder. Handa, malını olduğu gibi bırakır. Bunu da bekçiler korurlar. Şirvan diyarı bu derece emin yerdir. İki yüz kadar dükkâncısı varsa da, kâgir bedestanı yoktur. Lâkin yine kıymetli şeyleri bulmak mümkündür. Kahvehâneleri çok süslü olup, efendi kimselerin yeridir. Verimli toprağında pirinç, pamuk, yedi çeşit üzüm, Abbasî ve melce armutları ve karpuz yetişir.

Havası mutedildir. Çünkü şehir beşinci iklimin sonundadır. Dilberi sevimli ve cana yakındır. Halkının çoğu Sünnî olup, bilginleri ve sâlihleri çoktur. Kalabalık cemâatle namaz kılınır. Burada Şemâhî hanı (Taki Han) yanında yedi gün misafir olup, zevk ve safalar ettik. Taki Han tabiat sahibi, farsça konuşan, anlayışlı bir kimse idi. Yanında bulunarak, âyânı ile sohbetler edip, kendisinden ümit ettiğimizden fazla hediyeler aldık.

Buradan, Baku kalesindeki Revan hanının düğününe gitmek üzere bin atlı alarak ve avlanarak kuzeye yöneldik. Yolda «Asitâne-i Pîr-i Derguh» denilen bir ziyârete rasladık. Alakoç Dede adında sâlih, hâl sahibi bir şeyhi vardır. Buradan yine kuzeye doğru altı saat giderek, Pîr Merizad Sultan yerinde konakladık. Yanımızdakiler kalenderhânede misafir oldular. Ben şeyhe konuk oldum. Buna halk şeyhi Mirza derlerse de doğrusu «Merizat» dır. Dürri Dede ismiyle bilinir. Merizat, Farsça bükülmüş demektir. Hakikaten bu irşad sahibi yüksek dağın eteğindeki büyük tekkesi içinde bir köşede seccade üzerinde mübârek yüzlerini yün hırkaları ile örterek çömelip oturmuşlar. Yüzü kıbleye dönük olup, başları da tekkenin bir taşına dayalı durur. Hâlâ mübârek vücudları pamuk gibi beyaz olup çürümemiştir, taptazedir. Bütün hizmetçileri şeyhi hayatta bilip, gece gündüz hizmetinde bulunurlar. Odasını temizleyerek her gece şeyhin leğen ve ibriğine sü doldurup korlar. Seher olunca, ibriği

her gün boş bulurlar. Bu kadar seneden beri, mübârek hırkası üzerine zerre kadar toz konmamıştır. Saâdetlû odasında öd ve anber kokusundan ziyâretçilerin dimağı kokulanır. Burasını Şeyh Safi Erdebil'den gelip ziyâret ettiği vakit on adet Azerbaycan hazinesi harcayarak yaptırmıştır ki, zenginlikte buraya ancak Meşhed'deki İmam Musa Rıza Türbesi denk olabilir. Makamından içeri gireni gayet tatlı bir büyüklük ve korku kaplar. Ben dahi ziyâret ederek mübârek ruhlarına Yâsin okudum. Tekkesi üzerinde tarihi olmadığından, ölüm tarihini öğrenemedik. Amma mensup olduğu sülâleyi ve şu söyleyeceğimi Hoca Selâhaddin adında hâl sahibi ve her şeyden elini çekmiş bir kimse nakletti:

«Şeyh hazretleri, Şeyh İbrahim Şirvâni hazretlerinin müezzinliği hizmetinde bulunmuşlar. Ziyâret-i mücahere ile ermiş, arş-ı âzam horozunun sesini işitip ezan okurmuş. Şeyh İbrahim hazretleri de mübâreğin arkasını sıvazlayıp, «Mezirat, mezirat» buyururlarmış. Onun için mübârek cesetleri çürümeyip, taptaze seccade üzerinde oturmuş durmaktadır. Sanki hayatta murakâbeye varmış bir vâizdir. Mezarını ziyaret edip Fatiha okuyanın dünya ve ahiret istekleri yedi günde yerine gelirmiş. Şimdiye kadar çeşitli kerâmetleri görülmüş.»

Bu tekkeden yine kuzeye bir mil kadar bağ ve bostanlı kasabalar içinden giderek Harc kasabasına geldik. Burada Şeyh Hazreti Rıza'yı ziyaret ettik.

Şeyh Hazreti Rıza Sultan: Bu zat, Dürri babanın şeyhidir. Tekkesi herkes tarafından ziyâret edilir. Acem şahlarından Hüdâbende, üzerine büyük bir tekke yaptırmıştır. Hayır eserleri bol, vakıfları çoktur.

Buradan da kalkarak, kuzeye doğru yedi saat ağaçlıklar içinde giderek Kozlu kervansarayında konakladık. Köyü yoktur. Ağaçlık içinde Şah İsmail tarafından yaptırılmış büyük bir handır. Buradan da yine kuzeye giderek Altı Ağaç konağına geldik. Acemler «şeşdraht» derler. Safalı bir çayırlıkta büyük bir kervansaraydır. Harab hale gelmiştir. Bu yer Demirkapı hududunda Mesker nahiyesine bağlıdır. Buradan yine kuzeye devam ederek Hızır Zinde adlı tekkeye geldik. Bu zat da ulu bir kubbe içinde yatar. Mübârek vücudu taptazedir. Özdemiroğlu Osman Paşa bu sultana bağlı olup, av sebebiyle ziyâretine gelerek mâmur etmiştir. Hâlâ Şirvan'lılar tarafından ziyâret edilir. Yine Mesker nahiyesinden kuzeye doğru giderek, Şâpuran şehri hududunda Rikal kasabasına geldik. Bu adda bir ka-

saba Şemâhî yakınında varsa da, orası küçük bir köydür. Burası ise câmi, han ve hamamlı, çarşılı, bağ ve bahçeli, üç bin kadar toprak örtülü evi bulunan bir şehirdir. Önceden Demirkapı idaresinde imiş. Fakat şimdi Bakü eyâletine bağlı şirin bir şehirciktir. Halkının çoğu Türkmen göçebesidir. Buradan yine kuzeye giderek, Rikal nehri kıyısında yemek yedik.

Sonra nehir kıyısı boyunca ilerlerken, geriden ve Hazer denizi kıyısından çok büyük bir alay asker göründü. Yaklaştıkları zaman bir de ne görelim? İran'ın Gence, Revan, Bakü, Mağan, Keylan ve Lur Hanları ile ve birçok sultanlar, yanlarında on binin üzerinde Türkmen, Moğol, Komuk. Kalmak, Ködek, Mağan, Kazan tâifelerinden derme-çatma çapul askerle Kerenay ve Efrasiyab borusu çalıp hakâni kûs döverek gelmiyorlar mı! Asker içinden Revan Hanı at koşturup gelirken, Şemâhî Hanı bana: «Hey Evliya ağa! Bu gelen Revan Hanıdır» dedi. Han gelip, önce benimle at üzerinde tokalaştı. Sonra Revan ve Keylan Hanları ile de öpüşüp görüştük. Üç saatte Bakü kalesine varıncaya kadar tanıştık. Bakü kalesi eteğine vardığımızda kalenin burç ve duvarlarından, deniz kıyısındaki kulelerinden o kadar şenlik topu atıldı ki, koca Bakü kalesi semender kuşu gibi ateş içinde kaldı. Meğer Hazer denizinin batı yakasındaki Moskof kralının Ejderhan, Pökhan, Saray, Hemişdek kalelerinden elçiler gelip, düğün için hediyeler getirmişler. Bu silâh şenlikleri de onlara kalenin cephâne ve harp malzemelerini göstermek içinmiş. Bu hâl üzere, 1057 senesi Muharrem ayının ilk cuma günü Bakü kalesine girdik.

Bakû kalesi: Şirvan eyâletinde olup, Acem sınırıdır. Burada bir ziyafet verildi. Yemekten sonra Erzurum valisi Mehmed Paşa efendimizin mektubunu, inci tesbih ile dalgalı ipekli frenk kumaşlarını, kılıç hediyeleri hana verdim. Memnuniyetinden, «Uğurlu ayağıyla hoş geldiniz» diye gönül alıcı sözler söyledi. Tebriz ve Nahcivan Hanlarının mektuplarını da verdim. «Düğününüz mübârek ola!» diye medihlerde bulundum. Zaten mektuplarda da beni hayli methetmişler. Revan Hanı, beni kendi kız kardeşinin sarayına misafir etti. On gün on gece eğlendik. Han ise, hediye olarak verdiğimiz incileri göstermedik han ve sultan bırakmadı. O gün bana bir kat Acem işi elbise, on tümen besi ihsan olundu. Arkadaşlarımızla şehri gezmeye koyulduk.

Bakû kalesi, Moskova kralına karşı Dârâ Şah tarafından Hazer denizi kıyısında yüksek bir tepe üzerinde dört köşe olarak yapılmış, güzel bir kaledir. İç kalesinin batıya bakan bir kapısı vardır. Nah-

civan demirindendir. Çevresi yediyüz adımdır. Yetmiş kule, altı yüz benddir. Duvarının yüksekliği kırk Mekke zira'ıdır. Kaya üzerinde olduğundan hendeği yoktur. Kale içinde toprak örtülü yetmiş kadar eski ev vardır. Haydar Şah Câmii adı ile bir de câmii varsa da, minaresizdir. Han, hamam ve öteki şeylerden eser yok. Fakat deniz kenarındaki büyük varoşu bin kadar evli, bağ ve bahçeli, câmi, han ve hamamlı, çarşı ve pazarlı bir mâmur şehirdir ki, üç tarafı surlarla çevrili olup, üç kapısı vardır. Kuzeye açılan Keylan kapısı, güneye açılan Kapılar kapısı ve batıya açılan da deniz kıyısındaki Liman kapısıdır. Bu varoştan yedi adet büyük minare görülmekte idi. Üç hamamı varsa da Miryahan hamamı çok hoştur. Çarşı ve pazarı o kadar süslü değildir. Fakat Moskof sınırı olduğundan şahseven, dizçöken askerleri vardır. Şirvan eyâletinde müstakil bir hanlıktır ki, üç bin askeri ve on iki hâkimi vardır. Ayrıca kadısı ve yedi nahiyesi vardır. Birkaç kere Moskof kazağı karşı İdil nehrinden kayıklarla gelerek Keylan'ı ve Bakû nahiyelerini yağma etmiştir. Çünkü karşı tarafta üçyüz mil uzaklıkta Moskof ülkesi vardır. Hatta o sene bu kaleyi Özdemiroğlu fethetmiş, içinde Osmanlılardan Kubad Paşa hâkim iken Acem'in teşviki ile Moskof Kazağı gelip Bakû kalesini kuşatmışsa da, onlarla beraber Acemler de kılıçtan geçirilmiştir. Hâlâ kemikleri deniz kıyısında yüksek bir tepe üzerinde durur.

Şehrin havası iyicedir. Çünkü kazalarında pirinç, keten yetişir. Bağlık ve bostanlıktır. Güzel pamuğu olur. Amma suyu neft yağı kokar. Şehir yakınında yedi yerde neft madenleri vardır ki, herbiri başka renktir. Sarı, kırmızı, kara... Mesker, Sedan nahiyeleri halkı balmumu ve zeytinyağı kullanmayıp hep kara neftyağını aydınlatmada kullanırlar. Halkı gayet temiz ve vücutlarına düşkündürler. Oldukça güzelleri de vardır. Şehir onsekizinci iklim hududundadır. Ahalisinin çoğu Sünnîdir. Bu kale ile Demirkale arası deniz kıyısından dört konaktır. Aralarında Mesker nahiyesinin mâmur köyleri vardır. Halkı göçebe Türkmenlerdir. Obaları ile konup göçerler. Şaboran şehri Bakû'nun doğusunda ve üç menzil uzaklıktadır. Şemâhî kalesi de doğusunda olup, beş konaktır. Keylan da kuzeyindedir. Bakû Şemâhî'nin ticaret limanıdır. Çin ve Hatay ile Hiten'den, Fağfur ili ile Zenan şehirlerinden, Kalmak ve Moskof diyarlarından her zaman elçiler ve kervanlar eşya getirirler. Moskoflar daima Bakû'ya gelip tuz, neft, sofran ve ipek alır, Moskova'ya götürürler. Moskof elçileri gelip, rehin dururlar. Moskof diyarından samur, balık dişi, sincab, telâtin çoğunlukta Acem'e Bakû'dan çıkarılır. Bir kısmı da Keylandan çıkar. Bakû nahiyelerinde bazı tuz-

lu yerler vardır. Adam veya at ayağını basıp biraz dursa, ayakları yanar. Kervancılar bazı yerleri kazarak tencerelerini kor, yemekleri yerin sıcaklığından bir anda pişer. Allah'ın garip bir hikmetidir. Şehrin kuzeyine yakın bir yerde Kur nehri denize dökülür. Bazan Moskof Kazağı kenan sazlı gemileri ile bu nehire girip, Acem şehirlerini yağma ederler. Aldıkları esirleri Keylan pazarına getirip aman ile satarlar.

Nehrin eni Tuna kadar varsa da derinliği azdır. Bir yandan şehri gezerken, diğer taraftan da Acem düğünlerinin zevk ve safalarına daldık. Düğün ve zifafı yazsak, bir kitap teşkil eder. Revan Hanı Taki Ali Han ile Bakû Hanı Eşref Han'dan Acem samurları, gürcüler, tavus develer ihsan aldık. Revan Hanı dahi gümrüğe bin baş kurban göndermeyi taahhüd ederek paşa efendimize bir samur kürk, on çift Keylan yayı, altı Gürcü kölesi, on çift balık dişi, üç adet amber şemâme hediye etti. Ayrıca dostluk mektubu da yazdı. Bana da on tümen Abbasî ihsan eyledi. Bakû âyânı ile vedalaşarak kıble tarafına hareket ettik.

⁂

BAKÛ KALESİNDEN GÜRCİSTAN'A GİDİŞ

BAKÛ ve Revan hanlarından yüz adet silahlı asker aldıktan sonra, Bakû'den kıble tarafına doğru deniz kıyısını takiben çorak yerlerden giderek neft madenlerini seyrettik.

Neft yağı madenleri: Kimi deniz kıyısında, kimi Mesker nahiyesinde yerden kaynayarak çıkar. Esas ılıca suları gibi gölcük olup, neftyağı sularının yüzünde kaymak bağlar ve durur. Neft ayrı bir emanet olup, şaha senelik yedi bin tümen akçe gelir sağlar. Neft emininin adamları bu gölcüklerin içine girip, keçelerle nefti biriktirerek keçi tulumlarına doldururlar. Sonra bunu tüccarlar alıp, başka ülkelere götürürler. Sekiz renkte neft olur. Fakat sarı neft çok değerlidir. Siyah neft Acem diyarının Özbekistan, Hindistan, Irak, Kürdistan, Gürcistan, Dağıstan, Osmanlı sınırlarındaki kalelerine götürülüp etraflarında yakılır. Asker üzerlerine hücum edince, üzerlerine ve ayak altlarına neftli yorgan ve eski eşya atıp ateş oyunları yaparlar. Kale ve şehir mühimmatı için gereklidir. Hatta şah huzurunda devlet merkezinde yanan meşâleler hep Bakû neftindendir. Neftin geceli gündüzlü bekçileri var. Çünkü ateş düşerse devamlı, sönmek bilmeden yanar. Onun için neft madenlerinin kena-

rında dağlar gibi toprak hazır durur. Neft madenine bir kıvılcım düşse hemen bütün halk yetişip, üzerine toprak atarak söndürürler. Başka ilâcı yoktur. Daha nice yerlerde kaya ve mağaralarda neft madenleri varmış. Amma gördüklerimiz bunlardır.

Buradan yine kıble yönüne deniz kıyısını takiben giderek Mesker Türkmen obalarında konakladık. Bu sahralarda Moğol, Koman, Türkmen, Baka Türkmenleri kışın obaları ile konaklarlar. Çok verimli, yerleşilecek bir yerdir.

Hazer denizinin fil balığı: Buradan kalktık. Deniz kıyısını takip edip giderken, dalgalar tarafından sahile atılmış bir balık gördük. Uzunluğu tam yüz adım idi. İki başı vardı: Birisi kuyruğu yanında ve yılan başına benziyordu. Diğeri büyük olup, hamam kapısı kadar vardı. Hikâyelerde geçen ejderha sanki bu idi. Üst çenesinde yüz elli dişi vardı. Alt çenesinde yüz kadar dişi vardı. Her bir dişi bir zira' boyunda olup, adam uyluğu gibi kalın idi. Fil kulağı gibi kulakları, yuvarlak gözleri vardı. Bütün vücudu kunduz gibi tüylü bir hayvan... Doğrusu çok korkunç ve heybetli bir balık idi. Bütün Bakû, Şemâhi, Demirkapı halkı, bir yere toplanmış, bunu seyrediyorlardı. Hoca Sarı Han adında bir Hazer denizi seyyahı şöyle nakletti:

«Bu balık Hazer denizine mahsus bir balıktır ki, denizciler adına «Nehengi pil kûşî» derler. Bütün balıklar bundan korkarlar. Hakikatte bu Hazer denizi kıyısındaki ibret verici leşler başka hiçbir kıyıda bulunmaz. Kabukların çoğunun deniz hayvanlarına benzer tarafı yoktur. Dört köşe, beş köşe, topuz gibi yuvarlak, kuyruğu ince mahlûkları olur. Amma Kepi ve Mina balıkları gayet işlemeli olup, bir zira' uzunluğundadırlar. Lepate, Surhandem, Sebz, siyehi ve sâir çeşit çeşit balıklarının yenişi sanki Musâ sofrasıdır. Bu Hazer denizi ,denizcilerinin yazdığına göre Karadeniz'den büyüktür. Bir yerle bağlantısı yoktur. Başlıbaşına büyük bir denizdir. İçinde Karadeniz gibi adası yoktur, derler. Limanları çoktur. Dalgaları Karadeniz'den serttir. Uzunluğunun sonu Fağfun vilayetinde olup, burası altıncı iklimin sonudur. Batı tarafı Moskof ülkesidir. Doğusu Acem Keylan'ı, Özbek, Balgar, Kalmah, Çin, Fağfur ve Kazak ülkeleri olup, Kazaklarla Moskof diyarının arası kışın şiddetinden yedi ay donar. Buz parçaları üzerinden Kalmak Tatarları geçerek Moskof diyarını yağma ederler. Aldıkları esirleri Çin, Hatay ve Hiten'de satıp, zengin olurlar. Keylan, Bakû, Demirkapı, Terek kaleleri önünde Hazer Denizi asla donmaz. Çünkü mutedil yerdir. Kapılar kapısı

denilen Demirkapıdan kıbleye doğru bir körfez vardır. Dağıstan denizi hükümdarlığı hududunda Avar ülkesine yakın Terek nehri kenarında Moskofların Terek kalesinde son bulur. Durumu kıbleden kuzeye uzunlamasına olup, uzunluğu dört bin mildir. Derinliği üç iskandil boyu, yâni üçyüz zira'dır. İçinde bin kadar gemisi vardır. Gemicileri, Moskof Kazak şaykalarından çok korkarlar. Bazen deniz üzerinde büyük cenk ederler. Öyle okyanus kalyonları gibi büyük gemileri yoktur. Gemilerinin küpeşteleri kamış ve sazlı şeylerdir. Gemicileri o kadar maharet sahibi değillerdir.

Hazer Denizi kıyısından doğu tarafına düz sahralar içinde giderek büyük Şaboran şehrine vardık.

Şaboran şehri: Şirvan vilâyetine bağlı süslü bir şehirdir. Fakat Demirkapı sınırında yazılmıştır. Eski zamanda İsfendiyar Şah tarafından yaptırılmış. Sonra Hülagü Moğol'u gelerek şehri harab ve halkının ciğerini kebab, evlerini dümdüz toprak etmişlerdir. Sonra yine mâmur olmuştur.

Nihayet Üçüncü Murad Hanın veziri Özdemiroğlu Osman Paşa Demirkapıyı fethettiği zaman, bu Şaboran şehri halkı da itaat ettiklerinden sancak beyine merkez yapılmıştır. Fakat sonraları Dördüncü Murad'ın tahta çıkışı sırasında Şirvan'ı zapteden Acemler, Şabora'yı da idareleri altına almışlardır. Halen Demirkapı hududları içinde sultanlıktır. Toprağı beşinci iklimin sonunda olup, Tebriz'den sonra, su ve havası yönünden İran'da beğenilen şehirdir. Yetmiş mihrab ve yetmiş mahalledir. Meşhur câmileri: Tokmak Han Câmii, Avşar Han Câmii, Uzun Hasan câmiinin benzeri bir yerde yoktur. Hattâ Özdemiroğlu Osman Paşa her cuma Demirkapıdan büyük alay ile gelip bu câmide ibadet edermiş. Görülmeye değer eski bir ibadethânedir ki, dört duvarındaki ince işçilik, bukalemun şeklindeki nakışlar, mermer işçiliği, mimarlık sanatından haberdar olanların parmağı ağızlarında kalır. Mesker şehri vadisinde verimli bir yerde kurulmuştur. Yedi nahiyesi vardır. Herbiri, yedi gezegenden birinin adını taşır.

Buradan lodos tarafına yönelip, göçebeler içinde giderek denizden uzak geniş bir sahrada olan Çarz kasabasına geldik. Burası Demirkapı hududunda olup, Dağıstan hükümdarı Mihal Şâhın hasıdır. Şaha, Özdemiroğlu Osman Paşanın ihsanıdır. Sonra Acemler eline geçmiş ise de yine Şah Mihal idaresinde kalmıştır. Beşyüz evli, câmi ve hamamlı, kervansaraylı, küçük çarşı ve pazarlı bir küçük yerleşme yeridir.

Halkı, çoğunlukla Dağıstan'ın Komuk kavmidir. Buradan yine güneye giderek Rikal kasabasını solumuzda bıraktık. Mesker nahiyesi içindeki Demirkapı kalesine vardık.

Kapılar kapısı, İskender Zülkarneyn duvarı Demirkapı Kalesi: Bu kalenin yapıcısı olarak bazı tarihçiler Arah hükümdarı İskender Zülkarneyn'i gösterirler. İskender, duvarı yaptıktan sonra, bu Demirkapı toprağına gelmiş. Ne görsün!... Dağıstan hududunda, deniz kıyısında gönül alıcı bir yer... Yanında bulunan bilginlerle görüşerek Demirkapı'nın bulunduğu yerin yüksekliğini ölçtürmüş, Hazer denizini Karadeniz'den daha yüksek bulmuştur. Bu suretle Hazer Denizini Karadeniz'e karıştırmak istemiş ve iki deniz arasına mühendisler göndermiştir. Üç günde Dağıstan'dan Elbürz dağı eteğinde, Meğerlistan hududundan da Karadeniz'in sonu olan Faşe çayına varmışlar. Onun da yüksekliğini ölçüp, Karadeniz'i Hazer Denizinden yirmi defa daha aşağı bulmuşlardır. Bu suretle dağdelenler ve diğer lâzım olan eşya hazırlanmaya başlanmıştır. Fakat bilginler itiraz ederek: «Ya İskender! Sen Ye'cüc seddini yapmakla görevli idin. Buna başlaman uzun emeldir. Gerçi bu iki deniz arası üç günlük yoldur. Fakat Elbürz dağı eteğindeki çakmak kayaları delmek için binlerce hazineler ve Hz. Nuh ömrü ister. Sizin ise, yıldız ilmi otuz iki sene saltanatınız olduğunu bildiriyor. Bundan sonra Hakka dönünüz. Daha faydalı işler vardır» demişler. İskender de o gece korkunç bir rüya gördüğünden, bu fikirden vazgeçmiştir.

Sonra Demirkapı'dan yedi konaklık Dağıstan dağları içinden Karadeniz'e varıncaya kadar üç kat sağlam duvar, üç kat büyük hendek yaptırmıştır. Bu set doğu tarafta bulunan İran, Turan kavmi ile batı taraftaki Deşti Kıpçak kavimleri; sarı ırk ile Kırım, Rus tâifeleri arasında hudut olmuştur. Hâlâ Elbûrz dağı içinde Daryan dağlarında üç kat duvar, üç kat hendek var. Kırım'dan Konak tarafına giden canlar dikkatle bakarlarsa görürler. Bazıları, İskender'in yaptırdığı duvarın bu olduğunu söylerler. Fakat, ben ihtimal vermiyorum. Çünkü İskender'den Hz. Peygamberin doğumuna kadar, İbni İshak'a göre, 882 sene geçmiş, Hz. Peygamber'in hicretinden bizim seyahatimize kadar ise bin elli yedi sene geçmiştir. O halde, İskender'den bu âna kadar 1939 sene olmuştur. Onun için seddin birçok yerleri yıkılmış olup, bazı yerlerde burç ve duvarları kalmış. Derin hendekleri kumlarla dolmuştur. Bu incelikler, dikkat edenlerin gözünden kaçmaz.

Tuhfe tarihi, «İskender yer altında yetmiş günde bir yer kazdırmış. Bu yol ile Hazer Denizini Faşe çayına bağlamıştır.» der. Amma ben buna itiraz ederim. 1050 tarihinde Azak kalesine giderken, Faşe çayı kıyısında konakladık. Suyu ab-ı hayat gibi tatlı bir su idi. Hazer Denizinin suyu ise zehirden beterdir. Bir adam suyundan taharet alsa, avret yerini ateş gibi yakar. Nasıl olur da yeraltından Faşe çayına karıştığı halde Faşe çayının suyu yine şekerden tatlı olarak kalır?! Yanlış fikirdir. İskender, seddi Hazer Denizi ucundaki bu Demirkapı'ya yapmıştır. Demirkapı dağının eteğinde, deniz içine girmiş sağlam bir kaledir.

Demirkapı kalesinin şekli: İlk kurucusu İskender Zülkarneyn'dir ki, peygamberliğinde ihtilâf olunmuştur. Sonra Emevilerden Yezid bin Abdülmelik zamanında Hâriciler elinden alınarak bütün Dağıstan halkı müslümanlıkla şereflenmişlerdir. Sonraları birçok kuşatmalar görerek bazen harab, bâzen mâmur olmuştur. Sonunda dokuzyüz seksen altı senesinde Üçüncü Murad vezirlerinden Özdemiroğlu Osman Paşa, kumandasındaki yer götürmez askerle bu kale üzerine yürümüş, hâkimi olan Çerağ Han'ı bağlayarak kaleyi vire ile teslim almış, Şirvan eyâletine hâkim olup kaleyi tamir etmiştir.

Müslüman gaziler bu kaleden çıkıp, Şirvan taraflarına gece baskınları düzenleyerek yetmiş parça kaleyi ellerine geçirmişlerdir. Kaleye bin adet yeniçeri, dört bölük sipahi, on oda cebeci, on oda dergâh-ı âli topçusu, altmış adet top, beşyüz sandık cephâne ve gerekli levazımat konup, on beşbin asker de muhafız olarak tayin edildi. Hak ve adalet sayesinde bu çevre mâmur oldu. Deşt-i Kıpçak, Çerkezistan, Dağıstan tarafından yollar açılıp, Kırım'dan Tatar askeri ile mühimmat gelmekte idi. Fakat sonraları yardımın gelmemesi yüzünden, Acemler aman ile kaleyi zaptetti. Müslüman gaziler Dağıstan'a, oradan Çerkezistan'a ve oradan da Kırım'a geldiler. Burası gayet mamur olup, hâlâ Acem elinde hanlıktır. On iki hâkimi, münşi ve kalenteri, yasaval, korucu, dizçöken, çiğyiyen ağaları, ikibin dizçöken tülüngü, dokuzbin askeri vardır. Kale hanı ile görüşüp Revan, Keylan ve Sakû hanlarının mektuplarını verdim. Bize deniz kıyısında, denize nâzır bir büyük saray döşetip, gönlümüzü hoş etti. Seksen yaşına varmış, kır saçlı, devamlı sarhoş, Sefi' Han adında ham bir han idi. Fakat nüktedan, şiire âşinâ, güzel yazı yazan, hoş sohbet bir can idi. Bana beş tümen yol parası verip, her gün ihtiyaçlarımızı mihmandarlarımıza gönderir idi.

Demir denmesinin sebebi: İskender yaptırdığı sedde bir demir kapı yapıp, bekçiler koymuş idi. Tâ Nuşirevan zamanına kadar bu de-

mir kapı sabit kaldığından, Demirkapı demişler idi. İkinci yapısı Nüşirvan'dır. Üçüncü yapıcısı Yezd-i Cürd Şahtır. Dördüncü yapıcısı Şah İsmail, beşinci yapıcısı Özdemiroğlu Osman Paşa'dır. Kalenin batı tarafı Nazen kıyısında olduğundan, temellerini dalgalar döver. Bu duvarları Yezd-i Cürd Şahtan sonra Hazer Şah'ın yaptırdığına dair, deniz kıyısındaki iskele kapısı üzerinde farisî beyitler vardır ve yapılış tarihi yazılmıştır. Yine deniz tarafında, İskender'in yaptırdığı tahta duvar görünür. Ne kadar da büyük ve enli duvar imiş!

Hükümdarlar isteseler, o duvardan kaleye kadar bir liman olabilir. Hâlen burç ve duvarları deniz içinde görünmektedir. Duvarın deniz kıyısından uzaklığı bir ok menzilidir. Denizden yine kale arkasındaki dağa varıncaya kadar, kalenin eni bir «poto» oku mesafesidir. Kale yüksek bir tepe üzerinde beşgen şeklinde yapılmıştır. Gerçi benim fazla bir seyâhatim yoktur amma, bunun kadar kuvvetli bir kale görmedim. Üstad mühendis, geleceği düşünerek bu kaleyi üç kısımda yapmış. Ve üç adet sağlam ve üçer kat demir kapılarla takviye etmiş. Kalenin bir bölümü doğu tarafına, dağa engeldir. İkinci kapı şehir içine açıktır. Argana tarafına engel olan duvarda iki kapı vardır. Aşağı şehre açık iki sağlam kapısı vardır. Biri Meskur kapısıdır ki, doğu taraftan Meskur nahiyesine açılır. Bu kapıdan çıkanlar, at arabaları ile Şemhi kalesine giderler. Bir kapısından da güneye Dest-i Kıpçak, Kırım, Çerkezistan taraflarına gidilir. Fakat, Dağıstan'a at arabası işlemez. Sâde araba Moskofların Terek kalesine, Kazan ve Dest-i Kıpçak'a işler. Kalenin üçüncü bölüğü deniz tarafına düşmüştür. İçi o kadar imar edilmemiştir. Karçığa Han, kale muhafızları ile dizçökenler için henüz ev yaptırıyordu. Keylan ve Bakû tarafından gelen âşıkların gemileri işler. Onun için kıymetli bir kaledir. Kalenin şekli dört köşe olup, at arabaları bu hisar bölümünü doldurur. Bu diyarda denizden denize çevresi onbir bin altmış adımdır. Yetmiş büyük kalesi vardır ki, herbirinde yabancı ve bekârlar için bir medrese, bir mescid bulunur. Talebelerine, Bakû'den yakmak için siyah neft gelir. Keykavus mutfağından buğday çorbası dağıtılır. Bu nezâketle bilginlere kaleyi muhafaza ettirirler.

Kalenin etrafında yedi bin altmış beden vardır. Her karanlık gecede neft yağı ile kaleyi aydınlatırlar. Çünkü kalenin yedi kadar can düşmanı vardır. Biri Moskof Kazağıdır ki, gemileri ile her zaman gelip dış taraflarını yağma ederler. Fakat kale eteğine gelemezler. Çünkü deniz kıyısında yetmiş parça balyemez topları vardır. Hepsi Osmanlı topudur ki, cilâsından insan kendi yüzünü aynada seyreder gibi seyreder. Diğer düşmanları da Osmanlılar ve Kalmuk

Tatarlarıdır. Güneyden düşmanı Çerkesler'dir. Kıbleden düşmanı Dağıstan'ın Kumuk kavmidir. Doğudan düşmanı Gürcüstan'ın Temus Han ülkesidir. Onun için bu kalede devamlı bekçiler bulunur. Bir hücum olursa, ateş yakarak kale halkına haber verirler.

Kale içindeki imâretler: Kalenin dört duvarındaki taşlar fil gövdesi kadar olup, birisini elli adamın makara ile kaldırması mümkün değildir. Kale içinde bin ikiyüz kadar toprak örtülü ev vardır. Güney tarafında duvara bitişik büyük bir saray vardır ki, İran'ın birinci saraylarındandır. Bu saraya bitişik büyük bir câmi var. Minaresi yıkılmış. Bu câmi yakınında Osmanlı mimari stilinde yapılmış güzel bir câmi vardır. Kimin yaptırdığı bilinmiyor. Hanları ve dükkânları vardır. Kaleden dışarıda süslü bir varoş vardır. Bin kadar evi var. Üç tarafında bağ ve bahçesi çoktur. Câmi, han, hamam, çarşı ve pazarı çok. Çoğunlukla ibrişim örerek geçimlerini temin ederler. Halkının bir çoğu güzel zırh düzerler. Halkı Sünnî ve Şafiî mezhebine mensupturlar. Şehir, İbni Hallikay'a göre onsekizinci enlem ikliminde ve beşinci hakiki iklim sonundadır. Su ve havası güzeldir. Boylamı 17 saat, 7 dakika 2 saniyedir. Deniz aşırı batı tarafı, üç yüz mil mesafede Moskofların Heşdük, Kazan, Alatru vilâyetleridir. Arkası Dest-i Kıpçak ve Heyhat sahrasıdır. Bu sahrada yirmi senedenberi Tiyşi Şah ve Maymuncuk Han, Kuba Kalmuk Han beşer, altışar bin kişi ile konup göçerler. Bunlardan tâ Kırım diyarına kadar ılgar ile gece baskını yapanlar, Azak kalesi yakınındaki Güğümlü suyu kenarında Mısır'dan azledilen Gürcü Mustafa Paşa'yı şehid ettiler. Bunlar din, diyanet, küfür, sapıklık nedir bilmezler. Hayvanlar gibi sahrada otururlar. Fil gibi mahluklardır. Çoğunlukla Moskofların Heşdek, Kazan taraflarına gelip, yağlarını satarlar. Şimdilerde Moskof tüccarının vasıtası ile bu Demirkapı limanına da gelmeye başladılar. Bu Demirkapı'ya her sene Çin, Maçin, Hatay, Hıten, Fağfur, Moskof, diyarlarından yüzbinlerce adamlar ticaret için gelir ve hayli gümrük toplanır. Osmanlılar elinde iken iskelesinden ve Şirvan eyâletinden senelik ikiyüz kırk yedi yük akçe hasıl olur, növ-kerlerine, yedi sancak sultanlarına, barış için Dağıstan hâkimine başlar ve ulufeler verilirdi. Hâlen, Özdemiroğlu Osman Paşa fethinde de Dal Mehmed Efendi'nin yazdığına göre zaptedip adâlet ederler.

Hâlâ o yazılışa göre, Şirvan eyâleti yetmiş kazadır. Yedi hanlık ve oniki sultanlıktır. Yine o tesbite göre, timar ve zeâmeti yoktur. Sultanların ve öteki hâkimlerinin haslarına elkonulamaz. Mâmur yerdir. «Allah yine Osmanlı'ya nasib etsin» diye, halkı duâ eder-

ler. Hatta biz burada iken İstanbul tarafından bir Gökdolak haberci çıkageldi. Hana: «Hanım! Geçen sene Osmanlı, Akdeniz içindeki Girit adasına Yusuf Paşa adlı kumandanını gönderip Hanya denilen kaleyi aldı, içine asker koydu. Ve İbrahim Han'ın şehzâde Mehmed isimli oğlu dünyaya geldiği için büyük şenlik oldu. Yedi gün yedi gece, Osmanlı ülkesi aydınlatıldı» dedi. Şirvan, Şemâhî, Keylan sünnîleri zevk ve safa ederek oynamaya başladılar.

Demirkapının ziyaret yerleri: Emevilerden Abdülmelik oğlu Yezid ki, Âtike adlı hatundan doğmuştur. Şam'dan deniz gibi asker ile bu Demirkapı haricîleri üzerine gelip büyük cenk etmiş. Yedi yüzden fazla sahâbe şehid olarak, Demirkapı'nın batı tarafındaki duvarın dışında bir mil uzaklıktaki mezarlığa defnedilmiş. Mezar taşlarında sülüs ve kûfî yazı ile tarih ve isimleri yazılmıştır. «Sâde yetmiş kadar hadis rivayet eden sahabe vardır» diye büyükleri iftiharla söylerler. Bazı Celî yazı ile üzeri yazılı Osmanlı mezarları da vardır. Bunları geniş olarak yazsak, seyâhatimiz uzadıkça uzar.

Erhain dağı ziyareti, yâni Kırklardağı makamı: Kırk tane büyük mezar olup, herkes tarafından ziyaret edilir.

Dere Horhut ziyareti: Ulu sultandır. Şirvanlılar bu sultana inanırlar.

Bunları hep ziyaret ederek Demirkapı hanından on tümen kadı beyi, bir çapar at, on parça kücrat kutnusu, ikiyüz nefer arkadaş alıp, bütün ihtiyar dostlara vedâ ettik.

DEMİRKAPI'DAN GÜRCİSTAN'A GİDİŞ

Evvelâ kaleden kıbleye oniki saat orman içinden yol alarak Dağıstan hududundaki Küre kasabasına geldik.

Küre konağı: Dağıstan hâkimi Şah Mihal Hanın tahtı olan Tâbeseran hududunda bağ ve bahçeli, bin tane süslü ve mâmur evli, küçük câmili bir kasabadır. Çarşı ve pazarı yok. Sadece cuma günü etraftaki köylerden adamlar toplanıp, alış veriş ederler. Fakat altın ve kuruş nedir bilmezler. Alışverişleri değiş tokuş iledir. Eskiden beri öyle olagelmiştir. On bin ahâlisi Şâfiî mezhebinde, temiz itikatlı, dindar kimselerdir.

Bu şehirde hiç kadın görmedim. Meğer bu Dağıstan'da bir kadın ancak öldükten sonra mezarlığa giderken şehri seyredermiş!. Kadın tâifesinin kapıdan dışarı çıkmak ihtimali yoktur. Meğer ki

Hacca gitmek için ola... Halkı güler yüzlü, garip dostu, düzgün vücutlu kimselerdir. Güzel bağ ve bahçeleri vardır.

Buradan kalkıp, yine dağ ve ormanlıklar içinden giderek Avar ülkesine girdik. Burası Dağıstan hâkiminin hâs ülkesidir. Üç gün bu ülkedeki kasabaları seyrederek Serirallan şehrine geldik. Bu ülkenin kalesini, eski zamanda Nuşirevan oğlu Hürmüz Tasdar yaptırmıştır. Bu şehir için nice savaşlar olduktan sonra, Acem Şahı Kör Hüdabende Dağıstan hâkiminin elinden almıştır. Osmanlılar istilâ etmesin düşüncesi ile kalesini yıktırmıştır. Hâlen Acemlerin elinde olup, Ars kalesi hâkimi hududları içinde, Elbürz dağı eteğindedir.

Dağıstan tarihlerinde, bu şehre «Serirallan» denmesinin sebebini: «Hz. Süleyman havada gezerken tahtını buraya kondurup, Elbürz dağını seyrettiği vakit imar edilmesidir.» diye yazar. Demirkapı, Şemâhî, Niyazâbad şehirlerinin arasında eski bir şehirdir. Üç sınır arasında olduğundan o kadar mâmur değildir. Havası soğuk olduğundan bağ ve bahçesi azdır. Üç bin kadar toprak örtülü evi ve câmileri vardır. Acem elinde olduğu için câmileri garip kalmışlardır. Yedi hamamı, onbir kervansarayı, yetmiş kadar çarşı, pazar dükkânları vardır. Bir gece misafir olduğumuzdan, içini gezemedim. Hanlık ve kadılıktır. Kalenteri, münşisi, darogası, bin kadar növkeri vardır. Halkının çoğu Sünnîdir. Pamuk bezi dokurlar. Su ve havasının güzelliğinden dilberleri meşhurdur. Batı tarafındaki Elbürz dağından doğup, Kür nehrine dökülen bir çayı vardır.

Buradan yine kıbleye giderek Hıten ülkesine geldik. Bu da Dağıstan hâkimi ülkelerinden üç yüz parça köyü olan mâmur bir kasabadır. Bir tarafı Elbürz dağıdır. Burada da üç gün köyleri gezdikten sonra, Zahar kasabasına geldik. Bunun da yüzelli parça kadar köyü var. Dağıstan hâkiminin beylerinden Emir Yusuf Bey'in idaresindedir. Fakat birkaç kez Acem'e tabı olmuştur. Hâlen halkı Şafiî ve Sünnî olup, yedi bin kadar askerleri vardır. Beyi ile bir gece sohbet ettik. Bize elli adet zerduva postu ile yaban kedisi postları verdi. Ben de ona üç tane nakışlı Kayasultan mendili verdim. Bu kasabada da Şeyh Emir Sultan türbesi vardır. Ulu Sultandır. Dağıstan'ın bu ülkesindeki bilginler ve sâlih kimseler başka tarafta yoktur. Bu ülkede yalan, dedikodu, kötülük, kin, kibir ve düşmanlık yoktur. Fakat Rafizîleri ne vilâyetlerine korlar, ne de onlarla alışveriş ederler. Burada yılda bir kere büyük pazar kurulur. Dağıstan burada son bulur. Buradan Gürcistan'a girdik.

Evvelâ hududdaki Ordubâr kalesi, Acemlerin idaresindedir. Bu kale sol tarafımızda kaldı. Ben, Şeki kalesi sınırına gittim. Biraz

sonra Zohorye kasabasına geldik. Gürcistan'da Temres Han hududunda, Tiflis Hânına bağlı büyük kasabadır. Reâyâsı Gürcü, Aznavur, Ermeni ve Gökdolaktır. Oradan ilerleyip, Kaht şehrine geldik. Gürcistan'da Acem idaresindedir. İlk kurucusu Nuşirevan'dır. Zamanla kalesinin bazı yerleri harap olmuştur. Çevresi ondört bin adımdır. Yüz yetmiş burcu, üç kapısı var. Kale içinde iki bin adet mâmur evleri vardır. Harab câmileri, han ve hamamları, çarşı ve pazarı vardır. Suyu çok tatlıdır. Suları, Elbürz dağının dokuz tabaka aşağı eteklerinden geçip, Kaht'ın bağ ve bahçelerini suladıktan sonra Kür nehrine dökülür. Havası soğukça olduğundan ipeği makbul değildir. Halkı Ermeni, Gökdolak ve Gürcülerden meydana gelir. Hâkimleri başlıbaşına sultandır. Bin kadar askeri vardır. On iki hâkimi ve kadısı vardır. Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim ile Çıldır cengini yapmazdan önce buranın su ve havasından hoşlanarak şehirde üç sene oturmuş, kalenin dışında satrançvarî sokaklarıyla büyük bir varoş yaptırmış ki, sanki orta Macar diyarında Kaşa şehridir. Muharebede ise şahın yüzbin askeri kılıçtan geçmiş, ancak kendisi Azerbaycan diyarına can atmıştır. Sonra, Urguncu Osmanlı askeri ile Gürcistan askeri bu şehre gelip yağma etmiştir. Sonraları da o kadar mâmur olamamış. Ferhad Paşa Aras kalesini mâmur ettiği vakit, bunun taşlarını arabalarla oraya taşıtmış. Sultanı bana sevgi gösterisi olarak bir konak arkadaş verdi.

Kıble yönüne giderek Hodray Han kasabasında konakladık. Kür nehri kenarında bin evli, câmi, han ve hamamlı kasabadır. Buradan da ileri giderek Tiflis kalesine geldik.

Tiflis: İran tarihçilerinden «Şerefnâme» adlı eser sahibinin dediğine göre, bu şehri İskender Zülkarneyn'in hazinedarı olan Bitlis yaptırmıştır ki, Van eyâletindeki Bitlis'i de o yaptırmıştır. Sonraları bu kaleyi yüzlerce âsiler kuşatmış. Hükümdardan hükümdara intikal ede ede, Gürcistan hâkimlerinden Davud Han'ın idaresine geçmiştir. Onun idaresi altında iken, kendisi Osmanlı korkusundan Acem şahma sığınarak taç giyip, memleketine han olmuştur. Uzun zaman Nuşirevan gibi adaletle idare edip ülkesini mâmur etmişken, sonunda Üçüncü Murad zamanında Lâla Serhad Paşa Gürcistan üzerine yergötürmez askerle gelerek Çıldır kalesi ile yetmiş adet ona bağlı kaleleri fethetti. Tiflis üzerine de büyük serdarın gelmekte olduğunu Davud Han haber alınca kırkbin asker Tiflis kalesine muhafız olarak konup, savaşa hazır olundu. Beri taraftan Osmanlı askeri hızla yol alarak Şirvan sahrasına çadırlarını kurdu. Önce serdar Tiflis'e

mektup gönderip, dine dâvet etti: «Yâ İslâm dinini kabul edin, yahut kaleyi pâdişaha teslim ederek kale dışında haraç verip reâya olun. Ve illâ din-i mübin uğrunda hepiniz kılıçtan geçirilip, çoluk ve çocuğunuzun esir edilmesi kararlaştırılmıştır.»

Mektup alınıp içindeki anlaşılınca, hepsi bir araya gelip konuştular. «Osmanlı bildiğinden kalmasın!» diye elçiyi kovdular ve kaleye kapandılar. Amma yine gelecekten endişe edenler aralarında konuştular ve İslâm askerinin kuvvetine dayanamayacaklarını anlayarak, hepsi memleketlerini terkedip kaleyi boş bıraktılar. Bu durum büyük kumandan tarafından haber alınınca İslâm askeri ile peşlerine düşmüş, Tiflis yakınından Kür nehrini geçip bir gün bir gece ılgar ile Zekum kalesi altında Tiflis hânına yetişmiş. Onlar da âileleri ile ormanlık içine sığınmışlar. Müslüman gaziler hücum edip, Gürcü kızılbaşlarının başlarını vücudlarından ayırdılar. Fazlasiyle ganimet elde edip, askerin en küçüğü bile bir kalkan dolusu altına sahip oldu.

Hemen işi zafer olan serdar, yeniçeri ağasını yedi oda yeniçeri ile Tiflis kalesinin fethine gönderip, kendisi de ordusu ile Zekum kalesini fethe yöneldi. Aman ile kaleyi fethedip, içine asker yerleştirdi. Oradan kuzeye giderek Kerim kalesini kuşattı. Kale Osmanlı hücumuna dayanamayıp aman ile kaleyi serdara teslim ettiler. İçinde olanlar da cehennemlerine kaçtılar. Ben, Zekum kalesini görmedim. Amma Kaht kalesi sahrasından geçerken Kerim kalesini görmüştüm. Lâkin içine girmedim. Osman Paşa, ava çıkmış arslanlar gibi, bu eyâletten yirmi altı parça büyük küçük kaleler alarak içine asker ve muhafız koydu. Sonra yoluna devam ederek Tiflis kalesine girdiği gün büyük şenlikler oldu.

Sonra vekarlı kumandan kalesini gayet sağlam bir hale koyup, eyâleti yazdırdı. İdaresini beylerbeyilik ile Kastamonu eyâletine mutasarrıf olan solak Ferhad Paşazâde Mehmed Paşa'ya verip, gerekli mühimmat ve levazımatını tamamladı. Sonra yirmi oda yeniçeri, beş oda cebeci, beş oda topçu, yüzyetmiş parça da yıkılan öteki kalelerden askerler koyup, Tire, Menteşe, Teke, Hamid sancakları ile Sivas eyâleti askerlerini toptan buraya muhafız tâyin etti. Gürcistan'ın öteki taraflarını da yoluna koyarak İstanbul'a hareket etti.

Beri taraftan Acemler ile Gürcistan kâfirleri Tiflis kalesini yedi ay kuşattılar. Bütün Müslüman gaziler kıtlık ve pahalılıktan son de-

rece bunaldılar. Sonunda atlarını, köpeklerini, gide gide şehidlerini bile yemek zorunda kaldılar. Hattâ, Subaşı adında birinin köpeği yedibin akçeye satın alınıp yenildi. Durum bu merkezde iken, düşmanın yer yer hücumuna kahramanca karşı konuluyordu. Allah'ın hikmeti, Erzurum Valisi Mustafa Paşa deniz gibi asker ile koşup gelirken, kaleyi kuşatan Acemler'in kumandanı İmam Kuli de kaçarak bu kadar ganimeti ve pek çok zahireyi savaş meydanında bıraktı. Kalede kapalı olan gaziler bol ganimet malına kavuştular. Mustafa Paşa kale altına ulaşınca, İslâm askeri taze can buldu. İkinci defa olarak, Sadrazamzâde Hüsnü Paşa üçerbin deve yükü buğday ve diğer hububattan zahire getirip anbarlara doldurdular. Hâlâ küçük kalede anbarda vardır. Sultan Üçüncü Murad devrinde Sultan Mustafa'nın tahta çıkışına kadar, bu kale Osmanlı elinde kaldı. Sonra Gürcü kâfirleri ile Acemler birleşerek ansızın hücum edip, kaleden Müslüman gazileri aman ile çıkardılar ve kaleyi şaha teslim ettiler. O zamandan beri Acem elindedir. Çok mâmur olmuştur.

Tiflis kalesi: Kür nehri kenarında yalçın kaya üzerinde birbirine karşı iki kaledir ki, Bitlis ve Tiflis denir. Aralarında Kür nehri akar. Bir kayadan bir kayaya büyük bir hisar şeklinde olduğu için, kolaylıkla kalelerin birinden diğerine geçilebilir. Büyük kale Kür nehrinin güneyinde, küçük kale ise kuzeyindedir.

Kür nehri: Büyük kalenin ovaya bakan tarafında, küçük kaleye açılan kapısı önünden duvara dokunarak akar. Yedinci konakta, Bakû kalesiyle Keylan şehri arasında Hazer denizine dökülür. Çıkış yeri Çıldır vilâyetindeki dağlar olup, tâ Kara Ardahan'dan geçerek Ahıska, Azgora kalelerine uğrar, sonra Tiflis'in içinden geçerek Hazer Denizine dökülür. Çok büyük bir nehir olup, İran tarihçileri buna bin altmış kadar çayın karıştığını rivayet ederler. Bu nehir kenarında, yalçın kaya üzerinde Bitlis'in yaptırdığı büyük kalenin çevresi altı bin adımdır. Amma eski binadır. Duvarının yüksekliği altmış zirâ' olup, yetmiş burcu, üç bin bedeni vardır. Bir köprülü kapısı var. Hendeği yoktur. Kür nehri üzerinde Suluk kulesi vardır. Kuşatma sırasında su ihtiyaçlarını oradan karşılarlar.

Hisar içinde altı yüz toprak örtülü evleri vardır. Han sarayı bu kalededir. Câmii, han ve hamamı, küçük çarşısı var. Küçük kalesini sonradan Yerd-i Cürd Şah yaptırmıştır. Yalçın bir tepe üzerinde, dört köşe, küçük bir kaledir. Köprü başında bir kapıcığı vardır. Kalesinin içinde üçyüz ev ve câmi var. Bedestanı ve diğer imâreti yoktur. Bu kale büyük kalenin kuzeyine düşer. Fakat küçük kale bü-

yük surdan sağlamdır. Kulelerin üç bin bekçisi vardır. Her karanlık gecede bekçileri: «Hüdâ hob!» diye bağırırlar. Halkının çoğu Osmanlı zamanından beri Sünnî olup, Hanefî ve Şafiî mezhebindendirler. Bilginleri çoktur. Yetiştirdiği ürünlerden dane dane buğdayı, has, beyaz Tiflis ekmeği, beyaz ve al şeftalisi var. Pamuğu, Engürü sofu meşhurdur. Mahsüllerine Kür nehrinin faydası olmaz. Hepsi yağmurla yetişirler. Zâten Kür nehrine, çıktığı yerden itibaren yüzelli kadar kasabaya uğradığı halde herbirini faydalandırmadığı için, «Kör» derler. Amma Moğollar bu nehre faydasız manasına «Ur» derler. Suyu lezzetli ise de pek aşağı bir seviyede aktığı için yüksek yerleri sulayamaz. Hamamlığı iyi değildir. Çünkü şehirde ılıca var.

Tiflis ılıcası: Büyük kalenin doğu tarafında kudretten kaynar bir sıcak sudur ki, içinde koyun kelle ve paçası pişirilebilir. Kubbeli, faydalı bir ılıcadır.

Ziyaretleri: İmam Hüsam Efendi, Ferhad Paşa Kethüdası Rıdvan Ağa, Cem Ali Efendi mânâ denizi imiş.

Tiflis, Kaht kalesine beş konaktır. Aras kalesine dört konaktır. Genç kalesine dört konaktır. Buradan ikiyüz arkadaş ile üç tümen Abbasî harçlık alıp, güney yönüne dar yollar içinden giderek dört saatte Kusaht kalesine geldik. Yalçın kaya üzerinde dörtköşe bir kaleciktir. Acem idaresinde olup, Tiflis'in nahiyesidir. Dori kalesi de sağ tarafımızda yüksek bir dağ üzerinde görünüyordu. Yanına varmayarak geriden seyredip geçtik. Buradan ileride Suran kalesine geldik. Tiflis hanı idaresinde, bir tepe üzerinde küçük bir kaledir. Fakat son derece sarp ve sağlam bir hisardır ki, burç ve duvarları göklere yükselir. İlk yapıcısı Nuşirevan'dır. Gürcistan'ın eski kalelerindendir. Halkının çoğu Gürcü, Gökdolak ve Ermeni'dir. Buradan kalkıp, batı yönüne dört saat giderek Azgur kalesine vardık.

Eski Azgur kalesi: «Aleksandır Gür» derler. «Şerefnâme» tarihinin yazdığına göre, Gürcistan'da ilk yapılan kale budur. Büyük İskender'in yapısıdır. Büyük, dört köşe mermerlerinin durumu, İskender yapısı olduğunu gösterir. Dört köşe eski bir kaledir. Gürcüstan toprağında Ahşma hududunda nâibliktir. Kıbleye bakan bir kapısı var. Ağası tarafından idare edilir. İkiyüz kadar askeri vardır. Câmii, han ve hamamı, kırk elli kadar dükkânı var. Dilberi, bağ ve bahçesi çoktur. Burası Gürcistan'ın Şuşad kavmi sınırında olduğundan, halkı Gürcüce konuşurlar.

Şuşad Gürcülerinin dili: Art: bir, evri: iki, sam: üç, othi: dört, hot: beş, eksi: altı, şedi: yedi, zivay: sekiz, hicray: dokuz, ati: on,

puji: ekmek, çapal: su, hariç: at, gıte: şarap, bak: kiraz, pesmal: armud, kovah: kabak, lağı: incir, kurz: üzüm, rathil: fındık, nesu: kavun, proçogol: nar, harbucak: karpuz, pirevli: dut, kuku: kız, kal: karı, akmad beco: gel çocuk, pur çamur: ekmek yiyelim, dacd becu: otuz oğlan, muktatıs: seksen, ersevides hişam: gitme yabana, ok patoni: gel ağa, pori: ekmek, cames: yiyelim, iri: eder, akmo dar sevidiş: gelme gitme, ducid patun: otur ağa, paton art: ağa bir, akim tepreye: bakayım, büyük mü küçük mü?, argades: almam, kararas kalha: iyi değil fenadır. çıhı: at, çuri: katır, viri: eşek, çağıl kadyan: köpek yaramaz.

Daha birçok kelime ve deyimleri vardır amma, yazıya gelmediği için ancak bu kadar yazılabildi.

GÜRCİSTAN HÜKÜMDARLARININ SOYU

Temrud'a inad eden kavimlerin birincisi Yahudilerdir. Yahudilerden sonra, Gürcülerin bu Dadyan ve Şuşad kavimleridir. Daha sonra Gürü, Açıkbaş ve Mekrillerdir. Bunların hepsi Yahudilerden Dâvûd Aleyhisselâm ümmetinden iken, Mesihlik taslayıp İncil ile amel ederler. Aralarında on iki lisan konuşulur. Lehçeleri kendilerine mahsustur. Bir türlü anlaşılmaz. Kanaatlarınca Şuşad, Dadyan kavimlerinin konuştukları lisan, en fasih lisanlarıdır. Moskof kralının nesli tükense, bu Gürcistan'dan bir bey götürüp kral yaparlar. Nesli temiz kavimlerdir. Gürcü papazları nesillerinin, Keykâvus yoluyla Hz. Dâvûd'a ulaştığını iddia ederler. Ve şu garip hikâyeyi anlatırlar:

«Gürcistan'da bir kral ölür. Yerine Temrud adlı kızı kraliçe olur. Babasından miras yolu ile intikal eden ülkede hükümet etmeye başlar. Kraliçenin bir kızı olur. Kız büyüyünce Bey Divan adında bir hükümdar oğlu ile evlendirirler. O kızdan üç erkek çocuk dünyaya gelir. Büyüdüklerinde, çocuklar Gürcistan'ı aralarında taksim eder. Marola adlı büyük beyzâdeye Kunanis ülkesini verirler ki, asıl adı Açıkbaş vilâyetidir. İşte, Açıkbaş taifesinin nesli bu beyzâdeye ulaşır. Ortanca oğlu Siman'a Tebriz ülkesini verirler. Küçük oğlu Dadyan'a Bağdat vilâyetini verirler. İşte, Dadyan kavminin nesli de buna ulaşır. Bu Dadyan Bey cihanı süsleyen, âdil bir hükümdar olduğu cihetle bütün Gürcistan ona tâbi olurlar.

Hâlâ Gürcistan'da Dadyan ve Açıkbaş beylerine, bütün Gürcülerin baş papazları gibi itaat ederler. Krallar tahta çıkışlarında kılıcı bu Dadyan ve Açıkbaş beylerinin ellerinden kuşanırlar. Yavuz

Selim Trabzon'da iken, Açıkbaş beyi le Kutatisen kalesinde iyi münasebetlerde bulunmuştur. Müstakik padişah olunca, Açıkbaş ülkesinin haraç ve vergilerini kaldırmıştır. Hâlen vergi vermezler. Sâdece her sene İstanbul'a esir, doğan, sungur, toygun, güzel Gürcü dilberleri gönderirler.

Buradan kalkarak verimli topraklar içinde Ahıska'ya vardık. Buranın adı Ahısta ise de bu kelimeyi etraftaki kavimler kendi lehçelerince söylerler. Meselâ Ahıska, Ahırkaska, Akıska; fakat pâdişah defterinde: «Çıldır eyâletine mutasarrıf falan paşa» diye yazılır. Kaleyi ilk yaptıran Nuşirevan'dır. Nuşirevan, her sene bu Ahıska'da altı ay yaylaya çıkardı. Sonra çeşitli ellere geçmiştir.

«Şerefnâme» tarihinin yazdığına göre, Emevîlerden Abdülmelik oğlu Hişam, Şam'dan deniz gibi asker ile gelerek Haleb, Ayıntab, Maraş, Malatya, Diyarbekir, Erzurum ve başka kaleleri fethetmiş, sonra Gürcistan'a gidip Ahıska kalesini de fetheylemiştir. Tiflis'in öteki Gürcistan ve Dağıstan şehirlerini itâat altına aldıktan sonra, Hişam hükûmet merkezi olan Şam'a dönmüştür. Sonraları Gürcüler azarak İslâmlıktan ve itâatten tamamen çıkmışlardır.

Daha sonra Âzerbaycan hükümdarlarından Karakoyunlu Yusuf buraları zaptedmiş, Timur'un çıkışında ise Kara Yusuf dayanamayarak Osmanlı pâdişahlarından Yıldırım Bayezid'e sığınmıştır. Sonra bu kale Sultan Uzun Hasan'a kalmıştır.

Timur Uzun Hasan üzerine de hücum etmiş ise de, Uzun Hasan akıllıca hareket ederek ayağına kapanıp vilâyetini yağmadan kurtarmıştır (19).

Bundan sonra Azerbaycan devleti, Şeyh Safi evladından İran Şahı İsmail'in eline geçti. Bu Ahıska'yı yaylak edinerek bütün Gürcistan kavmi halkına boyun eğdirdi. Bayezid Han asrında Osmanlı vilâyetini harab ederek, tâ «Arpaçukuru» denilen Sivas'a gelinceye kadar yedi eyâletlik yeri eline geçirdi. O sırada, Birinci Selim Trabzon vâlisi idi. Arslan gibi, bu kötü şâhın askerinin peşinden yetişerek hepsini kılıçtan geçirdi. Pâdişah olunca, önce «Niyet ettim gazâya» diyerek Şah İsmail'in üzerine deniz gibi askerle yürümüştür. Çıldır sahrasındaki savaşta yüz bin Acem askerini kılıçtan geçirmesi, Şah İsmail'in dik kafalılık ederek Sivas'a kadar tecavüz etmesinin karşılığı idi. Bu savaşta şah ancak kendisini kurtarabilmiş ve

(19) Timur 1405 yılında ölmüştür. Uzun Hasan'ın tahta çıkışı ise 1453'tür. Bu yüzden karşılaşmaları imkânsızdır.

Azerbaycan'a can atmıştır. Selim Han da bu muharebeden sonra bütün Gürcistan'ı emri altına almıştır.

Ahıska kalesinin fethine tarih:

Hâtif-i gaybî dedi târihini
Aldı Acem mülkünü Sultân-ı Rum

Sonra Selim Han bunu büyük bir eyâlet yaparak bir vezire ihsan etti. Çıldır eyâleti on üç sancaktır. Mal ve timar defterdarları, defter ve çavuşlar eminleri, çavuşlar kethüdası ve çavuşlar kâtibi var.

Sancakları: Oltu, Hartiz, Ardanuç, Hacrek, Ardahan, Posthar, Mahcil, Ahıska —Paşa sancağıdır—, Bortekerck, Livane, Yarı livane ve Şavşad sancakları. Bunlar yurtluk ve ocaklık olup, mülkiyet üzere idare edilir.

Hasları: Oltu 300017, Pertek 462190, Ardanuç 280000, Ardahan 300000, Şavşad 65000, Livane 365000, Hortiz 200000, Hacrek 34000, Posthar 206000, Mahcil 20322, Acara 200000, Petek 400000.

Her sancaktaki zeâmet ve timar: Hepsi 656 timar ve zeâmettir. Kanun üzere cebelileri ile sekizyüz asker eder. Paşa askeri ile bin beşyüz asker olur.

Oltu: Zeâmet 3, timar 123, Ardahan: Zeâmet 8, timar 87, Ardanuç: Zeâmet 4, timar 42, Hacrek: Zeâmet 2, timar 72. Hortiz: Zeâmet 13, timar 35. Postehor: Zeâmet 12, timar 68. Petek: Zeâmet 8, timar 54. Sasin: Zeâmet 7, timar 4. Lori: Zeâmet 9, timar 10. Ahıska: Zeâmet 10, timar 17. Çakelek: Zeâmet 11, timar 32. Hatla: Zeâmet 18, timar 7. İspir: Zeâmet 4, timar 14.

Sefere gitmek şartı ile bin altmış köyden her sene üç yüz yirmi kese gelir elde edilir. Bunu, zeâmet ve timar sahipleri yerler. Sultan Selim tuğra ile bu eyâleti sancak paşasına ihsan edip Erzurum, Sivas, Maraş, Adana eyâletlerini Çıldır valilerinin emrine vermiştir. Her sene muhafazasına gelmeleri kanun gereği idi.

Evvelâ beşyüz akça mevliyet ile kadılığı İskipli Ramazan Efendi'ye ihsan olundu. Hâlen üçyüz pâyesiyle şerif kazadır. Kadısına her sene adâlet üzere yedi kese, paşasına seksen kese hasıl olur. Subaşılığı vardır. Çıldır beylerbeyleri Hass-ı Hümâyunu 400000'dir.

İki bin kadar kul neferleri ve kale ağaları, yedi oda dergâh-ı âli yeniçeri ağası, cebeci ağası ve topçu ağası vardır. Her tarafı mâmur iken, Kızılbaş 1044 senesinde fırsat bularak istilâ etti. Sonra Dör-

düncü Sultan Murad Han Revan'ı Acem'den aldıktan sonra, bu Ahıska'yı da aldı. O zamandan beri imar edilmektedir.

Ahıska kalesinin şekli: Yalçın bir tepe üzerinde taştan yapılmış, ferahlık veren bir kaledir. İki kapısı vardır. Kale içinde bin yüz kadar bağsız ve bahçesiz, toprak damlı evleri vardır. Kapısının biri doğuya açılır, öteki ise batıya açılır. Yirmisekiz mihrabtır. Yukarı kalede Birinci Sultan Selim Câmii: Eski usul olup, toprak örtülüdür. Zâten bu şehirde kurşunlu imâret yoktur. Bu güzel câmiin minaresi yıkılmıştır.

Künbetoğlu Câmii: Toprak ile örtülü minaresiz bir câmidir. Aşağı kalede Halil Ağa Câmii: Eski usul, kalabalık cemâate sahip, ferah ve iç açıcı bir câmidir. Vilâyet halkı ehli sünnet ve mümin kişiler oldukları için, beş vakit namazdan başka her câmide Kur'an ve öteki ilimler okunur. Hususi medresesi, hadis okulu ve darülkurrası yoktur. Fakat ilim öğrenmek isteyen talebesi çoktur. Kale dışındaki varoşu da çok mâmurdur.

Deli Mehmed han, Ekmekçi Îsa Ağaoğlu hanı meşhur hanlarıdır. Bostanları çok, hayırları ve bereketleri boldur. Tatlı suyu «Evde» dağlarından gelir. Şehrin tarlalarını sulayarak Argun kalesine gider. Oradan Kusaht kalesi yakınında Aras nehrine karışır. Bu kaleden dışarı varoşa hendek üzerinden köprü ile geçilir. Dış varoşunun etrafında suru yoktur. Bu varoşda üçyüz kadar küçük dükkân vardır. Bedestanı yoktur. Su ve havası biraz sert olduğundan güzel vücutlu, sert, namlı halkı vardır. Özellikle vilâyet vâlisi Vezir Sefer Paşa aslen Gürcü, hünerli, yiğit, meydan adamı olduğu gibi, kethüdası Derviş Ağa da Gürcü asıllı, kerem sahibi, er kişi idi. Seyfi Ağa ve öteki hânedan sahipleri hünerli merd kişilerdir.

Ahıska'dan doğuya, Revan altı konaktır. Arada, Kars kalesi vardır. Ahıska'dan Tiflis'e beş menzil olup, doğudan ve batıdan gidilir. Buradan Gence'ye de doğudan beş konakta gidilir.

ÇILDIR EYÂLETİNİN ETRAFINDAKİ İTÂAT ÜZERE OLAN KALELER

Çıldır yakınında Hartiz kalesi, 986 tarihinde Lala Paşa vasıtasiyle fethedilmiştir. Hartiz yakınındaki Âhilkelik kalesi Lala Paşanın fethidir. Perkan kalesi «Kebir Vâle» kalesi iki yüksek dağ arasında, yüksek bir tepe üzerinde küçük bir kaledir. Asıl Gürcüstan'dan «Kütatis» kalesi Çıldır'a iki konak yakınlıktadır. Açıkbaş vilâ-

yetinin merkezidir. «Yerirat» dağı yakınında kurulmuş, Gürcistan'ın merkezidir. Selim Hanın halifeliği sırasında burası ocaklık hükümet olmuştur. Hası 606000'dir. Hacerek kalesi Ahıska ile Ardahan arasında ve Çıldır vilâyetine bağlı mâmur livâdır. Beylerbeyliği merkezidir. Lala Paşa tarafından fethedilmiştir. Beyinin hası 365000 akçedir. Alaybeyisi ve kadısı vardır. Beşyüz askeri olur. «Şeytan» kalesi 990 senesinde Ferhad Paşa tarafından fethedilmiştir. Çıldır yakınında, sarp bir kaya üzerinde sağlam bir kaledir. «Kızları» kalesi de Çıldır yakınındaki Cağ nehri kenarında, sarp kaya üzerinde benzersiz bir kaledir. «Altın» kalesi kayalık bina olup, Kızlar kalesine üç saat yakındır. «Odorya» kalesi Ahıska yakınında, sarp ve küçük bir kaledir. «Âl» kalesi Ahıska yakınındadır. «Post Hor» kalesi Ahıska eyâletinde sancak beyinin merkezidir. Has, zeamet ve timarı yukarıda yazılmıştır. 985 tarihinde Lala Mustafa Paşa fethetmiştir. Yüz elli akçelik kazadır. Alay beyisi ve çeribaşısı vardır. Eskiden Şavşad diyârında iki tuğlu beylerbeyilik olmuştur. Çıldır'a yedi saat mesafededir.

Şavşad kalesi: Ocaklık olarak idare edilir. Kadısı yoktur. Şavşadistan içinde sarp bir yerdir «Harbe» kalesi, Ardanuş kalesi yakınında, bir dere kenarında sarp bir kaledir. Ardanur kalesi Çıldır eyâletinde sancak beyinin merkezidir. Beyinin has ve zeâmeti yukarıda yazılmıştır. «Âvhatci» kalesi sancak beyi tahtıdır. Padişah defterinde «Mahcil» yazar. Sarp kaledir. Beyinin hası yazılmıştır. «Çağısman» kalesi Çıldır yakınında sarp kaledir. Daha başka kaleleri de vardır.

Burayı gördükten sonra, Sefer Paşa hazretlerinden iki Gürcü delikanlısı, bir at, bir güzelce tüfenk, Gürcistan çorabı ve yüz kuruş ihsan alıp, arkadaşlarımızla Erzurum tarafına yollandık.

AHISKA'DAN ERZURUM'A KADAR OLAN YERLER

Önce Ahıska'dan Valgar yaylasını aşıp, dört saatte Kinova kalesine geldik. Ardahan hududundadır. Yine batıya sarp yollardan geçerek Kara Ardahan kalesine ulaştık.

Kara Ardahan kalesi: Birinci Selim Han tarafından fethedilmiş olup, Çıldır eyâletinde sancak beyinin merkezidir. Beyinin hası 300000' dir. Sancağında 8 timar, 87 Zeâmet vardır. Alaybeyisi, çeribaşısı kale ağası, ikiyüz kalfa neferleri var. Beyinin cebelileri ile bin kadar askeri olur. Yüz elli akçe paye ile şerif kazadır. Nakibül eşrâfı yok. Müftüsü Ahıska'dadır. Kalesi yalçın bir kaya üzerinde, dört

köşe şeddadî tarzda güzel bir kaledir. Yetmiş kulesi, üç kapısı vardır. İstanbul tarafından bir oda cebecileri var. Bu şehir içinde Kaya Paşa hendeği meşhurdur.

Ardahan yakınında olan kaleler: Vâle kalesi, 987 senesinde Lala fethidir. Gömlek kalesi Ardahan'a yakın olup, 982 senesinde Lala Paşa tarafından fethedilmiştir. Aharis kalesi Oltu yakınındadır. Pertak kalesi, Hamagar kalesi, Mamervan kalesi, Nazarbat kalesi, Gazi Sefer Paşa kalesi, Kenze kalesi, Kazan kalesi ve diğerleri hep Lala Paşa tarafından fethedilmişlerdir. Çocuk mektepleri, küçük çarşıları, yer yer ufak hanları var. Su ve havası soğuk olduğundan, bağ ve bahçesi yoktur. Meyvesi Tortum'dan, Açaras kalesinden gelir. Ardahan halkı mümin, ibadete düşkün, ehli sünnet, garip dostu kimselerdir. Çoğu zıraat ile uğraşırlar. Bir kısmı kara tüccarıdır. Dağlarında güzel «gâvem» meyvesi yetişir. Bu kale, Erzurum'un kuzeyinde beş konak yerdir. Ardahan'dan Kars bir konak uzaklıktadır.

Buradan yine batıya, kayalıklar içinde yol alarak Göle kalesine geldik. Ahıska toprağında Gürcistan beylerinden Levend Han yapısıdır. Yavuz Selim yazması üzere, Çıldır eyâletinde sancak beyi tahtıdır. Beyinin hası, kanun gereği 300000 akçedir. Alaybeyisi çeribaşısı, kale ağası ve neferleri vardır. Kalesi Selim Han fethi olup, yalçın bir kaya üzerindedir. Yüzelli akçelik kazadır. Câmii, han ve hamamı var. Oradan yine batı tarafına sekiz saat giderek Yenk kalesine geldik. Yaptıran Gürcü hükümdarının adı ile anılır. Selim Han tarafından fethedilmiş olup, Çıldır dahilinde sancak beyliğidir. Beyinin hası 400.000 akçedir. Alaybeyisi ve Çeribaşısı vardır. Kanun üzere çelebileri ile bin kadar asker çıkarır. Halkı temiz, müslüman kimseler olup, ziraatla uğraşırlar. Çok güzel suyu vardır. Reayası Ermeni, Gökdolak, Gürcü ve Aznavurlardır.

Oradan yine batı-yıldız tarafına devam ederek iki saatte Mamerdan kalesine ulaştık. Gürcü beyleri tarafından yaptırılmıştır. Lala Kara Mustafa Paşa tarafından fethedilmiştir. Eskiden sancak beyi merkezi imiş. Hâlen yine Erzurum vilâyetine bağlı sancak beyi merkezidir. Beyinin hası 203000 akçedir. Çeribaşısı ve alaybeyisi var. Beyinin Cebelileri ile beş yüz askeri olur. Yüz elli akçelik şerif kazadır. Kale ağası, azap ağası ve neferleri var. Kale dört köşe, Şeddadî tarzda bir binadır. Kıbleye bakan bir kapısı var. Hepsi sekiz yüz evi var. Halkı ehli sünnettir. Nakşibendî tarikatında dindar ahâlisi olup câmileri, hamamı, hanı ve küçük çarşısı vardır.

Oradan yine batıya giderek «Îd» köyüne geldik. Mamervan nahiyesinde Müslüman ve Ermeni köyüdür. Oradan yine batıya devam

edip, Karakünk köyüne geldik. Erzurum eyâletinin nahiyesidir. Mâmur kasaba ve zeâmettir.

Yine Gürcistan boğazını geçerek çimenzar kazalar içinden yol alıp, Umudum Dede köyüne geldik. Yüksek bir dağın eteğinde, yüz evli mâmur bir köydür. Bu köy Fırat nehrinin çıktığı yerde kurulmuştur. İşte, meşhur Fırat nehri bu köy civarında büyük bir mağaradan doğar. Birer Mekke zirai balıkları var ki, herbiri sanki cennet sofrasıdır. Bu yerde Umudum Dede gömülü olup, mezarı herkes tarafından ziyaret edildiği için hiç kimse bu balıkları avlamaya cesaret edemez. Amma bir fersah aşağıda avlanarak yenilse, tadından insanın dimağı kokulanır. Ne kadar yenilirse yenilsin, hararet ve ağırlık vermez.

Dumlu Dede ziyâreti: Ulu tekkedir. Şeyhi İbrahim Efendi ve evliyâdan ulu kimsedir.

Oradan yine Erzurum sahrası içinde yolumuza devam ederek, sıhhat ve selâmette Erzurum kalesine vardık. Elbise değiştirmeden Paşa efendimizin ayağına yüz ve göz sürerek Revan Hanı'nın mektup ve hediyelerini takdim ettik. Sohbetleri ile şereflenip, gördüğümüz kaleleri ve acaip eserleri birer birer nakil ve hikâye ettik. Memnuniyetinden bana baştan ayağa bir elbise ile üç yüz kuruş hamam parası verdi. Gümrük katipliğinden iki kese âidatım dahi verildi. Bir hafta oturduk. Fakat yine Van Hanı'ndan muhabbet mektupları geldi:

«Kars kullarından, kervanlarımız halkı rahatsız oluyorlar. Rica ederiz. Bir ağa kulunuzu gönderiniz. Buraya gelip kervanları Erzurum'a götürsün» diyorlardı. Yine beni, onuncu gün Acem diyârına yolladılar.

***

1057 TÂRİHİNDE YİNE ACEM DİYÂRINA GİDİŞ

ERZURUM'DAN doğuya onbir saat gidip Hasankale'ye geldik. Daha önce anlatıldı. Yine doğuya Pasin sahrası içinden giderek, Baldılcevanlı köyüne geldik. Ermeni köyü ve zeâmettir. Bunu geçip, dokuz saatte Meydancık Konağına geldik. Pasin sahrasında mâmur bir kasabadır. Yine doğu yönüne devam ederek, on saatte Mejengird kalesine geldik. Erzurum eyâletinde Horasan beyi

idaresindedir. Kalesi, yalçın kaya üzerinde dört köşe bir kaledir. Kale ağası ve yüz elli neferleri var. İki yüz kadar evi vardır. Pasin kazası nâibliktir. Süleyman Han'ın bir câmii var. Bir küçük hamamı, bir hanı var. Tarlalarında ürünleri bol.

Oradan yine doğuya gidip, Erzurum hududundaki Han deresini aşarak Kars eyâleti hududuna ayak bastık. Yedi Kilise adlı yıkık, meşhur kiliseyi geçip, bir boğazdan aştık. Geniş bir çayırlıkla altı saat batıya giderek Barduz kalesine geldik.

Barduz kalesi: Kars'a bağlı olup, Akkoyunlu El Melik İzzeddin tarafından yaptırılmıştır. Kalenin yüksek tarafı yönünde Celî yazı ile tarihi yazılıdır. Kalesi, bir dere kenarında dört köşe, kayalık binadır. Kale ağası ve kızının yüz elli kadar da hayır eserleri var. Câmii, mescidi, faydalı, küçük hamamı, çarşı ve pazarı vardır.

Oradan kıbleye giderek Geçkovan Dudman kalesine geldik.

Geçkovan Dudman kalesi: Bazı tarihlerde Piğen, Seffak, Efrasyab cenkleri hikâyesinde anlatılan işbu kale, Abbasi halifelerinden El Mustansır Billah idaresinde iken, Moğol tâifesinden Hülâgû Han gelip şehri harab ve halkını zulüm ve kahır ateşi içinde kebap etti. Sonra bufası Karakoyunlu Kara Yusuf'un himmeti ile mâmur olmuş ise de Timur tarafından tekrar tahrib edilmiştir. Sultan Süleyman Nahcivan seferine gelirken, İslâm askerinin öncüsü olan Lala Kara Mustafa Paşa buraları fethetmiştir. Hâlâ Kars eyâleti idaresinde olup, ayrıca sancak beyi merkezidir. Beyinin hası 153.500 akçedir. Alabeyisi, Çeribaşısı vardır. Kanun üzere cebelileri beyinin askeriyle bin ikiyüz mükemmel asker olur. Kalesi derelik bir yerde olup, dört köşe ve küçüktür. Kale ağası, azap ve gönüllü ağası, üç yüz kale neferi, yüz elli akçelik kadısı, yedi mâmur nahiyesi, 1200 kadar toprak örtülü evi, üç adet küçük câmii, kırk elli kadar dükkânı vardır.

Oradan doğuya giderek, Osmanlı Devletinin sınırının sonunda olan Kars kalesine geldik.

Dudman Kars Kalesi: Osmanlı topraklarında üç tane Kars sancağı vardır: Biri Silifke'de Kara Taşlık Karsı, Maraş Karsı, biri de Dudman Kars'ıdır ki, bu Kars'tır. Üçüncü Murad Han zamanında Lala Mehmed Paşazâde Hasan Paşa ve Belanlı Ali Paşa emrinde olduğu halde, yüz bin kadar askerle bu Kars toprağına gelip durdu. Acemlerin harab ettiği Kars'ı mâmur etmeyip uygun görüp, tamirine başladı. Rumeli Paşası Mahmud Paşa kolundan dört köşe beyaz mermer üzerine Arabça, celî yazı ile yazılmış bir yazı çıkmış. Onu

aşağı varoşun kıbleye bakan kapısının yanına koymuşlar. Aynen şudur:

«Enşee hâzihil kalatil mübareketi Âsafül mülük Firuz Akay cazzallâhû ensârehu fieyyâmi mevlâna Essultan, el melik İzzeddin eyyedallahu devletehu bi iâneten bintüssultan Kerîmüddin el mâ'rufeti nurullahi kabriha ve merkadiha...»

İkinci kurucusu Lala Paşa, bu eski eserleri dikkatle o yere koyarak hayır sahiplerine göstermiş. Kale yetmiş günde tamamlanıp, bütün cephâne ve levazımatı hazırlanmış. Tamir sırasında, dindar ve hafız bir asker, bir rüya görüp Lala Paşa'ya şu şekilde anlatmıştır:

«Rüyamda dermansız bir pir görünüp: 'Bana Ebul Hasan Hırkâni derler. Makamım burasıdır. Alâmet ve nişanımı görmek istersen, ayağın ucunda bir derin kuyu vardır. Onu kaz, tâ ki acâibi göresin!' dedi.»

Durum anlatılınca, yüzlerce amele belirlenen kuyuyu kazmaya başlamışlar. Kuyuda dört köşe somaki bir mermer görünmüş. Geziler o kırmızı taşı tekbirler okuyarak çıkarmışlar. Üzerinde güzel yazı ile «Menem Şehid Said Hırkâni» yazılı imiş. Vücudu henüz taptaze olup, bazusunun yaralı olan yerine sarılmış olan mendil ile arkasındaki yün hırkası çürümemiş. Sağ tarafındaki yarasından da kırmızı kan akmakta imiş. Gaziler bu hâli görerek, tekbir ile kabri kapamışlar.

Kale içinde ilk bina olmak üzere Hasan Hırkanî tekke ve câmii yaptırılmıştır. Lala Mustafa Paşa hayratıdır. Kars eyâleti hâlen Osmanlılar elinde olup, «Eyâleti Kars'a mutasarrıf falan paşa» diye pâdişah emri yazılır. Acem sınırındadır. Nice kere arpalık yolu ile tuğlu vezirlere ihsan olunmuştur. Hâlen paşasının padişah tarafından 600000 akçelik hası vardır. Eskiden Erzurum sancağı idi. Defter kethüdası, defter emini ve öteki memurları yoktur. Sancakları şunlardır:

Küçük Ardahan, Hocacan, Zarşad, Gecvan, Verişan, Kars Paşa makamıdır. Zeâmet 7, timar 102. Cebelileri ve paşa askeriyle üç bin seçme askeri olur. Defalarca, yedi sekiz Acem hanlığına karşı koymuşlardır. Alaybeyisi, Çeribaşısı, üç yüz akçe pâyesiyle kadısı, kale ağası, yedi azad ağası ve üç oda yeniçerisi, bir oda topçusu vardır. Çorbacıları, neferleri ile beraber Erzurum'da dururlar. Bin beşyüz kale neferi vardır. Van, Kars, Ahıska kulları sınırda olup, kahramanlık ve yiğitlikleri ile meşhurdurlar.

Fırat nehri kıyısında, Birecik kalesi önündeki geçit gemilerinin ürünleri ile Haleb eyâletinde Suruç, Menbic köylerinin mahsülleri

bu kale askerine ocaklık kayıt olunduğundan, senelik yetmiş yük akçe maaşları gelir. Kars eyâletinin on aded Kazası, her kazanın da sekiz tane nahiyesi vardır. Şeyhülislâmı, nakibüleşrafı, ayân ve eşrafı vardır.

Kars kalesinin şekilleri: Bu kalenin iç kalesi bir tepe üzerine kurulmuştur. Aşağı hisar düzlük bir yerdedir. Hepsi beş kat kuvvetli surdan meydana gelir. Kale kapısı doğu tarafa bakar. Ve yukarı kale denilen orta kale kapısı, batıya açılan kuvvetli demir kapılardır. Sur içinde kale ağası evi, ikiyüz nefer evleri, mükemmel cephâneleri vardır. Amma bu orta hisarda çarşı, pazar, han ve hamam yoktur. Bu kalenin aşağı tarafı varoş ve büyük hisardır. İki kat sağlam suru vardır. Üç yeni demir kapı var. Kapının içi toğolğa, serpenahlar, tüfek ve çeşitli harb âletleriyle dolu olup, kapılar bekçilerle bezenmiştir. Bu kapıların biri batıya, Erzurum'a açılır ki, Sukapısı Çeri kapısı derler. Biri Kağızman tarafına açılır ki, orta kapı diye anılır. Üçüncüsü doğuya, Revan tarafına bakan Behram Paşa kapısıdır. Kale duvarının üzerinde karakolhânelerde gece gündüz muhafızlar bekçilik edip, her gece karanlıkta kalenin kapı ve duvarlarını meşâlelerle aydınlatırlar. Varoş hisarın yüksekliği fazla değildir. Amma çok geniş, sağlam ve taştandır. Aşağı kalenin çevresini, Behram Paşa kapısından Orta kapıya varıncaya kadar kuşatmış âb-ı hayat gibi bir su vardır. Bu taraftan kaleyi almak asla mümkün değildir. Kale çevresinde ikiyüz yirmi aded kule vardır. İki bin seksen beden vardır. Bu büyük varoşun çevresi 5700 adımdır.

İmaretleri: Bu kalede üç bin kadar âyan, eşraf ve esnaf evleri vardır. Kırk yedi mihrab câmi ve mescidleri vardır. Yalnız sekizinde cuma namazı kılınır. En eskileri Lala Paşa yapısı olan Hazreti Şeyh Hasan Hırkâni Câmiidir. Seçkin vasıfları yukarıda açıklanan Hazreti Şeyh Hasan Hırkani Sultan câmii civarında gömülü olup herkes tarafından ziyaret edilir. Bundan sonra Sukapısı tarafında Vâiz Efendi Câmii, Meydan semtinde Ulu Câmi, Süleyman Efendi Câmii —çok güzel, mübarek ve aydınlık bir câmi olup, kiliseden çevrilmiştir— bulunmaktadır.

Camileri: Hüseyin Kethüda Câmii: Büyük bir kilise idi. Pâdişah emri ile câmie çevrilerek karanlıktan kurtarılmıştır. Nurlu bir câmidir ki, hâlâ kalabalık cemâati vardır. Çünkü bu şehir halkı ibadete düşkündürler. Ömer Efendi Câmii: Acemler bu kaleyi istilâ ettikleri vakit, câmiin sahibinin ismi Ömer olduğu için, böyle güzel ve nurlu bir ibadethâneyi yıkarak yerle bir etmişlerdir. Diğer câmilere die dört ayaklı hayvanlar bağlamışlar.

Behram Paşa kapısında Kaltacızâde Câmii: Eski ve büyük bir câmidir. Bayram Çelebizâde Câmii, Emir Yusuf Paşa Câmii, güzel bir minaresi vardır. Onsekiz aded çocuk mektebi olup, medreseleri yoktur. Bütün ilimler câmilerde okutulur.

Hamamları: Sukapısının iç yüzünde, duvar dibinde Emir Yusuf Paşa hamamı: Suyu, havası güzel, yapısı gönül açıcı, ferah, aydınlık bir hamamdır. Orta kapının iç tarafındaki eski hamam da çok güzeldir. Darülkurra ve yemek dağıtma yeri yok ise de, zenginlik cömertlikleri ile tanınmış olduklarından, gelip geçenlere nimetleri boldur. Gariblere lütûf ve ihsanda bulunurlar. Arazisi mümbit ve verimlidir. Kâgir bedestanı yok amma, ikiyüz dükkânı var. Beşinci iklimin ortasında bulunduğundan, kışı çok şiddetli olur. Bunun için bağ ve bahçesi yoktur. Amma tahıl ürünleri çoktur. Halkı gayet sağlam olup, ticaret ve ziraatla uğraşırlar. «Şöhret afettir» kavlince, alçak alçak birer evleri vardır. Ulu Câmi yakınındaki paşa sarayı mâmur olup, bu saray yakınında bir şer'iye mahkemesi vardır.

Kars'tan oniki saatte Erçebük köyüne geldik. Bağırsak deresini geçip Olgar yaylasını da üç saatte aştıktan sonra, üçüncü günün sonunda Ahıska kalesine vardık. Bu kaleye vardığımız gün, Vâli Paşa ve öteki kul ağalarına Erzurum Vâlisi Defterdarzâde Mehmed Paşa efendimizin mektubunu verdim. Okunarak yazılanlar anlaşılınca, bütün âyân ve hazır olanlar: «Hâşâ ki, biz Acem'in kervanını vurup, rencide etmiş olalım. Bu, hemen Acem'in, Kağızmanlıların düpedüz iftirasıdır. Geçen hafta Kağızmanlı bac almak bahânesiyle Revan tüccarını rahatsız ettiler» dediler.

Buradan da atlarımıza binip, kıble yönüne çimenlik bir ovada bir konak yol aldıktan sonra, Aras nehri kenarına vardık. Oradan keleklerle karşı tarafa geçtik.

Kağızman Kalesi: Azerbaycan toprağındadır. Aras nehrinin kıble tarafı tamamen Azerbaycan sayılır. Aras nehri batıda Bingöl yaylasından doğup nice kale, şehir ve köylere uğrayarak doğuya doğru akar. Arpaçay Pile ağzı dağında Zengi nehrine karışır.

Bu Kağızman kalesi dahi Aras'ın kıble tarafında olduğu için Azerbaycan sınırındadır. Fakat Osmanlı eyâletidir. Nuşirevan kızlarından temiz bir kızın binası olduğu cihetle, onun adı ile anılmıştır. Nice hükümdar eline geçip sonunda Uzun Hasan'ın eline, ondan da Şah İsmail'e geçmiş; sonraları Süleyman Han'a tabi olup Kars eyâletinde ayrı bir sancak olmuştur. Alaybeyisi çeribaşısı, dokuz yüz askeri vardır. Yüz elli akçe kazadır. Dizdarı, üçyüz kale neferatı var-

dır. Gelirleri tuzladan elde edilir. Kalenin batısında büyük tuzla ve kuvvetli madenler vardır. Benzeri az bulunan değirmen taşı madeni vardır ki Acem'e, Erzurum'a ve öteki diyarlara değirmen taşı Kağızman dağlarından gider.

Vire taşı: Cerrahlar Süleyman merhemi yapıp yaraya, bereye koyarlar. Kuyumcular böresi, berber bileğisi, kayağan taşı bu dağlardan çıkar. İki yerde altın ve gümüş madenleri vardır. Fakat masraflarını geliri karşılamadığı için işletilmez.

Kalesi, bayır bir yerde şeddadî sağlam bina, dört köşe bir kaleciktir. İçinde Süleyman Han Câmii vardır. Alt ve üstünde yediyüz evi, daha başka camileri, hanı, hamamı, küçük çarşısı vardır. Bender bir şehir değilse de sınırdadır. Revan'ın batısında görülen Ağrı dağı, bu Kağızman'a yakındır. Dünyaca tanınan dağların birisi de budur. Türkmenlerin yaylağıdır.

Kağızman Aras kenarında olduğu için, havası güzeldir. Yer yer bahçeleri vardır. Halkı sakin ve iyi huylu olup, güzelleri çok dilberdirler. Çoğu levendleri Acem mânisi söylerler. Güzel sesli, iyi huylu adamlardır.

Yanımızdaki Kars âyanları ile Kağızman'a girince, beyimin divanında hepimiz hazır olduk. Kars, Kağızman askerleri arasında büyük kavgalar oldu. Kağızman ağaları: «Biz Acem kervanına el uzatmadık. Ancak kanunumuz üzere bacımızı aldık» diye yemin ederek inkâr ettikleri için, elimizde bulunan buyrultu gereğince Kağızman ağalarından Hasan ağayı, Çalık Sefer ağayı ve yedi ağa daha yanımıza alıp, Revan tarafına yollandık. Kağızman beyinden ve âyanından ayakbastı ücreti olarak ben bir kese kuruş, iki Mahmudî at, iki Gürcü kölesi alıp, Kağızman'dan Aras nehrini yine keleklerle geçtik.

REVAN'A KADAR UĞRADIĞIMIZ KONAKLAR

Mağazbird kalesi: Gürcistan toprağında olup, Kars eyâletine bağlıdır. Eski kanun üzere sancak beyi merkezi idi. Çeşitli defalar Acemler istila etmiş ve ülke harab olmuştur. Hâlen Kars'ın nahiyelerindendir. Kalesi, İran şahlarından Mağaz Han tarafından yaptırılmıştır. Sonra Akkoyunlu sultanlarına geçmiş, onlardan Şah İsmail istilâ etmiştir. Sonraları Süleyman Han fethetmiştir. Hâkimi kale ağasıdır. Yüzelli neferi var. Naibliktir. Kalesi alçak bir kaya üzerinde beşgen, taştan yapılmış, küçük güzel bir kaledir. Altıyüz kadar bağ ve bahçeli evleri var. Câmii, hanı, hamamı ve on tane dükkânı var.

Kale dibinden Arpaçay akar. Bu nehir Gürcistan tarafından gelip, buradan geçerek Aras nehrine yakın bir yerde, Tekelti kasabası dibinden Aras'a dökülür.

Bu Mağazbird kalesi, Acem'in Şuvegül kalesi hududları içindedir. Fakat Şuregül kalesi Acem elinde kalmış ve bütün Şuregül nahiyeleri Kars idaresine geçmiştir. Bu ikisi arasında Arpaçay sınırdır. Bunun doğu tarafı Acem'dir. Batı yakası ise Kars idaresindedir. Bu kalenin arkasında, bir konak uzaklıkta Ani Kalesi vardır. Kars'a bağlı, bir tepe üzerinde dört köşe, harab, küçük bir kaledir. Nuşirevan tarafından yaptırıldığı söylenir. Çünkü kalede mâmur bir kasaba var. Zeâmettir. Reâyâsı Ermeni'dir. Bu Ani kalesiyle Kars arasında İki Mahil dağı vardır. Kars arkasında olup, araları bir konaktır.

Bu kaleyi geçip, geniş bir çimenlik içinden giderek dokuz saatte Zarşed kalesine vardık.

Zarşed kalesi: İran Şahları tarafından yaptırılmıştır. Burada çok sayıda Acem şiddetli eziyet çekerek kılıçtan geçtikleri için, bu kaleye Zarşed derler. Hâlen Kars eyâletinde sancak beyi merkezidir. Alaybeyisi, çeribaşısı vardır. Savaş sırasında binikiyüz silahlı askeri olur. Yüzelli akçelik kazadır. Müftü ve nakîbi yoktur. Kale ağası, yüzelli kadar neferi vardır. Kalesi geniş bir düzlük ortasındaki yüksek bir tepe üzerinde şeddadî tarzda yapılmış dört köşe bir kaledir. Amma fazla büyük değildir. İçinde ve dışında üçyüz evi vardır. Câmii, tekkesi, hamamı, hanı ve küçük çarşısı var. Kars'ın doğusunda Revan yolu üzerinde kurulmuş olup, bir konak uzaklıktadır. Su ve havası çok güzeldir.

Bu kaleden yine doğuya doğru dokuz saat giderek, Talış kasabasına vardık. İran toprağında Revan hudududur. Buradan Kara Taybi kasabasına, oradan da oniki saat giderek Üç Kilise Konağı'na vardık. Rum Kayserinin yaptırdığını söylerler. Üç direk var ki, birinde Ermeni kızları, birinde Rumlar, diğerinde de Ermeniler oturur. Acem diyârında bir bu Üç Kilise, bir de Nahcivan yolundaki Yedi Kilise mâbedi meşhurdur. Amma bunda görülmeye değer pek çok eser vardır. «Mirevan yağı» burada hasıl olur ki, hakikaten acaiptir. Bir ipek halı üzerine kazan koyup, altında ateş yakarak içinde ot ve bitki pişirirler. Halıya ateş tesir etmez. Eskisi gibi durur. Sonra bu bitkilerin suyunu yâni yağı kaplara doldurup, hediye olarak Frengistan'a götürürler. Oralardan bu kiliseye kurbanlar gelir. O yağı muhtelif hastalıklara, yaralı olanların yaralarına sürerler. Tesir eder. İnançları böyledir.

Acâiplik: Bu kilisenin avlusunda yüksek bir kemerin altında, boşlukta asılı kalın bir demir durur. Altı yönden hiçbir yere dayanağı yoktur. Hıristiyanların inançlarına göre, bu demir direk havarilerden Şem'un kerametiyle durur. Bunu gören bazı Müslümanlar öyle itikat ederler. Çünkü bu direk sert rüzgârlarda sallanır. Keşişler, kimse el dokunmasın diye, etrafına sağlam ağaçtan parmaklık yapmışlar. Bana göre, bu kerâmet değil mârifettir.

Demir direk mârifeti: Binayı yapan usta, bu demir direkciğin üzerine, önceden o yüksek kubbeyi yapmış. Tâ tepesinin ortasına büyük bir mıknatıs taşı koymuş. Bir büyük mıknatıs taşı da hesaplayarak o tepenin üzerine ve karşısına koymuş. Bu demir direkciği ikisinin arasına koyunca, iki mıknatıs kuvveti birbirine denk geldiğinden direkcik de öyle boşlukta kalıvermiştir. Yoksa ne havarilerin ve Şem'un kerâmeti, ne de tılsımdır. Her görenin hayretten parmağı ağzında kalır. Günahı çok olan ben, kısa aklımla böyle düşündüm. İnşallah, düşüncemde yanılmadım. Kilisenin beşyüz kadar papazı var. Osmanlı ve Acem tarafından her gece beşer-altışar yüz atlı gelip, burada kalırlar. Çul ve toprak çıkartarak bütün rahipler misafirperverlik gösterirler. Acaip bir Hristiyan mâbedidir.

Buradan yine doğu tarafına giderek Aras ve Zengi nehirlerini geçip, ikinci kez Revan'a vardık. Revan hanı Taki Ali Han, kız kardeşinin düğününden dönmüşlerdi. Doğruca saraylarına misafir olduk. Ertesi günü Kars ağaları, Kağızman ağaları ile han divanına vardık. Kars ve Kağızmanlılar: «Hanım! Bizi Erzurum vezirine hakikata aykırı olarak kervan vurdular diye bildirip, üzerimize Evliyâ Ağayı mübaşir getirmişsiniz. Lâyık mıdır?» diye ileri geri söylendiler. Sözün kısası, kale ağaları suçsuz çıktı. Meğerse iftira edenler kervan sahipleri imiş. Onlar da Erzurum'a gitmişlerdi. Sonunda araya uzlaştırıcılar girdi ve Taki Han bütün ağalara üçer gün büyük ziyafet çekti. Bana yine üç tümen Abbasî, bir at, paşaya bir katır, bir deve yükü Revan pirinci ve hudud ağalarına beşer, onar parça bir şeyler hediye etti.

Revan kalesinden Han'ın mektupları ile yine Erzurum'a döndük.

REVAN'DAN TEKRAR ERZURUM'A DÖNÜŞÜMÜZ

Yediyüz baş Kervan ile Revan'dan çıkıp, batıya beş saat giderek Abdallar kasabasına geldik. Yüz evli, bağ ve bahçeli Acem kasaba-

sıdır. Fetih sırasında Kars hududu kabul edilmiştir. Amma şimdi Acem'e tâbidir. Buradan yine kuzeye doğru dört saat giderek Abaran köyüne vardık. Beş yüz evli Gökdolak köyüdür. Buradan yine batı yönüne yeşillikler içinde giderek Şarabhane köyüne geldik. Bir tepe üzerinde ziyâretgâhlı, üç yüz evli, mâmur, sayısız bağı ve bahçesi olan bir köydür. Kars sınırında ve zeâmettir. Oradan yine çimenlik ovalardan, dağ eteklerinden giderek, dört saatte Begüm köyüne geldik. Eskiden Uzun Hasan Şâh'ın yıldız kadar temiz kızının köyü olduğundan, şimdiye kadar Begüm köyü derler. Çünkü Acemler Şâh kızlarına Begüm derler. Burası Kars'a bağlı, üçyüz evli köydür. Halkı Ermeni ve Arnavud Gürcüsüdür. Amma asıl büyük şehrini nursuz Timur harab etmiş. Hâlâ Arpaçayı kenarında eserleri apaçık görülmektedir. O binalar içinde yedi tane yüksek künbedler vardır. İçlerinde Akkoyunlu şâhlarından Mecendi Han, Avşar Han, Otfabay Han, Gündüzbay Han adlı kişiler var. Tahtları üzerinde kimi yatar, kimi oturur; sanki hayattadırlar. Her şahsın mezar taşında adı, ölüm sebebi, tarihleri ile yazılmıştır. Bu yıkık şehrin üç tarafı büyük yaylaktır.

Buradan yine batıya sazlık, bataklık, çorak yerler içinden giderek Şüregül kalesine geldik.

Şüregül kalesi: Sultan Hüseyin Baykara, bu şehrin yanından akan Arpaçayının havasından hoşlanarak, bu kaleyi Hekim Şüregeri'nin tavsiyesi üzerine yaptırmıştır. Sonra, Kara Yusuf'un idaresinde iken Timur yakıp yıkmıştır. Sonra yine imar edilmişse de, Süleyman Han Nahcivan fethine giderken öncü askeri bu şehri harab etmiştir. Amma hâlâ Arpaçayı kenarında Timur'un harab ettiği yerlerin izleri, geriye kalan Kisrâ taklarından ve büyük kubbelerden bellidir.

Tuhfe tarihinin yazdığına göre, musiki ilmindeki kırksekiz tertipten Şûreger terkibini bu hekim şehir mâmur olurken icâd etmiş ve ismine Şûregen demiştir. Hattâ bu şehrin büyük küçük bütün halkı zevk ehli olup, Acem tarzında Şüregen ve Arasbar sesleri ile şarkılar okurlar. Şehir ufak ve mâmur değildir. Kalesi harabdır. Üç yüz evi vardır. Nahiyelerinin çoğu Arpaçayı karşısında olduğundan, Revan'a bağlıdır. Beri tarafı tamâmen Kars idaresindedir. Burası da Gürcistan'dandır. Çünkü, Aras ve Zengi nehirlerinin kuzeyinde kırk konak Elbürz dağını aşıp Hazer denizine varıncaya kadar, Dağıstan ve Gürcistan kabul edilir. Batı tarafı Erzurum'a ulaşır. Buradan batı yönüne giderek, beş saatte altı çay geçtik. Hepsi küçük

sulardır. Bazısı Gürcistan'dan, bazısı Azgur dağlarından gelip bu köylerden geçerek, Aras nehrine karışır. Bazı yolları sazlık ve bataktır. «Geçti» nahiyesine geldik. Bir nehri var. İsmini bilmiyorum. Sultan Murad Han Revan'a giderken bu çaydan geçip, çadırı önünde bir sofa yapılmış. Hâlâ izleri bellidir. Kars âyânı, etrâfına bazı yüksek ağaçlar dikip namazgâh yapmış. Gelip geçenlerin misafir olduğu bir yerdir.

Yine batıya verimli bir ova içinden yola devam ederek Bulanık köyüne geldik. Kars zeâmet sahiplerinden Çalık Sefer Ağa'nın serbest zeâmetidir. Üçyüz evlidir. Buradan yine batıya giderek tekrar Kars kalesine geldik. Bir gece Dizdar Ali Ağa'da misafir kalıp, sabahleyin bütün arkadaş ve dostlar ile vedalaşarak, yine batı yönüne verimli araziler içinden yola devam ederek Düşkaya menziline geldik. Kars hududunda ikiyüz hâneli, zeâmet köydür. Oradan inişli yokuşlu bir arazide ve göklere yükselmiş çam ağaçları içinden devam ederek Vernişan konağına geldik. Kars hududunda olup, eskiden sancak imiş. Aras nehrinin karşı tarafında olduğu için, Van eyâletinden Bayezid kalesi hududunda yazılmıştır. Hâlen Kars alaybeyisi burada oturur. Üçyüz hâneli köydür. Buradan kuzeye Ahıska iki menzildir.

Buradan yine batıya sahralar içinde giderek Zeyn Han kalesine geldik. Kars toprağında ikiyüz evli, kale ağası ve neferleri olan, câmili, han ve hamamlı, kırk kadar dükkânlı yerdir. Burada gelip geçen tüccarlardan bac alırlar. Kars paşasının subaşılığıdır. Kalesi, dört köşe kaya binadır. Kimin yaptırdığını bilmiyorum. Kale halkına sordum, onlar da bilmiyorlar. Küçük bir kaledir. Halkı çok inatçı.

Yine batı tarafına giderek çamlı yollar ve beller aşıp, Soğanlı Beli adlı büyük geçide geldik. Rum'da, Acem'de, Belh ve Buhara'da herkesin bildiği bir beldedir ki, onu geçen tüccar ve yolcuların beli tak olur. Yüz bin zorlukla bunu da aşarak, adı geçen belin ötesindeki «Kuma damı» denilen köye geldik. Pasin sancağı dahilinde, Aras nehri kıyısında yüz elli evli köydür. Bağ ve bahçesi yoktur.

Buradan yine batıya sahralar içinde giderek Pasin köyüne geldik. Üçyüz evli köydür. Erzurum'da, vilâyeti yazan Cafer efendinin zeâmetidir. Buradan ileri Aras nehri üzerindeki Çoban köprüsünü geçerek düz ovalar içinde yine Hasan Kalesi'ne geldik. Buradan yine batıya giderek selâmetle Erzurum'a dahil olduk. Paşa efendimizi Abdurrahman Gazi mesiresinde bularak Revan hanının pirinci ile öteki hediyelerini ve dostluk mektubuyla üçyüz baş kervanı teslim edip, Erzurum içindeki minnetsiz evimize sıhhatle ulaştım.

Yine gümrük kâtipliği görevine memur olup, her gece Defterdarzâde efendimizin şerefli sohbetlerine nâil olarak Hüseyin Baykara sohbetleri ediyorduk.

Birgün İstanbul'dan Sultan İbrahim Han'ın fermanı ile kapıcılarbaşı Yenici Ali Ağa ve sadrâzam telhiscisi Siyâvuş Ağa, Salih Paşanın emri ile geldiler. Kurulan yüksek dîvanda okunan Hatt-ı Hümâyûnun saâdetlû mânası şu idi: «Erzurum eyâletine mutasarrıf, vezirim Mehmed Paşa. Allah, iclâlini devam ettirsin... Hatt-ı şerifim ulaştıkta, emr-i şerifimde yazılan Erzurum eyâleti askeri ile sâir memur olanları alıp, Acem'in Revan kalesi yakınındaki Kars sahralarında deniz gibi asker ile toplantı yapıp hazır bekleyesin.»

Paşa Hazretleri «Düstûr-i Mükerrem'im!..» diye tuğraya el vurup, Erzurum, Maraş, Sivas eyâletlerine fermanlar ile kapıcıbaşılar gönderdi. Beni de Canca, Tortum sancaklarına mutasarrıf Seydi Ahmed Paşa'ya gönderdi.

⁂

ERZURUM'DAN PADİŞAH EMİRLERİ İLE BAYBURD, CANCA, İSPİR, TORTUM VE AKÇAKALE'YE GİDİŞİMİZ

EVVELÂ Paşa efendimizden pâdişah emirlerini ve öteki kale ağalarının mektuplarını alıp, dokuz hizmetçimizle birlikte asker toplamaya gittik. Erzurum'dan kuzeye sahralar içinde iki saat giderek Kön köyüne geldik. İkiyüz evli mâmur köydür. Yine kuzeye Erzurum sahrasında beş saat giderek «Umudum Sultan» köyüne geldik. Vasıfları evvelce yazıldı. Yine kuzeye dere ve tepelerden aşarak, Fırat nehri üzerindeki Gürcü Boğazı köprüsünü geçtik. Uzun Hasan Şâhın yapısı büyük bir köprüdür. Abaza Paşa Erzurum'da âsi iken bu köprü yakınında kırk oda yeniçerinin İstanbul'dan gelip yerleştiklerini haber alıp, yirmi bin cengâvere Kör hazinedar'ı İpşir Bey'i serdar ederek göndermiş ve hepsini kılıçtan geçirmiştir. Hâlâ kemikleri köprünün yanında tepe tepe yığılı duruyor.

Buradan yine altı saat giderek Gürcistan boğazından geçip, oradaki Gürcü Boğazı köyüne ulaştık. Erzurum hududunda ikiyüz evli zeâmet köydür. Buradan yine kuzey yönüne lâle bahçelerinden geçerek dokuz saatte Dumlu Sultan konağına vardık. Sahabe-i Kiramdan ulu bir sultan olup, kubbesinde gömülüdür. Türbesi, büyük zi-

yâret yeridir. Yalçın bir yüksek dağı vardır. Fırat nehrinin çıkış yeri olan büyük mağara bu dağdadır. Bu Erzurum eyâletindeki Kiği sancağı dağlarında demir madenleri olduğundan, onlardan top güllesi dökülür. O yüksek dağdan çıkan yüzlerce akarsu, demir madenlerine uğrayarak Fırat'la birleşirler. Onun için, ondan ileride Fırat'ın suyunun lezzeti bozulur. Bu Dumlu Sultan kayasından çıkan ilk kaynak, ab-ı hayata benzer bir cennet kevseridir. Dumlu Sultan, burada Kayserden aldığı bir yerde yerleşmiştir. Uzun zaman bu tatlı sudan safa kâdehi içmiş ise de nihâyet eline ecel zehiri sunulmuştur. Köy ikiyüz evli, mü'min muvahhid köydür. Kasaba gibi olup, câmii, tekkesi, küçük çarşısı vardır.

Buradan yine kuzeye giderek Akçakale'ye geldik.

Akçakale: Tortum sancağı dahilinde ve Gürcistan toprağında olup, bunu Ulama Paşa Gürcistan'ı fethetmek için yaptırmıştır. Fakat zamanla kalesi yıkılmaya yüz tutmuştur. Kale ağası ve neferleri yoktur. Tortum'un kuzeyindedir. Altı yüz evi, câmii, hanı, hamamı, küçük çarşısı, sultanî çarşısı vardır. Bayezid-i Velî, şehzâdeliği sırasında vâli iken bu kaleyi kuşatmış, fethinde güçlük çektiği için fetihten sonra bazı yerlerini yıktırmıştır.

Buradan yine batı yönüne altı saat giderek Savlu köyüne geldik. Canca toprağında yüz evli zeâmet köydür. Yüksek bir dağın tepesinde kurulmuş olup, bağ ve bahçesi yok. Darı mahsulü çoktur. Buradan yine batı yönüne yedi saat giderek Çatha yani Gümüşhane şehrine girdik. Gümüşhane eminine, sonra şer'iye mahkemesine vardık. Bütün vilâyet ileri gelenleri toplanıp emr-i şerif okundu. «Duyduk ve itaat ettik» diyerek bütün kullar, elli beratlı muaf müslümler, Revan seferine hazırlık yapmaya başladılar. Biz de şehri gezmeye başladık. Bu şehirde Büyük İskender'in hekimlerinden Yunanlı Filkos gümüş madeni bulduğu için, İskender'e şehri imâr ettirmiştir. Sonra Gürcülerin eline geçmiştir. Daha sonra Azerbaycan hükümdarı Uzun Hasan'ın eline düşmüş, Uzun Hasan Şâh ise Fatih ile Tercan ovasında yaptığı muharebede yenildiğinden kale Fatih Sultan Mehmed Han'ın eline girmiştir. O sırada buradaki gümüş madeni hiçbir yerde yoktu. Şehre o zaman Gümüşhane denilmiş ise de, Âl-i Osman defterhânesinde «Çatha» yazılmıştır. Bütün halkı her çeşit vergiden muaf olup gümüş işletmekle görevlidirler. Şehir halen Osmanlılar elinde olup, yetmiş kadar kimi terkedilmiş kimi işler gümüş madenleri vardır. Osmanlı ülkesinde gümüş madeni bulunan öteki yerler şunlardır:

Anadolu'da Kağızman, Hakkarî, Sencar, Bingöl, Akır, Mısır, Şam ilinde Cebel-i Lübnan, Maanoğlu dağı, Merzifon şehri ve diğerleridir. Rumeli'de Bosna hududunda Serebernicse, Üsküp yakınında Kurtova, Piriştine yakınında Novoborda, Selânik yakınında Sidir kapısı ve daha başka yerlerdir.

Amma bu Gümüşhâne şehrinin gümüş damarları yedi yerden kol kalınlığında damarlar olup, hepsi kurşunsuz saf cevherdir. Bu şehirde Emîn mahallesinde darbhâne vardır. Fakat bu asırlarda çalışmaz. «Azze nasruhu duribe, fi Çatha» yazılı birkaç akçeyi hâlâ yanımda saklarım.

Bu şehri baştan sona gezerek vilâyet âyânından üçyüz kuruş, bir gümüş buhurdan ve gülâbdan, bir baş küheylan at alıp, iki gün dağlar ve bayırlar aşarak eski Bayburt kalesine ulaştık.

Bayburt kalesi: Osmanoğullarının ataları ile birlikte Mahan tarafından gelen Akkoyunlular, bu şehirde yerleşmişlerdir. Yaylağa çıkıp gezinirken Gümüşhane ovalarında büyük hazine demek olan madenleri bulup bay (zengin) oldukları için, bu şehre Bayburt demişler (20). Uzun Hasan'ın elinde iken, Fatih'in vezirlerinden Mahmud Paşa vasıtasiyle alınmıştır. Hâlâ Süleyman Han yazması üzere Erzurum vezirinin hass-ı hümâyûnundan ayrılma subaşılıktan yüz elli akçelik kazadır. Kadısının senelik geliri altı kesedir. Kale ağası, kale neferleri, şeyhülislâmı, nakibüleşrâfı, âyân ve sipahisi, kethüda yeri, yeniçeri serdarı vardır.

Bayburt kalesinin şekli: Yalçın kaya üzerine beşgen şeklinde şeddâdi tarzda yapılmış bir kaledir. Duvarının yüksekliği kırk Mekke zirâ'ıdır. Hendeği yok. Hisar içinde üç yüz kadar eski usûl evleri vardır. Çarşı, pazar, han ve hamamı yoktur, iki kapısı var. Biri doğuya bahçeden tarafa açılır, üç kat demir kapı olup, diğeri batıya bakan Nöbethâne kapısıdır. Nöbethâne kapısından aşağı olan şehirde bin kadar toprak örtülü evleri vardır. Şehirde ondokuz İslâm, yedi Ermeni mahallesi vardır. Yahudi ve Çingenesi yoktur. Deniz kıyısına üç konak kadar yakın olduğundan Rumları çoktur. Halkının çoğu Türkmen ve Kürt'tür. Fatih, fetihten sonra Tire şehrinden buraya üç bin kadar adamı sürgün etmiştir. Halkının çoğu bu Tirelilerden çoğalmadır. İbadetlerine düşkün dindar adamlardır.

Camilerinden iç kaledeki Fatih Câmii kalabalık cemâate sahiptir. Çarşı içinde gece ve gündüz kalabalık olan Zahid Efendi Câmii

(20) Türkçe'de «Bay» zengin demek olup «Burt» da barınılacak yer mânasına geldiğinden, «Bayburt» zengin yurt demektir.

vardır. İnce ve ölçülü bir minaresi ile sol tarafında iki tane yüksek kapısı vardır. Şer'i mahkeme, Sultan boyahânesi, Unkapanı, bu Zâhid Efendi câmiinin solundadır. Kadızâde Mehmed Çelebi Câmii hayli geniş, şirin, sanatlı bir câmidir. Şengül Bay Câmii de vardır. Çoruh nehri aşırısındaki mahalleye Yurt Mahallesi derler. Burada da eski bir câmi vardır. Fakat tahta minarelidir. Bir yemek imâreth hânesi ve ziyâfet evi vardır ki, gelip geçene nimeti boldur. Okulu, dersiâm ve talebeleri var. Her câmide ve bazı tekkelerde hasbî medreseleri vardır.

Üç hamamı var: Biri kale altında Köprü hamamı, biri Şehid Ali Şengül hamamı, biri de Kızıl hamamdır. Üç adet derviş tekkesi vardır. Kadızâde Mehmed Çelebi, câmiine bitişik büyük bir han yapıp camie vakfetmiştir. Her pazar gününde bu hanın önüne beş-on kişi birikir ve büyük pazar kurulur. Alış veriş yaparlar. Üçyüz kadar dükkânları var. Süslü bedestanı var. Mahkemeye bitişiktir. Yer yer kahvehâneleri vardır. Yiyeceklerinden taze tereyağı, katmeri, beyaz yağlı çöreği ve tavuk böreği, beyaz deve dişi nâhiye buğdayı meşhurdur. Dokumalarından Bayburt kilimleri, seccadeleri çok meşhur olur, her diyâra gider. Şehir soğuk olduğundan, meyveleri o kadar çok değil. Yetmiş adet çocuk mektebi vardır. Çocukları gayet zeki, olgun ve soylu olurlar. İhtiyarları yüz elli yaşına kadar yaşar. Dilleri fasih, güzel ifadeli, çok dürüst ve terbiyeli kadınları vardır. Erzurum toprağından olmakla yeri yayladır. Şehir Erzurum'un olup, iki konaklık yerdir. Trabzon kuzey tarafına düşer. Yolu sarp olduğundan, Bayburt'tan Trabzon'a yaya iki günde, atlı ise dört günde varır.

Çoruh nehri: Erzurum dahilinde dağlardan çıkıp, nice belde ve kasabaları sulayarak Bayburt'a gelir. Şehir içinde, aşağı şehirden kale altına akıp, ileride dolaşa dolaşa Günye yanında Karadeniz'e dökülür. Çoruh, cuy-ı ruh kelimesinin bozulmuş şeklidir, diyenler vardır. O takdirde manası Ruh ırmağı demektir.

Bayburtlular dağlara gider, odun devirip keserek bu Çoruh nehrine salıverirler. Sonra şehirdeki bende gelip, herkes işaretiyle kendi malını bularak evine götürür.

Bayburt'un ziyaret yerleri: Çoruh'un karşı mahallesindeki câmi arkasında bir dağ vardır ki, adına «Dudlar dağı» derler. Orada lâlelik bir yer var, Abdülvahab Gazi'nin mezarı oradadır. Herkesin ziyâret ettiği bir yerdir. Şehir içindeki câmi arkasında göğe uzanmış, yarım saatlik bir kaya üzerinde Şehid Osman Gazi Baba gö-

mülüdür. Bir kâgir, tuğla bina olup kubbesi var. Ortasında bir de büyük karlık vardır.

Cağırkanlı Dede Türbesi: Şehir halkının çoğu bu sultana fazlasiyle inanırlar. Yakın zamanda olduğundan, kerâmetini görmüş adamlar vardır. Hafif yıkılmış yüksek bir kubbede gömülüdür. Buraya yakın Çoruh nehri üzerine üstad mimar, çam direkleri ile kırlangıç kanadı bir köprü yapmıştır ki, benzeri ancak Hersek sancağındaki Kırca şehri önünden geçen Dirin nehri üzerindeki köprü olabilir. Bu Çoruh köprüsü bir göz olduğundan, daha yüksek ve sanatlıdır.

Şehri gezdik. Asker tâifesi de emirler gereğince hazır oldular. Bana üçyüz kuruş ayak parası verdiler. İki yüz arkadaş olup, Tortum şehrine geldik.

Tortum Kalesi: Gürcistan şâhlarından Mamurul'un yapısıdır. Sonra Uzun Hasan'a, ondan da Fatih'e geçmiştir. Fakat sonra yine Gürcülerin istilâsına uğramıştır. Bu istilâyı Süleyman Han duyunca hemen ikinci vezir Ahmed Paşayı yeteri kadar askerle kumandan tayin ederek göndermiş, o da gelip siperlere girerek yedi gün yedi saat savaştıktan sonra kaleyi fethetmiştir. İçine yedi bin kadar muhafız, cebhâne, top, zâhire ve öteki gerekli şeyleri koyup, askeriyle Necah kalesine, oradan Dirahor kalesine giderek, aman ile zaptettikten sonra içlerine yeteri kadar asker bırakmıştır. Oradan Akçakale'ye varıp, yedi günde ele geçirerek duvarlarında ezan okutmuştur.

Oradan Nigird, Âşird, Küçük Akça kalelerine yönelmiş, beyleri aman ile teslim olmuşlardır. Oradan İspir, Pertek kaleleri de aman dilemiştir ve hepsi de hâlen itaat halindedirler. Oradan Dadanlı nahiyesine yürüdüklerinde altmış altı parça köyünün onbeşi teslim olmuş, diğerleri harab edilmiştir.

Oradan Tekhis, Akçakale, Divâne deresi hep fethedilip ordu Tortum'a gelmiş, Tortum toprağı da sancak merkezi olarak yazılmıştır. Hâlen de öyledir. Alaybeyi, çeribaşısı vardır. Sefer ânında cebelileri ve beyinin askeriyle altmış bin seçme asker çıkarır. Her sene paşasına adalet üzere on iki on üç bin kuruş gelir getirir. Sefere gittiğimiz sene Seydi Paşa sıkıştırıp, bu Tortum sancağını yirmi dört bin kuruşa çıkarttırdı. Hatta ben kendilerine emr-i şerifle geldiğimde, sancağında olan zeâmet ve timar sahiplerinden başka eli beratlı imam ve hatipleri bile, «Sefere memursunuz» diye, vazifelendirerek bu iş için onbin kuruş aldı. Beni de kendi sarayına

misafir ederek şehri gezdirdi. Yüz elli akçelik kaza olup, dokuz nahiyesi vardır. Meşhurları şunlardır: Yuvana, Dadanlı, İspir. Bu nahiyelerden kadısına senelik üç bin kuruş hasıl olur. Şeyhülislâm, nakibül eşrafı, âyân ve eşrâfı, kale ağâsı, kale neferleri, yeniçeri serdarı ve şehir subaşısı vardır.

Tortum kalesinin yapısı: Yüksek bir tepe üzerinde dört köşe bir binadır. Bir demir kapısı vardır. Hisar içinde on sekiz kadar ev ile Süleyman Han'ın küçük bir câmii vardır. Bir anbarı var. Aşağı varoş mâmur ve şirin binalardan oluşmuştur ki, sayıları yediyüze varır. Yedi mahalle ve yedi mihrâbı vardır. İki hamamı, iki hanı ve on aded çocuk mektebi, yetmiş kadar da her esnaftan dükkânı vardır. Bedestan, imaret ve medrese gibi şeyleri yoktur. Her evinde bağ ve bahçesi çoktur. Havasının güzelliğinden meyve ve yemişi bol olur. Üzümü, armudu, renkli şeftalisi meşhurdur. Şehir Erzurum'a iki konak olduğundan, tüccar tâifesi meyvelerini sandıklarla Erzurum'a taşırlar. Erzincan'dan sonra, Erzurum eyâletindeki Tortum şehri İrem bağına benzer süslü bir şehirdir. Halkı garip dostu, halim-selim kimselerdir. Tortum'da kühercile de çıkar. Şehir, dereli bir yerde kurulmuştur. Şehri gezip gördükten sonra, Tortum askeriyle Erzurum eyâletine gitmek için büyük bir kalabalık toplamış iken, Karadeniz kıyısındaki Günye kalesini Kazakların ansızın istilâ ettikleri haberi Seydi Ahmed Paşaya iletildi. Paşa o an üzerine Dâvudî zırhını giyerek fermân olmadığı halde emir almadan atma binip: «Din uğruna gaza ve şehidlik isteyenle, at, timar ve zeâmet almak arzu eden gelsin!» diye tellallar bağırtmaya başladı.

Biz de şehirden çıkıp bağlarbaşında dinlenirken, hepsi bin kadar seçme, yüksüz, silahlı asker toplandı. «Ardım sıra gelmeyenin vay hâline!» diyerek üç nöbet gülbang-ı Muhammed'i çekip, kuzeye yöneldik. Bütün küheylan atlı asker ile o gün o gece hızla yol aldık. Uğradığımız yerde ata tuta muktedir olup da asker olmayan adamları da sürükleyerek, ertesi gün seher vakti bir vâdi içine inip konakladık.

Oradan yine bir gün kuzey yönüne hızla yol alıp, Trabzon hududundan Günye sınırına girdiğimiz yerde Mekrilistan askerlerine rastgeldik. Seyid Ahmed Paşaya geldiler. Hepsine ikramda bulunuldu. Üç bin kadar giyimli, silâhlı, gök demire bürünmüş, eli sırıklı, küheylan atlı, Dabbet-ül arza (21) benzer Mekerli Anzavur-

(21) Kıyamet günü ortaya çıkacak hayvanın adı.

ları ve bin kadar piyâde tüfenk atarları, Gürcü dilâverleri idi bunlar. Çehre itibariyle birbirlerinden farklı idiler. Kiminin zülüfleri dağılmış, kiminin örgülü, kırk elli yaşlarındakiler ise traşlı ve garip çehreli oldukları halde orada hazır oldular. Herbirine birer vaadlerle koca gazi Seydi Ahmed Paşa tatlı dille gönül aldı. O gece yol alıp sabahleyin Karadeniz kıyısındaki Güniye kalesine vardık.

Kazaklar kale içine dolup, haçlarla kalenin burç ve duvarlarını süslemişlerdi. İslâm askerlerini gören kaledeki Kazaklar: «Yâ Jorj, yâ Jorj!» diye bağırmaya başladılar. Kale içinde korkusuzca yerleşmiş, yetmiş parça şayka kayıklarını da kalenin dibine bağlamışlardı.

Kazaklar kale içinde sarhoş ve dehşet içinde iken, beri tarafta Seydi Ahmed Paşa yüzelli kadar iç ağaları ve öteki Tartum ve yolda gelen Mekrilistan ve Gürcistan yayalarıyla, bir ağızdan: «Allah, Allah!» diyerek göz kararttılar. Diğer taraftan deniz kıyısında yatan gemilerine girip, aman vermeyerek ipini kestiler. Yetmiş parça kayıkla Karadeniz'e çıkıp, kayıkların içindeki sarhoş Kazak gözcülerinin kimini kılıçtan geçirdiler, kimini de esir edip kürek çektirdiler. Bütün gaziler şenlik yaparak kayıkları kaleden bir top atımı uzak, Çoban tarafından limanımsı bir yere koydular. Kazaklar kale içinde mahsur kalıp kurtulmaktan ümidi kesince, kudurup ateş etmeye başladılar.

Beri tarafta da Müslüman gaziler gittikçe çoğalıp kaleye yürümeye ve hazırlıklarını tamam etmeye başladılar. Kâfirlerden alınan şaykaların direk ve küreklerini, Mekrilistan'dan gelen Laz menkisleleri ile Mekril kayıklarının da direklerini merdiven yaptıktan sonra, kayıkları karaya çıkarıp siper gibi kalenin altına çektiler. Kalenin doğu ve güneyine sağlam siperler yapıp, bütün Müslüman gaziler, Mekrilistan ve Gürcistan Aznavurları gün ışığında metrise girdiler.

Kale içinden Kazaklar, dışarıdaki gemiler, beri taraftan gaziler ve serdar kaleye kurşunlar atarken, Kazaklardan bir bölük bayrak açarak dışarı çıkıp, Müslüman gaziler üzerine saldırdı. Beri taraftan Gazi Seydi Ahmed Paşa, kendine tâbi olan üçyüz kadar yiğit gençlerle, «Allah, Allah!» diyerek Kazaklara öyle bir satır vurdu ki, artıkları kurtuluşu Çoruh nehrine atlayarak boğulmakta veya karşıya geçmekte buldular. Fakat yüzüp kurtulanlar da yine Müslüman gazilerin tüfenginden baş kaçıramadılar. Çoruh'daki gemiler yeniden yakılarak, kılıç artığı olup kaleye giremeyen iki yüz Kazak da

esir edilerek bağlandı. Üç kez hücum ettiklerinden, Müslüman gazilerden yetmiş kadarı şehidlik şerbetini içtiler.

Nihayet Seydi Ahmed Paşa bu durumu görüp, kapıcıbaşıları Batum sancağı civarına asker toplamaya gönderdi. Etraftaki nahiyelerden eli tüfenkli, mızraklı Lazlar «Zıgola» adlı düdüklerini çalarak beyaz bayraklarla alay alay geldiler Çoruh nehri kıyısında konakladılar. Serdar gazi bunlara dinlenme imkânı vermeyerek:

«Koma kardeşlerim! Gayret sizindir. Din uğruna çalışın! Allah'ım hem sana kerîmdir, hem bana kerîmdir!»

Diyer Çerkez lisanı ile bütün gazileri cenge teşvik etti. Bunlar da dalga dalga olup, herkesin ellerinde bir demet çalı, bir torba tezek, birer demet lâzot darısı, gövem çalısı ve pasda darısı saplarından oluşan demetlerle gelip, bunları kalenin dört tarafına yığarken kimi şehid oldu, kimi yaralandı. Bu hücumda da yetmiş kadar gazi şehidlik mertebesine ulaştı.

Derhal Seydi Ahmed Paşa gemi direk ve küreklerinden yapılan merdivenlerden korkusuzca kale duvarlarına çıktı. Gülbang-ı Muhammedi okuyarak, nâra atarak, esir keçisi ve örümcek gibi kalenin doğu köşesindeki kule üzerinde iç ağâlariyle baş gösterip, dalkılıç: «Bre koman, şahbazlarım!» diye feryat edince, kumandanlarını bu halde gören Müslüman askeri siyah karınca ejderhaya üşüşür gibi kaleye üşüşüp hücuma başladılar.

Kazaklar görürler ki gaziler duvar üzerinde kılıç çalarak gelirler, çoğu kendini ateşe atıp yandı. Kimisi kılıç korkusundan koşarken düşüp yaralandı, kimisi Çoruh nehrine düşüp boğuldu. Hâsılı o gün Şafii vaktinden tâ ikindiye kadar, ne Gazi Seydi Ahmed Paşa, ne de Müslüman gaziler bir parça ekmek bile yememişlerdi.

Sonunda ikindi vakti kale fethedilip, Allah'a hamdolsun, ilk ezanını okumak bana nasib oldu. Gaziler kaleye doldular. Evvelce saklanan şaykaları kale altına getirip bütün malzemelerini yerli yerine koyarak hazır beklettiler. Dellallar bağırtılarak üç gün üç gece top şenliği yapıldı. Elhamdülillah, bu fetihte bulunduk. Kalede ilk ezân-ı Muhammedî okunurken, doğudan tâ Çoruh nehri kenarından beri renk renk bayrak ve sancaklarla gelen binlerce asker, kalede top atıp şenlik ettiğimizi görerek, tekbir getirip kale altına geldiler. Gördüler ki, kale fetholunmuş... Seydi Ahmed Paşa kale içinde hazırlık yapmakta...

Meğer bu asker Erzurum vâlisi Defterdarzâde Mehmed Paşa efendimiz tarafından gönderilmiş. Erzurum eyâleti askeriyle Kars Paşası Ketenci Ömer Paşazâde Bâki Paşa kumandasında Erzurum

sahrasından beş günde Güniye altına gelmiş yedi bin seçme asker imiş. Güniye altında Çoruh nehri sahilinde çadırsız, yüksüz durdular. Bir tarafa da Pasin sancağına mutasarrıf olan Kenan Paşa kondu. Diğer tarafta da Pasin sancağının timar ve zeâmet sahipleriyle kale neferleri, yarısı iki bin asker oldukları halde durdular. Ahıska kalesinin muhafazasına memur olan Ketenci Ömer Paşazâde Uzun Mehmed Paşa'nın mutasarrıf olduğu Urfa eyâleti askeriyle, Birecik beyi Ali Merdan Beyin livâ askeri ve daha başka gönüllü ve fedâi askerleri ayrı bir tarafta durdular. Malazgird beyi Mehmed Bey iki bin seçme, işgörür, namlı yiğitle Çoruh nehri kenarına kondu. Kiğı sancağına mutasarrıf Tabanıyassı Mehmed Paşa çırağlarından Deli Hüsam Bey, bin kadar livâ askeriyle kale altındaki deniz kıyısında zaptolunan şaykaların muhafızlığı ile görevlendirildi. Hâsılı Kemah, Erzincan, Tercan, Kelkit, Koyulhisar, Hacı Murad Kalesi, Gümüşhane, Bayburt, Hınıs, İspir, Tekmili, Kuzucan, Tortum, Muhabbetkerd, Mamerdan sancaklarının ve sair kale ve kasabaların bütün sancak ve alaybeyleri, çeribaşılar ile gelip Güniye kalesi altında durdular. Arkalarından Şebinkarahisar sancağı —ki, Ahıska paşası ihtiyar Koca Sefer Paşanın arpalığı idi— kethüdası olan Müsellim Sarı Derviş Ağa, hepsi ikibin kadar seçme bu sancaklar askerine ardcı olmuştu. O da Çoruh kenarında konakladı.

Kale altında büyük bir pâdişah divanı toplanıp, ikinci kumandan Bâki Paşa ayağa kalkarak:

— «Gazân kutlu olsun! Erzurum veziri büyük kumandanımız Defterzâde Mehmed Paşa size selâm edip, bu samur elbiseyi ihsan etti.»

Diyerek beraber getirmiş olduğu hil'at ve elbiseyi Gazi Seydi Ahmed Paşanın arkasına giydirip, başına bir sorguç soktu. Hayır duâda bulundu.

Allah'ın hikmeti, ikindi vaktinde denizde kırk-elli parça Laz menkislesi kayıkları görünüp gelirken, içindekiler, kalenin Müslümanlar ile dolu olup dışarıda da çadırlarda bu kadar Osmanlı askerinin oturduğunu görünce, kayıkları kova kova geri alıkomaya başladılar. Bunlar, kaledeki Kazaklara yardıma gelen âsi Aznavurları imiş. Hemen Seydi Ahmed Paşa'nın askeri iki sâhilden kavuşarak kayıkları kurşuna tuttular. Tâ akşama kadar büyük bir cenk olup kırk yedi parça kayık zaptolunarak, İslâm askeri pek çok ganimet elde etti. İçindekiler esir edildi. O gece yine kale içinde ve dışında top, tüfenk şenlikleri yapılıp, sabaha kadar çırağanlar oldu.

Ertesi günü sabahleyin Çoruh nehri kenarından bir toz bulutu göklere yükselip Cebe, Cevşen, zırh ve külahların parıltısı gözleri kamaştırmaya başladı. Sonra saf saf asker görünüp yaklaşmaya başladı. Meğer Çıldır eyâletine mutasarrıf vezir Koca Sefer Paşa, Erzurum vâlisi Mehmed Paşa efendimizin emri ile Ahıska'dan hızla Gürcistan içinden altı bin yiğit Gürcü askeri, Temres Han oğlu, Levend Han oğlu, Aleksandır Han oğlu ile Güniye'nin yardımına gelmiş. Seydi Paşaya bu şekilde haber gelince, Bâki Paşa ile Ketafah Paşa ve sâir beylerbeyleri ve alay beyleri, çeribaşıları silahlanıp Sefer Paşayı karşılamaya çıktılar. Çok ibret verici bir alay seyrettik: Sefer Paşa özel alayı ile, matracı ve tüfekçileri ile, şatırlarıyla gelince, Seydi Paşa ve Bâki Paşa at üzerinde selâmını aldı. Sonra Seydi Paşa sağına, Bâki Paşa soluna geçip büyük alay ile kale dibine geldiler. Kalenin burç ve duvarlarından bir yaylım «Hoş geldin» topu, bir yaylım «Hoş geldin» tüfengi atılıp, Sefer Paşa askeriyle kale altında durdu. Orduya Gürcistan, Mekrilistan, Batum, Lazistan sancaklarından zâhire gelmeye başladı.

Ertesi gün seher vakti, Güniye kalesinin güney tarafında deniz kıyısından büyük bir alay göründü. Meğer Erzurum paşası üç bin namlı asker, yetmiş parça sandal, yüz parça menkisle denilen Laz gemisiyle asker ve zâhire, on parça da şâhi top getirerek Güniye kalesinin yardımına gelmiş. Seydi Ahmed Paşaya haber gelince, karşılamaya ne kendisi gitti, ne de asker gönderdi. Trabzon paşası da gelip kalenin bir tarafında oturdu. Sonra kale içine Seydi Ahmed Paşa ile tanışmaya gelince, Paşa aslâ ehemmiyet vermedi ve hazır bulunanlara hitaben:

— «Bakın, ümmet-i Muhammed! Ben hangi sancağın hâkimiyim?» dedi. Vilâyet âyânı:

— «Hâlâ Tortum sancağına mutasarrıfsınız» dediler. Paşa:

— «Ya Tortum bu Günye kalesine ne kadar yerdir?» buyurdu. Hazır olanlar:

— «Dört, beş menzildir» dediler. Paşa, pürhiddet:

— «Dört-beş konaklık yerden gelip Günye kalesini kurtardım. Bilhassa memur edilmiş değil idim. Ben din uğruna yetişip kurtarmaya Allah'ın emri ile sebep oldum. Bak a, paşa! Sen Trabzon paşası olasın, iki tuğlu beylerbeyi olasın, Günye kalesi eyâletin toprağında, Trabzon'a iki konak yerde ola, niçin yedi günden beri yardımına yetişmedin? Pâdişâhına arzederim. Tiz dîvan efendisini çağırın!» diye emretti. İsteği üzere iş arzolunurken, Paşa:

— «Baş bölükbaşıları! Kaldırın şu Trabzon eyâleti hainlerini!»

Diye emrederek, yetmiş nefer âyânı:

— «Niçin paşanızı bu kalenin kurtarılmasına teşvik etmediniz?»

Diye şiddetle azarlayarak hepsini kaleye hapsetti. Divan efendisi de kalenin fetihnâmesini, Trabzon paşasının yardımcı gelmeyişini yazıp, üç adet beylerbeylerinin ve diğerlerinin, Günye ve Trabzon kadılarının da mühür ve imzaları ile Pâdişaha göndereceği sırada, bütün Trabzon âyânı:

— «Aman sultanım! Pâdişaha bizi bildirme!»

Diye Seydi Ahmed Paşanın ayağına kapanıp yalvardılar. Seydi Ahmed Paşa aşağı kalmayıp:

— «Elbette bu âsileri arzederim!»

Diye sözünde ısrar edip, inadında direndi. Sonunda Trabzonlular, paşalara sığınıp, onları Seydi Paşaya ricaya gönderdiler. İş iyilikle halledilip, üç gün çekişmeden sonra ister istemez Trabzon paşasından ve vilâyet âyânından, Trabzon eyâletinin hepsinden sessizce kırk üç kese kuruş, üç samur kürk, on iki köle, on iki câriye alındı. Bizzat Trabzon paşası bir sırmalı ipek, nakışlı yedi tane yeni cerkler ile otağını verdi. Bir murassa kılıç, bir mücevher kama, yedi okluk, Trabzon kuyumcularının beğenilen işlerinden çeşitli kapkacaklardan buhurdan, gülâbdan, çeşit çeşit eğer takımları, gümüş şamdanlar, topuz ve baltalar, üç katar deve, üç katar katır —ılgar ile gelirken helâk olan atlara karşılık—, yüz yirmi baş at alınıp, iş Pâdişaha bildirilmekten kurtuldu. Ancak, Günye kalesi fetih ve imdadında bulunan beylerbeyi ve alaybeyleriyle sancak beylerinin Pâdişah hizmetinde bulundukları Pâdişaha bildirildi.

Seydi Ahmed Paşa, kalenin kurtuluş müjdesini Gürcü Beyzâde adıyla tanınan bir kapıcıbaşısı ile arzetti. Diğer bir kapıcı ile de işi Erzurum paşası efendimize bildirdi.

O sırada Çoruh nehri kenarından bir toz kopup, İslâm askeri göründü. Meğer Erzurum Vâlisi Mehmed Paşa efendimizin Alacaatlı Hasan Ağa'sı Günye kalesinin yardımına serdar olmuş. Erzurum sancağının zeâmet ve timar sahipleriyle kalelerinin yarı kulları, kırk bayrak sekban ve sarıcaları, baş bölükbaşı, küçük Acem kulu bölükbaşı, Çatal bölükbaşı, Memo Çeto, Hibeli, Nakışlı, Çalık Ali Zereketli, Yamalı Aşkana, Sincablı, Hadarlı Nahalı, Mescahoğlu, Cennetoğlu, Kara Piri, Solak Veli, Gülce Ali, Kafan Arslan adlarındaki bölükbaşılar gülbang-ı Muhammedi çekerek geçtiler. Arkalarından bir bayrak üç yüz atlı yiğit deli, bir bayrak üç yüz atlı gönüllü, altı bayrak rüzgâr kadar hızlı Tatar askerleri, bir bayrak

altıyüz müteferrika, bir bayrak üçyüz adet hürmete lâyık ağalar, bir bayrak iki yüz saraç, bir bayrak dış gemiler ağaları, iki yüz silahlı gençler, ikiyüz bece ve cevşene bürünmüş kargı sırıklı iç ağaları, çarha ince bayraklarıyla anahtar gulâm ağası zabitleri geçtiler.

Kırk kadar sandalye sahibi kırk-elli kafadarları ile ata binmiş kapıcıbaşılar, peşlerinden serdarları olan Alacaatlı Hasan Ağa nakkâre faslı ile geçerek Günye kalesi eteğinde çadırları ile oturdular. Seydi Ahmed Paşa bunlara büyük bir ziyâfet verdi. Ertesi gün bütün köy ve kasabalardan mimar ve yapıcılar getirtilerek kalenin tâmirine başlandı. Önce hendekler temizlendi. Kalenin yanmış olan tarafı ile kale içindeki Bayezid-i Velî Câmiini tamir ettiler. İçine yediyüz yeni asker, dizdar ile öteki mühimmat ve cebhânesini, kâfirlerden alınan tüfenkleri koyup süslediler.

Trabzon eyâletiyle Batum sancağı askerini kaleye muhafız koyup, altı bin kadar muzaffer askerle Çoruh nehri kıyısını tâkiben Erzurum'a gittik. Yolda, çimenli bir yerde konakladık. Seydi Ahmed Paşa bütün Müslüman askerini görüşmeye çağırarak:

«Bu Mekrilistan, Trabzon eyâleti hükmünde olup bize yardım göndermesi lâzım gelir iken, Kazaklara yardım edip Pâdişaha isyan ettiler. Onların kayıklarıyla Rus şaykalarını Pâdişâhıma bildirdim. Trabzon kalesi limanında dursunlar. Pâdişah tarafından her ne ferman çıkarsa, vilâyet vâlisi ona göre hareket etsin. Bu kadar bin Mekril ve Kazak esirlerini dahi Pâdişaha bildirdim. Amma şu kalabalık cemiyet ile İslâm askerleri at üzerinde hazır iken, Mekril kâfirlerinden nasıl intikâm alalım ki şu kadar yol zahmeti çeken İslâm ordusu gânimet malı elde etsinler?» dedi.

İş müzakereye dönüşünce, Gürcistan hâkimi Sefer Paşa dahi Mekril tâifesine olan düşmanlığını açıklamak kasdı ile:

«Mekril'e İslâm askerinin yayası ile atlısını, ayak beraber saldırtalım. Bizim Ahıska, Gürcistan gazilerini kılavuz verelim. Onlar da gaza malından hisse alsınlar» dedi.

Bu şekilde müzakere tamam olup, ben bu niyete «El Fâtiha» dedim. O an Müslüman gaziler arasında dellâllar bağırdı. Hepsi silahları ile hazır olup, serdarın emrini beklediler.

*
**

GÜRCİSTAN EYÂLETİNE YAPTIĞIMIZ BASKIN

KETEFAÇ Paşa askere öncü olup, 300 namlı ile Çoruh nehri kıyısını takiben kıble yönüne yollandı. Ardı sıra 3000 kadar Gürcistan ve Ahıska askeri Mekrilistan'a yürüdü. Seydi Ahmed Paşa dahi dokuz bin seçme asker ile ardcı olup, geriden geldi. Erzurum, Şebinkarahisarı askerleri sağ kola; Kiğı, Pasin, Mamervan askerleri sol kola memur oldu. Hınıs, Tekman, Malazgird sancaklarının beyleri İslâm askerine zâhire, arpa, ot toplamakla görevlendirildiler. O gün on saat giderek Batum sancağıyla Mekrilistan arasındaki «Zar çayırı» denilen yerde durduk.

Sabahleyin Çoruh nehri geçidinden geçerken, Sefer Paşa Gürcistan askeriyle Mekrilistan'ın Deranye nahiyesini yağmalamaya başladı. Bu hâli gören Mekril halkı dağlara kaçtılar. Hemen Defterzâde efendimizin baş bayrağı, 22 bölük baş bayrakları ve 2200 savaşçı ile sarp dağlar içine yayılarak Mekril taraflarını sardılar. Bir yaylım kurşun atıp içindekilerle büyük cenge tutuştular.

Öğleden sonra Becene fethedilerek içinden yediyüz esir alındı. Asker ganimet elde etti. Bu harbte gazilerden yedi kişi şehid düştü. Bâki Paşa dahi ganimet malı ile zengin olup, İslâm ordusuna döndü.

Müslüman askerine izin verildi, grup grup vesilelerle dağlara, bellere, köylere üşüştüler. Tâ Merve kalesine vardılar. İçindekiler kalenin kapısını iki tarafa açıp, İslâm askeriyle hisar altında savaşa tutuştular. Üç saat çekişe çekişe uğraşırken Avnik Kalesi beyi Ali Bey, Veli Bey, Nakışlı bölükbaşı, kalenin batı tarafını boş bulup bir yolunu bularak, kemend atıp kaleye çıktı. Peşinden yavaş yavaş yiğitleri de çıktılar. Burç ve duvarlarında ezanlar okudular. Dışarı çıkan kâfirler içeri giremeyerek kılıca lokma oldu. Kılıç artıkları da esir alınarak bağlandılar.

Bu savaşta da yetmiş Müslüman şehidlik şerbetini içti. Üçyüz Mekrili esir edilip 700 de öldürüldü. İslâm askeri ganimet malına boğuldu. Savaş sırasında esir edilmiş olan delikanlı ve cariyeleri, serdara teslim ettiler.

Buradan yine kalkarak ormanlık içinde dokuz saat yol gidip, Bogdo sahrasına vardık. Yavuz Sultan Selim şehzâdeliği zamanında Trabzon vâlisi iken bu geniş kazâda konakladığından, Zobar nehri kıyısında yüksek bir sofası vardır. Baştanbaşa şimşir ağaçları ile süslü bir koruluktur. Burada da konakladık. Müslüman askerleri

etrafı yağma ettiler. Çarhacı Ketefaç Paşa kolundan iki casus tutuldu. Bunları Seydi Ahmed Paşanın huzuruna getirip konuşturdular. Anlattıkları şu idi:

«Biz Mekril beyi Japşeho'nun adamlarıyız. Günye kalesini Rus mu zaptetti, yoksa hâlâ Osmanlının mı elindedir? Anlamak için bizi beyimiz gönderdi. Allah'ın emri, işte esir düştük. Emir sizindir.»

Bunlar bize nice ganimeti bol köylere kılavuzluk etmeye başladılar. Seydi Ahmed Paşa, bunları vesile edinip önü sıra götürdü. Bunların kılavuzluğuna itimad etmeyerek, İslâm askeri toptan silahlı olarak yol alıyorlardı. Temres Hanı ülkesine girdik. Meğer bu kabile Ahıska veziri Sefer Paşaya tâbi imişler. Temres Han oğlu üç bin silahlı, mükemmel zırha bürünmüş Gürcü yiğitleriyle gelip, ordunun bir tarafında durdu. Serdar Gazi Seydi Ahmed Paşaya hediyelerini takdim etti. Bu Temres Han oğlunun da kızgın olduğu Gürcü aşiretleri varmış. İslâm askerine öncülük ederek Pernak, Selsel, Perkan, Penak, Kümle, Samarga nahiyeleri fethedildi. Üç gün sonra Ahar kalesi altında konaklandı. Bu kale de itaate alındı. Bir tepe üzerinde küçük, yuvarlak bir kaledir. Nüşirevan'ın oğlu Hürmüz tarafından yaptırılmış. Eski topları var. Halkı savaşçı değilmiş. Amma yaman hırsızlık ederler. Gökden yıldız çalmalarına bile ihtimal verilebilir.

Ketefaç Paşa kolundan yıldız kadar temiz iki kız alınmıştı ki, benzeri Şam civarındaki huriye benzer kızlar arasında bile bulunamaz. «Ve lekad halakne'l insâne fî ahseni takvim» (Biz insanı, ahsen-i takvim üzere yarattık) âyet-i kerimesi sanki bunlar hakkında nâzil olmuştu. Seydi Ahmed Paşa bunları Ketefaç Paşadan biner kuruşa satın alıp, öteki yirmi kızla birlikte Sultan İbrahim Han'a gönderdi.

Bu sırada Malazgird koluna, Mekril beyinin amcası oğlu esir düşmüştü. Yüz baş esir, bin baş hayvan, nice yük sırma, nice yük parça verip kurtuldu. Bu büyük zaferde bir sığır yarım kuruşa, bir koyun beş akçeye satıldı. Bu sırada Açıkbaş beyinden Serdar Seydi Ahmed Paşaya beş köle, beş câriye hediye geldi. Bana da bir köle, bir câriye ihsan etti.

Buradan zafer kazanmış askerle batıya doğru giderek onbir saatte Nacah kalesine, oradan Akçakale'ye, oradan Çik kalesine, oradan Nigird kalesine, oradan Küçükkale'ye yürüyüş yaptık. Hâsılı, Gür-

cistan ile Mekrilistan baştanbaşa itâata alındı. Beyleri, hediyelerle Gazi Seydi Ahmed Paşaya geldiler. Bu kaleler dağlık yerlerde olduğundan göz yummadan geçilip, Yuvana nahiyesi zaptolundu. Buradan ileri gidilip, Tekvek kalesi eteğinde konaklanıldı. Kaleden askerin gürültüsünü işiten Mekrilliler, korkuya kapılarak hediyelerle çıkıp aman dilediler. Göz yumulmadı. Ordumuz esir ve ganimetlere garkoldu. Herkes hissesine düşeni taşımaktan yoruldu. Bu hal ile Çoruh nehri boyunca geri dönülerek yine Günye kalesi dibinde duruldu. Ganimet malları Trabzon'a götürülüp, akıllıca satıldı.

MEKRIL KAVMİNİN DİLLERİ, SAÇMALIKLARI

Arti: bir, jeri: iki, şumi: üç, omuh: dört, hoti: beş, peşkoy: altı, işkuti: yedi, rovo: sekiz, cogor: dokuz, voti: on, arti voti: onbir, güyal: ekmek, dachir: ateş, yur: kalkan, eşheri: koyun, derkat: kuşak, dodi: baş, deşke: odun, çogoz: köpek, kisin: buzağı, icimtuz, ichan: at, gaç: domuz, kervet: eşek, tut: ayı, kol: peynir, mercvan: yoğurt, foc: deniz, vay: kel, çay: adam, dahor: otur, melaveli: gitme, tine: kız, oç kum: yiyelim, vay çay: kel adam, aşmort: buraya, melvali çay: gitme adam, aşı moran vay mamad: pasta var, baba gel, vay dıyas: gel ana, artıgaç ockum: bir domuz yiyelim, coğaz: köpekler, teni yovoccod hatme gafe: dilerim hak seni taş etsin, vay çaygel adam, debhar melavli aşhuri kuhal uçkum: yat gitme, koyun ekmek yiyelim, vay çay dahod kol kubak cerh van uçkum: gel adam otur peynir, ekmek, yoğurt yiyelim, kadmo brotdi: dön beri, dame: öp beni, kaca mamad eğer çigo: babanın başı için.

Bu Mekril ülkesinde her aşiretin ayrı birer konuşma tarzları vardır. Büyük ülkedir. Yetmiş çeşit mahsulü çıkar. Koyunu, keçisi, domuzu, dağlarında sığırı, kavacası, tablelisi çok olur. Küheylan atları var. Amma Tataristan, Gürcistan ve Mekvilistan'da aslâ eşek ve katır yoktur. Bu yerlerde Zerdova çoktur. Sansar, tilki, yaban kedisi, kurt ve tavuk çok olur. Az ektiklerinden buğday ve arpası az olur. Pasta darısı çok olur. Yüksek dağlarında ceviz, şimşir, çam ve ardıç ağaçları boldur. Servi ağacı nadirdir. Bunlarda Abaza, Çerkes kavimleri gibi dağlarda otururlar. Köyleri dâima sabittir. Konup, göçmezler. Bağlı ve bahçeli, kiliseli mamur kaleleri vardır. Çünkü bunlar eski millet ve yerleri büyük ülkedir.

Buradan kıble yönüne, Erzurum tarafına yollandık. Üçüncü günde Davanlı nahiyesine geldik. Tortum sancağı hududları içinde olup, itaatlı nahiyedir. Emniyetli mıntıkaya girdiğimizden Ahıska veziri

Sefer Paşa, Seydî Ahmed Paşadan izin alıp nice kıymetli hediyeler verdi. Erzurum vâlisi efendimize de hediyeler gönderdi. Eyâleti askeri, Temres Han oğlu, Elvend Han oğlu, Aleksandır Han oğlu ve Gürcü beyleriyle Çıldır tarafına yöneldik. Gazi Seydi Ahmed Paşa da zafer kazanmış askeri ile dört saatte Yuvana deresi denilen yere geldi. Bütün İspir ve Tortum halkı hediyeleriyle Seydi Ahmed Paşaya, Bâki ve Ketefaç paşalara gelip hediyelerini takdim ettiler.

Burası Seydi Ahmed Paşanın sancağının sınırıdır. Buradan ilerleyip, Tortum şehrine girdik. Bütün âyânı, Seydi Ahmed Paşayı karşılamaya çıktılar. Ana caddenin sağında ve solunda durup: «Gazanız mübârek ola!» diye hayır duâlar ettiler. Bütün asker geçtikten sonra, Gazi Seydi Ahmed Paşanın Şam ve Neriman gibi saâdetlû başına Defterdarzâde Paşa efendimizin gönderdiği çığaltilleri otağa sokup, atına altı parça Nahcivan çeliğinden üzengiler taktılar. O küheylan üzerine Gazi binip, başından sünnet olduğu üzere taylasanını sarkıtıp gökdemire bürünerek, yedi başlı ejder gibi gelerek sağ ve soluna selâm verdi. Her iki taraftan Allah'ın kulları: «Allah'ın yardımı üzerine olsun, ey Allah yolunda gazi olan!» diye hayır duâlar ediyorlardı. O sırada kaleden «Safa geldin» topları atılıp, Tortum şehrinin dağları güm güm inledi. Büyük alay ile, Seydî Ahmed Paşa, sarayına vardı. Bâki ve Ketefaç Paşalarla diğer Müslüman gaziler ve sekiz sancak beyleri şehir dışında üç gün oturup, dördüncü gün Erzurum'a yollandık.

Hareketimizin üçüncü ve bin elli yedi senesi Kasımının ilk günü Erzurum toprağına ayak basıp, Gürcü boğazı denilen yeri geçtik. Umudum köyüne geldik. Buradan muzaffer asker büyük alay ile Erzurum'a gidecekti. O sırada Defterzâde efendimizin kethüdası Ali Ağa paşa askeriyle karşılamaya geldiğinden, büyük bir ihtişamla yürüyerek Defterdarzâde efendimizin Gümüşlü künbeddeki otağına indik. Şânı yüksek paşa efendimiz, «Gazan kutlu olsun» diyerek Seydî Ahmed Paşayı otağ kapısına kadar karşılamaya çıkıp, birbirlerini bağırlarına bastılar. Bâki Paşayı soluna, Seydi Ahmed Paşayı sağına alıp durdular. Ketefaç Paşa ve öteki beyler de paşanın elini öperek şereflendiler. Bütün gazilere büyük bir ziyafet çekildi ki, dille anlatması imkânsız. Bütün gazilere 170 parça sırmalı hilatlar hediye edildi. Seydî, Bâki ve Ketefaç paşalara birer samur kürk giydirildi.

Her mirlivadan gaza malı ve hediyeler gelmeye başladı. Önce Seydî Ahmed Paşadan yüzelli Kazak güzeli, onbin Kazak beyi, iki yüz Mekril esiri, yüzelli köle, kırk okka gümüş eşya, yüz cariye, bir

katar yükü sırmalı sansar postu, yedi zırh ve sair kıymetli eşya geldi. Sonra Sefer Paşa, Bâki Paşa ve Ketefaç Paşanın hediyeleri geldiğinde, Paşa sevincinden hediyeleri kapıcıbaşı ve vilâyet ileri gelenlerine dağıttı. O günden sonra kış şiddetlenip, çadırları kar bastırdı. Asker kuvvetten düşer diye, Revan derneğine gitmemeye müzakere meclisinde karar verildi. Herkes memleketine döndü. Paşa efendimiz, yanındakilerle Gümüşlü Künbed'de kaldı. Zevk ve safa ile meşgul olduk.

Meğer Paşa efendimiz bana biraz gücenmiş imiş. Beni bağışlatmak üzere Seydi Ahmed Paşaya ricada bulundum. O da uygun bir zamanda: «Mübârek emrinizle bizim hizmetimize gelen Evliya Çelebi'yi Günye'nin yardımına götürmemiz suç ise, bağışlamanızı rica ederiz. Çünkü Günye fethinde ezan-ı Muhammedî'yi önce Evliyâ Çelebi okuyup, nice kere Müslüman gazileri cenge teşvik için gülbang-ı Muhammediler çekti. Dünya seyyahı, insanlık hikmetçisi, hâfız-ı Kur'an ve Allah yolunda savaşan bir kulunuzdur. Suç bizimdir. Onu bağışlayınız» dedi. Paşa efendimiz de şaka yollu söze başlayarak: «Onun suçu bağışlanmaz. Çünkü biz onu sancak beyleri ile Revan derneğine gönderdik. O ise memur olmadığı yere gitti. Onun suçu, sekiz saatte bir hatm-i şerif indirirse affolunur. Yoksa, sözle azarlama diş yarasından şiddetli olacaktır.» deyince, ben el öpüp besmele ile dokuz saatten uzun bir zamanda hatm-i şerif indirdim. Yine gidip yer öptüm. Bir samur kürk, gümüş eğerli bir kula at, bir kat elbise ve iki Gürcü köle ihsan ederek, beni Erzurum eyâletinin bînamaz hizmetine memur etti. Gece gündüz zevk ve şevkle meşgul olduk. Fakat:

«Her izzet ve sürurun sonu nâkâmlık imiş.
Güzel günün nihâyeti telhkâmlık imiş.»

beyti kavlince, zamanın boş âdeti gereğince yiyip içtiğimiz zehir oldu. Şöyle ki:

İstanbul tarafından bir Tatar ulak gelip: «Sultan İbrahim, Sadrâzam Salih Paşayı katlettirip, yerine Tezkereci Ahmed Paşayı sadrazam yaptı» dedi. Paşa fazlasıyla üzüldü ise de kimseye haber vermeden gece gündüz sohbete devam etti ve Erzurum'da olan tahsili gecikmiş gelirleri toplamaya devam etti. Çünkü Salih Paşa, bizim paşanın pederi Mustafa Paşanın yakın adamlarından idi. Paşa efendimize Erzurum eyâletini ihsana da onlar sebep olmuştu. Hezarpâre Ahmed Paşa ise, Mustafa Paşanın baştezkereciliğinden beri Defterdarzâde efendimizin can düşmanı idi. Paşa yine Seydi, Bâki,

Ketefaç ve Deli Dilâver paşalar ile sohbet ve eğlenceye devam etti. Ben uzun zamandan beri bu paşaların durumlarını bildiğimden, birer birer anlatmayı uygun gördüm.

Ketenci Ömer Paşazâde Bâki Paşa: Temiz, büyüklüğü sever, ihtişamlı, kalbi ayna gibi parlak, açık meşrebli bir adamdır. Bazı hal ve tavırları olurdu ki bu haller, zincire bağlanmış melâmilerde bile görülmezdi. Hattâ Günye gazasından geldikten sonra bütün beylerbeyleri ve sancak beyleri ile sofrada yemek yerken, bu Bâki Paşa ile Seydî Ahmed Paşa konuşma sırasında birbirlerine kızıp yaka yakaya geldiler. Bana: «Kalk Evliyâ, bizi selâvatla. Aç karna güreşelim ki, sonra iyi yemek yiyelim» dediler. Ben de selâvatladım. Güreş tuttular. Bâki Paşa kuvvetli olduğundan, Seydî Paşayı zor duruma soktu. Seydî Paşayı yenmek üzere iken, iki hata yaptı. Seydî Paşa da gayrete gelip, bütün kuvvetini toplayarak dağ parçası gibi olan Bâki Paşayı sofra içine öyle vurdu ki, sofradaki kıymetli eşyalar ve yemeklerin hepsi dağıldı.

Mecliste bulunanların hepsi şaşkına dönüp çadırlarına gitmek üzere iken, çadır sahibi Defterdarzâde Mehmed Paşa efendimiz: «Tez başka yemek!» diyerek yeniden sofra düzdürdü. Bu iki vezire de libası fahireler ihsan olundu. Bâki Paşa: «Ben yenildim. Karnım doydu» diyerek çadırına çekildi. Bağış sahibi efendimiz, mükemmel bir sofra donatarak çeşnigirbaşıya teslim etti ve Bâki Paşanın çadırına gönderdi. Diğer bir sofra daha donatıp, onu da Seydî Paşaya gönderdi. «Bunları takımlariyle Seydî ve Bâki Paşa kardeşlerime hediye ettim» diye çeşnigirbaşıya tenbih etti. Sonra çuhadar Pehlivan Ağa ile Seydî Paşaya, Silâhtar Filibeli Mehmed Ağa ile Bâkî Paşaya birer samur kürk gönderip: «Sakın bir şey verirlerse almayın, başınızı keserim!» diye tenbih etti. Bütün hazır bulunan, bu cömertliğe hayran oldular. Bâkî Paşa göbekli idi. Silâhşor ve iyi binici idi. Fakat kendisini değme at taşıyamazdı. Amma yine de çabuk hareket eder ve iyi ata binerdi. Gülünecek hal ve tavırları çoktur. Amma çok ünlü ve Allah yolunda savaşan bir kimse idi. Kars hâkimi iken Revan hanları, Acem sultanları elinden zarı zar ağlamışlardır.

Hattâ bir gece yarısı Kars'tan üçyüz yiğit ile kaybolup, üç gün sonra üçyüz esir ile sağ-sâlim ve ganimetlerle gelmişti. Şuşik kalesi cenginde gösterdikleri adalet ve insaf, Ömer'in adâletine eşit idi. İlim ve faziletle sanki ikinci Taftazâni idi. Cömertlik ve elaçıklığında üzerine yoktu. Bu iki özellik bir kimsede toplanırsa, «Para ve ilim, bütün ayıbları örter» ifadesince bütün ayıpları örtülür.

Özellikle şecaatiyle cihanı süsleyen bir devletlû idi. Amma şaka ve latifeyi tenhada yapardı. Padişah dîvanında sağlam ve azametle hareket ederdi. İyi huylu bir zât idi.

Gazi Seydi Ahmed Paşa: Hallerini kendileri anlatırlardı. Abaza ile Çerkes kavmi arasında Sadşe adiyle bir çeşit kavim vardır. Hem Çerkes ve hem Abaza dilini bilirler. Cesur, savaşçı ve hırsız kimseleri olur. Çoğu zaman Abazalarla uyuşurlar. Hattâ lehçeleri, Abaza kavmine yakın olduklarını gösterir. Karadeniz sahilinde iskeleleri olduğundan, bu kavim Abazalara muhtaçtır. Bu Abazalardan Melek Ahmed Paşa akrabalarından Zanhos adlı namlı ile Sadşe dağlarına hırsızlığa gidip, bu Seydî Ahmed Paşayı çocukluğunda esir ederek iskelede esircilere satarlar. Esirciler de Mısır'a götürüp bir ihtiyar kadına satar.

Seydî Paşa, orada yirmi yaşına gelinceye kadar silâhşorluk ve binicilik öğrenir. Ustalaşır. Hattâ bir gün Mısır dışındaki meydanlıklarda cirid oynanırken, Seydî Paşa biniciliğin her dalında hünerini göstererek Mısır içinde ünlü bir kişi olur.

Bir gün ihtiyar kadınla birlikte gemi ile giderken, Cezire-i Hasan yakınında gemi parçalanır. Herkes boğulur, yalnız Seydî Ahmed Paşa bir tahta üzerinde bir gün bir gece yüzerek sahile çıkar. Moylah adlı kaleye düşüp orada birkaç gün kalır. Kendi mizacına uygun sadık bir dost bularak, elinde bir sırık ile Mısır'a gitmek üzere yola çıkar. Bunlar yolda giderken üç araba rastlarlar. «Eşlah ya arasa Karamânî» diyerek, Araplar bunları soymak isterler. Seydî'ye bıçakla saldırırlar. Hemen Seydî çeviklik göstererek bir oyunla Arabın elinden bıçağını düşürür. Başına bir lobut vurarak, Adana kabağı gibi dağıtır. Arabın atına biner. Diğer iki Araba da fırsat vermeyerek, atlarından indirip başlarını keser. Arablardan diğerinin elbisesini de arkadaşı Seydî Ali giyip öteki Arablarla dövüşe dövüşe, iki yiğit onbir kısrak ile Mısır'a gelir. Mısır'da Mısır paşasının hizmetinde çalışır.

Sultan İbrahim Han'a biniciler lâzım olunca, emirle Mısır'dan on iki tane binici ister. Bu Seydî Paşa da onlarla beraber İstanbul'a gönderilir. Önce has haremde seferliye, sonra «Kaftanaltı» dedikleri mertebeye ayak basıp, orada da nam ve şan ile has odaya girer. Cirid oyunlarında sayısız canlar yakar. Bir gün Sultan İbrahim, bu Seydî'ye: «A Seydî, benim musahiblerime sakın cirid urma» buyururlar. Seydî de Abaza lehçesi ile: «Vallaha padişâhım, onlar beni vururdur, beni de onlar hep vururdur. Halebide horta yoktur.

Onlar beni baş vursa, ben onlara deş vurur.» der. İbrahim Han hoşlanıp, bin altın, bir samur kürk ihsan eder. Masatcıbaşı derecesine yükselir.

Bir gün Çemen sofa denilen meydanda cirid oynarken, Pâdişâh musahiplerinden birkaçı cirid teklif eder. Birisi Seydî ile karşılaşır. Seydî o anda onu avlayıp, cirid ile atından yıkarak can verdirir. Onun arkadaşı olan da Seydî'ye cirid atmaya kalkışınca, hemen Seydî ona da bir cirid vurup hareketsiz atının tırnağı dibine düşürür. Saray hastahanesine götürürler. İbrahim Han bu duruma çok kızar ve: «Tiz Seydî'yi de bu meydanda atından yıkıp katledin» diye emir verir. Hemen yanındaki insaflı musahibler: «Padişâhım, halen Seydî at üzerinde gözleri kızmış, yedi başlı ejdere dönmüş. Eli gaddareye urmuş. Oyluğunda oniki rahtı var. Şimdi biz 'Onu urun, katledin' desek, onu burada atından bin adam indiremez. Çok adam helâk olup padişâh huzurunda kötü iş olur. Padişâhımızdan rica ederiz, şimdilik bir damla kanını affedip zamanla hakkından gelesiz!» derler. Sultan İbrahim Han, ricalarını kabul etmediği gibi hiddeti daha da artıp: «Benim huzurumda musahiblerimi öldürüyor. Ben onu sağ kor muyum? Özellikle tenbih ettim ki, musahiblerimi urmaya» deyince, musahibler:

«Padişâhım, bu cenk meydanıdır. Musahib falan yeri değildir. Ar meydanı değil, er meydanıdır. Bunda vuran, vurulan, ölen, öldüren birdir. Kanun-u Âl-i Osman'dır. Cirid, cenkten bir şubedir.» diye çeşitli yatıştırıcı sözler söyledilerse de fikrinde ısrar edip: «Elbette katledin» der. Seydî'nin sadık dostları sessizce işaret ederler. Seydî, hemen at boynuna düşüp Çemensafa'dan kaçar. Has ahır kapısından sonra Bab-ı Hümâyûnu geçip, İstanbul içinde kaybolarak bir köşeye gizlenir. Müsahiblerin çeşitli ricasından sonra, birkaç gün sonra saraydan çeşnigirbaşı rütbesiyle çıkar. Oradan Budin'e, Sivavuş Paşa'nın yanına gider. O da kendine Şamtorna sancağını ihsan eder. Kopan sancağı mıntıkasındaki Balaton gölü kıyısında Fuk, Keminvar, Egervar kaleleriyle, Zerrinoğlu ve Yegânoğlu kâfirleriyle gece gündüz cenk edip, orta Macar diyârına korku salar. Tata, Papa, Persirim, Çobanice, Uyvar, Sen Martin, Yanin ve Komran dolaylarını yakıp, yıkar. Nemçe Çesarı, «Sulha aykırı iş ediyor» diye birkaç kere bunu İstanbul'a arzeder. Nihayet, Persirim kalesinin kapudaniyle düşman olup geceleyin yetmiş er alarak kaleye koşar. Altmış beşini kale civarında pusuya koyup, kendisi beş kişi ile kaleye yönelir. Kalede hâkimi hükümet ederken hendekten içeri girip, at koşturarak kapıya varır. Hâkimin göğsüne topuz vu-

rup yere serer. Diğerleri de korkularından kaçar. Bu sırada ileri gelen on-onbeş kişinin de canını yakar. Sonra yalnız başına gelirken peşinden kaleden top atılıp, üç yüz atlı kendini takibe başlar. Seydî pusuyu geçince altmışbeş er de «Allah Allah!» diyerek çıkıp, gelen üçyüz askerin yüz ellisini kılıçtan geçirirler. Ellisi kaleye kaçar. Yüzü de kapudanlariyle esir olurlar. Bunları at ve takımlariyle ertesi gün sabahleyin Siyavuş Paşaya götürüp bir hil'at, çelenk, murassa' süslü at, üç kese para ihsân alır.

Günden güne Seydî Paşa sınır olan Ganije, Budin ve Eğri'de şöhret bulup nam salar. Perspirim kapudanıyla bu kadar askerini kırdığını, Nemse imparatoru padişâha bildirir. Sulha aykırı iş yaptığı anlaşılır. O sene de Revan tarafında Acemlerin sulha aykırı işler gördüğü haber alınır. Sadrâzam Salih Paşa, Defterdarzâdeye Erzurum eyâletini verdiği gibi buna da Tortum sancağını ihsân ederek: «Serhadde ne işlerse işlesinler!» diye hatır alıcı sözler söyler.

Padişâh hazretleri de Seydî Ahmed Paşa'nın suç defterine bakmayıp, huzurunda musahiblerini katlettiğini affederek bir kese altun, bir otağ, on katar katır, on katar deve, tuğ, sancak, davul (mehter) ihsân eder. Yedi küheylân at ve takımını verip arkasını sıvayarak: «Beni sevenler Seydî Paşaya riâyet eylesin! Yürü, Allah işini onara! Seni Acem sınırında gazalar edesin diye Tortum Sancağına gönderirim» der. Üsküdar'a çıktığında İstanbul ileri gelenlerinden birçok hediyeler gelir. Seydî Paşa yola devam ederek Tortum sancağına gider.

Ben kendisi ile Şuşik, Günye, Mekrilistan gazalarında görüştüm. Durumunu biliyordum. Çünkü Defterdarzâde efendimiz, Seydî Paşa'yı Tortum'a göndermeyip kendi yanında alıkordu. Hususi sohbetlerinde bulunup, her ay bir kese ceb harçlığı verirdi. Erzurum'da oturduğundan, ben dahi bir yolunu bularak tanıştım. Uzun zaman sohbetlerde bulunurduk. Hattâ cirid meydanında şaka ile bana bir cirid attı. Yüzüme isabet ederek dört dişim ağzıma döküldü. Defterdarzâde efendimiz hayli üzülüp, dört dişime bedel olmak üzere bir kese, bir küheylan at karşılık aldı. Anlaştık. Amma Kur'an-ı Kerîm'i okurken hafif sesle okunan sin, şın, sad, za, zel harflerini gereği gibi telaffuz edemez oldum. Amma kırılan dişlerim Seydî Paşa'ya yine de helâl olsun. Yedi küheylan at, iki Gürcü köle ve iki kesesini alıp, nice hil'atlarını giymişim. Eliaçık, cömert, dedikodudan uzak, kin gütmez, halim, selim, garib dostu, hoş sohbet, kalbi temiz, emrindekileri sever bir kimse idi. Gerçi ilim ve fazilet

sahibi değildi, amma yiğit, öldürücü güce sahip, savaşçı pehlivan idi. Bütün kötülüklerden uzak, itikadı temiz, şakayı seven bir zât idi, Allah, zorluklarını kolaylaştırsın.

Ketefaç Paşa: Bolatkay kabilesinden Çerkes asıllı yarar, yiğit, cesur bir mirliva idi. Trablus - Şam toprağında ekseriya Hama, Humus sancaklarına musallat olan Arabların kökünü kesmiş bir paşa idi. Âdil, halkı sever, iyi bir kumandan idi. Amma Türkçe bilmezdi. Sadece kılıç, at, zerre, iyi at kelimelerini bilirdi. Hattâ Humus dışında Âsi nehri kenarında çöl Arablarının leşleriyle bir tepe yapmış. Hâlâ Ketefaç Paşa tepesi derler. Sarayı, Antakya şehrinde idi. Sarayının kapısında han zinciri gibi zincir çekilmişti. Hattâ şöyle bir şey naklederler: Bir keresinde Antakya dışına Arablar gelmiş, hemen Ketefaç Paşa adamları ile atına binip yürümüşse de kapıyı ve zinciri açtırmaya kapıcı bulamamıştır. Hemen dalkılıç olup zincire öyle bir satır vurmuş ki, hâlâ parçaları kapısının kemeri üzerinde asılı durur. Gelip geçenler seyreder.

Bizim Günye ve Mekril gazalarında gösterdiği yararlığı hiç kimse göstermemiştir. Allah, ne muradı varsa versin.

Deli Dilâver Paşa: Bağdad fâtihi sultan Dördüncü Murad'ın veziri Kara Mustafa Paşa yeniçeri ocağında talimhânecibaşı iken, bu Dilâver Paşa onun kölelerinden idi. Gürcü asıllı olup, Açıkbaş kabilesinden delidolu, Dilâver adlı bir kimse idi. Kara Mustafa Paşa sadrâzam olunca, tuğ ile Dilâver Paşaya Tortum sancağını ihsân etmiştir. Sonra Tortum sancağı Seydî Ahmed Paşa'ya verildiğinden, Dilâver Paşa azledilmiş olarak Şuşek, Günye fetihlerinde, Mekrilistan yağmasında bulunup, birçok kahramanlıklar gösterdi. Hilesiz, deli görünüşlü bir adam idi. Amma savaş meydanında gözünü budaktan sakınmaz, iyi silâh kullanan ve iyi ata binen bir kişi idi. Şu hikâyesi çok tuhaftır:

Bir kere Revan Hanı tarafından Tokmak Ali Han adında bir dilâver, çok ilginç hediyeler ile paşamıza elçi gelir. Hediyelerini takdim edince, hepsi vezirin hoşuna gider. Sanat eseri şah kılıçlarından mücevher kılıflı bir kılıcı elçi çok medheder. Paşa efendimiz de kılıcı Dilâver Paşa'ya gösterip: «Paşa! Kılıçtan anlar mısın?» der. O da, «Kılıcın iyisi diş tutmayanıdır» diyerek, kılıcı alıp dişine götürür, çatır çatır kırar. Zavallı elçi, kılıcı medheddiğine pişman olur. Yemekten sonra, Dilâver Paşa'ya özel fincan içinde bir fincan kaynar kahve gelir. Paşa hiç beklemeden hepsini bir çekişte bitirir. Sonra buhurdan ve gülâbdan gelince, güzel kokudan son-

ra buhurdanı açıp, içindeki ateşleri iştahla yer. Elçi bu duruma hayret edip, Defterdarzâde efendimize hitâben: «Sultanım bunların isimleri nedir?» der. Paşa da: «Dilâver Paşa kardeşimiz» diye cevap verir. Elçi hayretle: «Buna 'Semender Paşa' dense daha iyi olur. Çünkü ateş yemek Semender kuşuna mahsustur» der. Dilâver Paşa, yiğit ve gâzi bir kimse idi. Ufak Ahmed Paşa kapudan iken, Karakoca savaşında yararlık göstermiştir.

Defterdarzâde Mehmed Paşa: Paşa efendimiz, Sultan Dördüncü Murad'ın defterdarı Mustafa Paşa'nın göz bebeği idi. Babası aslen Bosnalı olup, Hersek sancağında Novasin adlı kasabadan gelerek Ekmekcizâde Ahmed Paşanın hizmetinde bulunmuş, Sultan Ahmed Han zamanında başbaki kulu olmuş, Sultan Dördüncü Murad zamanında ise defterdarlıkta bulunmuştur. Sonra sadrâzam Receb Paşa ile şeyhülislâm Hüseyin efendi birleşerek bu defterdar Mustafa Paşayı, yeniçeri ağası Hasan Halife ile padişâh musahibi Musa Çelebi'yi Atmeydanında kul zorbalarına öldürtüp, o sırada defterdarın Süleymaniye'deki evini de yaktırmışlardı. Mehmed Paşa efendimizin anneleri efendimiz Melek Ahmed Paşanın akrabalarından olduğundan, benim annemle hala çocukları idiler. Paşa efendimizle asıl yakınlığımız bu yöndendir. Kendileri İstanbul'da Süleymaniye semtinde doğmuşlardır.

Ondört yaşına kadar paşa efendimizi ruznâmeci İbrahim efendi büyütüp terbiye etmiş, ilim ve sanat sahibi yapmıştır. Sonra yine köşe bucak gizlenerek sakalları çıkıncaya kadar eğitimine devam etti. Bütün ilimlerden haberdardı, güzel yazma, lügat, aruz, meâni dallarında zamanının teki olmuştu. Kara Mustafa Paşa kendilerine kâğıt emânetini ihsân edip, divan mensubları arasına katmıştı. Sonra Anadolu muhasebecisi oldu. İbrahim Han'ın tahta çıkışında Dergâh-ı Âli kapıcıbaşı olarak yükseldi. Civan Kapıcıbaşı adlı vezirin azlinden sonra, Salih Paşa sadrazam oldu. Paşaya yeniçeri ağalığı ihsân ettiyse de ağalığı kabul etmeyip, Erzurum eyâletini istedi ve isteğini de elde etti. Erzurum'a giderek adaletle muamele edip, herkesi memnun etti. Acem Han ve sultanları, Mekril, Abaza ve Gürcü beyleri, askerinin çokluğundan hoşlanmayıp, durmadan kendisine hediyelerle elçiler gönderirlerdi. Gösteriş ve büyüklükte, heybet ve sağlamlıkta, incelik ve doğrulukta eşsiz, yiğit bir vezir idi. Mutfağında pişen nefis yemekler ve şeker işlerini, merhum Bayram Paşadan başka bir vezirde görmedim. Sofrasındaki lezzetli yemekler hiçbir vezirin sofrasında görülmemiştir. Masraf-

ları çok idi. Fevkâlâde cömertlik gösterirlerdi. Al, kırmızı, yeşil elbiseler giymeyi âdet edinmişlerdi. Halk arasında paşaya gaddar derlerdi. Mağrûr ve kendini beğenmiş olduğu söylenirdi. Hakikaten gösterişe düşkün olduğu için, iki tarafına selâmı az idi. Fakat paşa, halkın sandığı gibi değildi. Yalnız kaldığı zamanlar, arkadaş ve hizmetçileri ile baş açık, ayak çıplak kılıç oyunları oynardı.

Amma padişâh dîvanında vezirliğinin hakkını verir ve herkese kıymetine göre itibar gösterirdi. Bir davâyı aslâ uzatmazdı. Çünkü ilim ve fazilette deryâ gibi derin idi. Ferâiz ve fıkıhtan bin altmış kadar şer'î mesele ile Kuduri ve Mülteka'l-bahr ezberinde idi. Haksız davayı zayıf delillerle halledip, davalıyı gücendirmezdi. Yalancı şahitle davaya geleni hiç sevindirmezdi. Hâsılı, her hususta «Gerektir kendi özünü bilmezlere kendini bildirmek» güzel mısrasına uygun hareket ederdi.

Son derece şecâatli idi. Cömertlikte ileri gitmişti. Birkaç kez, bindiği atı örtü ve eğeri ile bir fakire hediye etmiştir. Harb meydanında kumandanlık edip, asker toplamak için Müslüman askerlerini savaşa teşvik maksadı ile paralar dağıtırdı. Herkes yolunda can ve baş vermeye hazır olup, uğrunda ölmek isterdi: «İnsan ihsânın kuludur...»

1058 senesi Kara Murad Paşanın sadrâzamlığı sırasında âsilerden Gürcü Nebi, Katırcıoğlu, Akyalıoğlu, Çomar Bölükbaşı kırk yedi bin asker ile Anadolu'yu istilâ ettiklerinde, bu Defterdarzâde Mehmed Paşa efendimiz üç bin yiğit ile öncü olup çerhacılık ederek Katırcıoğlunun askeri üzerine yedi kere hücum edip, bunların yenilmelerini sağladı. Gürcü Nebi'nin peşinden gidip onları tamamen çiğneyerek birçok ganimetle sadrâzamın huzuruna gelince, bir altın çelenk ve samur kürk ile taltif edilerek derecesi yükseltildi. Başka yerlerde gösterdiği kahramanlık ve yiğitlikleri, inşallah yerleri geldikçe yazarız. Yardım Allah'tan...

Bu Mehmed Paşa efendimiz Erzurum sahrasında Revan derneğine asker toplarken, İstanbul'dan Salih Paşanın ölüm haberi geldi. Çok üzülen paşanın bütün eyâlet beylerine destur vererek o günü «Kasım günü» diye mahkeme siciline kaydettirdiği yazılmıştır. Paşa efendimiz de Erzurum'a girip, yanında sadece Seydî Ahmed Paşa kaldı. Bir gece yabancıların olmadığı zamanda, ziyâfet yolu ile birçok güngörmüş ağaları toplayıp, tuz ve ekmek hakkında yemin ettirerek dedi ki:

«Ağalar! Ben Erzurum'da, Abaza Paşa gibi, bu kış ve kıyamette isyan ederek Anadolu hazine ve memuriyetlerini ele geçirip, bu kaleye kapanmak isterim. Ne dersiniz?»

Deyince, bütün ağalar:

«Başüstüne, itâat ederiz!»

Dediler. Bir gecede kendileri ile ikiyüz çengelli merdiven, iki bin serdengeçti, işe yarar ünlü askerlerle bölükbaşılar silâhlanarak hazır oldular. Şafiî vaktinde merdivenler ile iç kaleye geçmek isteyince, kaledeki muhafız yeniçeriler haberdar olup, bir ağızdan: «Yekdir Allah!» «Ala ha!.. Vire'.. Vura!..» diye bağırıp çağırmaya başladılar. Kalenin dört tarafındaki kapı ve duvarlarını meşalelerle aydınlatıp, gülbang çektiler. İç kalede bütün topları saraya çevirip, dış varoştaki yeniçerilerin hepsini iç hisara alarak dış kalenin kapısını açmadılar. Paşanın bütün askeri ile ağalar dışarıda kalıp, Paşa da iki bin kadar adamla sarayda kaldı.

Bütün tedbirler tamamlanıp kaleden sarayı topa tutmaya başlayacakları zaman, araya ileri gelenlerden uzlaştırıcılar girdi. «Bre aslı yoktur» diye yeniçeri ağasına, çorbacılara hil'atlar giydirildi. On kese de sus payı verildı. Böylece fesad önlendi.

Bundan on gün sonra, Zilkade ayının on üçüncü günü bir adam Azerbaycan kapısından girip bir eşek yükü Pürçüklü havuç getirerek şer'iye mahkemesine geldi. Emir Buhari şeyhinin damadı faziletli molla efendinin huzuruna girip, «Sultanım! Bir eşek yükü havuç getirdim. Eşeğim bağırmadan, kaleden yeniçeriler çağırmadan, paşa kullarını başına kağırmadan benim şu havucuma bir fiat ver.» deyince kadı mahkemeyi kapatıp, «Ne istersin? Yahu!» der. O da: «Erzurum'u müsellemlikle zaptetmektir» diye cevap verir. Hemen Molla işi anlayıp yerinden kalkarak: «Hoş geldin Müsellim Ağa» der ve derhal Erzurum kapılarını kapattırır. Yeniçeri ağasına ve çorbacılara, vilâyet ileri gelenlerine haber gönderir. Paşaya da duyurur. Müsellim'in artık paşanın bir şey yapacağından korkusu kalmadığından, ihtişamla ve yeniçeri ocağı ile paşa divanına geldi. Hatt-ı şerif ve padişâh emri okundu. Meğer Erzurum vâliliği Gürcü Koca Mehmet Paşa'ya ihsân olunmuş. Paşa efendimiz, «Allah mübarek eyleye!» deyip Müsellim'e elbise giydirdi. Fakir Müsellim edeblice geriye giderken halkın eteğine basmasıyla yere yuvarlanınca: «Aman Sultanım! Ben emir kuluyum. Suçum yoktur. Aziz başın için beni asma!» diye yalvardı. Meğer evvelce, «Paşa, Müsellimi astırmak için divanhânede bir makara yaptırdı» diye bir

söylenti çıkmış. Müsellimin havuç ve eşekle mahkemeye gitmesine sebep de buymuş. O sırada Müsellimin aklı başına gelip, Paşa efendimize hitaben: «Sultanım! Hemen yarın sabahleyin kaleden çıkıp üç günde hazırlığınızı yapın. Mutlaka bu şehirden çıkarsınız!» deyince, Paşa efendimiz hiddetlenerek «Bre vurun şu kahbeyi! Bak a, mel'unun olmayacak teklifine... Ben destur-ı mükerrem olam! Bu da bana böyle ısrar ede!...» deyince, Çorbacı Halil Ağa araya girip, Paşanın kalede bir hafta kalarak sonra gitmesine karar verildi.

1057 SENESİ ZİLKADESİNİN ONSEKİZİNCİ GÜNÜ ŞİDDETLİ KIŞTA ERZURUM'DAN İSTANBUL'A HAREKET

ÖNCE, Revan hanı tarafından üç bin baş kervan Yezdanbaş denilen şah otağı ile geldi. Bunlar çözdürülerek şer'i kanun üzere gümrükleri alındı. Gümrük emini Tatos adlı Ermeninin sesi çıkmadı. Dört yüz kırk kese kadar gümrük alınıp, büyük alay ile Erzincan kapısından dışarı çıkıldı ve Pazarbaşı değirmenleri denilen geniş düzlüğe konuldu. Erzurum âyânından birçok hediyeler geldi. Dört taraftan çeşitli ağalar gelip, dairemiz büyüdü.

Erzurum'da bazen güzel havada, bazen kar ve bora ile beklerken, Bağdad Vâlisi Salih Paşa kethüdası İbrahim Paşa'nın haberi ile yüz atlı iç ağaları, yetmiş adet kapıcıbaşıları, yedi bayrak yediyüz yiğit sarıcası ve üç bayrak sekbanı gelince, hepsine yeteri kadar ihtiyaç maddeleri verildi. Paşa, İbrahim Paşa için hayli ağladı.

Ertesi gün İstanbul'dan Tokmak Haseki adında bir ulak şu emri getirdi:

«Sen ki vezirim Mehmed Paşasın... Senden önceki Süleyman Paşa Acem'in isyânını bildirmekle, senl eyâletin askeri ile Revan derneğine memur etmiştim. Harekette ağır davranıp, ihmalkârlık etmişsin. Gerektir ki, emr-i şerifim vardıkta bir an durmayıp, arpalık olarak sana ihsân eylediğim Kars eyâletine gidesin. O sınırları koruyup gözetesin. Alâmet-i şerifime itimad kılasın.»

Emir okunduktan sonra Hasekiye üç kese yol harçlığı verip, İstanbul tarafına yollandı. Kendisi de, ne olursa olsun diyerek, Kars eyâletine gitmeyip İstanbul'a yöneldi.

Önce Erzurum'dan batı yönünde üç saat giderek Kân köyünde konakladık. Erzurum sahrasının ortasında mâmur bir köydür. Yine o sahrada batı tarafına beş saat giderek Ilıca köyüne geldik. Erzurum sahrasının batı tarafı sonunda güzel bir ılıcadır. Akkoyunlu padişâhlarının hayır eserlerinden olarak, üzerinde kubbesi vardır. Havuzunun içi kum döşelidir. Suyu çok sıcak değildir. Orta derecededir. Suyunda öteki ılıcalardaki kükürd kokusu yoktur. Uyuz ve alatenlik denilen hastalıklara iyi gelir.

Buradan batıya beş saat giderek Hınıs köyüne vardık. İkiyüz evli köydür. Yine batıya beş saat giderek Mama Hatun köyüne geldik. Kayalık bir dere içinde ikiyüz hâneli Müslüman köyüdür. Beyaz bir yalçın kayanın dibinde Mama Hatun türbesi vardır. Akkoyunlu padişâhlarının hanımlarından hayır sahibi bir kadınmış. Vakıfları hazineye bağlı olduğundan imareti yıkılmaya yüz tutmuştur.

Buradan yine batıya giderek Ketür köyüne geldik. Mâmur bir zeâmet köydür. Buradan Fırat nehri, bir köprü ile geçilir. Paşa burada üç gün oturup, beni Kemah kalesine tuzla emini Mirahor Hasan Ağaya gönderdi.

KEMAH KALESİNE GİDİŞ

Ketür köyünden hareketle, Fırat kıyısını tâkiben mâmur yerler içinde dokuz saat giderek, Şirim köyüne geldik. Kemah hududundadır. Buradan yine güneye hareketle, Fırat nehrini tâkiben yedi saat yol alarak Emin köyünde konakladık. Bu da Kemah hududunda olup, tuzla emininin hasıdır. Buradan yine Fırat'ı takibederek Kemah kalesine geldik.

Kemah Kalesi: Eski kayserlerden biri tarafından yaptırılmıştır. Sonra Uzun Hasan'ın eline geçmiş ve Timur muhasarasına uğramışsa da dayanmıştır. Sonra Birinci Selim şehzâdeliği sırasında Trabzon'da iken, bir yolunu bularak bu kaleyi fethedip içine asker koymuştur. Sonraları Şah İsmail isyan ederek bu kaleyi ele geçirmiştir. Sonra Sultan Selim tahta geçince ilkönce Aceme savaş açmış, kalabalık bir askerle Anadolu içinden gelip bu Kemah kalesini kuşatmıştır. Kale Bıyıklı Mehmed Paşa eliyle fethedildikten sonra, daha birçok kaleler alarak Acem içlerine doğru ilerlemiştir. Kale, Kanuni sayımı üzere, Erzurum toprağında Kuruçay voyvodalığı idaresindedir. Erzurum paşasının hası ve subaşılığıdır. Üçyüz akçe ile niyabettir. Kercas, Kuruçay, Şehir adlarındaki nahiyelerinden kadısına senelik üç bin kuruş gelir getirir. Halkı İslâm dinine

bağlı kimselerdir. Bir idarecisi de kale ağasıdır. Beşyüz kale neferi olup, maaşlarını tuzladan alırlar. Yeniçeri serdarı, sipahi kethudâ yeri, nakibüleşrafı ve âyânı vardır. İdarecilerinden biri de, Fırat nehrinin karşısında bir saat uzaklıktaki yedi yüz evli, Kömür köyünde oturan tuzla eminidir. Kardan beyaz, Kırşehir tuzundan leziz tuzu olur ki, dünyaca meşhurdur. Bütün Kürdistan ve Türkistan'dan Bingöl yaylasına çıkanların hepsi tuz ihtiyaçlarını bu Kemah şehrinden alırlar. Bu şehrin meşhur olan başka bir mamulü de çok sağlam olan çadır bezidir ki, benzerine hiçbir yerde rastlamak imkânı yoktur. Rumelindeki Drama bezinden daha güzel, peçe gibi bezi olur. Hattâ halk dilinde, «Kemah'ın bezi, Erzincan'ın kozu, Bayburt'un kızı» diye darbımesel olmuştur. Kömür köyü civarındaki bağlardan akan kömür suyu, Kercah dağlarından gelir ve Kemah kalesi dibinde, bir günlük uzaklıktaki Sultan Melek Gazi tekkesi yakınında, Fırat nehrine dökülür. Bunun hemen karşısında Mübarek köyü vardır. Mamur köy olup, Erzurum kalesi kullarının hasıdır.

Allah'ın hikmetinden olacak, bu Mübârek köyündeki mağaraların içinden Temmuz ayında akan tatlı sular donup buz olur. Halbuki kış günleri hamam suyundan daha ılık olur. Bütün vilâyet halkı, Katık peyniri dedikleri peynirlerini bu mağaralarda saklarlar. Böyle soğuk bir mahzendir. Bu yerlerde Erzurum'dan gelirken, Fırat nehri üzerindeki bir göz büyük köprüden geçip beşyüz adım kadar yokuş yukarı Kayan denilen kayalı yerleri aşmalıdır. Göğe yükselmiş kayalardır. Kaleye çıkarken, bu Kayan kayaları sağ tarafa düşer. Cehennemin esfeli ve kayya kuyusu gibi uçurumdur.

Ayn-ı Munzır dedikleri nehircik dahi burada Fırat nehrine karışır. Bu çay Mundağından doğar, şehrin bahçeleri içinde Salimi deresiyle birleşip Kayan altında Fırat nehrine karışır. Berrak, saf bir sudur. Kayan kayası denilen yer, kale dibidir. Oradan hayat suyuna benzer bir su kaynar. Buraya yakın, Ali kayan derler, bir kaya vardır. Bu şehir halkının inancına göre, Hz. Ali gelip belini dayayarak dinlendiği için, hâlâ: «Bel ağrısına tutulanlar o kayaya bellerini dayasalar iyi olur» derler. Amma şifası Allah'tandır.

Şehir halkı bu kayaya Kirlikaya derler. Bu kayadan ötesi yokuş yukarı gayrı Müslim varoşudur. İki hanı, iki hamamı, bir ulu câmii vardır. Hamamının birisi mahkemeye bitişik Çorbacı hamamı, diğeri de Kayan'a yakın, Fırat nehri kıyısındaki Kethüdayeri hamamıdır. Varoş etrafında bahçeler yoktur. Bu varoştan ötesi göğe yükselmiş büyük kaledir.

Kemah Kalesi'nin yapısı: Beşgen şeklinde, Şeddadî tarzda yapılmış, süslü bir kaledir. Burç ve duvarları büyük taşlarla yapılmıştır. Erzurum civarında benzeri yoktur. Fırat nehrine aşırı havalesi vardır amma, ondan zarar gelmez. Kıbleye bakan bir kapısı ile ondan içeri iki kat kapıları vardır. Üçü de sağlam demir kapılardır. Birinci kapının iç yüzünde, sağ ve solda-ikişer tunç top vardır. Uzunlukları yirmiyedişer karış olup, üç kantar ağırlığında gülleler atarlar. Böyle ağır, kalkıp inmesi ağır topları bu yalçın kaya üzerine nasıl çıkarıp da yerleştirmişler, garip şeydir doğrusu! İçerideki kapısının üzerinde bir pehlivan gürzü, bir Hz. Ali yay ve oku asılmıştır. İç kalede toprak örtülü altıyüz kadar ev vardır. Fakat dar bir yerde kurulmuş, bağsız, bahçesiz evlerdir. İçerisinde Kara Yakupoğlu'nun, İbrahim Çelebi'nin evlerinden başka bahçeli ev yoktur. Kale içinde terkedilmiş boş arazi çoktur. Hatta boş olan yerlerde beş tane buğday anbarı var. İçerisi, Selim Handan beri pirinç çeltiği ve darı ile doludur. Gören harmandan bugün getirilmiş sanır. Kuşatma sırasında asker buradan beslenir.

Bu iç kalede onbir mihrâb vardır. Üçü câmidir. Kale kapısından içeri olan Bey Câmii, çok büyük ve eski usûldür. Bir adet kâgir minaresi vardır. Bundan başkaları tahta minareli olup, diğerleri minaresiz mescidlerdir.

Kalenin kuzeyindeki şehidler kulesi üstünde, tâ aşağı nehre kadar inen suyolu vardır. Muhasara zamanlarında su ihtiyacı oradan temin edilir. Aşağıda birbirine yakın üç adet su sarnıcı vardır. Birisi âb-ı hayat, biri güherçileli su, diğeri tuzlu sudur. Bu şehrin de güzelleri meşhurdur. Şehir Erzurum toprağında olup, halkı Türktür. Amma garib dostu, dindar, iyi huylu adamları vardır. Mahsulatından çadır bezi, beyaz ve leziz tuzu, «Katık Peyniri» dedikleri katmer peyniri meşhurdur. Midilli'nin lor peyniri, Şam'ın kariyşe peyniri gibi peynirlerinden daha taze, leziz ve kolay hazımlıdır. Bir de dört mevsimde bu şehrin dağlarına «Selvi» adında Allah'ın bir kuşu gelip, bostan ve dağlarına konar. Kemah halkı bunun mevsimini bildiklerinden, gidip kuşu avlayarak tüylerini yolup tuzla turşu yaparlar. Kışın yerler. Çok tatlı eti olan bir kuştur. Eti kuvvet vericidir. Ellerinden kurtulan kuşların bir kısmı başka yerlere göçerler.

İtalar yakınında Kened Efendi Türbesi ile köprü başında Melik Gazi Sultan Türbesi vardır. Şehir yol üzerinde kurulmadığı için, kervanlar uğramaz. Taşlık bir yerde olup, Fırat nehri Dumlu Sul-

tan dağından inerek bu şehrin arazisini sular. Bu kalenin kayasını dolanıp, batı yönünde akarak İzolı Kürdleri içinden geçer. Bingöl'den sonra Murad nehrini de alır, sonra Malatya yakınında Kömür Hanı geçidinden akar. Harput, Eğin, Palu, Diyarbekir gibi yerlere gitmek isteyenler, Fırat'ı gemi ile geçmeden gidemezler.

Bu şehri üç gün gezdikten sonra paşanın malı olan Kuruçay voyvodasının musahibini görüp, kalan malından yediyüz kuruş alındı. Bana ücret olarak yüz kuruş verdiler. Tuzla emini Emir Hasan Ağadan kalan mal için yüz elli kuruş aldık.

Buradan devamla öteki işlerimizi görüp, dönüşte yine bir gece Kemah'ta misafir olduk. Ertesi gün sabahleyin Fırat nehri kıyısını tâkiben dokuz saat giderek Şavim köyüne geldik. İkiyüz evli köy olup, zeâmettir. Buradan da Fırat nehri boyunca zaman zaman sarp yollardan geçerek on saatte Cebece hanı konağına vardık. Eskiden mamur bir yermiş. Yine kuzeye devam ederek, Fırat nehrini sağ tarafımızda bıraktık. Buradan kalkıp, geniş bir sahra içinde giderek Çemen köyüne geldik. Azerbaycan toprağında mamur bir köydür. Ketesi ve keşkeği meşhurdur. Bu yerde büyük tipi, kar ve boraya yakalanıp, çok zahmet çekerek canımızdan bıktık. Buradan kalkıp Erzincan kalesine geldik.

Erzincan Kalesi: Sırf Erzurum malıdır. Burası İrem bağına benzer bir bahçe olup, nice bin hükümdar buna sahip olmak için kuvvetlerini harcamışlar. Nihayet 854 senesinde padişah olan Sultan Zâhirüddin; Yıldırım Bayezid Hanın yıldırım gibi çevresindeki düşmanlarından nasıl intikam aldığını ve ne tarafa yönelirse muzaffer olduğunu görünce, Amasya kalesinin fethi günü Amasya'ya gelerek, Erzincan kalesinin anahtarlarını Yıldırım Bayezid'e teslim etmiş,Yıldırım Bayezid de büyük cömertlik göstererek Erzincan tahtını yine Sultan Zahirüddin'e ihsan eylemiştir. Fakat para ve hutbe yine Yıldırım Bayezid nâmına olmuştur.

Bu halin üçüncü senesinde Sultan Zâhirüddin vefat edince, memleketi Karakoyunlu şahlarından Kara Yusuf'un eline geçmiştir. O da yedi sene kadar elinde tuttuktan sonra nursuz Timur ortaya çıkınca, korkusundan tah ve rahatını terkederek Bağdat hâkimi Sultan Ahmed Celâyir ile Yıldırım Bayezid Hanın himâyesine sığınmışlardır.

Timur bu iki padişahı Yıldırım Handan istediyse de vermedi. «Şehrinden ve mülkünden kov!» dedi. Fakat Yıldırım Bayezid Han

sözüne bakmadı. Bu olay, Timur'un Osmanlılar ile çatışmasına sebep olmuştur. Timur deniz gibi askerle Yıldırım Bayezid Han üzerine gelirken, Kara Yusuf ve Sultan Ahmed Celâyir de Antalya'dan gemilere binip Mısır'a kaçarak Sultan Berkok'a sığınmışlardır.

Beri taraftan da Erzincan taraflarına Uzun Hasan sahip olarak, burada para kesmiş ve hutbe okutmuştur. Hâlâ Mevlevî hanı yakınında darbhâne durmaktadır.

Beri taraftan Yıldırım Bayezid Han cennete göçmüş, Erzincan'da ise Uzun Hasan istiklâlini ilân etmiştir. Yıldırım Handan sonra şehzâdeleri Musa, İsâ, Süleyman ve Şehzâde Mehmed çelebiler zamanında Anadolu karmakarışık olup, nihayet Çelebi Sultan Mehmed tek başına tahta çıkmıştır. O zaman Uzun Hasan'la uğraşmaya vakti olmadığından, Uzun Hasan tâ Fatih zamanına kadar Osmanlı ülkesine el uzatmakla vakit geçirmiştir. Nihayet 878 senesinde Fatih bunu meşhur savaşta yenerek ve bütün Erzurum ve Erzincan taraflarını alarak, buraların ikinci fatihi olmuştur. Sonraları Bayezid Han zamanında (Bayezid-i Velî), Sultan Selim genç bir şehzâde olarak Trabzon'da vâli iken, Şah İsmail bir yolunu bularak Erzincan'ı zabtetmiştir. Sonra Sultan Selim Osmanlı tahtına şan ve şevketle oturunca, Şah İsmail üzerine ordu çekip Erzincan sahrasına gelmiş, 921 senesinde harbetmeden aman ile Erzincan'ı almış, o halde Erzincan'ın üçüncü fâtihi olmuştur. Süleyman Han yazması üzere, Erzurum toprağında Paşa hasından ayrılmış olup, hâkimi subaşıdır. Yüzelli akçelik şerif kazadır. Nahiyeleri ve köyleri vardır. Kadısına altı kese hâsıl olur; hükümettir. Şeyhülislâmı, nakibüleşrafı, sipahi kethüda yeri, yeniçeri serdarı, yüzelli adet ticaretle uğraşan kale neferi vardır. İdarecileri, muhtesip ağası ve şehir nâibidir. Kalesi düz bir ovanın ortasında dört köşe, taştan yapılmış küçük bir kaledir. Amma duvarları çok alçaktır. Dört tarafındaki kuleleri sağlam değil... Eski bir kaledir. Etrafındaki hendeği alçaktır.

Abaza Paşa Erzurum'da isyan edince hendek, burç ve duvarlarını tamir ederek muhafaza ettiler. Fakat Abaza'dan kurtuluş olmadığından, çaresiz kaleyi ona teslim ettiler. Bir demir kapısı vardır. Dış varoştan şehre köprü ile geçilir. Kale içinde ikiyüz tane bağsız, bahçesiz evi, bir câmii var. Başka imareti yok. Çünkü kalenin içi dardır. Dış varoşunda bin sekizyüz kadar ev var. Yüksek olanları azdır. Büyük küçük yetmiş mihrab var. Yedisi câmidir. Yedi kadar derviş tekkesi vardır. En meşhurları Hazreti Mevlânâ

Tekkesi olup, içinde her gece Mevlevî âyini olur. Mevlâna evlâdından Çelebi efendi dahi tekke sahasında gömülüdür. Vakıfları sağlamdır. Kütüphânesinde Hazreti Mevlâna'nın el yazısı ile bir Kur'an-ı Kerîm, bir de Mesnevî-i Şerif vardır.

Abdülkadir Geylâni Tekkesi de meşhurdur. Hamamlarının en meşhurları, Kale Hamamı ile İskender Hamamı'dır. Onbir kadar büyük hanı vardır. Kırksekiz mahallesinde kırk çocuk mektebi var. Bilginleri, salihleri ve talebeleri çok olduğundan, her câmi ve mescidinde ücretsiz ders veren hocaları vardır. Bütün ilimler okutulur. Zeki, olgun, soylu, anlayışlı, dindar, iyi huylu adamları vardır. Hepsi kısa elbise giyerler. «Şöhret âfettir» diye, ipekli giymezler. Güzelleri çoktur. Amma kadınları Adeviye gibi edebli ve dürüst olduklarından örtülüdürler. Ayaklarına çizme, başlarına diba takke giyip gezerler.

Küçük kâgir bedestanı var. Bütün kıymetli mallar orada bulunur. Çarşısında elli, yüz kadar küçük dükkân var. Havası oldukça iyidir. Doğu tarafında dağ aşırı Erzurum iki konak uzaklıktadır. Buraya kar yağar, fakat üç günden fazla kalmaz. Yaz ve kış sebzesi eksik olmaz. Her çeşit hububatı boldur. Yiyeceklerinden yetmiş çeşit sulu armudu meşhurdur. Hattâ, Paşaya buradan onyedi türlü sulu armud verdiler. Evenk üzümü, yenisi çıkıncaya kadar kalır. Zerdâlisi, armud kurusu, dut kurusunun beyaz ve sarısı, mor ve siyah dudu meşhurdur. Çarşı ve pazarında dut kurusu sattıkları gibi, yük yük başka yerlere de götürürler. Başkaca timarı vardır. Çeşit çeşit dut pekmezini günlük ve bahar ile terbiye ederler. Bir kâsesini içene taze hayat verir. Mesireleri çoktur. Meyveleri, iki günde yük hayvanları ile Erzurum'a götürürler. Erzurum'u meyve ile doyuran bu şehirdir.

Ziyâret yerleri: Bahçeler içindeki Hazreti Hızır makamı: Herkesin ziyaret ettiği seçkin bir yerdir. Mevlevihâne şeyhi Halid Efendi Türbesi. Vezir Hemdem Paşa Türbesi: Sultan Selim vezirlerinden olup, Çıldır gazasına giderken vefat ederek bu şehirde toprağa verilmiştir. Daha başka birçok ziyaret yerleri vardır. Fakat bilmiyoruz. Bu şehirde Paşa ile üç gün kalıp, Kemah tuzla emininden ve Kuruçay subaşından tahsil ettiğimiz malları aldık. Vilâyet halkı Paşaya büyük ziyafetler verdiler. Böylesine bir sevinç ve huzur içinde iken, İstanbul tarafından bir ulak gelip, Vardar Ali Paşa'nın isyan ettiğini haber verdi. Bir de mektup getirdi. Paşaya vererek, Vardar Ali Paşa imdadına Defterdarzâde efendimizi davet etti. Getirdiği mektupda şunlar yazılı idi:

«Benim oğlum! İbrahim Hanın veziri Hezarpâre Ahmed Paşa bizi Sivas eyâletinden azletti. İstanbul'dan bütün vezirler, vükelâ ve âyândan mektuplar ile Vâlide Sultandan tezkereler geldi. Hepsi de: «Ayak sürüyerek deniz gibi askerle Üsküdar'a gelip şer'ile dâvâm var diye veziri, Cinci'yi, müftüyü, mülâkkab kazaskeri, Bektaş ağayı, Çelebi kethüdayı, Müslihüddin ağayı, Kara Çavuş'u isteyesiniz» demişler. Benim oğlum! Ben büyük askerle Sivas'tan azlolunup devlet katına Çavuşzâde Mehmed Paşa oğlum, İbşir Paşa oğlum, Şehsuvaroğlu Gazi Paşa oğlum, Kütahya Paşası Küçük Çavuş oğlum, hasılı üç vezir, yedi beylerbeyi, onbir mirliva ile bir ordu toplayıp gitmek üzereyim. Eğer sen de Ahmed Paşadan başını kurtarmak istiyorsan, Tokat kalesi altında seninle buluşalım. Söz ve kuvvet birliği edip devlet merkezine gidelim!»

Bu mektup, Paşa'ya Erzincan'da yetişti. Okunup İçindekiler anlaşılınca, bütün ağaları topladı. Onlarla konuştu. Bütün levendler: «Uğrunda ölürüz!» demeleri üzerine, bu niyete Fâtiha okundu. Vardar Ali Paşa ile Celâli olmaya (isyan etmeye) karar verildi. Önce tuğlarla Alacaatlı Hasan Ağa, bin seçme askerle zahireciler, kilerci, mutfak emini konakçı olup önde gittiler. Vardar Ali Paşa'ya da Siyavuş Ağa ile: «İnşallah seninle birlikte İstanbul tarafına gitmek üzereyim.» diye, mektuplar gönderildi. Bu halleri görünce, benim aklım başımdan gitti. Bu kadar mal, menal ve katarları bu durumda ne yapacağım diye gece gündüz karışık düşüncelere daldım.

KIŞIN ERZİNCAN'DAN VARDAR ALİ PAŞANIN YARDIMINA GİDİŞİMİZ

Önce Erzincan'dan kuzeye yedi saat giderek Başhan konağına, oradan Erzenes köyü konağına geldik. Burası mamur zeâmet olup, Ermeni ve Müslüman köyüdür. Yine kuzey yönüne altı saat giderek, Şeyh Mennan köyüne vardık. Bu zât, hoca sınıfındandır. Büyük bir türbede yatar. İhtiyaç sahiplerinin ziyâret ettiği yerdir. Buraya yakın Baru köyünde Hazreti Behlül Semerkandî'nin türbesi var. Hasan kalesinden üç saat uzaklıkta Aras nehri üzerindeki Çoban köprüsünün yapıcısı Çoban Korduman Şah da burada Behlûl Hazretleriyle aynı yerde gömülüdür. Zağpa deresindeki defineye mezar kazarken o karanlık mezardan bir ateş çıkıp Melik Çoban Korduman bütün adamlariyle mahvoldu, diye yazmışlar. Amma son derece hayırsever kimse imiş.

Tiflis kalesi ile Malazgird kalesi yakınında, Aras nehri üzerin-

de, Altın Halkalı Köprü (Çobanköprüsü) dedikleri köprü de onundur. Tarihleri, üzerlerinde adı ile yazılıdır. Allah rahmet eyleye.

Buradan yine kalkıp kuzeye sekiz saat giderek, Erzenderler köyüne vardık. Tercan dolaylarında mamur bir köydür. Buradan yine köy yönünde dört saat giderek Taban Ahmed Ağa konağına vardık. Ahmed Ağa, Paşa'ya burada on gün ziyafet vermek ricasında bulundu. On günlük dinlenme için çavuşlara tembihlerde bulunuldu. Bütün askere köylerde konak tayin edildi. Ben dahi paşadan izin alıp, Ahmed Ağanın adamları ile doğu tarafına Şebinkarahisar deresi boyunca giderek, Şebinkarahisarı'na geldik.

Şebinkarahisarı: Buna «Şarkî karahisar» dedikleri gibi, «Şebinkarahisar» dahi derler. İki Karahisar vardır: Biri bu Erzurum toprağında ki, adına Şarkîkarahisar derler. Diğeri Anadolu toprağında Afyon Karahisarı vardır ki, adına Karahisarı Sâhib derler. Karahisar denmesinin sebebi, kale taşlarının siyah oluşundandır. İlk hâkimi Haykâniye hükümdarlarından Kayamalar'dır. Sonra Trabzon'daki Rumların eline geçmiştir. Sonra Fatih tarafından fethedilmiş, Selim Han devrinde yazılarak başlı başına sancak beyi merkezi olmuştur. Beyinin hası 1300 akçedir. Livasında 32 zeâmet, 94 timar vardır. Paşası askeri ile iki bin askeri olur. Paşasının senelik kırk kese geliri vardır. Nice kereler arpalık olarak üç tuğlu vezirlere ihsan olunmuştu. Hatta burası Ahıska veziri Sefer Ağaya ihsan olunmakla, onun adamı ve silâhlısı Derviş ağa buradan elli bin kuruş topladı, derler.

Yüzelli akçelik şerif kazadır. Kadısının senelik dörtbin kuruş geliri olur. Şeyhülislâmı, nakibül eşrafı ve âyânı vardır. Sipahi kethüdâyeri, Taban Ahmed Ağadır. Yeniçeri serdarı, subaşısı, müftüsü, kapan emiri, kale ağası, yüzelli kadar timarlı kale neferleri vardır.

Şebinkarahisarı kalesi: Göklere yükselmiş yüksek bir dağın tâ tepesinde, yedi köşeli bir kaledir. İlk bakışta direksiz ve serensiz kalyon gemi gibi görünüyor. Yedi tarafında da duvarlarının yüksekliği yedi zira'dır. Yetmiş burç, yüz bedendir. Çevresi 36000 adımdır. Dört çevresinde cehennem kuyusu gibi dereleri olduğundan hendeği yoktur. Üç kat sağlam demir kapıları vardır. Gece ve gündüz, bekçiler bekler. Çünkü Karadeniz'e yakın köylerin halkı Kazak korkusundan kıymetli mallarını hep bu kaleye saklamışlardır. Kale içinde yetmiş kadar ev var. Amma evleri dar ve halkı su sıkıntısı içindedirler. Eşeklerle tâ aşağı nehirden su getirirler. Su yolları var. Fakat kuşatma zamanlarında çalışır. Kale içinde su sar-

nıcı, buğday anbarlarında yüzyıllık darı ve pirinç çeltiği bulunur. Fakat iç vilâyet olduğundan cebhânesi, büyük-küçük elli parça topu kalesine göre az verilmiştir. Neferlerinin yarısı Defterdarzâde efendimizin timarı ile Günye'ye kaldırıldı. Bu kalede sağlam ve küçük Fatih Câmii vardır. Öteki imaret ve câmileri aşağı varoştadır.

Varoşu: Dokuz mahalle, bin altıyüz toprak örtülü ev vardır. Evlerin pencereleri kuzeye bakar. Kırk iki mihrabı vardır. Hepsinde de Cuma namazı kılınır. Üç tekkesi, iki hamamı, dört hanı, yedi çocuk mektebi, yediyüz elli kadar dükkânı var. Çarşıları o kadar süslü değilse de, Taban Ahmed Ağanın yaptırmış olduğu kâgir bedestan yeni dükkânları hâvidir. Ortasından geniş bir cadde geçer; üzeri kapalı olup, iki başında sağlam kapıları vardır. Her gece kapanır, bekçileri var.

Bir arslan: Bu bedestanın şehre bakan kapısının iç yüzünde ve kapı üzerinde, geniş bir tahtırevan üzerinde bir arslan derisini pamukla doldurmuşlar. Gözlerine iri iri tunç parçası koymuşlar. Ağzını yedi başlı ejder gibi açıp, dilinin yerine kırmızı bir keçe parçası koymuşlar. İri dişleri var. Herbiri Türkmen hançerine benzer. Burnundan kuyruğunun ucuna kadar kırk beş karıştır.

Bu arslan pek vahşi imiş. Yedi sene bu dağlarda yaşayıp koyun, keçi ve sığırlarının kökünü kesmiş ve yiye yiye Mahmudî fili gibi şişmiş. Ara sıra köylere de saldırıp katır, eşek, deve ve insan avlamaya başlamış.

Sonunda kolu kuvvetli birisi, çatal kurşun ile bu arslanı başından vurup hurdahaş etmiş.. Arslan derhal ölmüş. Postunu yüzüp Taban Ahmed Ağaya götürmüşler. O da, âleme ibret olması için, bu tahtırevan üzerine koyup bedestanının kapısının üzerine asmıştır. Amma Allah bilir, onu gören canlı sanır. Dört ayağı sütuna benzer. Pencereleri deve tabanına benzer. Kellesi Hüsrevâni küp gibi... Fakat bu arslan Bağdad, Hille, Cevariz, Kurna arslanları gibi sevimli değil... Ergürü keçisi gibi sarı tüyleri birer karış olup, burma burma sarkmış, heybetli, korkunç bir arslandır. Bu dağlarda bu şekilde bir arslan hiç görülmemiştir. Onun için hayvandan anlayan kimseler, buna «çölden azma» dediler. Bu Karahisar'ın sarp dağlarında kaplan, tavşan, yaban koyunu, yaban sığırı, zerdeva, sansar, sırtlan, kurt, endik kurdu, kara kurt, tilki ve çakal gayet çoktur. Bir keresinde Karadeniz'den çıkıp yağma için bu dağlara tırmanan Kazakları kaplan ve kurtlar parçalamış, Murdarlar av avlayalım derken yırtıcı hayvanlara av olmaktan canlarını kurtaramamışlardır, öyle naklederler.

Acâip şey: Bu şehirde bir berber dükkânı önünde masum, temiz bir çocuk gördüm. Babası yanında durmuş, gelip geçenden o çocuk için sadaka rica ediyordu. Amma çocuk tahminen sekiz dokuz yaşlarında idi. Ezelî yaratıcı, hikmet ve kudretini göstermek için bu çocuğa öyle bir baş yaratmış ki, Âd ve Semud kavminden beri öyle bir baş, meğer Akkirman'da Salsal'ın başı olarak yaratılmış ola!... Adana kabağı, Van lahanası, Hüsrevânî küp kadar var. Gerdanı ise ful inceliğinde... Bu ince gerdan o acâip görünüşlü başı tutamayacağından, iki çatalçubuğun çatallarına sarıp çocuğun başının iki tarafına o çatal ağaçları tutturup dayamışlar. Ağaçların uçları demir uçlu olduğundan, onları da yere saplamışlar. İşte, çocuğun başını o çatal ağaçlar tutuyor. Yoksa, hiçbir şekilde, gerdanın başı taşıması mümkün değildir.

Çocuk ensesini berber dükkânına dayamış, geleni geçeni seyrederek gülmekte idi. Bu başı kalpak, serpuş gibi şeyler örtemeyeceğinden, mutaflarda dokunmuş bir çeşit çuldan at torbasını başına takke yapmışlar. Kaşları iki parmak genişliğinde olup ördek zülfü gibi büklüm büklüm olarak kulaklarına inmiş. Kulakları insan kulağı gibi ise de, herbiri Kürd çarığı kadar var. Gözleri Puhu kuşu gözü gibi yuvarlak yuvarlak, elâ renkli ve çok büyüktür. Kirpikleri siyahtır. Burnu asma burun gibi olup, Mora patlıcanı kadar var. Nefes alıp verdikçe, sakağı olmuş beygir gibi kanatları birbirine çarpıyordu. Ağzı o kadar büyük ki, biraz açsa bir karış olur. Bir küçük karpuzu güle güle bir sokuşda yiyebilir.

Otuz iki dişi var ise de ikisi dudağından aşağı üst çenesinden sarkmış, diğer ikisi aşağı çenesinden yukarı dudağından dışarı çıkmıştı. Dudaklar kırmızı idi. Dâima ağzından salyalar akıyordu. Saçı kıvırcık olup kolları, göğsü bayağı çocuk gövdesi gibi idi. Parmakları incecik ve nane çöpü gibi idi. Ben bu çocuğu görüp hayrette kaldım. Babasına hitaben:

— «Baba! Bu çocuğun annesi sağ mıdır?» dedim.

— «Evet hayattadır,» dedi. Ben:

— «Hâmile ise, karnındaki biraderini sıkıca bağla. Belki müddeti tamam olmadan düşer» dedim.

Babası:

— «Sözünü anladım, maksadın şakadır. Amma annesi: 'Bu çocuğu doğurduğumdan asla haberim olmadı. Acısız ve sancısız âniden doğurdum' der idi.»

Ben:

— «Baba! Bu ne hikmettir? Bu kelle ve çehre ile insanlık âle-

minde yakın zamanlarda böyle bir kimse yaratılmamıştır. Böyle bir evlâdın sülbünden geldiğine kuvvetle inanıyor .musun?» dedim. Adam:

— «Vallahi oğlum! Bir gün bu çocuğun annesi ile dağa odun kesmeye gittiğimizde, erkeklik heyecânım taşıp karım ile dağda bir güreş yaptık. O beni ben onu yenerek eğlendik. Karım bir ağaç altında dinleniyordu. Birden inleyerek yanıma geldi. Arkasında çam bedenli, büyük başlı, her azası son derece büyük bir yaratık vardı, onu kovalıyor. Kaça kaça eve geldik. Karım hasta ve hâmile düştü. Sonra bu çocuk dünyaya geldi. Başı her geçen gün büyümededir. Yaşı ise henüz dokuzdur. Başka ne olduğunu bilmem. Karım da bu herifi gördüğümüzden başka birşey hatırlamıyor» dedi.

Ben:

— «Baba! İnşallah bu çocuk büyüdükçe başı da büyürse, seni oğlunla İstanbul'a götürelim. Âyan ve büyüklere gösterelim. Yevmiye iki bin kuruşun bini sana, bini bana» diye şaka ettim.

Karahisar şebi: Dağlarında bir çeşit kırmızı şeb olur. Kuyumculara yarar. Diyar diyar götürürler. Dağlarda dörtlü, beşli, altılı, Süleyman mührü şeklindedir. Kuyumcular: «Bununla gümüş ağırtırız» derlermiş. Cerrahlar da Serkene merhemine korlar. Nahoş olan yaraya da bu şebden ekerler. Daha nice hususiyetleri vardır. Şehrin yufka ekmeği ile ayvası meşhurdur.

Üç gün kale dibinde Taban Ahmed Ağanın mamur sarayında misafir kaldık. Çarşıdan kahve, şeker ve sair şeyler aldıktan sonra hareket edip, Mağraval ve Kudret derelerinden biriken bir çayı geçtik. Batı tarafa altı saat giderek Yakup Ağa köyü konağına vardık. Müslüman ve Ermenilerden oluşmuş mamur bir zeâmettir. Buradan yine batıya Kerkük (Kelkit) nehri boyunca beş saat giderek, Koyluhisar deresiyle Boğazkesen denilen korkunç yerden geçtik. Sekiz saat giderek Hacı Murad kalesine vardık.

Hacı Murad Kalesi: Uzun Hasan'ın vezirlerinden Hacı Murad Han adlı tedbirli vezirin binasıdır. Fatih buralarda Uzun Hasan ile uğraştığı sırada, bu kale savaşılmadan vezir Koca Mahmud Paşa'ya teslim olunmuştur. O da göğe yükselmiş sarp ve sağlam bir kaledir. Çevresi bin adımdır. Güneye açılan bir demir kapısı var. Yüksek bir tepe üzerinde olduğundan hendeği yoktur. Kale içinde yetmiş adet ev vardır. Bir câmii var. Buralarda çarşı ve pazardan eser yok. Fakat bağ ve bahçesi, cevizliği çoktur. Uçurum kayalar dibinden akan Kerkük nehri kıyısında, faydalı ve küçük bir hanı vardır. Ka-

le Şebinkarahisar toprağında subaşılıktır. Koyulhisar nâhiyelerindendir. Paşa efendimizi burada bulup, Şebinkarahisar meyvelerinden hediyeler verdik. Gördüğümüz gariplikleri bir bir naklettik. Kalenin sağlamlığını övdüğümüz zaman, hayret etti.

Buradan kalkarak kuzey tarafa yüksek bir dağa tırmanıp, altı saatte Çavdar köyüne geldik. Zeâmet köydür. Buradan yine batı yönünde beş saat giderek Ermeni köyüne geldik. Buradan yine batıya dört saat giderek, Yüksek Kilisecik'i geçip Kilerci Veli ağa köyüne geldik. Karahisar toprağında İskefser (?) kazasında yüksek bir dağın eteğinde ikiyüz evli bir köy olup, Veli Ağanın zeâmetidir. Buradan batıya giderek, Baş Çiftlik köyüne geldik. Karahisar'a bağlı İskefser kazasında Erzurum ile Sivas eyâletleri hududunda mâmur bir köy olup, evvelce anlatılmıştır. Buradan yine batıya devam ederek Niksar kalesine geldik.

Nikşar'ın vasıfları: Aslı Nik Hisar yâni «İyi Kale» demektir. Evvelce Erzurum'a giderken, asker Ilıca sahrasında konaklamıştı. Fakat şimdi kış olduğundan, Paşa efendimiz Halil Efendi adında bir zâtın evinde konaklayıp üç gece misafir oldu. Ben de Eski Câmi imamına konuk oldum. Paşanın ev sahibi Vardar Ali Paşanın divan efendiliği hizmetinde olduğundan, Ali Paşa ile beraber isyân etmişti.

Buradan kalkarak yine batı yönünde yola devam edip, Kazan köyünde konakladık. Niksar nahiyesinde mamur köydür. Buradan yine batıya devamla, Boğazkesen denilen yeri geçip Komanova köyüne vardık. Niksar'a bağlı mamur köydür. Oradan batıya giderek Suntasa kasabasına geldik. Sivas toprağında, Niksar sınırında üçyüz evli, câmili, hamamlı, mescidli, bağlı, bahçeli mamur küçük bir kasabadır. Oradan yine batıya giderek Dâvudî Tekkesi denilen köye geldik. Yüksek bir dağın başında, ikiyüz evli mâmur Ladik kasabası hududunda büyük vakıftır. Burada, Kutublar kutbu Dâvudi Sultan yatar. Tekkesi, hizmetçileri ve fakirleri vardır. Çoğu peygamber sülâlesinden iyi halli kimselerdir.

Paşa efendimiz, burada 1057 senesi Kurban Bayramı namazını kıldı. Ve kurbanlar kesip, şeyhin huzurunda büyük bir ziyafet verdi. Sabahleyin yine batıya devam ederek, beş saatte Setlibeli dağını geçip Hamid köyüne geldik. Ladik gölcüğü kıyısında, Ladik nahiyelerinden câmili, bağlı, bahçeli köydür. Çok verimlidir. Buradan yine batıya beş saat giderek eski Ladik şehri kalesine geldik.

Eski Ladik şehri ve kalesi: Amasya Kayserlerinden Havik denilen zât yaptırmıştır. Çeşitli kimseler eline geçtikten sonra, Daniş-

mendlilerden Melik Gazi gelip burayı fetheder. Kumandanlarından Selman han: «Sancağı kale üzerine dikmeyelim» der. Melik Gazi: «Lâ! (Hayır) Dik sancağı» der. Bunun üzerine, bu konuşma kalenin ismi olur: «Lâdik şehri kalesi» derler. Osmanlı vilâyetlerinde üç Lâdik vardır. Biri Konya Lâdik'idir ki, isyâncıların zulmünden gelişemiyerek hâlâ bir kasabacık halinde kalmıştır. Biri de Van eyâletinde Kör Lâdik sancağıdır. Diğeri de bu Amasya Lâdik'idir. Burası Allah'a vakfolduğu için harab olmamıştır.

Yıldırım Bayezid Han Amasya kalesini fethettiği zaman, bu Lâdik kalesi de karşı koymadan Timürtaş Paşa'ya teslim olmuştur. Zevk ehli ve iyi huylu adamları vardır. Şehzâde Bayezid-i Velî Amasya'da mutasarrıf iken, her sene altı ay gelip bu kasabada yaylalanırdı. Bu yüzden şehirde güzel bir has bahçe inşa edip bırakmıştır ki, hâlâ bostan ustası, bostancı hademeleri, korucu ve tablakcıları vardır. Çayırı, büyük mirahor ağa tarafından muhafaza olunur. Merhum Sultan Han vâlidesi Bülbül Hatun'un vakfı olup, halkı vergiden muaftır. Eyâlet vâlisi tarafından bu şehre kimse gönderilmez ve müdâhale ettirilmez. Üç yüz akçe pâyeli şerif kazadır. Kadısına senelik altı kese gelir getirir. Şeyhülislâmı, nakibül eşrâfı, bilginleri ve eşrâfı vardır. Sipahi kethüda yeri, yeniçeri serdarı, şehir nâibi ve muhtesibi, kapan emini ve gölcük emini vardır.

Kalesi, şehrin güneyinde göğe yükselmiş, eski yapı küçük bir kaledir. İçinde imâreti yoktur. Şehir onyedi mahalledir. Meşhur mahalleleri: Velâbey, Güllez, Yenicâmi, Tekke, Şehreküsdü, Yarımca, Dağ, Pulad ve Yahşi mahalleleridir.

Kırkyedi mihrâbı vardır. Altısında cuma namazı kılınır. Üçü, geçmiş sultanlara ait câmilerdir.

Sultan Ahmed Câmii, Davud Paşa Câmii, Tekke Câmii, Şehreküstü Câmii, Güllez Câmii meşhurlarıdır. Üç bin yirmi kadar kiremitli, bağlı, bahçeli evi vardır. Yedi kadar tarikat tekkesi vardır. Meşhurları, Seyid Ahmed Tekkesi'dir. İki hamamı var. Çarşı içinde Eski hamam ile Yeni câmi mahallesinde Yeni hamam'dır. Yedi hanı var: Kapan hanı, Halim bey hanı, Emir Hasanoğlu hanı, Seyid Ahmed Efendizâde Ali Çelebi hanı, Buğday pazarındaki Tenk hanı meşhurlarıdır. Davud Paşanın çarşı içinde gayet mükemmel bir kâgir bedestanı vardır ki, câmiinin hayratıdır. Etrafında dörtyüz kadar dükkânı vardır.

Şehirde kırk bir kadar vezir ve âyân sarayları vardır. Meşhurları: Osman Paşa sarayı, İbrahim Bey sarayı, Hacı Bey sarayı, Hü-

seyin Bey sarayı, Alay Beyi sarayı, Mustafa Bey sarayı vesâiredir. Hususi okutma yeri yoktur. Her câmiinde bilgi tartışmaları olur. Dersiâmları vardır.

On sekiz kadar çocuk mektebi var. İki tane aşevi var. Su ve havasının güzelliğinden güzelleri çoktur. Büyükleri kıymetli kumaşlar ve samur kürk giyerler. Beyleri, paşaları, iki yüzden fazla yüksek görevlerde bulunmuş kadı efendileri, büyük şeyhleri, iyi halli halim, selim adamları vardır.

Şehrin Gürcü, Türkistanlı iyi binici sipahileri, bilgi sahibi yârânı çok. Orta halli olanları tüccar ve sanat ehlidir. Çuha, ferace ve kontuş giyip, çeşit çeşit akça ve gökçe giyerler. Kadınları kadife çakşır üzerine sarı çizme ve çuha ferace giyerek, beyaz yüz örtüsü tutunup, sivri dîba avakçın giyer. Edeblice geçerler. Hamamdan ve ziyaretlerden başka bir yere gitme ihtimalleri yoktur.

Yiyecek ve içecekleri: Göksulu armudu, Karaman armudu, Memecik ekmeği meşhurdur. Osmanlı vilâyetlerinde, Sapanca ekmeğinden sonra Lâdik'in Memecik ekmeği meşhurdur. Yayla ve kışı çok olduğundan üzüm, kavun, karpuz, incir, zeytin ve nar gibi meyveleri olmaz. Amma Akdağ balı adı ile meşhur bir çeşit saf balı olur ki, ne Girid balına benzer, ne de Adana ve Sıkala balına... Bu bal gayet amberli ve kokulu olduğundan, kutularla İstanbul ileri gelenlerine hediye gider. Sanat eserlerinden Akdağın beyaz pamuk beyi, Acemlerin Lekfuri ve Musul beyinden daha ince olur.

Mesireleri: Ballıkaya suyunun başı, mesirelik bir yerdir. Şehrin kıblesindedir. Şehrin doğusunda, «Frenkgözü» adı ile meşhur geniş bir pınar akar. Hasan Paşa, bu suyun üzerine gezinti yeri olmak üzere bir köşk yaptırmıştır. Bütün zevk sahipleri gidip eğlenirler. Temmuz ayında bu su o kadar soğuk olur ki, içinden üç adet taş çıkaramazlar. Gerek ballısu, gerek Frenkgözü, şehrin içinden akarak han, hamam, bahçe gibi yerleri sular, şehir içinde sayısız un değirmenlerini söndürerek Lâdik gölüne dökülürler.

Mesirelerinden biri de Akpınarbaşı'dır. Fakat bu su şehre girmeden dışarıdan akar. Tarla ve bağları sular. Bu su da şehrin kuzeyindeki dağlardan doğar ve göle dökülür. Kalenin batı tarafında Manastır denilen yerde bir mesire vardır. Çimenlik ve geniş bir yerdir. Bu yerden akan suya «Ramca suyu» derler. Maarra suyundan daha tatlı bir sudur. Bu sular akarak kale altında iki kol olur. Bir bölüğü Hıdırlık mesiresinden aşağı Koru mahallesi içine akar. Bir

kısmı da şehir âyân ve eşrâfının hacıları karşılamak için çıktıkları Yalıdere Sultan ziyâret yeri mesiresinden, Kozlu bağlarından aşağı akıp Lâdik gölüne dökülür.

Lâdik ılıcası: Lâdik'e bir buçuk saat mesafede Hallez denilen köy yüksek bir tepe üzerinde kurulmuş bağlı, bahçeli Müslüman köyüdür. Bu köyün altından küçük bir nehir akar. Birçok un değirmenlerini döndürdükten sonra Kızılırmağa karışır. Lâdik dağları arkasında olduğu için, Lâdik gölüne karışmaz. Bu nehrin kıyısında Hallez ılıcası var. Kubbeli olup, kiraz mevsiminde bütün çevreden arabalarla binlerce insan gelip bu ılıcada yıkanarak cüzzam ve alaca hastalığından kurtulurlar. Ilıcanın ayağı Hallez suyuna akar.

Amasya'nın batı tarafında, üç saat uzaklıktaki Koza kazasında da bir ılıca vardır. Ilıcaya Araplar «Hamam» derler. Acem diyarında «Kudret kermabı» derler. Lâdik ve Amasya illerinde «Koze» derler. Tataristan'da «Ilısı» derler. Moğol dilinde «Kevende» derler. Türkistan'da «Ilıca» deniyor. Rum taraflarında «Kaynarca» adı verilir. Bosna ve Rumelinin bir kısmında «Yanar» derler. Fakat bu Lâdik Kozesi çok faydalıdır. Büyük çift kubbesi vardır. Kadınlar kısmı ayrıdır. Erkekler ılıcasında ona on ebadında göl gibi bir Şâfiî havuzu var ki, ölü gönül görse taze can bulur.

Suyu o kadar sıcak değildir. Dört tarafında beyaz mermerden yapılma arslan ağızlarından sıcak sular akarak büyük havuza dökülür. Bir küçük havuz var ki, sıcaklığı yüksektir. İnsan içine girse dayanamaz. Büyük havuzun dört tarafındaki tâklar altında Hanefî kurnaları vardır. Bu ılıcada Kızgözü adı ile meşhur beyaz mermerden buz gibi bir su akar ki, içenler ebedî hayat bulur. Halbuki bu soğuk su ile sıcak suyun arası bir kulaçtır. Allah'ın garib bir hikmetidir. (Muhakkak ki Allah herşeye kâdirdir.)

Lâdik Gölü: Lâdik'in doğu tarafında uzaktan görünen bir gölcüktür. Etrafı ancak bir günde dolaşılır. Hayat suyudur. Onbir çeşit balığı var ki, herbirinin tat ve özelliklerini geniş geniş yazsak söz uzar. Amma Tuna balığı, Musa sofrası kadar leziz ve kuvvet vericidir. Gölün kıyısı mâmur köylerle donanmıştır. Dört çevresinde Zari, Sonsa, Koze ve Zeytin dağlarından gelen sular göle dökülür. Hiçbir tarafa ayağı yoktur. Ağız ağıza dolu bir gölcüktür.

Kıyısındaki Boğaz köyü son derece güzel ve mâmur bir köydür. Otuz köyü de bu gölün kıyısındadır. Bu köyde çıkan kaymak, hiçbir diyârda bulunmaz. Küleğinin (süt kabı) içinde iki keçi oğlağı ge-

zinse, tırnakları kaymaya batmaz. Kaymağını bıçakla keserler. Sakız gibi çiğnenir. Tatlı ve kokuludur. Bu kaymağın benzeri belki ancak Erzurum'daki Bingöl yaylasında bulunabilir.

Lâdik, güneyindeki Amasya'ya sekiz saat uzaklıktadır. Doğusunda Niksar yakındır. Kavak ili kazası bir konaktır. Batısında köprü vardır. Yine batısında bir konak uzaklıkta Zeytin kazası vardır. İskelesi kuzeyde, Karadeniz sahilinde Samsun ve Sinop'tur.

Lâdik'in ziyaret yerleri: Şeyh Seyid Ahmed Kebir: Büyük tekkesinde gömülüdür. Şeyhülekber'den irşâd almış ve sonra yerine halife olmuştur. Büyük sultandır. Hâlâ herkes tarafından ziyaret edilir. İkisi de Eski câmide gömülüdürler. Eski câmii de 852 senesinde onlar yaptırmışlardır. Orhan Gazi devri şeyhlerindendirler. Kale altında Şeyh ya Dâvud Sultan, Kora mahallesinde Yukarı ziyâret Hıdırlık, hacıları karşılamaya çıktıkları yerde Yalıdede türbeleri vardır. Merhum Gazi Tayyar Mustafa Paşa da burada yüksek bir kubbe altında yatar.

Bu şehirde Paşa efendimizle üç gün kalıp, büyük ziyâfetler tertip olundu. Sonra kalkıp batı tarafına beş saat giderek, Şahin Ağa köyüne geldik. İkiyüz hâneli Müslüman köyüdür. Buradan ileri altı saat daha yol giderek, Kasım Ağa köyüne gelindi. İkiyüz evli, bir câmili, Müslüman köyüdür. Burada Kasım Ağa büyük ziyâfetler verdi. Zevk ve safalar eyledik. Buradan ileri Körköy köyüne geldik. Üç yüz hâneli, bir câmili, bağlı, bahçeli köydür. Burada Çorbacızâde adı ile tanınan, nimeti bol bir hânedan var. Paşa efendimiz orada bir gün misafir kaldı. Ertesi gün tuğların hareket edeceği sırada, İstanbul'dan Murad Haseki ve Havruzcu çavuş adlı kimseler geldi. «Ulaklık ile Diyarbekir'e gideriz» dediklerinde, Paşa bunları hapsedip üzerlerini ve eşyalarını aradı. Salih Paşanın kardeşine mektuplar vardı. Açtı. Murtaza Paşaya hitaben yazılmış şu emir vardı:

«Bağdad vilayetinden azledildin. Sana kaptan paşalık ihsan olundu. Ilgar ile İstanbul'a gelesin!»

Paşa habercileri hapsettiği gün, haberci Salih'i Bağdad vâlisi ve Salih Paşanın kardeşi Murtaza Paşaya gönderdi ve şu mektubu yazdı:

«Benim kardeşim! Sana padişah emri ile Murad Haseki denilen çirkin çavuş kaptanlık emirleri ve padişâh buyruğu götürürken hapsettim. Elbette sana ulağım vardıkda, kaptanlığa itimad etmeyip başka çaresine bakasın. Gafil olma... İstanbul tarafına kaçıp, bir

köşede bekleyesin. Muhterem babam Vardar Ali Paşa ile İstanbul'a gitmeye karar vermişiz. Mutlak ve mutlak 'Kurtulanın işi gafilin başı' demişler.»

Ulak gönderilişinin dördüncü günü, haseki ve çavuşu hapisten çıkardı. Onlar da Bağdad tarafına gittiler. Paşa da altı gün Körköy'de kaldı, yedinci günü hareket ederek Merzifon kalesine geldik.

Merzifon Kalesi: Danişmendliler yaptırmışlardır. Sonra Yıldırım devrinde fethedilmiştir. Hâlâ Sivas eyâletinde Amasya sancağı hudutları içinde kerpiçten inşa edilmiş güzel bir kaledir. İçinde hiçbir ev yoktur. Mühimmat ve levâzım için bekçileri var. Şehir, Pir Dede Sultan'ın vakfıdır. Hâlen hâkimi kızlar ağasıdır. Üç yüz akçelik şerif kazadır. Kadısına senelik altı kese gelir getirir. Kalesi toprak olduğundan ağası ve neferleri yoktur. Şeyhülislâm ve nakibüleşrafı, sipahi kethüda yeri, yeniçeri serdarı, muhtesibi ve nâibi vardır. Üç yüz kadar yüksek mevki zaptetmiş kadı efendileri, iyi amelli şeyhleri, eşraf, âyân ve ağaları, paşalığa lâyık kethüdayeri vardır.

Özellikle Paşa efendimizin ev sahibi Tabanıyassı Mehmed Paşanın silâhdarı Dilâver ağa, doğrusu ismine yakışır şekilde cömert ve yiğit bir kişidir. Bu zat on gün üçyüz iç ağalariyle Paşa efendimizi ve beni nefis yiyeceklerle besledi, bir gün bile aciz göstermedi. Türk vilâyetidir. Halkı gayet sessiz sakin kimselerdir. Ucuzluk ve ganimetli, mâmur bir şehirdir. Daşan dağı eteğinde kurulmuş olup, dört bin kadar kiremit ve toprak örtülü evi vardır. Kırk dört mahalle, yetmişdört mihrabdır. Eski Câmi ile çarşı içinde Sultan İkinci Murad Câmii meşhurlarıdır.

Medreseleri: Sultan İkinci Murad Medresesi, çok odalı bir dersiâm okutma yeridir. Hadis ilmi dahi okunur. İki darûlkurrası, yetmiş kadar çocuk mektebi, iki imaret aşevi vardır. Yedi derviş tekkesi var.

Pir Dede Tekkesi, Daşan dağı eteğinde Hırka Sultan Tekkesi, buna yakın ve şehre bir saat uzaklıkta Hazret-i Ukkâse Tekkesi ulu tekkelerdir. Şehir içinde Kadirî ve Halvetî tekkeleri de vardır. Hanları da var. Şehir içinde, çarşıda berberler yakınında, eski hanın kapısının sol köşesinde bir pehlivan gürzü asılıdır.

Hamamları: Çelebi Sultan Mehmed yapısı olan Eski hamam, herkesin ziyaret ettiği bir yerdir. Çifte hamam: Güzel, havası hoş, binası hoş olup, erkek ve kadınlara ait yetmiş kurnalı büyük bir ha-

mamdır. Erkekler hamamının üçte birinde keçeciler keçelenir. Üçte birinde de debbağlar âsûmânî, sarı, kırmızı, sahtiyan debagat edip boyarlar. Kırk kurnası hâlen çalışır durumdadır. Kubbelerinin dört tarafında ve duvarında bir damla ter damlamak ihtimali yoktur. Eski bina olduğundan biraz karanlıkçadır.

Şehrin sabah rüzgarı güzel olduğundan, halkı güzel vücutludur. Nice beyleri aileleri ile Merzifon'un arkasındaki Daşan dağına yaylaya çıkıp, altı ay Türkmen kabileleriyle Mahan'dan gelen Daşanoğullarına verilmiş olup, o zamandan beri miras olarak intikal etmektedir. Daşanoğullarından Seydi Bey isimli zât idarecisidir. Bu yayladan çeşitli sular kaynayıp, bir kısmı Merzifon'un bağ ve bahçelerini sular. Ne kadar yağmur yağarsa yağsın sulanmadığı takdirde mahsul vermez. Ekilen bir buğday tanesinden onbeş yirmi kardeş çıkıp yüz tane olduğu gibi, bir kile tohumu da seksen kile mahsul verir. Bu yaylayı sulamak için bu suların resmî ağası vardır. Daşanoğulları da orada yetişen bol mahsülden hisse alırlar. Yahşî ağalıktır. Bu nehir üzerinde ağalar olmasa, Merzifon halkı birbirini kırar geçirir. Hâlen yine devamlı kavgalar olur. Suyun bir kısmı da Lâdik şehri ortasından Kavze kadılığı nahiyesine akar. Bir bölüğü de kuzeye Osmancık tarafındaki ovalara akıp, bağ ve bostanları sularlar.

Merzifon şehri bayırlı yerlerde kurulmuş olup, arkasını Daşan dağına vermiştir. Amasya bu şehrin kıblesinde olup, onbeş saat uzaktır. Lâdik on iki saattir. Osmancık on altı saatlik yerdir. Gümüş şehri on saattir. Gergeran kasabası sekiz saattir. Daşan dağının kuzey tarafı eteğinde, Köprü şehrine bakan Koca kalesi vardır. Buradan üç konakta Samsun kalesine varılır. Samsun iskelesidir. Sinop iskelesine de gidenler olur. Amma Samsun daha yakındır.

Yiyecek içecek ve sanayii: Ayıntap pekmezi gibi hâlis pekmezi, leziz ve sulu üzümü olur. Pir Dede tekkesinin çevresinde ve öteki yerlerde altı yüz dükkânı vardır. Boyacı dükkânları çoktur. Acem boyasından güzel boya boyarlar. Mavi boyası meşhurdur. Kırım diyârına tüccarlar buradan her sene binlerce top pamuk bezi götürüp, esir ile değişirler. Kırım halkının ferâce ve elbisesi hep Merzifon bezindendir. Pamuk ipliği dahi meşhurdur. Beldî döşeği, beldi alaca yastığı, basma kalemkârı, latif çift yorgan yüzleri, çarşaf ve perdeleri dahi meşhurdur. Güzelleri de dünyaca meşhurdur.

MERZİFON'UN ZİYARET YERLERİ

Şeyh Hazreti Pir Dede: Horasan'dan Türk-Türkmen Hoca Ahmed Yesevî'nin izni ile Rum'a gelip, Merzifon'un kuzeyinde şehre bakan yüksek bir yerde yerleşir. Bazen hamamlarda yatar, ilâhî meczûb bir ârif-i billah kimse idi. Adı geçen Pîr'in birçok menkıbeleri vardır. Hâlâ türbesi büyük kubbelerle örtülü, meydan, mutfak ve derviş odalarıyle donanmış olup, her gece ikiyüz adam konup göçer. İki yüzün üzerinde başı açık dervişi vardır. Bu aziz Veli'nin nurlu kubbesine girip bir Yasin-i şerif okuyarak ruhâniyetlerinden yardım istedim. Kabrinde misk kokusundan adamın dimağı kokulanır. Kabrinin dört çevresi sanatlı şamdan ve kandillerle süslüdür. Hâlâ fakirlik hırkası dolap içinde saklıdır.

Ben Peygamber sülâlesi âşığı olduğumdan, «El fakr ü fahri» hadisine uyarak, küstahca ve fakirlerinin izni ile aziz Sultanın Bozdoğanî keçekülah tacını Tekkenişin Memi Dede Can tekbir ile başıma koydu. Bütün dervişler gülbang çekip hayır duâ ettiler. Türbesi kâgir binadır.

Emir Merzifonî oğlu Şeyh Abdürrahim: Bursa'da Zeynüddin Hâki hazretlerinden ders alıp, bütün ilimleri öğrenmiştir. «Vesâyây-ı Kudsiyye» adlı kitap bu zâtındır. Daha birçok değerli eserleri vardır. Merzifon'da Sultan Birinci Mahmud'un câmiinin vakıflarından zaruri ihtiyaçları için günlük sekiz akçe yevmiyeyi kabul edip, dünyadan ilgilerini keserek bu Merzifon'da yerleşmiştir. Hâlâ türbeleri Merzifon'da gönül sahiplerinin ziyaret ettiği yerdir. Aziz Sultanın güzel şiirleri de vardır. Mahlası «Ruhî» dir. Tasavvuf ilminde derinliğine bilgi sahibi olduğundan, şiirleri sofucadır. Allah hepsine rahmet eylesin.

Bu şehirde on gün kalarak gezip gördük. Körköy denilen yerden Bağdad'a gitmiş olan Salih, Nusaybin denilen harab şehirde bir gece at üzerinde sarası tutunca tepesi üzeri düşüp ölü gibi hareketsiz kaldı. Muharrem ayının onuncu aşure günü Merzifon'dan kuzeye giderek, Daşan dağını aşıp Beyören köyünü geçtik. Altı saatte Koca kalesine geldik.

Koca kalesi: Kocakaya adı ile meşhur yüksek bir tepenin üzerinde küçük bir kaledir. Amma çok sarp ve sağlam bir kaledir. Burç ve duvarları hep kudret eliyle yapılmıştır. Tek parça kayadandır. Kaleye çıkmak için bir kapı ve bir yolu vardır. Başka bir yerden çıkmak imkânı yoktur. Burç ve dişleri azdır. Hep kesme kayalardır. Çeşitli defalar Karayazılıoğlu, Arap Said, Kalenderoğlu adlı

âsiler kuşattıkları halde, zapta muvaffak olamamışlardır. Bunu Danişmendoğullarından Melik Gazi Rumların elinden zorla almış, sonra Yıldırım Han'ın eline geçmiştir. Fakat kimin tarafından yaptırıldığını bilmiyorum. Köprü kazasının nahiyelerindendir. Kale içinde ikiyüz kadar nefer evleri, kale ağası, yüz elli kadar da neferi vardır. Bir câmii, su sarnıçları, buğday anbarları, yedi, sekiz adet eskimiş topları, yeteri kadar cebhânesi vardır.

Hamamı ve sair imareti yoktur. Fakat birkaç dükkânı var. Bütün halkı çam ağacından «Boduç» yaparlar. Türkçede, emzikli bardaklara boduç derler. Çögür, tanbura, rûze, karadüzen, şarkı, yunka adlı sazları yaparak para kazanırlardı. Saz ve söz ehli olup, namaz kılmazlar.

Buradan da kalkıp, mamur köyler geçerek Köprü kasabasına gelip, Hacı Yusuf Ağa'nın evine misafir olduk.

Köprü şehrinin kalesi: Daşan dağının eteğinde dereli, tepeli bir yerde olup, iki tarafından nehir akar. Dört köşe taştan yapılmış güzel bir kaledir. Nehirlerinden birine Yugaköy suyu derler. Şehrin dibinden akar. Öteki nehir şehirden bir saat uzak olup, buna da Istavloroz derler. Şehir bu iki nehrin arasındadır. Bu nehirler taştıkları vakit, Köprü ovasını kaplarlar. Bu nehirler Daşan dağından çıkarlar. Büyük ağaç köprü ile geçildiği için, Köprü şehri derler. Gayet sanatlı çam direklerinden yapılma garip bir köprüdür. Amalika asrında bu şehre Şindir kalesi derlerdi. Çünkü, Amelika lisanında «Şin» sözcüğü köprü anlamına gelirdi. Köprü Hz. Peygamber doğduğu zaman yıkılmış olup, sonradan ağaçtan yapmışlardır.

İşte bu köprüden geçen iki nehir, Köprü şehrinden aşağı akarak «Çeltiklik» denilen yerde büyük Bafra nehrine dökülürler. Bu kalenin ilk yapıcısı, Amelika hükümdarlarındandır. Sonra Trabzon tekfurunun elinden Danişmendoğullarından Melik Gazi fethetmiş, daha sonra da Yıldırım Bayezid Han savaşmadan ele geçirmiştir. Hâlen yarısı Amasya toprağında zeâmettir. Diğer yarısı da, Tokat hâkimi subaşılığıdır. Her şeyi onun idaresindedir. Üç yüz akçe pâyeli şerif kazadır. Yüz kırk parça köyü, nahiyeleri vardır. Bunlardan Boğazköy, bin evli kasabadır. Bahçeköy şehrin kıblesinde, Doyan köyü, Akdiye köyü, Akören köyü ise Hasan ağanındır. Örenköy de Hamamcıoğlu'nundur. Kadısına senelik yedi bin kuruş gelir getirir. Şeyhülislâmı, nakibi, kethüdayeri, yeniçeri serdarı, muh-

tesibi ve nâibi vardır. Amma iç il olduğundan, kale ağası ve neferleri yoktur. Karayazıcı ve Arap Said isimli âsiler Eğri kalesi gazasında yenilerek kaçtıkları zaman, bu şehri onlardan kurtarmak için taş kaleye bitişik bir kat toprak kale yapmışlardır. İki kalenin toplam olarak dört kapısı vardır. Çarşı ve pazarı dış varoştadır. Şehrin iç ve dışında kiremitli, alçaklı-yüksekli kâgir, üst kısımları meşe tahtasından yapılmış altı bin kadar evi vardır. Tahtasının iç ve dışına beyaz kireç sıvadıklarından, inci gibi parlayan süslü bir şehirdir.

Kışı çok olduğundan evlerinin bacaları beyaz minare gibi yüksek külâhlı duman çekici bacalardır ki, hiçbir yerde öyle süslü bacalar yoktur. Şehre çok güzel bir görüntü vermiş. Evlerinin tamamı kıpkırmızı kiremitlerle örtülü mâmur bir şehirdir. Dış kalede Elmacı Yusuf Ağa sarayı, Köprülü Mehmed Paşa sarayı, Müezzinzâde sarayı, Küçük Mehmed Ağa sarayı, Hasan Ağa sarayı, Kıbleli ve Duracan Çavuş sarayı vardır. Yirmi mahalle, on bir hutbedir. Dış kaledeki Hacı Yusuf Ağa Câmii havuz ve şadırvanlı, tek minareli, has kurşunla örtülü yeni câmidir.

Eski Câmi de kurşunludur. Mahkeme Câmii, tahta minarelidir. Mahkemesi çarşı içindedir. Şeyh Ekber tekkesi, Kadirî, Halvetî tekkeleri meşhur tekkelerindendir. Onbir hanı vardır. Hacı Yusuf ağa hanı, Hacı İsâ hanı, İmaret hanı meşhurlarındandır. İki tane vakıf aşevi vardır. Bilgini, talebesi ve şeyhi çoktur. Kırksekiz çocuk mektebi vardır. Hacı Yusuf ağanın kursu da büyük vakıftır.

Hamamlarından, Hacı Yusuf ağa hamamı meşhurdur. Toprak kalenin dışındaki çifte hamam Ahmed Paşanındır. Eski câmi yakınındaki Eski hamam da meşhurdur. Bin adet dükkânı vardır. Dört köşe kâgir yapı, dört kapılı sağlam bedestanı vardır. Hacı Yusuf ağa bu şehrin gelişmesine sebep olmuş, yetmiş tâne hayır eseri yaptırmıştır. Bu bedestan da onun eseridir. Bu şehrin debbağhanesinden mükemmel ve güzel çarşı yoktur. Debbağ bekârları meşhurdur. Nehir kıyısında olduğundan, her gece kandillerle dükkânları aydınlatıp elbeşte (22) çıkarırlar.

Mahsul ve yiyecekleri arasında armud, üzüm, pamuk bezi ve ipliği, mavi bezi meşhurdur. İskelesi Karadeniz sahilinde Bafra ve Sinop'tur. Araları bir konaktır. Buna yakın beş saat uzaklıkta Erdoğan kalesi vardır.

---

(22) Elbeşte, dericilik lûgatında deriyi asidli maddelere sokarak yumuşatmaya derler.

Erdoğan Kalesi: Yalçın ve kesme kaya üzerinde, sekizyüz basamak kayadan yapılmış merdiven ile çıkılır. İnsandan başka canlı çıkamaz. Kıbleye bakan bir demir kapısı vardır. Kalenin tepesinde eğri bir kaya vardır. Gören onu yıkılacak sanır. Bunu, Rumlardan Niksar fatihi Melik Gazi fethetmiş, sonra Yıldırım Hanın eline geçmiştir. Bu kale, tarih dilinde «Sedfern» adı ile meşhurdur. Hâlâ kale içinde yüzelli kadar evi, bir câmii, su sarnıçları ve buğday anbarları vardır. Köprü halkının mahzenleri olup, bütün kıymetli şeylerini burada saklarlar. Köprülülerin eşyalarının bir kısmı da Koca kalesinde saklıdır. Kale ağası, kırksekiz kale neferi, bu hendeğe memurdurlar. Kapısının bir asma köprüsü vardır. Her gece o köprüyü makaralarla kaldırırlar. Kale baskınlarından ve âsilerden emin olur. Aşağıda Kızılırmak kenarında bağları çoktur. Bu kale de Köprülü kazasının nahiyesidir.

Buradan batı tarafına altı saat giderek Göl nahiyesine geldik. Zeytin kazasında mâmur köydür. Câmii, hanı, hamamı ve birkaç dükkânı vardır. Buradan altı saatte Soruk kalesine vardık. Zeytin kazasında mâmur köydür. Buradan altı saatte Kunduz yaylasını aşıp Zeytin kazasına geldik. Amasya sancağı toprağında iki bin evli, cami, han ve hamamlı, çocuk mektebi, çarşı ve pazarı, âyân ve eşrafı bol bir mâmur kasabadır. Bağ ve bahçelerinin sonu olmayıp, akarsuları boldur.

Buradan kalkıp altı saatte Kargo kasabasına geldik. Kangırı subaşılığı toprağında altı yüz evli, bağlı ve bahçeli, câmi, han ve hamamlı, birkaç dükkânlı kasabadır. Buradan kalkıp altı saatte mâmur Tosya şehrine geldik. Daha önce izah edilmiştir. Burada birgün misafir kalıp, onbir tane silahlı levend bulduk. Tekrar Merzifon'a dönerek, üçüncü günde Köprü şehrine dahil olduk. Şehir içinde büyük bir karışıklığa rastladık. Meğer Köprülü Mehmed Paşaya İstanbul tarafından Vardar Ali Paşa üzerine gitmesi emredilmiş. Halk, «Bu kış kıyamette nereye gidelim? Niçin kar içinde kalalım?» diye bir sürü dedikodu yapıyordu.

Buradan da kalkıp yine kıbleye altı saat giderek Beyören köyüne geldik. Şan dağı dibinde mamur bir köydür. Evvelce burada misafir olmuştuk. Buradan da kalkarak tekrar Merzifon şehrine gelip, Defterdarzâde Mehmed Paşa efendimizle buluştuk. «Yüz yiğit sarıcâ getirdim» dediğimde fazlasiyle memnun olup, hemen iki bölükbaşı tayin ettirerek arkalarına hil'at, başlarına serbend dikti. Gülbang-ı Muhammedi ile bayrak çekildi. Bu iki bölüğü ben getirdi-

ğimden, «Evliyâ çırağı gezerli bölükbaşı ve Habib bölükbaşı» adını verdiler. Bunlar da öteki yirmi iki bölüğe ilhak edilerek, yirmi altı bayrak oldu. Her bayrakda yüz yiğit olmayınca bayrak açmak ayıp idi. On iki gün Merzifon'da oturduktan sonra, Muharremin yirmi birinci günü kalkıp altı saatte Murtaza Paşa çiftliği konağına vardık. Tabanıyassı Mehmed Paşanın silahtarı Dilaver ağanın idaresinde idi.

Merzifon sahrasında verimli bir çiftliktir. Burada gece kar yağıp, tipi ve bora oldu. Askerin eli ayağı tutmaz oldu. Korkuya kapıldılar. Her ne ise, çeşitli zorluklar çekerek dört saatte Kulak Hacıköyü konağına vardık. Hanlı, câmili, ikiyüz hâneli köydür. Bütün asker can atıp, sığınacak bir yer buldular. Amma köyün bütün halkı kaçıp, hiç kimse kalmamış. O gece bütün at ve hayvanlar açlıktan ölüm derecesine geldiler. Gece bir tipi, bir bora koptu ki, tâ sabaha kadar beş karış kar yağdı. Güneş doğarken borular çalınıp göç var denilince, herkes borazanlara söverek kimse yerinden kımıldamadı.

Nihayet hazinedar Ali Ağa ile bu Boşnak Ali kethüda, büyük vaadlerde bulunarak güçlükle eşyaları develere yüklediler. İster istemez büyük belâ ile tipi ve boradan çekerek, Direklibel denilen yere kadar geldik. Burada havada büyük bir değişme oldu ve son derece şiddetli bir kış başladı. Öyle ki, halk canından bezip şaşkınlık içinde kaldı. Öylesine soğuk bir rüzgâr çıktı ki benzeri görülmemiş... Yağan kar ve yağmura, ne hayvan ne de insan dayanamaz oldu.

Ne yol belli ne iz, ne arpa ne de ot! Halk, canlı cenaze gibi idi. Direklibelin beli ise karla dolmuştu. Paşa nice cesur yiğitlerin, yöre halkından kılavuzlarımızın ayaklarına at kılından yapılmış ayaklık giydirerek belin biraz ilerisine vardılar amma hepsi kara gömüldü. Ne ayak belli ne el! Asker arasında birçok dedikodu oldu. Bütün deve katarları ve bu kadar hazine yere gömülerek, kar ve yağmur altında heder oldu. Herkesi telâş kapladı. Bağırıp çağırmaya başladılar. En sonunda önce sekbanlar, sarıca kaltabanları, Tatar askeri bayrakları açıp, herbiri bir yana dağıldı.

Hâsılı, paşa bir türlü Direklibel'den geçemeyip, geri kalan asker ve ağırlık ile bin güçlük çekerek altı saatte Gümüş şehrine dahil olduk. Şatırların gümüş kuşak ve târlarını bu şehirde pişirip yedik. Üç gün orada oturduk. Havada biraz durgunluk ve iyileşme görüldüğünden, yeniden hayat bulduk. Amma ateş başına oturanların gözlerine gümüş suyu inerek görmez oldu. Evlere girilmeyip,

bahçe, çatı ve dam altlarına sığınıldı. Ateşe bakmayanlar kör olmaktan kurtuldular. Amma şehir içinde onyedi kişinin eli ve ayağı şiddetli kıştan dondu. Bıçak ve destere ile kesilip katran kazanına yatırıldıklarında, feryadları göğe yükseldi. Fakat bu Gümüş şehri halkı hepimize Hazreti Hızır gibi yetişip yol göstericilik yaptılar. Allah bu şehir halkının izzet ve vekarlarını fazlalaştırıp, gümüşleri gibi her iki dünyada yüzleri ak ola...

Gümüş şehri: Hükümdar yapısıdır. Danişmendoğullarından Melik Gazi fethetmiştir. Sonra Yıldırım Han Amasya fethine giderken, bu şehir halkı anahtarları Yıldırım Hana takdim etmiştir. Onun için hâlâ Gümüş şehri halkı vergiden muâf olup, gümüşhâne hizmetine memurdurlar. Amasya sancağı toprağında büyük iltizâm ve emânettir. Her sene iltizam için İstanbul'a yetmiş kantar halis gümüş, bin çift gümüş at çulu ve torbası verip muhasebesine mahsub ederler. Osmanlı mülkünde yetmiş yerde gümüş madeni vardır. Fakat bunun gümüşü gibi zengin cevher hiçbir yerde yoktur. İnsan elinde hamur gibi ezilir. Gümüş, ateşten beyaz süt gibi çıkıp padişah damgasına gelir. Yeraltında yedi damardır. Allah'ın emri, günden güne kalın damarlar çıkmaktadır. Bu şehrin bütün halkı aile ve çocukları ile gümüşhâneye hizmet ederler. İdarecileri de gümüşhâne eminidir. Yüzelli akçelik kazadır. Senelik kadısına yedi kese gelir getirir. Şehir harap olmaya yüz tutmuş, kalesi de yer yer yıkılmaktadır. Yüksek bir tepe üzerinde, dört köşe harap bir kaledir. İçinde hiçbir şey yoktur. Sipahi kethüdayeri, yeniçeri serdarı vardır. Şehirde tahta örtülü tek ve iki katlı bin ev vardır. Onbir mihraptır. Çarşı içindeki câmiinin cemaatı çoktur. Ermişlerden bir imamı vardır. Gerçi hastanesi yoktur amma, havasının güzelliği halkına bir tür hastanelik görevi yapar. Bir câmii, bir hanı, bir tekkesi, üç çocuk mektebi, halis gümüşten at suluğu ve torbası meşhurdur. Bağlarında tatlı üzümü olur. Şehrin toprağı maden aramak için tepe tepe yığılmıştır.

Bu şehirde üç gün kalıp, sonra hareketle güney yönüne beş saat giderek Dankaza köyüne geldik. Amasya toprağında Gümüş kazasının yüz elli evli mamur köyüdür. Burada Köse Şaban Paşa çiftliği yakınında Bardaklı Baba Sultan ile Akça Baba Sultan türbeleri vardır. Orada müşavere ederek, Kırkdilim denilen dağ tarafına yöneldik. Kara kar yağdığından, büyük meşakkatler çekerek o tipi ve boranın içinde yola devam ettik. Sıcak Türk evlerinde Allah'ın kullarına zulüm ederek lokmacılık edip ateş başında rahat etmeyi âdet edinmiş olan askerin Kırkdilim dağını aşmada dilleri

kırk-elli dilim olup, beli geçmede belleri büküldü. Kışın şiddetinden el ve ayakları dökülüp, bir kısmı geriye dönerek Dankaza'ya geldiler. Hemen Kethüda Ali Ağa nice eli ayağı tutar yiğitlere bol para dağıtıp kilim ve keçeleri parçalatarak, deve ve katır katarlarının ayaklarına sardırdı. Yüzbin zahmetle, hayvanlar yüksüz olarak Kırkdilim dağını aştılar. Amma bütün ağırlıklar, cebhâne, kiler, mutbak ve kapkacak gibi şeyler, cebhâne ve hazine sandıkları kar üzerinde kaldı.

Yine paşa kethüdası ihsanlar dağıtarak ağır yükleri kar üzerinde sürütüp belin başına çıkardılar. Oradan yokuş aşağı yuvarlayıp o gece ormanlık bir dere içinde bıraktılar. Bu tarafa gitmeye kimsede kuvvet kalmayıp, yetmiş adamın el ve ayakları döküldü. Geri Dankaza'ya döndüler. Hayvanların bir çoğu da şiddetli kıştan telef oldu. Dankaza'ya gidenlerin de kimi öldü, kimi kurtuldu. Sabahleyin Dilim deresinden kalktık, bin eziyet çekerek adını bilmediğimiz bir köye geldik. İnsandan eser yok. Meğer bizim askerin gelişini duyup kaçmışlar. O gece de orada yattık ise de, hayvanlar ölüm derecesine geldiler. Gece yarısı yine tipi, bora başladı. Sabaha kadar bir arşın kalınlığında daha kar yağdı. Fecirden sonra borular çalınıp göç olunacağı yayılınca, karakullukçuların iş başında olanları, nefer başıları, çadır mehterleri ve sairleri paşa kapısına toplanıp: «Cümlemizi kırsalar, bizim kalkmaya dermanımız yoktur» dediler. «Bre, size on kuruş bahşiş verelim» denildiyse de, «Evvelâ can, sonra cihan» dediler. Paşa ileri çıkıp:

«Oğullar! Burada oturmak mümkün. Amma burada zahîre kıtlığından ölürüz. O halde oturmak nasıl mümkün olur?» dedi.

Daha nice dedikodudan sonra, karakullukçular paşadan onbeş kese bahşiş alıp hareket ettiler. At eğerleyip, yüke yapışmaya başladılar. Amma savruntu, kırıntı, tipi ile biraz giderek, bir ormanlık yere girip kardan biraz rahat ettik. Göz gözü gördü. Beş saatte Büyükbardakçı köyüne geldik. Gümüş kazasında yüz evli Müslüman köyüdür. Burada da bardak yaparlar. Bir büyük ziyareti vardır. Yine kıble yönüne dört saat gidip, bir alçacık dağ aştık. Kırkdilim köyü konağına geldik. Çorum sancağı toprağında ikiyüz evli Müslüman köyüdür. Bu köyde hava biraz açıldı. Herkes huzur buldu.

Ertesi gün açık havada yol alıp, mamur köylerden geçerek Çorum kalesine geldik.

Çorum Kalesi: Selçuklulardan Kılıç Arslan Şahın yaptırdığını söylerler. Hava ve suyu güzel olduğundan, oğlu Yakup Mirza'yı ve

yüzlerce diğer Çorlu'lu hastayı bu şehre gönderip iyileştirdiği için adına Çorum denmiştir. Amma vilâyet ileri gelenleri, Çor Rum'dan bozmadır derler. Sonra Danişmendlilerin eline geçmiştir. Oradan da Yıldırım Hana geçmiştir. Sivas eyâletine de sancak beyi tahtıdır. Beyinin hası 300.000 akçe olup 19 zeâmet, 31 timarı var. Alaybeyisi, Çeribaşısı vardır. Yüz elli akçelik kazadır. Kadısına senelik beş kese hasıl olur. Şeyhülislâmı, nakibül eşrafı, âyân ve eşrafı, kale ağası ve neferleri, kapan emini, muhtesibi, şehrin nâibi, şehir subaşısı vardır. Sipahi kethüda yeri, beyi kadar sözü geçer idarecisidir. Kapıkulu serdarı dahi azametli adamdır. Çünkü, bu Çorum sancağında asker sınıfı gayet çoktur. Eşkiya ve zorba yeridir. Hattâ bizim paşayı bu şehre kondurmak istemediler. Araya uzlaştırıcılar girip, şer'iyye mahkemesi de izin kağıtları verdi. Bütün şehir evlerinde üç gün oturmak ferman olundu.

Şehir kırk iki mahalle ve kırk iki mihrabtır. Dört bin üçyüz bağlı, bahçeli evleri vardır. Amma Sultan Alâûddin Câmii'ni Süleyman Han imar etmiştir. Çarşı içinde, Mimar Sinan Ağa işi olup cemâatı çoktur. Tahılpazarı Camii, Bey Câmii, Defterdar Câmii, Medrese Câmii, Ağa Câmii meşhurlarıdır. Fakat Murad Han Câmiinden güzeli yoktur.

Hamamlarından, Yeni hamam gayet güzeldir. Tokat'ta Ali Paşa hamamına vakıftır. Ulama Paşa hamamı, Beyler Çelebi hamamı meşhurlarıdır. Kırk kadar da saray hamamları vardır. Yedi yerde medresesi varsa da Murad Han Gazi medresesi mâmur ve meşhurdur. Onbir çocuk mektebi, yedi hanı var. On sekiz yerde hayat suyu akan çeşmeleri vardır. Bir konak yerden Süleyman Han su getirip, bu şehre sebil etmiştir. Üç adet tekkesi var. Üçyüz dükkânı olup, her türlü esnafı mevcuttur. Bilgi sahibleri, nüktedan çelebileri, bilgin, salih ve şeyhleri, gurbetten gelmiş adamları, iyi hal ile bilinen mü'min kimseleri çoktur.

Su ve havasının güzelliğinden halkının çehreleri kırmızı olup, orta boylu, iri adamları olur. Güzelleri de çoktur. Halkı çoğunlukla çuha giyerler. Kadınları beyaz azar örtünürler. Kışı şiddetli olduğu halde bağ ve bahçeleri çoktur. Şehrin kıble tarafında, zorba ve âsilerin kötülüğünden korunmak için dört köşe güzel bir kalesi vardır. Amma küçüktür. Bir kapısı vardır. Kale ağası, neferleri, yeteri kadar cebhânesi, birkaç evi ve anbarı vardır. Allah bilir, Müslüman yapısıdır.

Bu şehre girdiğimiz gün, İstanbul tarafından berberbaşılıktan çıkma bir kapıcıbaşı geldi. Kırk kapıcısı ile «Diyarbekir eyâletini

getirdim» diye çov çaldırarak paşayı kandıracağını sandı amma, mümkün olmadı. Bütün kapı halkı, sekban ve sarıca ile deli gönüllü üçyüz kadar iç oğlanı hazır baş oldular. «Kapıcı gelsin» dediklerinde, kırk kapıcısı ile girip sonbahar yaprağı gibi titremeye başladı. Bütün leventler, paşayı ortaya alıp pürsilah durdular. Paşa söze başlayarak:

— «Safa geldiniz! Ne hizmetine geldiniz?» buyurdu. Kapıcıbaşılar:

— «Sultanım, Diyarbekir'e gideriz» dediler. Paşa:

— «Hani bize Diyarbekir'i getirmiştiniz? Hani emirler?» deyince, kırk kapıcı birden:

— «İşte padişah emri!» diye paşanın üzerine hücum edince, paşa yerinden ayağını bile atmadan, iç ağaları kırk kapıcıyı da kıskıvrak bağladılar. Hemen paşa bunları cellâda vermek istediyse de, Vilâyet âyânı rica edip:

«Sultanım! Bunlar emir kuludur. Bunun size nasihat olduğuna şükrederek, kendilerini affedin, arz-ı padişahî var. Hepsini serbest bırakın.» dediler. Ricaları kabul edilip, hepsi serbest bırakıldı. Amma katledilseler gerekli idi. Bunlar da şehir kadısına varıp mirliva Ali Beyi mahkemeye davet ettiler. Padişah emirlerini çıkarıp:

«Bütün askerini şehir içinde çevirelim»

Dediler. Vilâyet âyânı:

«Vallah, bu iş bu şehirde olmaz. Onlar can ve baş derdine düşman, on bin ateş kılıçlı adamlardır. Bunlara el kaldırırsak bütün şehri ateşe verirler. Malımız talan, çoluk çocuğumuz perişan olur. Bu şiddetli kışta nereye gidelim? Bunların isyân edip, dosdoğru Van'a gidecekleri muhakkaktır.» diye kapıcıbaşıya uygun cevaplar verirler. Kaşla göz arasında, bu sevinçli haberi şehirliden biri paşaya getirdi. Paşa, herife ihsanlar verdi. Paşa, kapıcılar bölükbaşısını mahkemeye gönderip: «Tiz, kapıcıbaşı şu anda atlanıp geldiği yoldan geri gitsin. Yoksa, yüzünü tulum yüzüp geldiği yere gönderirim!» dedi.

Ayrıca bölükbaşılar tayin edip, hepsini şehirden sürdü. Ertesi gün bu acıklı durumu yazıp, Vardar Ali Paşaya atlı tatar ile gönderdi. Ondan sonra bütün belde halkına hediyeler dağıtıp, onlarla görüştüler. Vilâyet âyânı gördüler ki, bu değerli bir vezirdir. Dediler ki:

«Sultanım! Gafil olmayın! Sakın İstanbul tarafına gitmeyin. Vardar Ali Paşayı kollayarak gidiniz. Aranız bir-iki konak olsun. Şimdi saâdetle geri dönüp, lokmacılık ederek, Tokat ve Kozova gi-

bi ganimet yerlerde dolaşarak vakit geçirin. İnşallah, zamanla cemreler düşüp havanın ve kışın şiddeti geçer. Bu şekilde hareket edin.»

Doğrusu, iyi tedbirli. Bu Çorum yakınında Şeyh Elvan Çelebi bin Âşık Paşa'nın türbesi vardır. Kendisi Orhan Gazi devri şeyhlerindendir. Birçok eserleri vardır.

Sözün kısası, bu kazada o gün lokmacılık edip giderken, Vardar Paşa tarafından haberci geldi: «Benim oğlum! Sakın. Yine asker topla. Hemen Nevruz olup havalar açılınca, İstanbul'a yürü. Zatınızla yine haberleşip, müşerref oluruz.» diyordu.

Paşa da Engürü taraflarına hareket etmeye hazırlanıp, onbirinci günde yine Çorum sahrasındaki Seydim Sultan Tekkesi menziline geldik. Büyük bir tekkedir. Başı açık, ayağı çıplak dervişleri vardır. Paşa bütün iç ağaları ve karakullukçulariyle bu tekkede konup, büyük ziyâfet verdi. Buradan Karakeçili köyüne geldik. Bu da Çorum toprağında iki yüz evli Türk köyüdür. Kızılırmağa bir saat yakınlıktadır. Bu köyde o gece yine çok kar yağdı, tipi ve bora oldu. Sekban ve sarıca haşereleri de herkesin çoluk çocuğunu evlerinden çıkarıp, beşikleri ve masum çocukları kara bırakıp, kapı eşiklerini kazıp, Merzifon'dan beri yaptıkları Haccac zülmünü tazelediler. Sabahleyin buradan da kalktık. Kızılırmağın Çaşnıgir köprüsüne gitmeyip, Karakeçili geçidine gelerek tedbirde kusur ettiler. Oradan karşı tarafa geçmek istediler. Meğer amansız geçitmiş. Gerçi kar durdu amma kışın şiddeti o kadar fazla idi ki, atlar yere basamayıp, sonbahar yaprağı gibi tir tir titriyorlardı.

Ne hal ise, alay çavuşları askere sıkı tenbihte bulundular. Önce paşanın otağ develeri, mutbak ve dış kiler, ahır ocağı ağırlığı, yirmi bir adet iyi kılavuzlarla bazı atlılar seher vaktinde geçtiler. Paşa'nın ikiyüz kadar devesi, yüz katar katırı geçti. Ben de kendi katırımla, «Allah Allah!» diyerek geçtim. Bütün ağırlıklar, Kurd kasabası sarayına gidiyordu. Ben, paşa kethüdası ile Kızılırmak kenarında öteki ağaların geçişlerini beklerken, Şafii vaktinde yüklenen paşa katarı ve öteki ağaların yükleri kıyıya gelip kılavuzları ile nehre girince, Allah'ın emri bir tipi, bora, kar ve fırtına başladı. Irmak coştu. Katar, seyishâne ve yükler nehire yayılıp gelirken, Kızılırmak şiddetle yükselip harman gibi buz parçaları getirmeye başladı. Meğer Çarnıgir köprüsü yakınında birkaç günden beri nehir donup kapanmış. Böylece boşanınca, bu kadar insan birbirine karışıp hurdahaş gibi gitmede ve bu halde yine karşı taraftan ağırlıklar nehre girmede, beri tarafta ise mal sahibi yiğitler: «Aman, Muhammed ümmeti!» diye feryad etmede idi.

Paşa dahi bu sırada mehterhâne dövdürerek nehre geldi. Kurd kasabası âyânına haber gönderip, askerden de katır, deve ve seyishâne kurtarana büyük vaadlerde bulundu. Askerin kimi beri tarafta, kimi karşı tarafta deli gibi nehir kıyısı boyunca koşuşuyorlardı. Nice cesur yiğitlerin kimi soyunup suya girer, kimi boğulur, kimi de yüzerdi. Deve ve insan katarları birbirine karışıp, bir yandan kurtulanları bir kenara çıkarırlardı. Bazı Kürd ve Türkmen yiğitleri o şiddetli kışta soyunup yüzerek, nice deve, katır ve seyishâneyi karşı tarafa geçirirdi. Fakat karşıya çıkanların elbiseleri beri tarafta kalıp orada kendilerine elbise veren bulunmadığından, çoğu soğuktan donardı. Ancak Kızılırmağa buz parçaları gelmezden önce geçen ağırlıkla kurtulup, nice nice katır, deve ve kısrak katarları yükleri ile kayboldu.

Seherden ikindi vaktine kadar bu kadar zâyiat olup, mal ve menalinden, kullarından ayrılmış ağanın hesabı yoktu. Bozulanların çoğu karakullukçu, harbende, sekban ve sarıca idi. İkindiden sonra buz ve boradan eser kalmadığından, o vakit geçen Tatarlarla deli gönüllü ağalar selâmetle geçtiler.

Buradan yine o haşerât ile Bardaklı belini geçip, Kurdderesi köyüne geldik. Allah'ın kullarının çoluk çocuğunu kapı dışarı edip, beşiklerle çocukları kar üzerine fırlattılar. Bu hâdiseden dolayı nice evler dağıldı. Yok oldu. Üç çocuk öldü. Ben bu durumu görüp: «Âyâ! Acaba o intikam alıcı olan Allah, bir gün bu askere daha nasıl belâlar gönderecek?» diye düşünceye daldım.

Bardaklı Baba menkıbeleri: Adı geçen beldenin yakınında Bardaklı Baba denilen bir velînin türbesi var. Hacı Bayram-ı Velî halifelerinden imiş. Çeşitli kerâmetleri görülmüş. Bunlardan biri şudur: Kendisi geçimini temin için bardak yaparmış. Her zaman abdest tazelemek için bardak taşırlarmış. Bütün dervişleri o bardaktan abdest alırlar, yine de suyu ağzına kadar dolu dururmuş. Hâlâ o bardak mübârek kabrinde durur. Onun için, Bardaklı Baba derler.

Ben türbedârının izni ile bardağı indirip su ile doldurarak abdest tazeleyeyim derken bir de gördüm ki, bardak su ile ağzına kadar dolu amma üzerinde kırk yıllık pislik duruyor. Tekkenişîn, Paşa imamı ve nice paşalar, bu bardağın böyle nice seneden beri su ile dolu kaldığına inanırlar. Türbedara: «Bu ibriğe su koymadınız mı?» diye sorup yemin ettirdiler. Onlar da: «Hâşa ve kellâ! Kırk, elli seneden beri bu kubbede asılı durur. İşte bu Evliyâ ağa indi-

rip, tebberrüken abdest alayım derken, Allah'ın hikmetinden olacak, ibriği su ile dolu buldu.» dediler. Amma İbrahim efendi ve dostları: «Evliyâ Çelebi, gel şimdi ibriği suyuyla yine yerine asalım» dediler. Bu düşünce yer yer tasvip gördü. Ben ise acemiliğim yüzünden inad edip: «Elbette bu velînin ibriği ile abdest tazelerim» diye Besmele çekerek şartlarına uygun olarak o sudan abdest aldım. Kullanılan suyu leğen içine koyduk. Burcu burcu zemzem gibi kokmaya başladı. Amma ibrik yine eskisi gibi dolu duruyordu. Hayrette kaldım. Paşanın imamı da hayret edip: «Evliya Çelebi! Ben de teberrüken abdest alayım» dedi. O da abdest tazeledi. Velhasıl, dört kişi o bardaktan abdest aldı, ibrik yine temiz su ile dolu kaldı. Hepimiz hayret ve şaşkınlık içinde kaldık. Yine duâ ederek ibriği kubbeye asıp oturduk. Fakat leğen içindeki kullanılmış suyu, şeyhi Bekir Dede alıp sakladı. İbrik kırmızı çamurdan yapılmış ve karnında Ra'd suresinden «Enzele minessemâi mâen...» ayeti yazılıp, altında rakam harfleriyle 66626 sayısı ile üç kaf, iki cim, bir mim, bir ayak ve bir bardak resimleri bulunuyordu.

Ben, Allah rızası için velinin mübarek ruhuna bir hatim okuyarak ruhâniyetinden yardım istedim. Âşinalık kesbettik. Kabir ziyareti kalbdeki hüznü giderir. Hz. Peygamber: «Bir işte hayrete düştüğünüz zaman, kabirlerden yardım isteyiniz» buyurmuştur. O sırada türbenin kapısı tarafından kucağında çocuk olan bir kadın göründü. Velînin kabri önüne çocuğu koydu ve başını açarak elbiselerini yırtmaya başladı. «Oğul!» diye haykırmaya koyuldu. Meğer yağmacılar kadının evini basıp, çocuğu kar üzerine atmışlar. O da gece soğuktan ölmüş! Kadının peşinden birçok fakir ve zavallılar, balta ve mızrakla yaralanmış ihtiyar ve vekar sahibi kimseler, ezik ve perişan bir halde tekkeye gelip mezarın bulunduğu türbeye girdiler. Bir ağızdan lânet etmeye başladılar.

Ben bir ihtiyarın mübarek elini öptüm. «Sultanım! Ben imam efendinizin evine misafir oldum. Adamlarım ve atlarım kar üzerinde yatar. Lütfedin, bana ve paşaya lânet etmeyin» diye rica ettim. «Seni biliriz. İmam sana bulamaç, palamaç, gülemeç aş getirmiş. Kabul etmemişsin. Sizi Allah karadan, kazadan, dağdan, belden aşıp yorulduğun yerde yaramaz işten korusun. Amma ağaların, sarıca ve sekbanların Allah hemen belâsını vere! Nidelim? Kurt giresi boğazları doyduktan sonra sıcak dama girip, 'Şarap nerde?' derler. O kızıl şarabı başlarına dikip: 'Bre ölesi! Bize kasık mansacı getir!' diye baltalar ile vurup kadın ve oğlan isterler. Bütün kadın

ve çocuklarımızı bir dama koyduk. Geceleyin damı kurcalayıp, bir yanından delerek kadın ve oğlan çıkarmışlar. Hemen onları Allah'a emânet ettik!» diye bedduâ edip gittiler. Ben bu durumu görüp: «Yarabbi! Sana sığınırım. Benim bu işlerden haberim yoktur.» diye kabr-i şerife bir Fatiha okuyarak doğru Mehmed Paşa efendimize geldim. Bu perişan durumu birer birer anlattım. Hemen kethüdası Ali Ağayı çağırıp:

«Ne kadar lüzumsuz eşyamız varsa, onları bu köy halkına yediğimiz zahire yerine verip gönüllerini alınız.»

Diye tenbih etti. Hakikaten, Hazinedar Ali Ağa köyün iş görenlerini çağırıp, ordunun ne kadar işe yaramaz şeyleri varsa hepsini verdi. Biraz hatırları hoş olur gibi oldu. Amma önceki bedduânın hedefini bulduğuna şüphe yoktur. Başımıza gelen Kızılırmak belâsı, boğulma ve yıkılmalar da bunlardan bazıları idi. Bu hususta şu beyti ne güzel söylemişler:

Sakın mazlumun âhından seher gâh
Ki âna perde koymamıştır Allah

İşte, asker nehirde bu çeşit belâlara uğrayarak mal ve melâlinden olunca, canları sağ geçtiklerine yüzbin kere şükür eylediler. Allah'a hamdolsun, ben bu belâlardan hiçbir zarar görmedim. Selâmetle geçmiştim. Perişan bir halde nehir boyunu takip ederek Kurtlar Sarayı kasabasına geldik. Kangırı toprağında, Kalecik kazasına bağlı Kangırı subaşılığıdır. Niyâbettir. Kızılırmak kenarında dört yüz toprak örtülü evli, hanlı, câmili, hamamlı, küçük çarşılı bir kasabacıktır. Bu yakınlarda Paşa, Ali Ağa ve Hüseyin Ağa adlı adamları Kızılırmakta kaybolan eşyanın kurtarılmasına tayin ederek, birer kese hariçlik verdi. Nice mal sahipleri de kalkıp su kenarında çadırlarını kurdular, hava düzelince mallarını çıkarmak için orada kaldılar.

Buradan kalkıp yine kuzeye giderek, Peryalı köyü durağına geldik. Kangırı toprağında Kalecik kazasına bağlıdır. Buralarda bazen doğuya bazen batıya serseri gezip, lokmacılık ettik. Yine kuzeye giderek Akçakoyunlu köyüne geldik. Yüz hâneli Türkmen köyüdür. Buradan da Koçu Baba konağına geldik. Bu da Kalecik kazası hududlarında ikiyüz evli Türk köyüdür. Amma evleri açıkta değildir. Hepsi yeraltında ahırlı, mutbaklı, avlulu, misafirhâneli evlerdir. Bu yere «Keskin İçi» derler, çok mâmur yerlerdir. Kış şiddetli olduğundan evleri yeraltındadır. Amma damlarının üstü çayır çimendir. Evlerin birer bacaları var. Yumuşak ve beyaz taşı istedikleri

gibi oyup, kesip biçip evler yapmışlardır. İçine bin adam girse kaybolur. Bu köyde Koçu Baba Türbesi vardır. Bu zât, Bektaşî halifelerindendir. Türkmen tayfası bu babaya çok bağlıdırlar. Buralarda çok zahmet çektikten sonra bu zatı ziyaret ettiğimizde, hatırıma şu beyit geldi:

Bu tarik üzere cem-i umurumuz oldu hebâ
Himmetinle şehr-i Rûm'a gidelim Koçu Baba

Bu yerlerde Keskin içinde, Hırar Hüseyinoğlu Şeyh İbrahim Şuzî türbesi vardır. Bu zat da Akşemseddin hazretlerinin halifelerindendir. Sivas şehrinde dünyaya gelmiş olgun bir kişi idi. Hâlâ herkes tarafından ziyaret edilir.

Oradan ileri Şeyh Şâmi köyüne geldik. Bu Kangırı toprağı ile Sivas eyâleti arasındaki Keskin içinde, Kalecik kazası nahiyesinde iki yüz hâneli mâmur ve süslü bir köydür. Amma evleri yine toprak altındadır.

Şeyh Şâmi Türbesi: Bayramî tarikatından olup, mübarek isimleri Hamza'dır. Hamzevî tarikatı bunlardan kalmıştır. Çeşitli kerâmetleri görülmüş. Hattâ bir cuma günü herkes cuma namazına hazırlandığı sırada abdest tazelemeye bir damla su kalmayınca, «Âh, Sultanım! Şu câminiz yakınında bir kuyu kazdırsanız da gelip geçen cemaat abdest alsa, büyük sevâba nâil olursunuz» demişler. Hemen Şeyh Şâmi elindeki asasının ucuyla yere işaret eder. Oradan tatlı bir su fışkırır. O zamandan beri, adına Ayn-ı Âsa (Âsa Pınarı) derler. Şeyh hazretleri, câmileri yanındaki yüksek bir kubbenin altında yatar. Câmii kendileri yaptırmışlardır. Minareli ve kurşun örtülü değil amma, mihrabı ve duvarı gayet geniştir. Mihrabı çok geniştir. Mihrabında Kufi ve müsta'samî yazı ile «Küllemâ dahale aleyha zekeriyye'l-mihrab» âyeti, ayet'el-Kürsî, «Âmenerresûli»... âyeti yazılıdır. Mihrabın iki tarafında son derece sanatlı iki sütun vardır. Mihrabı, şeyhin kendi el işidir derler. Ne yazık ki, o sanat da kerâmete bağlıdır. Bu türbede hatırıma şu beyit geldi.

Hazreti Şeyh Şâmi gelip ziyaret eyledik
Çok şükür Hakk'a yine hüsn-ü ibadet eyledik

Buradan kuzey yönüne giderek Hüseyinağa köyüne geldik. Burada Hüseyin Ağa büyük ziyafet çekip, paşaya bir at verdi. Oradan ileri gidip yüksek Kalecik kalesine geldik.

Kalecik: Bursa tekfuru Serdene adlı kıral, burasını kızı için yaptırmıştır. Sonra Kastamonu hâkimi Topal Bayezid fethetmiş ve Os-

manlılara baş eğmeyip, nice köy ve kasabalara el uzatmaya başlamıştır. Nihayet Yıldırım Bayezid Han, bir gün ansızın bu kaleyi basıp fethetti. Hâlâ Kangın sancağı toprağında paşa hası ve subaşılığıdır. Yüz elli akçelik şerif kazadır. Kadısına senelik dört kere gelir getirir. Kethüda ve yeniçeri serdarı, müftüsü ve nakibül eşrafı, âyân ve eşrafı, kethüda yeri, kale ağası, yirmi kadar kale neferi vardır.

Kalecik'in şekilleri: «Cik» sözü küçültme edâtıdır. Yâni, küçük kale demektir. Amma bu kale, göğe yükselmiş yalçın kaya üzerine inşa edilmiş bir kaledir. Duvarı altmış Mekke zirai'dır. Dört tarafı yalçın kaya olduğundan, etrafında hendeği yoktur. Kıbleye bakan bir demir kapısı vardır. Kale içinde yirmi kadar ev, bir câmi, bir buğday anbarı, su sarnıcı, cebhâne ve altı adet şahi topcağız var. İç il olduğundan, kalesi bakımsız kalmıştır. Bütün şehir âyânı, âsi ve zorba korkusundan, kıymetli mallarını bu kalede saklamışlardır. Kale ağası bu harâbenin bekçiliğine memurdur. Yüksek değil. Kulelerden, sahralar zümrüd gibi görünür. Aşağı varoşu kalenin kıble tarafında olup bağ ve bahçeli, mâmur bir kasabadır. Fakat etrafında sur ve duvarı yok. Bin ikiyüz kadar kiremit ve toprak örtülü evleri vardır. En güzeli, Şehsuvar Paşa Sarayıdır. Evleri kıbleye bakar. Yolları temizdir. Asla kaldırım yok. Onyedi mihrabdır. Çarşı içinde faydalı ve küçük hamamı var. Üç hanı, altı kahve dükkânı var. Havası çok güzel ise de, suyu iyi değildir. Şehirde üç gün kaldık. Paşa efendimiz, Şehsuvar Paşa sarayında misafir oldu. Şehsuvar Paşazâde Gazi beyi üç gün okuttuğumuzdan, haremden annesi bir bohça don ve gömlek ihsan etti. Allah'a şükür, burada üç gece rahat bir uyku uyuyabildik. Temiz elbise giydik. Sarıca ve sekban bayrakları, baskın korkusundan şehrin dört çevresinde nöbet beklerlerdi.

Kazancı Baba Tekkesi: Kalenin ancak bir sarp yolu vardı. Batı tarafına bakan kapısına giden meşakkatli yolun aşağısında, çarşıya yakın küçük bir yerde gömülüdür.

Buradan kalkıp, kar ve boradan zahmet çekerek Kurbağalı köyüne geldik. Kangırı toprağında Kalecik nahiyesinde, iki yüz evli mâmur köydür. Şeyh Şâmi oğlu Şeyh Abdullah burada yatar. Fakat kabri bakımlı değildir. Bir dam altında dinlenmektedir.

Yine kuzeye giderek Nenkler köyüne vardık. Bu da Kalecik hudutlarında bir câmili Türk köyüdür. Burada da o gece bir arşın kar

yağdı. Kimse konağından dışarı çıkamadı. Sabahleyin yine borular çalındı. Herkes can korkusu ile yüklerine yapışıp, yüklerini beygirlerine sardılar. Bütün Nenkler köyü halkı kola alınıp üç saat gittik. Sarıalan adlı beli aşacağımız sırada, tipi ile karışık bir bora ve tufan başladı. Asker darmadağın oldu. Mal ve melal dağlarda, bellerde, yollarda kalıp, herkes kendini düşünmeye başladı. Kimisi kaybolup kimisi kurtuldu. Paşanın iç ve dış ağaları can ve baş derdine düştüler. Ve Paşa ile hazineyi bırakıp bir tarafa kaçtılar. Hattâ paşanın oğlu Mustafa beyefendimizi lalaları, hizmetçileri ve hocalarıyla kaybettiler. Hazine katarı ile dağlarda başı boş dolaşmaya başladılar.

Ben kuytu bir dere içine sığındım. Savruntu, bora fırsat verip de elli adamım ve üç yük hayvanımla bir yöne giderken, üç kölemi daha buldum. Çarnıgır taifesi idi. Neticede yirmi beş kişi olup, şiddetli kış altında Sarıalan belini aşarak öte taraftaki düz sahraya düştük. Canımızdan ümit kesmek üzere olup kurtulmak ümidini kaybederek, kâh atlı kâh yaya yola devam ediyorduk.

MOLLA KAFZÂDE, KARA HAYDAROĞLU VE KATIRCIOĞLU BELÂLARI

Bu şekilde yola devam edip sağ ve soldaki kasabalarda barınacak bir yol var mıdır diye düşünürken, birden Ashâb-ı Kehf'in köpeği gibi «hav, hav!» sesi işitildi. «Bre meded canım! Köpek havlamaları var. Yâranlar... Yemek yedirilen yer vardır. Allah yardım kılıp, bize selâmet verdi. Şu köpek seslerinin geldiği tarafa gidedim» diye at bıraktık. Canım sığır tezeği kokusu duyuldu. Daha ileri gidince, büyük bir köy göründü. Ben bir çift avlu kapısı önüne yirmibeş arkadaşımla gelip: «Âşıklar! Siz şu eve konun. Biz şu eve varalım. Amma zulüm etmeyin, birbirimizden haberdar olalım» dedim. Kölelerimden biri atından inip, avlunun kapısını açtı. Avluya girince, levendâne alay çavuşu gibi davula tokmak vurup, «salat-ı Muhammed» diye nakkârelere yol verdim. «Bre ev sahibi» diye haykırdım. İnsandan eser yok. Amma avlu içinde oniki kadar koşu atı, kar üzerinde kantarlık harklara bağlı duruyor. O sırada hemen içeriden bir yiğit, orta kuşak yalın ayak mest ile çıkıp, dalsatır oldu. İki tüfenkli, iki kılıçlı dahi görünüp, kar içinde koşarak atlarına yalın ayak binip üzerimize sürdüler. Biri yanıma doğru gelince:

— «Esselâmû aleykûm, ev sahibi! Misafir kabul eder misiniz?»

Dedim. Cevap vermedi. Bunlardan biri:

— «Bir ak yakalı oğlu gelsin!»

Deyince, kırmızı başlıklı, boğazı poşulu bir yiğit daha çıkıp:

— «Bre hey alındık!»

Dedi. Ev içinden yedi adam daha dalkılıç çıkıp, üçü ev içine geri döndü. Hemen bir ihtiyar yaya olarak bana doğru gelip:

— «Safa geldin oğul!»

Deyince, attan inip:

— «Baba hâlin nedir?»

Dedim. Hiç aldırmadan:

— «Bre yiğitlerim! Ne atlanırsınız? Misafir misafiri sevmez, ev sahibi ikisini de sevmez.»

Deyince, dışarıda bulunan yirmi arkadaşıma:

— «Yürü, varın dediğim yere konun.»

Dedim. Hemen ev sahibi ihtiyar, yalın ayak dalkılıç atlarına binen yiğitlerin ellerine ayaklarına düşüp:

— «Oğullar! Evimi, barkımı harab ettiniz. İşte o ağa atından indi. Tipi ve boradan yorulmuşlar. Evime düşmüşler. Siz de atlarınızdan inin!»

Dedikde, onlar:

— «Bre hey Hacı Baba! Bize olanı siz bilmezsiniz. Biz bize ettik. Bre getir, çizme, zırh, tüfek, tirkeş!»

Deyip, at sırtında kılıç, tirkeş kuşanmaya başladılar. Ev sahibi rica ettikçe, onlar «Gideriz» dediler. Anladım ki bizi istemiyorlar. Hemen levendce:

— «Bre hey kardeşler! İman nûru kimsede yâd olmaz, siz kendi sohbetinizde olun. Biz dışarıda avluda, şu kışta kıyamette bir gece misafir olalım. Ömrümün varları!»

Deyince, biraz gönüller hoş oldu. Kılıçlarını kılıflarına koyarak kapıdan içeri girdiler. Biri de yanımda attan indi. Onunla öpüşüp hâl ve hatır sormuştuk. Amma benim aklım başımdan gitti. «Acaba bunun aslı ne ola?» diye bunlara şüpheli gözle baktım. Hepsi de bana bakıyorlardı. Hemen şakaya alıp:

— «Muhammed salatı ile, Hak sizi hatadan saklasın yiğitlerim!»

Dedim. Ev sahibi:

— «Bre bre oğullar! İnin de akşam yemeği yiyin.»

Deyince, hemen ben:

— «Vallahi Hacı Baba! Ben ve adamlarım alabaş köpek gibi açız. Hemen sofrayı şu karın üstüne getir de yiyelim.»

Diyerek, kasten karın üzerine oturdum. Arkasından:

— «Bre Hacı Baba! Allah aşkına tiz bana, pir baba çorbasını al getir! Su pastırmasını, sonra buzlu hoşaf turşusunu da getir. Hararetten yüreğim yandı!»

Deyince, yiğitlerden biri:

— «Beyim! Bu yiğit pek yârandır. Zarar gelir adam değil.»

Dedi. Sonra hepsi attan inip, önceki gibi atlarını kar üzerindeki harklarına bağlayarak içeri girdiler. Beni dahi davet edip:

— «Sen kimsin ve kimin adamısın? Bu yollarda kuş uçmaz. Bu kışta kıyamette, sen ne işlersin?»

Diye, mahşer suâline tuttular. Amma gözleri kapıda ve silahlarında idi. Ben:

— «Bana Evliyâ Çelebi derler. Dünya seyyahıyım. Melek Ahmed Paşa ile bir kere bu ovaya konup, Hacı Babanın ekmeğini yemişiz. Bu yolları babamın evi gibi bilirim. Tuz ve ekmek hakkını bilirim, yiğidim.»

Diye şaka ettim. Hazırlanmış olan yemeği yerken, içlerinden bir fedâi, esmer tenli, ince belli, elâ gözlü, iri kemikli, genç bir yiğit gelip ocak başına oturdu. Hepsi ona hürmet edip, «Beyim şöyle, beyim böyle» diye hürmetle konuşurlardı. Konuşma sırasında o da onlardan birine:

— «Katırcı oğlu! Şu gidi, bizi bu saat allak bullak etti. Çizmesiz, pabuçsuz silah kuşandırmayarak ata bindirdi.» dedi. Sonra beni göstererek: «Şundan ibret alsanız iyi olur. Hepimize bu iş bir nasihattır. Gafil baş tez gider. Avrat gibi, boğazımız tokluğuna ateş başı demiş kapanmışız. Ya bu yiğit davlumbaz çalıp nâra atmadan dışarıdaki yirmi otuz yiğitle çevirseydi, hepimizin hâli nice olurdu? Hele düşünün! Ne dersin Onyağanlı? Ne dersin Yeğen Hüseyin? Ne dersin Akyakalı oğlu? Ne dersin kara Memo?»

Diye hepsine hitabetti. Onlar da: «Belli, fena olurduk» dediler. Sonra, ocak başındaki yiğidin kurulu beş tabanca ve tüfengi vardı. Birini bana bağışlayıp:

— «Yiğit, şunu aşkımıza kullan!»

Dedi. Katırcıoğlu Mehmed dediği yiğidin de gümüş telli, sarılı oyluk haşası vardı. Deri kesesini ve kaşıklığı bağışladı. Hâsılı, herbiri birşey bağışlayıp:

— «Bizimle birkaç gün burada otur. Kışın şiddeti geçsin. Senden hoşlandık. Hoşsohbet bir yiğitmişsin!»

Dediler. Ben de:

— «Billahi paşalıyız. Paşadan ayrılamayız. Fakat bu tufandan darmadağın olduk. İnşallah, sabaha kadar bu kar durur da paşaya gideriz.»

Dedim. Hemen beyim dedikleri yiğit:

— «Aman, nasıl paşaya?» dedi. Ben de:

— «Erzurum'dan azledilen Defterdarzâde Mehmed Paşa» dedim.

— «Bre, o nerdedir? Yiğit istermiş. Biz de onu ararız» dediler. Biri gizlice göz kırptı:

— «Bre, o paşa şimdi nerdedir?» Ben:

— «İşte, bu mübârek Alanbelini aşarken tipi ve boradan dağıldık» diye hepsini anlattım. Hemen bey yerinden kalkıp elimi öptü.

— «Ey yiğit! Sen kıştan bu eve düşüp can kurtardın. Amma doğrusu, sen de bizden iyi canını kurtardın. Bu evin avlusunda adam gibi selâm verip atdan inmeseydin, bin canın olsa birini bırakmazdık. Sen de bizi ev içinde ateş başında otururken bassa idin, biz de canımızı kurtaramazdık. Allah senden razı olsun! Sen bize, biz de sana can bağışladık. Paşadan haber verdin. Bundan sonra bize bu eve kapanmak haramdır. Kalkın tâife, silahlanın!»

Deyince, hepsi silahlandılar. Hemen belinden bir kemer çıkarıp:

— «Şu kemerde beşyüz altın var. Al bunu kabul eyle. Besbelli, merdsin ve yiğitsin; tuz ekmek yedin, tuz ekmek hakkını bilirsin. Amma senden bir ricam var: Deveyi gördün mü?»

Dedi. Ben:

— «Vallah, billah, köçeğini bile görmedim.»

Dedim. Hemen elini elime verip, kulağıma sarıcaların sırrını söyledi. Ben de gizli bir işaret verdim. Hepsi on iki yiğit idi, anlaşıp görüştük. Beye, bir Kayasultan yağlığı verdim. Hepsi göz açıp kapayıncaya kadar atlarına binip:

— «Hacı Baba, Evliyâ Çelebi, sizi Allah'a ısmarladık. Allah sizden razı ola!»

Diyerek davullarına vurup gittiler. Gerçi bunlarla bir gece sohbet ettim amma, gönlüm hiç hoş değildi. Bunlar gidince, konak ve ateş başı bana kaldı. Rahat rahat otururken bir de baktım, ev sahibi Hacı Baba hareminden iki bohça don ve gömlek ile bir ekmek, biraz tuz, bir gümüşlü ağır kılıç, bir güzel yazılı Kur'an-ı Kerim ile gelip elimi öptü. Ağlayarak: «Kişi, basdığını boğazlamaz. Beni sakla, ak sakalıma merhamet eyle!» diye yalvardı. Amma ben işin te-

ferruatını bilmediğim için, ârifâne ve zârifane göz yumdum. Yine ev sahibi şüpheden kurtulamadı. «Oğul! Hak senden razı olsun. Eğer evime geldiğin gibi atından inmeyip aşağıdan almasaydın, öyle bastığına göre cenk etseydiniz, sizden ve onlardan çok kişi şehid olup evim barkım harab, aile ve çoluk çocuğum esir ve kebab olurdu» dedi. Ben:

— «Bre, hey Hacı Baba! Senin bir kere ekmeğini yedim ve evine geldim. Bir ocak sahibi, misafirsiz kalmaz adamsın. Sana acıyıp el kaldırmayarak, bütün yiğitleri diğer komşulara gönderdim. Tiz onları çağırınız. Gelsinler, kahve içsinler. Konak sahibine tenbih eyle. Bizim yoldaşlarımızı hoş tutsunlar!»

Diyerek, beraber getirdiğim yiğitleri bizim konağa getirdim. Kahvaltı edip kahve içtikten sonra herkes konaklarına giderken, nezaketle: «Buradan eksik olmayın» diye tenbih ettim. Gittiler. Amma ev sahibinin gerisi tutmaz oldu, büyük bir telâşa düştü. Elbette bunun bir aslı var diye, kölelerime ve diğer yanaşma yoldaşıma: «Ev sahibini göz hapsine alın, belki kaçar. Sakın gafil olmayın» diye sıkı sıkı tenbih ettim. Amma işin ne aslını biliyordum, ne teferruatını! Ancak ev sahibinin canlı cenaze gibi gezmesinden huylanmıştım. Bu halde iken, kölemiz Kâzım gelip:

— «Ağa, ev sahibi selâm etti. 'Ağanın gönlü ne kadar mal ve hediye ile hoş olur, onu bildirsinler. Senden cevap isteriz. Sana da birşey veririz' dedi. Ne diyorsunuz?»

Deyince ben:

— «Sakının çapkınlar, ev sahibi sizi uzaklaştırıp kaçacak. Amma sonra derinizi yüzerim. Hemen şu herife söyleyin: 'Ağa senin iyiliğini işitip geldi. Hatırını sayarak el kaldırmayıp, senin ak sakalına acıdı. Her ne verirse versin biz onun ekmeğini yedik, onu kendi rızasına bırakırız' deyin» diye sıkı sıkıya tenbih ettim.

Köle Kâzım gidip herife tenbihimiz üzere söyleyince, daha önce getirdiği gibi bu kez de iki donanmış zırh, beş gümüş kemer, Mısır yapısı bir at takımı, beş tane gümüş okluk ve gümüş kalkan, üç gaddare, üç kılıç, bir kese kuruş, elli top Ergürü sofu, bir külçe sarık getirip: «Halime acıyıp, benim şu halimi kimseye söyleme» diyerek ağlaya ağlaya ayağıma sarıldı. «Bu sır burada kalsın» diye rica etti. Ben dedim ki:

— «Bre hey Hacı Baba! Sır saklamak kolaydır. Amma bu kadar şeyi sen bana ne sebepten ötürü verirsin? Ben sana demedim mi? Benim rızam vardır, Evliya ağaya ne kadar verirsen ver, demedim

mi? Benim iyiliğim sana bu kadar şeylere değer mi? Hele bir de bakalım»

Ev sahibi titreyerek dedi ki:

— «Lütfen, bu kışta şu kadar yiğidinle gelip çok dert çektin. Amma gel etme, benim malımı elimden alıp kanıma ekmek doğrama! Neyleyeyim? Allah belâsını versin! Kütahya paşası korkusundan bunlar kaçıp bu kışta yedi gecedir burada yatıp beni haramîler yatağı yaptılar. Söylemeye dermanım yoktur. Allah sizden razı olsun. Hele kâfirleri kaçırıp beni kurtardın. Eğer tutaydın, evim barkım harab olurdu.»

Bu sözlerinden ben birçok hisseler alıp, artık hâkimâne konuşmaya başlamıştım. Amma birşeyden haberimiz yoktu. Biz şiddetli kıştan el ayak tutmaz bir halde buraya can atmıştık. Onlar içeride ateş başından kalkmış, eli ayağı tutar silahlı gençler idi. Bizden kimseyi sağ bırakmazlardı. Amma ben:

— «Hey Hacı Baba! Ben onları iyi bilirim. Amma birkaçını tanıyamadım. Allah'ını seversen onları bana söyle.» dedim.

Hacı Baba cevâben:

— «Ey oğul! Şimdiden sonra oldu olacak, senden gizli kapaklı bir şeyimiz yok. İşte ocak başında oturup sana çakmaklı tüfenk hediye eden, bey dedikleri Kara Haydaroğlu denilen arslan idi» dedi.

Ben:

— «Onu bilirim, Katırcı oğlunu, Akyakalı oğlunu, Oynağanlı oğlunu, Yeğen Hasan ve Kara Memo'yu, Dayı'yı, Dadaylı oğlunu da bilirim. Öbürlerini bilmem.»

Dedim amma, Allah bilir, hiçbirini evvelce ne gördüm ne de bilirdim. Ancak o gece sohbet ederken görüştük ve tanıştık idi. Hacı Baba yine söze başladı:

— «Meydana sofra yayan yiğite Bayındıroğlu derler. Zehir gibi katildir. Kapı bekleyen Kara Veli'dir. Biri Efendilioğlu, biri Burak Ali'dir.

Deyince, nezaketle hepsinin haberini aldım. Şimdiye kadar bir şerlerine uğramadığım için, Allah'a şükürler ederim. Belki bu akşam yine gelirler... Hacı onlara: «Sizin malınızdan şu kadar şey verip kurtuldum» dese iş neye varır?, diye çeşit çeşit şüphelere kapıldım. Sabah olunca on kişi paşalı yoldaşlarım daha gelip:

— «Bre Evliyâ Çelebi! İki gündür sen nerdesin? Paşa seni arar. Durma binelim!»

Dediler. Ben Hacı Babaya:

— «Tiz Hacı Baba! Şunlara kahvaltı getir. Oğlanlara atları eğerleyin. Hacı Baba bizimle yolcudur.»

Dedim. Zavallının aklı başından gitti amma benim on yoldaşım daha geldiğinden aklım başıma geldi, korku ve endişeden kurtuldum. Hava da düzeldi. Sonunda ham tamaha kapılıp, yüz bin rica ile önce verdiği hediyeleri alıp:

— «Bak, canım Hacı Baba! Biz sana itimad edip işi sana bıraktık. Meğer sende insaf yokmuş. «İnsaf, dinin yarısıdır» demişler. Verdiğin şeyi bu kadar yiğidin hangisine vereyim? İşte on yiğit daha geldi, gördün mü? Onlarda başka söz var. Ben bu verdiğin eşyanın birini almam. İşte Paşa buralarda, Hüseyin tekkesinde imiş. Seni kılavuz alıp götürürüm.»

Dediğimde, Hacı şaşırarak:

— «Varayım haremimden daha birşeyler çıkarayım.»

Deyip gitti. Ben de:

— «Tut şu ak sakalı kızıl kana boyanasıyı!»

Deyince, derhal adamlarım toplanıp Hacı'nın elini ayağını bağladılar. Adamcağız:

— «Aman oğul! Bir kaşık kanıma girme! Ne istersen vereyim. Bu haberi kimse duymasın.»

Diye ağlamaya başladı. Sonra:

— «Hizmetkârlardan kimse bulunmasın!»

Diye rica edince, ben yoldaşlarımın hepsini dışarı çıkardım. Adamlarımdan birine kuş lisanı ile:

«Cücümlece yolculdacaşlacarıcın, sicile cümlecün sicin isimticâcen ducun sucunlacar»

Dedim. Yâni, «Yoldaşlarım silâhlansınlar, ihtiyâten dursunlar» diye emir verdim. Bir de baktım ki, haremden Hacının oğlu bir kese altun, damadı üç küheylan at, bir katar katır, yüz top sof, on iki kılıç, üç gaddare, sekiz okluk, yedi eğer takımı, altı Haleb kalkanı, bir gümüş küçük masa, iki çalar saat, yedi akreb saat, on top Keşan kadifesi getirdi. Yanımdaki kırk yedi adamın hepsine de birer top sof bağışladı. Hepsi çok sevindiler. Ben de ev sahibinin iplerini çözüp, kendisine bir tılsımlı tas ile iki Kayasultan mendili, iki çavkül fincan, bir kâse verdim. Damadına ve oğluna da birer Kayasultan mendili bağışladım. Oğulları ile kardeş olup, Hacı'ya dahi oğul oldum. İçeriden iki bulûğa ermemiş kızları ellerinde birer bohçe ak kenarlı paşa gömlekleri getirip, elimizi öptüler. Ben dahi

başlarına birer Kayasultan mendili bağladım. Meğer Hacı Babamız, Kara cenderlerden kalma bir yatak imiş!...

Ben buradan malları aldım. Hacı Baba, oğul ve damadı ile vedalaşarak kuzeye kar üzerinden çıkıp, Hüseyin Gazi köyüne geldik. Çubuk ovası kazasında yüksek bir tepe üzerinde Hüseyin Gazi Türbesi vardır. Bu zât, Malatyalı Seyid Battal Cafer Gazi'nin muhterem pederidir. Kabri üzerinde bir Yasin okuyup, ruhâniyetleriyle tanıştık. Nurlu mezarının dört çevresinde çeşitli yaldızlı şamdan, kandiller ve âyetler vardır. Ayrı ayrı yaz ve kış meydanları vardır. Çubuk ve Yaban ovaları ile Mürtet ovası, buradan ayak altında gibi görünür. Tekkesinin vakıfları çoktur. Senede bir kere burada mevlid okunup, kırk elli bin adamı toplanır. Amma Hüseyin evlâdından ve Peygamber sülâlesinden olan bu Hüseyin Gazi, burada din uğrunda şehid olmuştur. Bu tekkedeki fakirlere on kuruş sadaka verip, üç kurban keserek şeyhi Muhyican Dedenin duâsını aldık. Asıl Hüseyin Gazi, bu yüksek tepenin eteğindedir. Oraya varıp, devlet sahibi efendimizle buluştuk.

— «Bre Evliyâ Çelebi! Hoş geldin. Bre adam, biz seni kaybettik!»

Buyurdular. Ben de:

— «Öyle oldu, sultanım!» deyince, hoşlanıp bizi sohbetleriyle şereflendirdi.

Buradan kalkıp lokmacılık ederek on gün Çubuk Ovası'nı gezdik. Burası yüzelli akçelik kaza olup, yedi nahiyesi, yetmiş parça köyü vardır. On gün Yaban Ovası'nı da gezdik. Bu da Engürü sancağı dahilinde yüz parça mâmur köyden meydana gelip, subaşılıktır. Hafta pazarı olur. On gün de Çorba kazasında dolaştık. Seksen altı parça köyü olup, yüz elli akçelik kaza ve subaşılıktır. Bu da Engürü hududlarındadır.

Bu kazalarda tam bir ay gezip, Engürü yakınında Nevruz'a ulaştık. Bütün bitkiler topraktan başgösterdi. Allah'a hamdolsun, havalar düzeldi. Fakat, ağır yükleri gece gündüz bindirip indirmekten âciz kaldık. Halkın baskın yapması korkusundan zırhlarımız sırtımızda uyuduğumuzdan, huzursuz olduk.

1058 senesi Rebiülevvelinin birinde, yine Hüseyin Gazi köyüne geldik. Birer ikişer kere misafir olduğumuz evler pek çok amma, burada türbeyi ziyâret ederken kendiliğinden hatırıma şu beyit geldi:

Gelip ettik duâ ile niyazı
Bize himmet ede Hüseyin Gazi.

Buradan yine kuzeye gidip, mâmur köyler içinden geçerek Engürü'ye ulaştık.

Ankara şehri ve büyük kalesi: İlk önce konakcılar tuğları ile şehre girdiler. Şer'iyye mahkemesine varınca, bütün vilâyet âyânı:

— «Paşanız Erzurum'a kapanıp Celâli olmak istedi. Eski suçu meydana çıktı. Hâlen on bin asker toplayıp Vardar Ali Paşa ile Celâlî olmak için birleştiler. Biz sizi padişâhın kalesine sokmayız.»

Dediler. Amma burada paşa efendimizin satılmış çırakları çok olduğundan, «Üç gün misafir olup kalsın» dediler. Bunun üzerine, mahkeme tarafından iki bin civarında yaftalı konak yazıp paşayı Çavuşzâdenin evine kondurmaya karar verdiler. Ertesi gün, büyük alay ile Engürü kalesine girdik. Bu alayı, Engürü şimdiye kadar görmemişti. Halk karşılamaya çıkıp, kaleden yirmi pâre «Hoş geldin» topu atıldı. Paşa konağına inip, bütün âyân ve büyükler hediyelerle geldiler. Ben dahi beş yüz akçelik molla olan Peygamber sülâlesinden Kaderzâde'nin evinde misafir oldum. Doğru Hacı Bayram-ı Velî türbesine giderek yüzümü sürüp, mübârek ruhu için bir hatm-i şerîfe başladım. Ahdimiz üzere, Balıkhisar köyünde Allah'ın hiç haberimiz yokken ihsan buyurduğu keselerden yüz kuruş kadarını tekkenin fakirlerine dağıtıp, hayır duâlarını aldım. Sonra şehri gezmeye koyulduk.

Ankara Kalesi: İlk yapıcısı Rum kayseridir. Sonra nice hükümdarın eline geçmiştir. Sonra Kütahya padişâhlarından ve Germiyanoğulları'ndan Yakup Şah ile veziri Hezar Dinar'ın himmetiyle İslâm eline geçmiştir. Sonra Osmanlıların ortaya çıkışında, Yıldırım Bayezid Hanın eline düşmüştür. Kalenin kuzeyinde bir konak mesafede olan Erkeksu denilen köy tarafından bakılsa, kuğu gibi görünür. Mâmur yer olup, üzümü çok olduğundan adına Engürü demişler. Bazıları, kalesi angarya ile yapıldığından Ankara denilmiştir, derler. Tuhfe tarihi de, «Rum kayseri meşhur Herakl bu kaleyi yedi kat ile bağlattığı ve sardırdığı için, adına Selasil kalesi derler» demiştir. Padişâh defterhânesinde adı Ankara'dır. Gülen gül gibi beyaz bir surla çevrilmiş olup, zaptı imkânsız bir kaledir. Hâlâ Anadolu toprağında müstakil sancak beyi merkezidir. Çeşitli defalar arpalık yolu ile üç tuğlu vezirlere ihsan olunmuştur. Kanun gereği paşasının hası 263400 akçedir. Livâsında 14 zeâmet, 257 timar var. Alaybeyi, çeribaşısı, yüzbaşıları vardır. Sefer sırasında, paşa askeri cebelüleriyle üç bin kişi olur.

Mirlivanın sancağı altında timar erbabı bulunmazsa, timarı başkasına verilir. Paşasının eyâletindeki hası subaşılıktır. Şehir suba-

şısı, Mürtetova subaşılığı, Çorba subaşılığı, paşa hasından olup, senelik kırk bin kuruş hâsıl olur. Beşyüz akçelik kadılıktır. Mollasına senelik yirmi kese hasıl olur. Şeyhülislâmı, «Kederzâde» adlı beşyüz akçe pâyesiyle nakibüleşrafı, altı yüz ilmi rütbelere sahip olmuş kadı ve âyânları ve sâir büyükleri ve eşrafı sayısızdır. Sipahi kethüdaları, yeniçeri serdarı yerine azâmetli yeniçeri çavuşu vardır. Bütün halkı kadı ve asker tâifesidir. Şehir nâibi, muhtesib ağası, gümrük emini, üzüm ve damga ağası olup, ayrı bir emanettir. Senelik kırk bin akçelik iltizamdır. Kale ağası, azab ağaları, cebeci ve topçubaşılar, silâhlı kale neferleri vardır.

Asıl kalenin yapısı: Yüksek bir dağın tâ tepesinde, dört kat beyaz taştan yapılmış güzel ve sağlam bir kaledir. Katları birbirinden yüksektir. Her tabakasının arası üçer yüz adımdır. Her kat duvarının yüksekliği altmış arşın kadar yüksektir. Her duvarının genişliği ve eni onar Mekke zirâ'dır. Temellerinin altı yuvarlak, kemerler de boştur derler amma görmedim. Boş olması da kuşatma sırasında kale altına girip lağım atmasına engel olmak içinmiş.

Bu iç kaleden kıble tarafına yan gibi düşürüp, doğudan batıya uzunca yapılmıştır. Batı tarafında dört kat birbirinden geçme demir kapılar vardır ki, her kapı arasında asma demir kafesler hazır olup, demir zincirlerle asılıdır. Her kafesin demirleri pazu kalınlığı kadar vardır. Kuşatma sırasında kale içinden aşağı kapı önlerine bırakıp siper yaparlar. Bu kaledeki kırmızı taştan yapılmış eşik ve kapı üstü, başka kalelerde görülmemiştir. En dış kapı —ki, Atpazarı yerine bakar— batı tarafına açılır. Yüksek kubbesinin kemeri üzerinde geçmiş pehlivanların gürzleri, ibret verici balık kemikleri ve çeşitli garip şeyler asılıdır. Gece ve gündüz, kalenin kapısı dışında ve içinde neferleri bekçilik ederler. Kale ağası kaleden çıksa, katil veya azlederler. Çünkü bütün düşmanlar, bu kalenin bir taşına bin baş verip yüzbin savaş etmeye can baş oynatır. Hattâ Erzurum'da Abaza Paşa isyan edince, yüzbin askerle bu kaleyi kuşatıp aşağı varoş hisarını istilâ etmiş ve bu iç kaleyi de kuşatmaya niyetlenmiş. Abaza Paşa sarayında otururken, usta topçu çok nişanlı bir gülle atarak, Abaza'nın kıçını sindirmiş, yaralı olarak ümidi kırılmış ve eli boş Erzurum'a gitmesine sebep olmuştur. O günden beri, kale ağasının kapı önünden başka yere gitmesi yasaktır.

Gerçi yukarı iç kalenin etrafında hendeği yoktur amma, dört çevresi yalçın kayalarla çevrilidir. Hiçbir taraftan zafer mümkün

değildir. Lağım yapmak dahi kolay değildir. Çünkü kat kat üç yüz altmış mahalledir. Birbirine karşıdır. Garip bir şekilde, hendese üzere inşa edilmiştir. Dört katında bin sekiz yüz dış beden vardır. İç hisarın çevresi dört bin adımdır. Doğu tarafta, Hisarlık denilen tepe üzerinde bir türbe vardır. Kaleye karşıdır. Amma oradan zarar gelmesi ihtimali yoktur. Çünkü kale ile Hisarlığın arası bir top menzilidir. Aşağısı cehennem deresine benzer bir dere olup, oradan kaleye çıkmak çok zordur. İç kalede, büyük küçük seksen altı parça top vardır. Amma balyemez yoktur. Yeteri kadar cebhânesi, âlet ve silâhı vardır.

Kalede bağsız, bahçesiz altı yüz ev vardır. Bir câmii vardır ki, eskiden kilise imiş.

Velhâsıl bu iç kale; bina, güzellik, mühendislik fennince seyre değer bir yerdir. Amma aşağı kalesinde, Celâli korkusundan, Cenap Ahmed Paşa vilâyet halkı ile bir kat sağlam bir sur yaptırmıştır. Dört kapısı vardır. Çevresi altı bin adımdır. Bir tarafında yukarı iç kale vardır ki, onu aşağı hisar kuşatmıştır. Bu hisarın doğu tarafındaki yukarı hisardan, kayalar içinden Hıdırlık deresine inilir. Su yolları vardır. İç kalede sarnıçları, buğday anbarları var. Amma aşağı hisarın suyu çok olduğundan, öyle sarnıçları yok. Hepsi yüz yetmiş çeşmesi vardır. Üç bin su kuyusu vardır. Yetmiş altı mihrabtır. Cenap Ahmed Paşa Câmii, Hacı Bayram-ı Velî Câmii meşhurları olup, Mimar Sinan eseridir. Kurşunlu câmileri azdır. Onsekiz mihrablı tekkesi vardır. Hacı Bayram-ı Velî tekkesinde üç yüzün üzerinde Allah âşıkı ve ârifler vardır. Şeyhleri Koca Abdurrahman Efendi ermişlerdendir ve duâsı kabul olunur bir zâttır. Bayramî tarikatı ayrıca bir Hâmidî tarikidir. Çünkü Hacı Bayram-ı Velî Şeyh Hamid Hazretlerinin talebelerinden olup, fakr cihazını onlardan kabul etmişlerdir. İlk pirleri Hoca Abdülkadir Ceylânî olup, ondan ileri Hazreti Peygambere ulaşır bir has tariktir. Amma Bayramîler, Rumda Şeyh Hamza ve Şeyh İdristen beri Hamzevî'dirler. Bunca şeyhleri katledilip kötü kişi oldular ki, hırka ve sikkeden, kaba ve abalarından alâmetleri yoktur. Allah'ın şeriatına aykırı bir halleri yok iken, suçlanarak kötülenmiş bir alay ciğeri yanık fakirlerdir.

Engürü'deki Hazreti Mevlâna tekkesi, Cenap Ahmed Paşa tarafından yaptırılmış bir mevlevihânedir. Üç tarafı gül, gülistan ve İrem bağıdır.

Medreselerinden Mustafa Paşa medresesi, Taşköprülüzâde medresesi, Seyfeddin medresesi ve Kethüda medresesi meşhurlarıdır. Ta-

lebelerinin yeteri kadar tayin edilmiş vazifeleri vardır. Üç adet hadis okulu vardır. Yüz seksen adet çocuk mektebi var.

Hamamlarından Kalealtı hamamı, Sunguroğlu hamamı, Cenap Ahmed Paşa hamamı meşhurlarıdır. İki yüz kadar da saray hamamları vardır. Yetmiş adet bağ ve bahçeli yüksek sarayları vardır. Fakat kâgir olmayıp, kat kat kerpiç yapı evlerdir. Bu şehirde kiremit örtülü imaret yoktur. Engürü kerpici taştan sert olur. Halk dilinde darbımeseldir: «Engürü kerpici gibi bir kalıba dizilmiştir» derler.

Altı bin altmış kadar mâmur evleri vardır. Saraylarından Paşa sarayı, Molla sarayı, Kederzâde sarayı, Ahmed Paşa sarayı meşhurdur.

İki yüz sebili varsa da, meşhurları Hacı Şarâvî sebili ile Hacı Mansur sebilidir. İki bin dükkânı vardır. Süslü bir bedestanı var. Dört tane zincirli kapısı vardır. Çarşılarının çoğu yüksek yerde kurulmuştur. Uzun çarşısı, Sipahi pazarı, Kalealtı pazarı, gayet kalabalık pazarlarındandır. Kahvehâneleri, berber dükkânları insanla doludur. Sultan çarşısı, mahalleleri, caddeleri temiz olup, beyaz taş ile kaldırım döşelidir. Âyân ve eşrafı, bilginleri, iyi kişileri, şeyhleri, maarif erbabı, şairleri çok fazladır. Anadolu toprağında olup, Türk vilâyetlerinden sayılır. Binin üzerinde temiz, olgun, anlayışlı, genç hâfızları vardır. Binlerce kişi, Yazıcızâde tarafından yazılan Muhammediye kitabını ezber etmişlerdir. «Tarikatı Muhammediye» ezberleyenler çoktur. İyi halleri ile tanınan kimseleri çoktur. Hattâ Hacı Bayram-ı Velî evlâdından Abdurrahman Efendi de ermişlerden sayılır.

Bu şehir halkının zenginleri samur ferace, orta hallileri çuka ve kontoş ferace giyerler. Sanat erbabı beyaz bez ferace, bilginleri baştan başa sof ferace giyerler. Burası sof yeridir. Kadınları rengarenk sof ferace giyip gayet edeblice gezerler.

Beşinci iklimde olup, havası mutedil ve halkının çehreleri kırmızıdır. Dilberleri cihanı süsleyen, herkesce övülen güzellerdir.

Yiyecek, içecek ve sanatları: Engürü paçası, Kütahya paçası ile aynı lezzetlidir. Biber tohumu ile terbiye edilmiş Engürü pastırması, Tiftik keçisinin eti misk gibi kokar. Çünkü, keçileri dağlarında pırnar yaprağı yerler. Tiftik keçisi beyaz süt gibi olup, onun gibi beyaz hayvan belki yoktur. Sof ipliği bunların yününden yapılır. Bu keçilerin tüyünü makas ile kırkarlarsa ipliği sert olur. Ama yolarlarsa, Eyüp Peygamber ipeği gibi yumuşak olur. Zavallı keçileri yolarken feryatları göklere yükselir. Amma büyükler onların

feryad etmelerine çare bulmuşlardır: Keçileri yolacak yerde, kireç ve gülsuyu ile suyu karıştırıp keçileri bu şerbet ile yıkarlar. Zahmetsizce tüyleri kopup çırçıplak kalırlar. Zavallı keçiler, tüysüz ve tüssüz olurlar. İşte, sofu bunun ipliğinden dokurlar. Kadın ve erkek halkının işi sof dokumaktır. Sofu şu şekilde suvaç yaparlar:

Büyük bir kazanı ateşin üzerine koyup, içine arzu ettikleri renkten boya atarlar. Kazanın yarısına kadar su koyup, deste deste sofları kazan içine yerleştirirler. Kazanın ağzını kapar, etrafını hamurla sıvayarak ateşi yakarlar. Kazanın içinde fazla sıcaktan buhar soflara vurup, Allah tarafından çeşitli izler peyda olur ki, Mani ile Behzad, resimlerini yapmaktan âcizdirler. Bu sof da Engürü'ye mahsustur. Yeryüzünde başka bir yerde yapılması ihtimali yoktur. Frenkler bu Engürü keçilerini Frengistan'a götürüp, yumuşak iplik eğirerek sof dokumak isterler. Allah'ın emri ile, keçiler bir sene içinde bayağı bildiğimiz tüylü keçilerden olur. Dokudukları şeyler sof olmaz. Çünkü dalga veremezler. Hattâ, Engürü'den eğrilmiş ipliği alıp Frengistan'a götürerek sof yapalım, dediler. Fakat yine olmadı. Nihâyet papazlar için hâlâ sof gibi yumuşak, fakat dalgasız siyah Dokla şalı dokurlar.

Ankara halkı, kendi soflarının bu hususiyetini Hacı Bayram-ı Velî'nin kerâmetine bağlarlar. Fakat bize kalırsa bu sır, su ile havasının ve yerinin güzelliğinden ileri gelir. Engürü kireci de meşhurdur.

Halkının çoğunluğu kara ve deniz tüccarıdır. İzmir'de, Frenk diyârında, Mısır'da, Sırbistan'da, velhâsıl her tarafta sofları makbul olmakla, ahalisinin çoğu seyahat ve ticaret ederler. Ermenisi, Yahudisi pek çoktur. Yalnız yahudileri on iki mahalledir. Rum Kıptîsi azdır. Bahçeleri gayet çoktur. Sahralarındaki köyleri mâmûr, halkı zengin gönüllü ve iyi ahlâk sahibi, garip dostudurlar. Köylerinde ekili yerleri çoktur. Hayır ve bereketleri fazla, nimetleri bol, pınar ve akarsulu bir mâmur şehirdir ki, kalesi ve şehri eşsizdir. Allah, bu şehri kıyamete kadar Osmanlıların elinde ebedi etsin!...

HAYIRLI BİR RÜYA

Ben riyasız Evliyâ, Engürü'ye girdiğimiz gün doğruca Hacı Bayram-ı Velî'nin nurlu türbesine varıp ziyareti ile şereflendikten sonra bir hatm-i şerife başladım. Konağımıza gelip akşamdan sonra ibadetimizi yaparak duâ ve istihare ile uykuya daldım. Rüyamda gördüm ki, orta boylu, sarı sakallı, bal rengi sof hırka giymiş, ba-

şındaki külâh üzerine on iki dolama Muhammedî sarık sarmış bir zât gelip, bana şöyle hitab etti:

— «Bak oğlum! Lâyık mıdır ki, benim talebem olan Bayram-ı Velî'ye giderken beni basıp geçesin? Onu ziyâret edip bir hatm-i şerîfe başlıyorsun da bana bir Fâtiha niçin okumuyorsun?»

Ben hayret içinde:

— «Sultanım! Cenab-ı şerifiniz kimdir? Ben sizi bilmem, nerde otursunuz?»

Dedim. Cevabında:

— «Sen uyanık iken güreşçiler tekkesinde ve Sultan Dördüncü Murad huzurunda pehlivanlara duâcılık ederken, «Engürü'de Er Sultan yatar, Rum'da Sarı Saltık» demez mi idin? İşte, Engürü'deki Er Sultan benim. Kalealtı yakınında, Odunpazarında bir kalın kubbe içinde kaldım. Gelip ziyâret edip, bir Fâtiha ile memnun edesin. Dünyada ve âhirette istediğini elde edesin. Sabah namazından sonra sana bir adam göndereyim. Hemen bana benzer. Onunla elele verip bu şehir içinde yürüyerek bana gelip, ziyâret eyle. Esselâmü aleyküm» deyip kayboldu.

Hemen uykudan uyandım. Temiz abdest alıp sabah namazı vaktini bekledim. Namazdan sonra Paşadan Enderun mehteri gelip, «Buyurun kahvaltıya» dedi. «Hayır oğlum, bugün oruçluyum» diyerek mehteri savdım. Sonra baktım, akşam rüyamda gördüğüm kimse çıkageldi:

— «Evliyâ Çelebi siz misiniz? Buyurun, Er Dede Sultan rüyamda beni size gönderdi. Ziyâretine gidelim.»

Dedi. Amma sözü sanki yeraltından geliyordu. Yüzü nurlu, sözü tesirli bir zât idi. Hemen feracemi giyip, Bismillâh ile kapıdan dışarı çıktım. Yaya giderken ileride şehir içinde on bir yerde, evliyanın büyüklerini isim ve künyeleri ile tanıtıp ziyâret ettirdi. Bazısına, «Bizim çırağımızdır» der idi. Bazısına, «Azizim Hamid efendinin halifesidir» derdi. Böylece, türbe türbe gezdik. Hemen elime yapıştı. Yokladım, elinde hiç kemik yoktu. Ne tarafa eysem, hamur gibi eğiliyordu. Hemen elini elimden çekip sağ eliyle bir türbe gösterdi ve yine elimden tuttu. Sonra âhirete ait şeyler konuşarak, Odunpazarı denilen yere vardık. Meydanın batı tarafında küçük bir kubbe göründü. «İşte Er Sultan kubbesi şudur» diye sağ eliyle gösterdi. Ben o tarafa bakıp, sonra tekrar yanıma baktım. O kimse kaybolmuştu, «Bre meded! Onun elini elimden bırakmasam gerekti. Bre meded! Halim neye varır?» diye, dört tarafa, sefer vak-

tinde sersem sersem gezerdim. «Belki şu keçe kaplı küçük kapıdan girmiş ola.» diye hemen kapıdan içeri girdim. Meğer bozahâne imiş. Birçok paşalı eşekcinin kimi çöğür, kimi tanbur çalıyorlar. Bir hay-huy ki, tarif olunamaz. Hemen biri:

— «Evliya Çelebi, gel bir bozacığımızı iç» dedi.

«Hay, bozahâneye girdiğimi gördüler!» diye utancımdan yerlere geçtim. Hemen dışarı çıkıp doğru Er Sultan kubbesine vardım. Kapısını açıp içeriye girerek: «Esselâmü aleyk yâ azîz pîr!» diye ağlayarak eşiğine bu âsi yüzümü sürdüm. Sonra:

— «Ey Sultanım! Rüyama girip: 'Sana bir olgun yol gösterici gönderdim' dedin. Sözünde durup gönderdin. Henüz irşad olmadan aldın. Kapına yüz sürmeye gelip, ziyâret ettim. Habîb-i Hüdâ aşkına, beni dünya ve âhirette boş koma. Allah ile ahdım olsun, mübârek ruhun için bir hatm-i şerif okuyacağım.»

Diyerek, hatm-i şerife başladım. Mübârek kabrinin sandukası olan yeşil sof ile örtülü örtüsünün altına girip, «Himâye yâ Er Sultan, himâye!» dedim. O saat uyuya kaldım. Öyle terlemişim ki, ter elbiselerimden çıkıp sırılsıklam olmuşum. Önceden rüyamda gördüğüm gibi, Er Sultan şekliyle gelip selâm verdi. Ben de «Aleyk» alıp:

— «Sultanım! Bana gönderdiğin adamı kaybedip, kapına geldim. Beni eli boş çevirme!» dedim. Hemen söze başlayarak:

— «Hafız olduğundan ve velîleri sevip onların mezarlarına yüz sürdüğün için mahrum kalmazsın. Biz sana olan sevgimizden rüyana girip sana adam göndeririz. Onun eline yapışıp bize gel dediğimin sabahı, yine biz varıp eline yapıştık. Seni hak yoluna getiren yol göstericinim, üzülme. Akibet, yolun Sırat-ı müstakim (Doğru yol)'dur. Amma sen de bu adamlarla gezerken doğru hareket et, fukara ve zayıflara merhamet üzere ol. Onları bunlardan kurtarmaya çalış. Paşana da söyle, benim himâyemde Engürücükte kapanıp Celâlî olmasın. Allah'ın kullarına zulmetmesin. Sana Cenab-ı Hak dünyada tam seyahat, son nefesinde iman-ı kâmil verip, Hz. Peygamber'in şefaatini nasip ede... Vücut sağlığı ile dünyayı gezip dolaştıkça, az yemek ye, az konuş, az uyu, ilim ile çok amel eyle. Doğru yolu bulmak için lâzım olan ameldir ki, Cenab-ı Hak Kur'an-ı Kerîm'inde «İleyhi yesadül kelimüttayyib.....» buyurmuştur. Bu nasihatlerimi tut. Ana baba hakkını ve bizi hayır duâdan unutma. Pîrlere riâyet eyle. Allah işini rast getirip, sonun hayır ola... Bu niyete Fâtiha!»

Buyurdular. Ben Fâtiha-i şerifeyi okuyup mübârek elini öperken, türbe kapısından bir gürültü koptu. «Ya bu türbenin türbedarı

yok mudur?» denilirken, ben Er Sultan'ın sanduka' örtüsü altından çıktım. Kan ter içinde kalmışım. Türbeye gelen ziyâretçiler:

— Siz türbedar mısınız?» dediler.

— «Evet türbedarız.»

Diye onlarla dahi ziyâret edip veda Fâtihasını okuduk. Yine kapısını kapayıp, ağlayarak konağıma geldim. Rüyamı doğru paşaya söyledim. Paşa, «Estağfurullah. Tübtü illâllah tevbeten nasuhan» deyip bölükbaşılara, sekban ve sarıca askerlerine cebhâne ve tüfenkleri ve silâhlarını getirmelerini emretti. İstedikleri gelince de:

— «Engürü kalesine kapanıp, Celâlî olmak bundan sonra haramdır.»

Deyip, askerler silâh ve takımları alıp rahata erdi.

Meğer Paşa da benim gördüğüm Er Sultan rüyasını görmüş! O da bana anlattı. Rüyalarımız birbirini tuttu. Meğer Paşanın zihninde Engürü'ye kapanıp Celâlî olmak korkusu da varmış! Sonra her gün Er Sultan ve Hacı Bayram-ı Velî'yi ziyâret etmeyi üzerime borç bilip, başladığım hatm-i şerifleri de tamamladım.

ENGÜRÜ'DE YATAN BÜYÜK VELİLERİN NURLU MEZARLARINI BİLDİRİR

Muhteşem kutub, muhterem hazine, zamanın zâhidi, yegâne âbid, hakikatleri söyleyen, nasihat edici, insanların önderi, olgunluğun en son noktası, hakkıyla kutup, rabbanî hikmet madeni **Şeyh Hacı Bayram-ı Velî:** Kendileri Çıyul (Çubuk) nehri kenarında Sol köyünde vücuda gelip, Şeyh Hamid Hazretlerinden fakr cihazını kabul ile onların yol göstericiliği sayesinde nice sene kutuplar kutbu olup, birçok keşif ve kerâmetleri görülmüştür. Hattâ seyahatle Edirne'de Yıldırım Bayezid Han'a gelip, teberrüken yaptırdıkları Eski Câmi'deki vaaz ve nasihat ettikleri kürsü, hâlâ o nurlu câmi içindedir. Doğrusu, muhteşem bir kürsüdür. Bu kürsü üzerinde bazı şeyhler kendini beğenmişlik edip vaaz ve nasihata çıkmışlar ise de, konuşmaya kaadir olamayıp aşağı inmişlerdir. Çünkü o seccade üzerinde oturmaya gerçekten ehliyetli bir şeyh gelmemiştir. Kimin haddi ki, üzerinde çekinmeden nasihat ede!

İşte, Bayram-ı Velî böyle bir ulu sultandır. Sonra Yıldırım Bayezid Han zamanında öteki dünyaya göçüp, Engürü Hisarı içinde nurlu bir tekkede, mükellef ve süslü bir kubbe içinde toprağa verilmiştir. Allah rahmet eyleye.

Duâsı kabul olunan, keramet nurlarının kaynağı, gizli yollara mazhar olan, hakiki sırların keşfedicisi, sağlam mü'min **Şeyh Hazreti Er Sultan:** Mübârek isimleri Mahmud'dur. Bu zât, Ankara'da doğmuştur. Şeyh Hamid Hazretlerinin şeyhlerindendir. Nice keşif ve kerâmetleri görülmüştür. Allah'a hamdolsun, ziyâreti bana da nasib oldu. Rüyamıza girerek dünyada iken irşadlarından faydalandırdılar. Engürü içinde, Ağaçpazarında küçük bir kubbede yatarlar. Türbesi herkes tarafından ziyaret edilir.

Hazreti Hızır türbesi: Engürü kalesinin doğu tarafında, kaleyi örten bir yüksek dağ üzerindedir. Belde halkının gezinti yeri, dünyayı seyreden bir yüksek kubbedir ki, meydanından bütün Engürü sahrası tabak gibi görünür.

Şeyh Hüsamûddin: Ahmed Sebânî'nin halifesidir. Engürü kalesinde mahpus iken, «Yarın sabah bizi defnedin» buyururlar. Sabahleyin hapishânede, sarı hurma lifi ile kefene sarılmış bir vaziyette, vücudu yıkanmış ve temizlenmiş bulunur. Bu iş, bütün Engürü halkını hayrette bırakır. Hâlâ tekkesinin mezarlığında gömülüdür.

Şeyh Kâtip Salâhûddin: Yıldız ilminde sanki Fisagor idi. Engünü'de bunlardan başka daha birçok eser sahibi bilginlerin, şeyhlerin, iyi kişilerin mezarları varsa da, birkaç gün misafir kaldığımızdan ancak bu kadarını yazabildik. Allah hepsine rahmet eyleye...

Artık Engürü'den hareket etmek üzere olduğumuzdan, tuğlar konakcı ile gitmişti. Ben dahi yüksüz olarak yola çıkmak için, adı geçen Hacı Babadan aldığımız bir katar katırları paşaya bir keşe kuruşa satarak yarısını fakirlere dağıttım. Büyük sevab kazandım. Ağır yükleri, Cenab-ı Hakkın gaib hazinelerinden Hacı Baba sebebiyle ihsan buyurduğu eşyayı, velinimetimiz ve ev sahibimiz Kaderzâde efendime Allah emaneti koyup, yedi silahlı köle ve bir yüksüz yol hayvanı ile kalkıp sabahleyin göç edileeek yere gittim.

Gördüm ki, sabah namazında şehir içinde bir gürültü, bir patırtı, bir feryad ve iniltidir koptu. «Allah Allah» sesleri yeri göğü tuttu. «Bre aslı nedir?» derken, hemen binlerce adamlar ayağa kalkıp: «Biz paşadan memnunuz. Suçu yoktur.» dediler. Bir fırkası da: «Emir padişâhındır. Vardar ile birlik olmuş Celâlîdir. Adamları harâmilerdir.» diyorlardı.

Meğer paşanın katli için padişâh emri ile hünkar kapıcıbaşılarından Mustafa Ağa kırk kapıcı ile gelip, bütün kale kapılarını ka-

patarak, halkın ayaklanması için dellallar bağırtmış! Allah'ın hikmetinden olacak, o gece paşa karışık ve tehlikeli bir rüya görüp bir saraç ile kıyafet değiştirerek süratli bir ata biner, Seyid Battal Gazi'nin babası Hüseyin Gazi tekkesine gidiyorum deyip, kale kapısından çıkar gider. Zaten çoğunlukla âdetleri de bu idi. Bu kadar halk kapıcıbaşı ile Paşanın sarayını bastılar, fakat bulamadılar. Şehrini içini ve dışını o kadar aradılar; fakat değil kendisini, izini bile bulamadılar.

Bu haberi Paşa işitince artık Engürü şehrine girmeyip, şehrin kuzey tarafındaki Erkek Su denilen yere varır. Oradan kethüdası Ali ağaya bir kâğıt verip, askerini oraya ister. Paşa bulunamayınca kale kapıları açılıp, şehir içinde: «Vay o Paşanın haline ki, bu saatten sonra bu şehirde bulunalar. Malları yağma edilip, kendilerinin katledilmesine padişah fermanı çıkmıştır!» diye dellallar bağırttılar. Bütün paşalıları, mübaşirlerle şehirden sürdüler. Paşalıların bu iş canlarına minnet idi. Zaten onlar minareli şehire girmek istemiyorlardı. Ben dahi ev sahibimizle vedalaşıp türbeleri tekrar gezdikten sonra, Engürü'den kuzeye sekiz saat giderek Erkuksu köyü konağına vardım. Engürü nahiyesinde iki yüz evli, câmili, mükellef hanlı, kayalık yerde mâmur bir Müslüman köyüdür.

Buradan da hareketle Istanoz kasabasına geldik.

Istanoz kasabası: Engürü paşasının subaşılığı idaresinde, yüzelli akçelik nahiye kazalarındandır. «Murt.t ova» nâhiyesi sınırında iki tarafı göğe yükselmiş bir yerde, Açıkdere'nin kenarında bin evli, câmili, hamamlı, küçük çarşılı, mâmur bir kasabadır. Dere, içinden akar. Bu kasabanın iki başında büyük kapıları varmış. Sultan Üçüncü Mehmed zamanında, Celâlî Karayazıcı kapıları koparark şehri yağma etmiş. O kapılar tamir olunsa, bu kasabaya bir taraftan zafer mümkün değildir. Çünkü iki tarafı dağ, yalçın ve yırtıcı kuşlar yuvası kayalardır ki, adam uçuruma bakmaya cesaret edemez. Van, Şebin, Mardin kayaları gibi aşağı süzülmüş, kimi arslan suratlı kimi fil cüsseli korkunç kayalardır. Bu kasaba halkının çoğu Ermenidir. Bin tane sof işlenen tezgâhı vardır. Amma dere içi olduğundan havası çok sıcaktır. Güzel mümeyyizi olur. Meşhurdur. Mağaraları var ki, içine bin adet at bağlansa alır. Eskiden kalma yalçın bir kaya üzerinde harâbe kaleciği vardır. Bu şehire girdiğimiz gün, şehir insan denizi olmuştu. Meğer ip canbazlarının eğlenceleri varmış!

USTA İP CANBAZLARININ SEYRİ

Kırk senede bir kere bütün canbazlar hep birlikte toplanıp, birbirlerini yola çekip imtihan etmek için, bu Istanoz deresinde veya Anadolu'da Geduz kalesi kayasında işyeri kurup gösteriler yaparlar. İşi gücü olmayan adamlardır. Bu dere içindeki oyunlarını gidip gördük. Bulutlara değen yalçın kayalı dar boğazda, kayaların tâ tepesinde, bir kayadan bir kayaya sağlam Frenk ipleri germişler. İpleri kayalar kesmesin diye, iki başlarına postlar bağlamışlar. Güvendikleri adamlarını silâhları ile bekçi koymuşlar ki, usta canbaz hünerini gösterirken hasmı ipi kesmeye. Kayaların aşağısına, yukarısına binlerce insan birikip, kayalar insanla dolmuş.

Aşağı şehrin içinden akan nehir kıyısında bir hafta önce sofa, taht ve kerevetler yapmışlar. Açık yerlere çadırlarını kurmuşlar. Bu kadar bin mahlûk seyretmeye koyulmuşlar.

İki tarafında Engürü paşasının mehterhânesi kütür kütür dövülüp duâ yapıldıktan sonra, önce pehlivanlar birbirlerini meydana dâvet ettiler. Reisleri Üsküdarlı canbaz siyah Mehmed Çelebi, bismillâh ile eline terazisini alıp iş başına geldi. Bir gülbank-ı Muhammedî çektirip o kayalar içinde «Allah Allah!» sesi göklere yükseldi. Davullara tokmaklar vuruldu. Bu defa Koca Mehmed Çelebi, o ince imtihan ipi dedikleri ip üzerinde şimşek gibi koşarak şaklayıp giderken, hemen ipin ortasında göz açıp kapayıncaya kadar öyle bir geri döndü ki, terazisi de elinden tazı önünde tavşan döner gibi döndü.

Bütün âşıklar içten gelen bir şekilde: «Seni Allah korusun, ey pehlivan!» deyip, seyredenlerin parmakları ağızlarında kaldı. Meğer pehlivanlar arasında böyle yıldırım gibi giderken ip üzerinde geri dönmeye kimse muktedir değil imiş!

Neticede üç kere bu şekilde sanatını gösterip, hayır duâ ile inip çadırında oturdu. Adamları parsa toplamaya çıkıp, akçe devşirmeye başladılar.

Sonra, Ispartalı Pehlivan Civelek Ali geldi. Usta cambazlardanmış. Pehlivan, başı önünde, yere baş koyup duâ ile o dahi gösteri yerine geldi. Bütün pehlivanların marifeti, ellerindeki teraziyi beraber tutarak gitmektir. Amma bu Civelek Ali, teraziyi ucundan sağ eline alıp bir ucunu aşağı sarkıtıp, bu halde şimşek gibi geçti. Bütün pehlivanlar ve seyirciler buna dahi insanın yapacağı şey de-

ğildir, dediler. Menzil başına bu şekilde varıp, oradan teraziyi yine ucundan sol eline alarak bir ucundan aşağı sarkıtıp dönerek geri geri gelirken, bütün halk: «Allah, kolay getire!» diye feryad ediyordu. Korkusuzca, halkın teşvikleri arasında, geri geri yine menzil başına geldi, çarmıhtan başaşağı sıyrılarak reis önünde el öptü. Reis de «Bârek Allah pehlivan!» diye bağrına bastı.

Harputlu Pehlivan Süca: Terazisiz iki elinde de ağzına kadar dolu iki testi ile gidip gelince, testiler elinde iken bir çarmıhtan kendisini aşağıya öyle uçurdu ki, bütün seyirciler «Oh pehlivan!» diye acıdılar. Allah'ın emri ile vücuduna bir zarar isabet etmediği gibi, iki elindeki testiler bile kırılmadı. Öyle bir sanat ile uçtu ki, herkes hayrette kaldı. Reis önünde «El arkası yere» inince, reis: «Bin kere beğendim! Ey pehlivan Şücâ'!» diye elinden öptü.

Tokatlı Hasan Zârıl Pehlivan: Hindistan hâkimi önünde isbat-ı vücud etmiş, yaşı yetmişe varmış, akıllı, hüner sahibi bir ihtiyar kişi idi. O da reisin elini öpüp, ayağında yeni kubâdî pabuç, başında matla' dülbend üzerinde bir kâse su ve arkasında kırmızı çuhadan ferâce, elinde terazisi olmadığı halde —ferâcesinin iki eteğine terazi gibi yapışarak— geçip geri döndü. Amma bütün seyircilerin aklını başından aldı.

Gergerli Pehlivan Sührab: Ayağında yüksek topuklu kadın nalını, omuzunda bir sığır danası, fakat kolu üzerinde terazisi ile geçti. O kadın nalını ile bu kadar ince ip üzerinden geçmek, doğrusu pehlivanlıktır.

Magribli Pehlivan: Gözleri bağlı, omuzunda hüdâyi bir davul çalarak, ellerinde terazi ile geçti.

Arapkirli Pehlivan Selim: Kisvetinden başka vücudu çıplak, elinde bir çakmaklı kul tüfenkleri atarak geçti. Karşıda tüfenkleri sıkılayarak, dönüşünde yine atmaya devam etti.

Cerbeli Pehlivan Nasreddin: Kâküllerinden gösteri ipine asıldı. Elinde karpuz gibi yuvarlak bir şey vardı. Onu bir ip ile fırıldak gibi döndürdükçe, pehlivanın perçeminde bağlı olan halka gösteri ipinden kaya kaya pehlivan da asılı perçemle gitmekte idi. Amma ne terazisi vardı, ne de ayakları ip üzerine basmaktaydı. Böyle saçından asılı olarak elindeki şeyi çevire çevire karşıya gidip geldi. Bu sırra hiç kimsenin aklı ermedi.

Reisin talebesi Galatalı Tezkapan Süleyman Pehlivan: Kisvesiyle reisin önüne gelip dört köşe bir sandık getirerek, bunu bütün

halka gösterdi. İçinde hiçbir şey yoktu. Tak ve içi kâğıt kaplı bir sandık idi. O sandığı bir demir halka ile gösteri ipine asıp, kendisi sandık içine girerek kayboldu. Sandık ipte asılı kaldı. Baktık, sandık karşı tarafa gidip geldi. Pehlivan Süleyman dışarı çıkıp reis huzurunda selâm verdi. Bu işe dahi hiç kimsenin aklı ermedi.

Sözün kısası, üç gün üç gece yetmiş altı tane usta canbaz sanatlarını gösterdiler. Hepsini birden yazsak, canbaz övücüsü olmuş oluruz. Ancak muradımız az bir şeyle yetinmektir. Bunlardan sonra üçyüz kadar talebelerini ortaya çıkarıp pîre hürmet ettirdiler. Üç günde bütün halktan ve kasaba ermenilerinden altı yüz sof alıp, paşa efendimizden de bir kese kuruş ihsan aldılar.

Bu kasabada bunları gördükten sonra, insan topluluğundan eser kalmadı. Sessiz dururken, paşa kapısında bir gürültü koptu. Meğer İstanbul'dan yirmi kapıcı ile kapıcılarbaşı dergâhından bir kapıcıbaşı geldiğini paşaya haber vermişler. Bütün asker kat kat olup, paşa, huzuruna kapıcıbaşıyı çağırdı. O da yüzbin taviz ile içeri girip yer öptü. Öteki kapıcıların hepsi dışarıda kaldılar. Kapıcıbaşı yalnızca paşanın yanında kaldı. Çünkü Çorum şehrinde paşaya hücum eden berber kapıcıbaşıdan ibret alındı. Sonra, kapıcıbaşı emirlerini paşanın kapıcılar kethüdâsı Ali ağaya verdi. Meğer Hezarpare Ahmed Paşa şu şekilde emr-i şerif göndermiş:

«Destur-u mükerrem Mehmed Paşa, sana emr-i şerifim vardıkda bir an ve bir saat durma. Erzurum ve Kars eyâletini sana ihsan ettim. Acem'in o taraflarda isyân ve yağması ortaya çıkmakla o serhadlere gitmek en mühim işlerdendir. Ağırlığı bırakıp hızla Kars eyâletine varıp, mutasarrıf olarak alâmet-i şerifeme itimat kılasın.»

Bu padişah emri okunduktan sonra, «Emir padişâhındır, n'ola» diye o ân İmad Ağa'ya bir kese kuruş verdi. Sonra, «Tiz tuğlar gitsin» diye emir vererek İmad Ağa'yı yolladı. Paşa emre uymayıp, Istanoz'dan Murtat Ova taraflarına tuğ gitmesi ferman olundu. O saat, Vardar Ali Paşadan sevgi mektupları ile kapıcıbaşılarından Melanlı Hüseyin Ağa geldi. Mektubun özü şu idi:

«Ey benim velinimetimin oğlu efendim, sultanım! İşittik ki, Erzurum'dan azledileli bu şiddetli kışta nice beller aşıp yol meşakkati çekerek, Kızılırmak geçidinde sayısız mal ve adamlarınız suya gark olmuşlar. Hüküm Allah'ındır! Hemen sizler sağ olun. İnşallah, yakın zamanda Cenab-ı Hak yardım edip karşılığını verir.»

*
**

TOKAT'DAKİ VARDAR ALİ PAŞAYA GİDİŞİMİZ

DEVLET sahibi efendimizden mektuplar alıp, Istanoz'dan Engürü, Hüseyin Gazi ve Balıkhisarı geçip, Sarıalan köyünde yem kestirdik. Oradan Kalecik, Şeyh Şâmî, Akçakoyunlu ve Kurtlar kasabalarından sonra Kızılırmağı kolayca geçip, Karakeçili menzilinde konakladık. Vardar Ali Paşanın Turhal kalesinden kalktığını haber alıp hızla bir menzil doğuya giderek, Amasya yakınındaki Gergerez köyünde Ali Paşayı bulduk,

Bu geniş ovada Vardar Ali Paşa kırk-elli bin asker ile konaklayıp, ovayı çadırları ile süslemiş. Ben, usulü veçhile önce kethüdâsına varıp onunla görüştüm. Önümüze düştü, bizi paşa otağına götürdüler. Otağı bir Süleyman otağıdır ki, dört çevresini binlerce sekban ve sarıca neferleri kat kat çevirip baştan ayağa silâhlı hazır beklerler. Ben Paşaya yanaştığımda, okluk ve kılıcı çıkararak seke seke huzuruna varıp yer öptüm. Mektupları verip, «Defterzâde Mehmed Paşa oğlunuz huzurunuza selâm edip, bu mektubu gönderdi» dedim. «Hoş geldin, safâ geldin. Otur» deyince, yine eteğini öpüp, yavaşça oturdum. Yüzüme bakarak: «Bre, sen hafız Evliyâ Çelebi değil misin ki, Ayasofya câmiinde Kadir gecesinde sekiz saatte Kur'an-ı Kerîm'i ezberden okudun, sonra Dördüncü Sultan Murad Han —Allah'ın rahmeti üzerine olsun— seni has hareme alıp kilerci etmedi mi?» deyince ben:

— «Evet sultanım! Sultan Murad Han'ın çırak ettiklerindenim» dedim.

— «Şimdi sen Paşa oğlumun ne hizmetindesin?» dedi.

— «Vallah, Erzurum'a giderken müezzinbaşı idim. Erzurum'da gümrük kâtipliğini ihsan eyledi. Üç kere Acem diyârına gönderdi. Hâlâ şimdi imâmlığını yapmaktayım. Hem, musahib ve yakın dostuyum. Babaları merhum zamanından beri bir arada bulunduğumuzdan sırdaşıyım. Onun için beni sultanıma gönderdi» dedim.

— «Safâ geldin, hoş geldin.»

Diyerek bütün iç ağaları savdı. Paşa ve ben başbaşa kaldık. Şu şekilde konuşmaya başladık:

Ali Paşa:

— «Şimdi paşa oğlumu nerede bıraktın?» dedi. Ben:

— «Sultanım, Engürü'nün kuzey tarafında iki konak yerde Istanoz kalesinde bıraktım. Oradan cenâb-ı şerifinizi kollayarak Kengırı taraflarına gitmek üzeredir. Çünkü oraları ganimet yerlerdir. Oralarda kış şiddeti geçip, mevsim bahara gelmiştir. Sultanımın da

o taraflara gelmesini beklemektedir. Bu mektubun karşılığını ister. Hemen inşallah, sabah bu kulunuz yine inci gibi mektubunuzla giderim. Mektuplara nazar buyrulsun» dedim. Paşa:

— «Tiz divan efendisi Halil Efendiyi çağırın» diye emir buyurdu. Halil Efendi gelip mektubu gizlice okuyarak yazılanları anlayınca, Paşa memnun olup bana hitaben:

— «Bre Evliyâ Çelebi, ne çok asker var ya! Niçin bu kadar askerle Engürü'ye kapanmadınız? Yazık!» dedi.

Memnuniyetinden otağ içinde dolaşarak bana yüz altın, bir mercan tesbih, bir mücevher saat ihsan edip, hazinedârına: «Misafirindir, hoş ikram eyle. Bir kat elbise ver.» diye tenbih etti. O saat bana bir elbise ile bir samur giydirildi. Misafir olarak kaldık. O gün konakcı tarafından: «Köprülü Mehmed Paşa ve yedi beylerbeyi, Osmancık köprüsünü ve Sarmaşıklıkaya Beli'ni alıp siperler kazarak yalçın kayalar üzerinde büyük taşlar yığmışlar. O taraftan kuş uçması ihtimali yoktur. Amasya paşası da Direkli Bel'i kapatıp, köylerdeki bütün reâyayı kaldırmış. Buralarda insanoğlundan eser kalmamış.» diye haber gelince, Vardar Ali Paşa yönünü Kızılırmak tarafına çevirip tuğları gönderdi.

Kerker kasabasından yedi saatte Dansıka menziline, oradan beş saatte Bardakcıbaba köyüne, oradan da Kızılırmak menziline geldik. Burada bir gece kalınıp, ertesi sabah asker kolaylıkla bir günde nehri geçti. Paşa burada bana nehri geçsin diye güzel bir Arap atı ihsan buyurdu. Bu şekilde kendileriyle nehri geçtik. Ayrık köyünde konakladık. Etrafa karakollar dağıtılıp dört taraftan arabalarla zâhire satın alındı. Bu köy Kızılırmağın kuzey tarafında, Kangırı idaresinde yüz evli büyük bir köydür. Bir câmii vardır. Oradan ileri giderek, Muhammed Şah Dede Türbesi Câmii'ne geldik. Burası büyük bir tekke olup, gece gündüz herkese nimeti boldur. Orada yatan aziz Mehmed Dedeyi, Paşa ile beraber ziyaret ettik. Paşanın azize itikadı tam ve fikrini o yolda gördüm ki, değme kürsü vâizleri ermişlere bu kadar itikad etmezler. Buradaki Şeyh, Mustafa Dede azizin temiz ırkından ilim sahibi, hal ehli, hoş sohbet, iyi huylu bir zât idi. Vardar Ali Paşaya büyük bir sofra açıp öyle Peygamber ziyafeti çekti ki, sabahtan ikindiye kadar bütün asker yediği halde yine çimenlikte sahanlar nefis yemeklerle dolu idi. Her sene şeyh kendi atlarından birini kurban ederek tekke civarındaki kartallara yedirir, sene sonuna kadar kartallar da yemek ihtiyacı duymazlar imiş!

Şeyh, avı seven bir kimsedir. Doğan yerine karakuş besleyip, av görünce salar. Bütün vahşi hayvanları bu karakuşlar —azizin kerametlerinden olarak— avlıyorlar. Buradan kalkıp, Kızılırmak kıyısını takibederek iki saatte Doruk köyüne geldik. Kızılırmak kenarında Kangırı toprağında iki yüz evli, câmili, mâmur köydür. Bu köye gelirken, Vardar Ali Paşanın askerini seyrettim; deniz gibi. Derme-çatma askerdir amma, yetmiş bayrak sarıcasına, yirmi bayrak sekbanına diyecek yok! Meğer paşa kendisi de sarıcadan silah kuşanıp meydanlarda hizmet etmiş. Onlar da uğrunda ölmeye yemin etmişler. Deli ve gönüllüsü, otuz bayrak Tatar askeri çok bağlı yiğitlerdir. Kapıcıbaşılarına dikkatle baktım, doğrusu temiz ve seçme zırhlara bürünmüşlerdi. Üçyüz kadar iç ağaları var idi ki, herbiri yiğit erler idi. Hazinedarının kırk kölesi vardı. Paşanın ciğerpâresi (oğlu) olan beyefendinin kırk seçme köleleri ayrı idi. Paşanınkilerle beraber değillerdi. Bu köyde Hüsam Efendi adında bir zâtı ziyaret ettim. Buradan kalkıp, üç saat giderek Kum Baba Tekkesi'ne geldik. Kızılırmak kenarında ve Kengırı toprağında ikiyüz evli ve câmili mâmur köydür. Burada yine Ali Paşa ile Kumbabanın ziyaretine gittik. Ali Paşa ağlayıp inleyerek:

— «İlâhi! Beni huzuruna yüzü kara kullarınla iletme. Son nefesimde kolaylık ver» diye duâ etti. Sonra tekke fâkirlerine sadaka dağıttı. Buradan hareketle kuzey tarafından Kangırı toprağındaki Türkmen Keskin'i hududuna girilince, beş paşanın huzuruna çıkıp:

— «Sultanım, bana mektuplar ihsan edip yollayınız. Paşa oğlunuz mektubunuzu beklemektedir.»

Deyince, Boşnak olduğundan:

— «Benim oğlum! Katlana birkaç çun... Görelim âyine-i devran ne suret gösterir.»

Diye bir mısra mırıldandı. Ben de birkaç gün daha sabretmeye çaresiz razı oldum. Sonra tekrar:

— «Sultanım! Bu kulunuza mektuplar ihsan edip paşa oğlunuza gönderin» dedim. Paşa gururla:

— Gördün mü Evliyâm? Bu kadar düşman askerini bir anda darmadağın edip, kırdım geçirdim. Nice vezirlere zincir vurup getirdim.» dedi. Ben:

— «Sultanım, merhamet edip nicesini serbest bıraksanız, Cenab-ı Hak sizin de nice zor işlerinizi kolaylaştırır. Suçluların hepsi Müslümandır. Bu dünyanın işi böyledir. Ulul-emre itaat ettirmek için beyler, paşalar bir biri üzerlerine saldırıp savaşa gelmişlerdir.

Size lâyık olan, yine af ile muamele etmektir. Çünkü Hz. Peygamber efendimiz: 'Allah affedicidir. Affedeni sever...' buyurmuştur.»

Dedim. Hiç tesir etmedi. Bir tek kişiyi bile serbest bırakmadı.

— «Sabret.. Beş on gün sonra görürsün. Hele küçük Çavuş Paşa oğlum, İpşir Paşa oğlum, Şehsuvaroğlu Paşa oğlum ve daha nice oğullarım gelsinler... Daha neler yapsam gerek.»

Diye gururla konuşmaya başladı. Ben:

— Sultanım, bizim mektupları yazın. Paşa efendimiz oğlunuz da ordunuza gelsin!»

Dedim. O da:

— Şimdiden sonra iş bitti. Onların gelmesine ihtiyaç kalmadı. Eğer kendiliğinden gelirse hoş geldi.»

Dedi. Vardar, sarayın has hareminde yetişmiş, aslen Bosnalı, saf, oğuz bir adam idi. Hile ve hud'adan uzak, dedikodu, yalan, iftira gibi fenalıkları olmayan, vezirler içinde düşmana varıcı bir Vardar idi. Çok saf olduğundan, her ne söylense tasdik etmeye hazır idi. İşlerinde daima kötü yol gösterenlere inanırdı. Velhâsıl, hafiflik ve aklının kısalığı ile meşhur olmuştu. Allah'ın hikmetinden olacak o gün İpşir ve Küçük Çavuş Paşalardan mektuplar geldi. Memnun olup sevincinden oynayarak:

— «İşte İpşir oğlum gelmektedir. Paşan onun hakkında bana neler yazdı! Al şimdi bu mektupları Paşana götür.»

Diye paşalardan gelen mektupları bana verdi. Bir kese kuruş ile, Köprülü malından bir küheylan at ve Gürcü köle hediye etti. Ben, Bozoğlan köyünden kuzeye açıldım, üç günde hızla Engürü'yü sağda bırakarak Murtat ovasında geniş bir sahrâda Paşa efendimizle buluştuk. Paşa:

— Bre Evliyâm! Safa geldin, amma ne çok eğlendin?»

Deyince, başımdan geçenleri baştan sona anlattım. Hayretle gülerek:

— «Yakında görürsün!»

Dedi. Sonra Vardar'ın mektubunu okuyup, sinirinden ateş parçası kesilerek: «Görürsün mel'un ahmak!» dedi. Hele İpşir'in Vardar'a yazdığı mektubu okuyunca gülmeye başladı. Mektubu bana atıp. «Bak,» dedi, «ben de İpşir'in mektubunu okudum. O kadar dangalakça yazmış ki, okuyan İpşir'i Vardar'ın kölesi olmuş zanneder» Bütün bunlara rağmen, Paşa: «Biz onların bizi kötüleyen mektuplarına bakmayarak yine müdârayı elden bırakmayalım.» dedi.

Sabahleyin süratle gidip, Çerkeş kasabası civarında deniz gibi asker ile konaklamış olan Vardar Ali Paşaya vardım. Ben o gece kethüda çadırına vardım. Oradan Paşaya götürüldüm. Beni görünce:

— «Hey Evliyâm! Yolun yakın oldu» dedi. Ben de:

— «Sultanım! Bir iş çıktı. Kulunuzu muhabbeten paşa oğlunuz gönderdi.»

Diye mektuplarla hatt-ı şerifi verdim. Niksarlı Halil Efendiye gizlice okutturup beni obasına götürerek İstanbul'dan kendisine gelen gizli mektupları önüme döktü. Hepsi Ali Paşayı İstanbul'a davet ediyorlardı.

— «Sultanım! Siz mektupları veriniz de oğlunuz Mehmed Paşaya götüreyim.»

Dedim. Bunun üzerine paşa sır kâtibine mektuplar yazdırıp, bana üçyüz altın, bir saat, üç rahtlı bir katır hediye etti. Köprülü Mehmed Paşa malından üç de köle verdi. Hediye aldığımız eşyayı burada bıraktığımız Kadı Nesimi Efendiye emânet bıraktım. Yine doğruca otağa geldim. Öteye beriye gezinirken, Köprülü Mehmed Paşaya rasladım. Varıp mübarek ellerini öperek hâl ve hatır sordum.

— «Hay Hâfız Evliyâm oğlum, hoş geldin!»

Diye Paşa efendimizden haber sordu.

— «Halen onbin askerle Kangırı semtinde serseri gezer.»

Dedim. Bu sırada bir iç oğlanı gelip bana:

— «Buyurun, devlet sahibi Vardar Ali Paşa sizi ister.»

Dedi. Paşanın obasına vardım.

— «Mektupları aldınız mı?»

Dedi.

— «Hayır almadım» dedim.

— «Tiz şu mektuplar gelsin!»

Derken, paşanın kapıcılar kethûdası içeri girdi.

— «Sultanım, İpşir Paşa oğlunuz tarafından adam gelip, bayraklar göründü.»

Dedi. Paşa:

— «Yarın gelmesi gerekirdi. Safa geldiler, hoş geldiler. Tez bizim öteki otağı hoşca döşeyin. Kendileri de otağlarını bir çayıra kursunlar. Yemek hazırlansın. Kethûdası kethûdamıza, kapıcılar kethûdası sana konsun.»

Buyurdular. Kethûdasına da:

— «Sen bütün ağa ve atlarımla atlanıp yetiştiğin yere kadar karşılamaya çık. Ben de ordu kenarına kadar atla karşı çıkarım.»

Dedi. At hazırlanmasını tenbih edip, kılıç kuşanmaya başladı. Otağ içinde üzüntülü gezerken, bana:

— «Evliyâ, sen İpşir paşayı bilir misin?»

Dedi.

— «Evet bilirim,» dedim.

— «Öyle ise sabret, İpşir oğlumla buluş. Bazı gizli söyleyeceklerim var. Onu konuşup, görüşelim. Ne çıkarsa ona göre mektuplar yazalım. İpşir oğlumdan da mektuplar alalım. Sonra gidersin.»

Dedi. Dışarı otağa çıktı. Bir sandalye üzerinde oturdu. Alay çavuşları:

«İpşir Paşa hazretlerinin ağalarını çadırınıza indirin!» diye bağırıyorlardı. Vardar'ın kethûdası, askeriyle Çerkeş suyunu karşıya geçip piyade ile karşılamaya gitti. Beri tarafta adamları yemek, kahve vesâir şeyleri hazırlamakta idiler. Ben de dışarı çıkıp iki adamla atıma binerek, Ali Paşa ile İpşir Paşayı karşılamaya gitmek için hazır bekledim. İpşir'in Vardar'a karşı nasıl davranacağını yakînen görmek istiyordum. Önce yedi koldan yavaş yavaş asker göründü. Çerhacılar askerce alâmet gösterdi. Öncü askerlere baktım. Bir incecik uzun filandıra gibi beyaz bayrak ile ilerliyorlar... Amma hepsi toplu halde geliyorlardı. Bir yiğite: «Bu ne bayrağıdır?» diye sordum, «Şehsuvaroğlu Gazi Bey bayrağıdır.» dedi. Ben: «Oğul, bu gelen asker önce çarha gösterip, yedi yerde mehterhâne, ceng-i harbiler dövdü. İki kanat askeri gösterdi.» dedim. O yiğit: «Hayır, İpşir Paşanın her zamanki âdeti budur.» dedi. Vardar'ın karşılamaya giden kethûdası askeri, İpşir'in ileri gelen askeriyle cirid oynamaya başladılar. Amma İpşir'in asker kümelerinde olan âlet ve silaha güneş ışıkları vurdukça, insanın gözleri kamaşıyordu.

Bu hal ile bu asker Vardar ordusuna bir ok atımı yaklaşınca, beri tarafta Ali Paşa, gösterişli ve azametli üçyüz iç oğlanı ve ağaları ile ata binip, ordusu içinden acele suyun karşı tarafına yöneldi. Ben de bir hayli gittikten sonra sanki kalbime doğdu, «Bu toz-toprak ve kalabalık içinde ne yaparım?» diye, üç adamımla yine Vardar ordusuna geldim. Orduda herkes ziyâfet tedarikinde idi. Ben burada da durmayıp Çerkeş hanı arkasındaki tepe üzerine çıkdım, yüzlerce yaya seyirci ile Çerkeş sahrasını süsleyen çadırlarla askeri seyretmeye başladım.

Aşağı ovada çadırlardaki hayvanlar hareket edip, Vardar ordusu içinde bir kaynaşma çıktı.

«Acabâ bu ne alâmet, melâlettir? Hiçbir şiddetli rüzgâr yokken bu toz nereden kalktı? Allah'a hamdolsun, şu şiddetli sıcakta toz toprak içinde bulunmadık. Otağda iki vezir birbiriyle buluşup da mektup yazıncaya kadar ikindi olur.»

Diye düşünürken, İpşir'in ileri gelen askeri Gazi Paşa ile beraber Çerkeş suyunun kenarına geldiler. Nice piyadeleri Vardar ordusuna girdiler. Öteki İpşirliler de su kenarında sıra sıra durdular. Arkası da yavaş yavaş gelmeye başladı. Vardar da onlara doğru gitmekte idi. Su kenarına ilk gelen tüfenkli asker bir yaylım ateş açıp, gerideki İpşir askerinden «Allah, Allah!» sesi koptu. Hepsi de yalın kılıç Vardar ordusuna girdiler. O gafil askere, üç paşa malına konmuş mağrurlara öyle güzel bir satır vurdular ki, felek de beğendi.

Vardar bu durumu görüp, «Allah, Allah!» diyerek üçyüz iç ağası ile İpşir Paşa askerine kılıç vurmaya koyuldu. Amma Basra harab olduktan sonra... Vardar'ın yanındakiler de perişan olunca, zavallı atın boynuna düşerek benim bulunduğum dağa doğru kaçmaya başladı. Hemen İpşir askeri peşine düştüler. Çerkeş'in arkasında dağda yetişip, üzerine üşüştüler.

Orada orta kuşak ile sade beyaz giymiş zavallı Vardar dalkılıç olup, nicesini attan düşürdü. Sonunda, biri kendisine bir muşta vurup yaraladı. Adamlarını öldürdüler, kendisini de başka bir ata bindirip İpşir Paşanın huzuruna götürdüler. Hâlâ İpşirli Vardarlıyı kırarak malını yağmaya başlamıştı. Ortalık mahşere benziyordu. Baktık ki asker bize doğru kaçıp geliyor, «Aman, iki asker arasında kalmayalım. Aşağı şehre inelim.» diyerek, şehrin âyân ve kadıları ile atlarımıza binerek indik. «Bre mahkemeye varalım» diyerek mahkeme kapısına geldik. Bizi mahkemeye koymak istemediler. Hele daha önce içeride emânet duran hizmetçilerimizden biri, «Bizim efendi geldi» diye kadıya haber vermiş. Nesimî Efendi korkusundan kendisi kapıya gelip: «Evliyâ efendi, kardeşim, sen misin?» dedi. Biz de, «Evet biziz» diyerek içeri girdik. Şer'î mahkemede selâmette kaldık. Mahkeme pencerelerinden Çerkes sahrasındaki karışıklığı yedi saat seyrettik.

VARDAR ALİ PAŞA İŞİNİN SONU

İkindiden sonra sahrada çarpışmalar biraz yavaşladığından, Kadı Nesimî efendi ve öteki âyân İpşir Paşaya zaferini tebrike gitti-

ler. Ben sahrada kızıl kanı görüp ağlayarak Ali Paşanın yıkılmış otağına vardım. Attan inip seke seke İpşir Paşanın huzuruna vararak yer öptüm. Hepimize yer gösterdi. Bana hitaben:

— Sen bu dairede nişlersin Evliya?» dedi. Ben de:

— «Sultanım! Mehmed Paşa kardeşinizden mektuplar getirdim» dedim.

— «İşte senin Paşan bu fakir Paşayı baştan çıkarıp Celâlî ederek, kendi aradan çıkıp karşı yakadan seyirci oldu. İnşallah, onun da yakında Vardar gibi hakkından gelinir.»

Dedi. Benim içimde onu susturacak nice cevaplar vardı. Amma «Kim dilini tutarsa, âfetlerden kurtulur» hadisi ile amel edip, ses çıkarmadım. Emrederek Köprülü Mehmed Paşayı, Kara Sefer Paşayı huzuruna getirdi. Köprülü'nün Aksakalını öpüp bir güzel elbise hediye ederek samura garketti. Üst yanına alıp, konuşmaya başladı. Vardar'ı da getirtip, Köprülü ile şeriat huzurunda davalarını ayırmaya davet etti. Vardar'a, Köprülü ve diğerleri ayağa kalkarak yine eski yerlerine oturdular. Köprülü söze başlayıp:

— «Koca Vardar Ali Paşa, bu gurur yeri dünyaya dayanıp bizi bağladın. «Mendakka dukka...», cihânın aşağılık olduğunu bilmedin mi? Hani bu kadar mal ve menâlim? Hani bu kadar kul ve câriyem? Bizi Kurşunlu'da bozup kırıp, tuğlarının önüne dizerek yalın ayak, başı açık, aç bî ilâç getirdin. Hani vezirliğim? Vezirlik ırzına, devlet ve millet namusuna riayet yok mu idi?»

Dedi. Vardar Paşa da:

— «Hepimizin malı, şimdi İbşir Hanındadır. Ondan al!» diye onun üzerine attı. Mecliste birbirine olmayacak sözler söylediler. Bunun üzerine Köprülü sulh yolunu seçerek:

— «Gelin şu fena dünyada bozuşup durmayalım, duruşalım, barışalım» dedi. Bunun üzerine paşalar birbirleriyle barıştılar.

Köprülü ile Kara Sefer Paşa gidip, otağda İpşir ile Vardar yalnız kaldı. İpşir, önce Hüseyin Paşa ile Hacıoğlunu zincirleriyle getirip: «Vardar'ın isyânına siz sebep oldunuz» diye azarladı.

İkindiden sonra doğru İpşir Paşaya varıp:

— «Sultanım! Şimdi ortalıkta bütün asker ayak üzere... Ben aralıkta kaldım. Bana bir el yazınızı ihsan buyurun...»

Dediğim vakit:

— «İşte Vardar'a mektuplarla geldin. Yine sana Vardar buyurultu versin...»

Diye şaka etti.

— «Şuna bir buyrultu verin, durmasın gitsin. Yoksa şimdi Vardar'ın yanına korum.»

Deyince, ben:

— «Yo, ben âsi değilim. Paye, tuğ, sancak sahibi de değilim. Aşkolsun yola!»

Dedim. İbşir Paşa pek çok hoşlanıp gülerek:

— «Defterdaroğlu yanında ne işlersin? Yine bizim Melek Ahmed Paşa efendimiz yanında olamaz mısın?»

Deyince:

— «Vallahi sultanım, bu iki vezirin mabeny mahsulüyüm. Her hangisi yüksek mevkie nâil olursa, seyahat hatırı için beraber giderim. İnşallah, şimdi Defterdaroğlu azledilmiştir. Bu fetih ve sevinç haberleri İstanbul'a varınca, size Şam eyâleti ihsan olunur. Dergâhınıza intisap ederim. Şam-ı şerife giderim.»

Dedim.

— «Melek Paşanın yanına var. Ben götüremem.»

Deyince, ben:

— «Sultanım, üçümüzün de farkı yoktur. Mehmed Paşa efendimizin annesi sizinle akraba değil midir Benim annem de Melek Paşanın annesinin kız kardeşi değil midir? Arada ayrılık yoktur. Mehmed Paşa efendimiz anne tarafından, İbşir Paşa efendimiz de zevil erham akrabamdır, diye övünürüz. Siz bana ve ona yabancı muamelesi edersiniz!»

Dedim. Hemen :

— «Hay gidi şaki! Bizi Defterdaroğlu ile akraba edip, aramızı düzelttin» dedi. Ben hemen kalkıp el öperek:

— «Hz. Peygamber aşkına paşaya bir muhabbetnâmenizi ihsan edip, azledildiği günlerde hüzünlü kalbini teselli edin. Allah da sizin her işinizde yardımcınız olur. Bana da ganimet malından epeyce şeyleri ihsan ettiniz.»

Deyince, eğerli bir at, bir çadır ve yetmiş altın verdi. Çünkü iyiliği üstünde idi. Abaza kavminin «Hisi» kabilesinden idi. Dostluk mektubu uslubu ile yazılmış bir emir alıp, zahirecisi Ali ağa ile hizmetçilerimi ve merhum Vardar'ın ihsan ettiği eşyaları da alarak, Çerkeş'ten batıya doğru hareketle sekiz saatte Döleşce köyüne geldik. Kangırı toprağında yüzelli evli, bağlı ve bahçeli, câmili, pazarlı, verimli bir yerdir. Zahireci Ali ağa burada kaldı. Biz de köylülerden elli arkadaş alıp, sekiz saatte Mestibey köyüne geldik. Bu

da Kangırı toprağında mamur bir zeâmettir. Oradan dokuz saatte Ali Zâim köyüne geldik. Engürü toprağında, Murtatova subaşılığında yüz evli zeâmettir. Burada Paşa efendimizle buluştuk. Bize:

— «Safâ geldin Evliyâm, azmin kuvvetli olsun. Sus kes, İbşir Vadar'ı tepeledi mi?»

Dedi. Ben:

— «Evet. Tepeleyip darmadağınık etti. Vardar'ı, Kör Hüseyin Paşayı, Hacı oğlunu...»

Dedim.

— «Şimdi işittim, ne günü oldu?»

Dedi. Ben:

— «Sultanım, bugün oldu.»

Diyerek, olanları bir bir genişce anlattım. İbşir Paşanın mektubunu da verdim. Okuyunca, paşanın canı sıkıldı. Çünkü önce Vardar'ın yenildiğini duyunca, tuğlarla Bâki Paşayı İbşir üzerine göndermişti. Artık ne olursa olsun, müzakere olunarak, İbşir'i vurmaya karar verildi. Yedibin atlı İbşir'in peşine düştü. İbşir bu haberi işitince, Çerkeş'ten Karaman eyâletine gidecek yerde, yan verip Kalecik semtindeki Keskin içlerine sokuldu. Paşa üç menzil ardı sıra gidip, geride kalmış olan Vardar, Köprülü ve sâir malından bir hayli ağırlık yağma edilerek üç günde Sakarya nehri kenarındaki Merce köyüne gelindi. Burası, Beypazarı nahiyesinde yüz evli köydür. Burada bir sarıklı Türk gelip:

— «Müjde Sultanım! İbşir Paşa bölükleri, Vardar'ın divan efendisi Halil Efendiyi kova kova buraya getirdiler. İşte. Sakarya suyu kenarına kaçıyor.»

Diye haber verince, herife ihsan ederek yedi bayrak bölükbaşıları ile hep atlanıp, haber veren herifi kılavuz kullanarak hızla seher vakti Bahşili denilen bir köy yakınına vardılar. Köyden yine bir Türk gelip:

— «Bre ağalar, şu köyde Vardar'ın bozulmuş Celâlî bayrakları vardır. İbşir, hakkında nefir-i âm emirleri vermiştir. Hemen basın.»

Deyince, bizim bayraklar köyü âniden bastılar. Çarpışmaya başladıklarında, içerideki bayraklar:

— «Biz İbşir Paşa bayraklarıyız!»

Diye feryad ettilerse de, bizim bayraklar inanmadılar. Onların hepsini bozdular. Oradan on bayrak asker seçilip, Vardar'ın divan efendisi üzerine gittiler. Sakarya nehri kenarında yetiştiler. Sarp bir yer olduğu için, çarpışma sırasında Halil Efendi atını Sakarya nehrine vurur. Bir yiğit daha ardı sıra at sürüp, mızrakla Niksarlı

Halil Efendiyi attan düşürür. Su içinden dışarı çıkarıp, elini kolunu bağlarlar. Zavallı Halil Efendiyi perişan bir halde paşanın huzuruna getirdiler.

— «Sultanım! Niksar'dan Erzurum'a giderken ve gelirken, hâneme konup mümkün olduğu mertebe nimetimi yediniz. Sultanıma hizmet ettim.»

Deyince, «Nerede malın vardır» diye soruldu. «İşte burada üç bin altınımla kırk kesem var. Engürü'de, Hasan Ağada da bin o kadar param var.» Hazinedarından pusulalar alındı. Kendisi, hazinedarı, Çıplak Ali ağa öldürülüp, kelleleri Mirahor ağa ile İstanbul'a gönderildi. Alacaatlı Hasan Ağa, Halil Efendi kaimesi mucibince mütevelli Hasan ağadan alınmak üzere yakalanmasına dair emirler yazdırdı. Üçyüz yiğit ile kıble tarafına Sakarya kenarından giderek, Ayaş kasabası nâhiyesindeki Şenkci Ahmed ağa köyüne geldik. Bir bayır dibinde bağlı, bahçeli köydür. Buradan İstanoz'a geçip, oradan kıbleye yönelerek Erkeksu köyüne geldik. Evvelce anlatılmıştır. Buradan da Engürü kasabasına vardık.

Şehre girince, önce mahkemeye varıp emr-i şerifi mollaya gösterdik. Okunup yazılanlar anlaşılınca, mütevelli Hasan Çelebi'yi mahkemede Hasan ağaya teslim ettiler. Hasan ağa, Hasan Çelebi'nin evinde misafir oldu, ben de adamlarımla evvelce emanet yerim ve sevgili dostum olan Kederzâde efendinin evinde misafir oldum. Emânet olarak bıraktığım bütün elbise ve ağırlığımı getirip bir bohça ak kenarlı iç donu, gömlek ve on top sof ve bir miftah kitabı verdi ki, bana sanki hazine vermiş gibi oldu.

Ertesi gün Hasan ağa, emir mucibince mütevelliden bütün malı tahsil edip, zavallıyı bağlayarak paşaya götürmeye hazırlanınca, ev sahibimiz Kederzâde yükümüzün hafiflemesi için iki yük hayvanı ihsan etti. Yüklerimizi yükleyip ev sahibimizle vedalaşarak, Engürü'den tekrar Istanoz'a geldik. Buradan yine kuzeye düz sahralar içinde giderek, sekiz saatte Ayaşbelini aştık. Amma yağmurdan zahmet çektik. Ayaş kasabasına geldik. Engürü sancağı toprağında Haremeyn (Mekke, Medine) evkafıdır. Darüssaâde ağası tarafından zaptolunur, yüzelli akçelik kazadır. Kalesi harabdır. Kethüda yeri vardır. Bin hâne, on mihrabdır. Çarşı içindeki câmi, mescid, han ve hamamları, hünkâr hamamı ve küçük çarşısı ferahtır. Yer yer bağ ve bahçesi vardır. Fakat dalgalı arazide kurulmuş olduğundan havası ağırcadır. Amma şehri mâmur ve dört tarafı bayırlıdır.

Emir Dede Türbesi ile karşıda batı tarafındaki dağ üzerinde Şeyh Buhari Türbesi vardır.

Buradan ilerleyerek Beypazarı şehrine vardık. Paşa efendimizi burada bulup, mütevelli Hasan Çelebi'yi teslim ettik. Bütün malını alarak serbest bıraktı. Güzel elbiselerle gönlünü alıp, Engürü'ye yolladı. Ben de bu şehri gezmeye koyuldum.

Beypazarı: İlk kurucusunu bilmiyorum. Fakat ilk fâtihi, Kütahya beylerinden Germiyanoğlu Yakup Şah'ın veziri Dinar Hezar'dır. Onun için şehre «Germiyan Hezar» da derler. Haftada bir gün güzel ve süslü pazar kurulup, bütün kıymetli eşyalar bulunur. Halkının uğraşıları tiftik keçisi olduğundan, pazarında sof ipliği çok satılır. Müşterisi vardır. Senede bin kantar sof ipliği satılır. Sofu olmaz, fakat güzel mümeyyizi olur. Pazarına her hafta etraf köylerden onbin insan toplanır. Şehir Anadolu toprağında Engürü sancağı hududunda olup, İstanbul'da kim şeyhülislâm olursa ona has olur. Padişah hasından ayrılmadır. Müftü tarafından hâkimi subaşısıdır. Yüzelli akçelik kazadır. Senelik kadısına yedi kese gelir getirir. Damga emini, sipahi kethüda yeri ve yeniçeri serdarı vardır. Fakat kale ağası ve neferi yoktur.

Kalesi bir dere içinde olup, iki tarafı balık sırtı gibi bir sırtlı kaya üzerindedir. Genişliğini bilmiyorum. Aşağıda şehir iki geniş dere içinde olup, yirmi mahalle, kırk bir mihrabdır. Fakat öyle mükellef câmileri yoktur. Çarşı içindeki câmii güzeldir. Hepsi üç bin altmış tane iki katlı evleri vardır. Duvarları kerpiçtendir. Yüzeyleri tahta ile kaplıdır. Medrese, dârulhadis ve dârulkurrası vardır. Çünkü talebe ve bilginleri çoktur. Medreseleri kâgir değildir. Yetmiş adet çocuk mektebi var. Çocukları gayet temiz ve olgun olup, yedi yüzün üzerinde hafızı vardır. Bir şeyhülislâmı var ki, bütün bilginler onunla ilmi tartışmaya girmekten acizdirler. Nakibüleşrâfı fâdıl değil, fakat gayet cömert bir kimsedir. Halkının çoğu bilginlerdir. Hepsi renk renk sof giyerler. Türk şehri olduğundan, halkı Oğuz tâifesidir. Yâni Türk kavmi demenin güzel bir ifadesidir. Yedi tane hanı vardır. Çarşı içindeki güzel bir hanı yanmıştır. Hamamları, altı yüz dükkânı vardır. Çarşıda, kasaplar içinden akan dere kenarında, hafta pazarı olur. Dere, burada şehrin aşağı tarafından akarak bir nehir vasıtası ile Sakar'ya dökülür.

Şehir yüksek yerde olduğundan, caddeleri kumsalca ve kaldırımsızdır. Halkı garip sever ve cömert kişilerdir. Kadınları gayet edepli ve akıllı olurlar.

Beğenilen şeyleri: Bağ ve bahçesi çoktur. Bostanlarında bir çeşit kavun olur ki, lezzetinden adamın damağı yarılır. Misk ve ham amber gibi kokusu vardır. Şehir halkının çoğu bu kavundan zerde pişirip, içine tarçın ve karanfil korlar. Muaviye'nin icad ettiği zerdeden tatlı bir zerde olur. Bir çeşit yeşil armudu olup, yuvarlak olduğu gibi, dördü beşi de bir okka gelir. Gayet hoş ve suludur. İstanbul'a nice bin kutu armudu pamuklar içinde hediye gider. Bu armudun eşini Acem diyarından başka yerde görmedim.

Bir çeşit siyah arpası olur ki, gayet yağlıdır. Ata çok vermekten çekinilmelidir. Sahrasında pirinci olur ki, gayet pişkindir. Velhâsıl, etrafı geniş, eşyası ucuz, ünlü bir şehirdir.

Şeyh İvaz Dede adında bir de türbesi vardır. Bu şehirde üç gün kalıp eğlenirken, İstanbul tarafından ulaklar gelip bana ve paşaya amcalarımdan ve Memikzâde efendimden ve Abdurrahim Efendiden mektuplar geldi. Paşaya gelenin özeti şu idi:

«Evliyâ kulunuzun babası vefat edip, bütün mülk ve eşyası üvey annesi ile hemşireleri ve taksim edenin elinde mühürlü kalmıştır. Lütfunuzdan rica ederiz ki, Evliyâ Çelebi kulunuzu bu tarafa gönderip biraz zamandan sonra işlerini tamam edip yine huzurunuza vara...»

Bana dahi akrabamdan gelen mektuplarda şöyle yazılmıştı:

«Siz sağ olunuz. Babanız merhum oldu. İnnâ lillâh...»

Bu haberi duyunca, dünya başıma dar geldi. Mektupları paşaya gösterdim. O da kendisine gelenleri gösterip üzüldü. Oraya yine gelmek şartıyla izin alıp el öptüm. Kethüda ve hazinedarını çağırıp harcırah, iki küheylan at ve iki köle ihsan etti. Öteki hazırlıklarımızı da görüp, yedi köle ile, paşa efendimizle vedalaşıp yola çıktık.

*
**

1058 CEMADİYELÂHIRINDA ENGÜRÜ VE BEYPAZARI'NDAN İSTANBUL'A YOLCULUK

EVVELÂ Beypazarı'ndan kuzeye hareket ettik, mâmur ve verimli yerlerden geçerek açık havada dokuz saatte Sarılar köyüne geldik. Geniş yayla olup, yüz evli mâmur köydür. Bu yerde Şeddadî tarzda büyük bir duvar vardır. Buradan yedi saatte «Kösebey hanı» denilen köye geldik. Bu da dereli bir yerde olup,

yüz hâneli mamur köydür. Halkı vergiden muaftır. Sultan Ahmed Han zamanında Celâlîler burada bir kervan bozup iki binden fazla insanı kılıçtan geçirdikleri için, buraya Nazif Paşa merhum kale gibi büyük bir han yaptırarak köy halkını yerleştirmiş ve zamanla köy büyümüştür. Câmiî, hanı, imareti, hamamı ve küçük çarşısı vardır. Üzüm turşusu çok beğenilir. Amma hanının Anadolu ülkesinde benzeri yoktur, meğer ki Şam yakınındaki Kadife ve Sağ hanı ola... İçli dışlı birkaç haremli, iki bin at alır ahırı ve ayrıca develiği olan, beyaz sahra gibi bir meydanlı, mavi kurşunla örtülü mâmur bir handır.

Oradan yine kuzeye gidip, altı saatte Nazillihan menziline geldik. Bağlı ve bahçeli olup, baştanbaşa kavaklı bir dere içinde yüz evli, bir küçücük hamamlı, muaf bir Müslüman köyüdür. Hâkimi Nazif Paşa mütevellisidir. Bu han dahi Nazif Paşanın hayrâtıdır. Hemen köstebek yuvası gibi bir plan üzerine bina olunmuş, acaip ve büyük bir hayrattır. Hepsi yüzelli ocaktır. Bunda da bir aşevi vardır. Gelip geçene açıktır. Her adam başına bir parça ekmek, bir sahan çorba, bir mumu kılavuzları getirip hizmet ederler. Buradan da hareketle Torbalı Göylük (Göynük) kalesine geldik.

Göynük kalesi: Bu kaleye Torbalı Göynük veya Torbalı Gölyük derler. Amma doğrusu, Türbeli Göylük'tür. Bu ismin verilmesine sebep, Akşemseddin Hazretlerinin burada gömülü olmasıdır. Amma kalesine Rum tarihlerinde «Aleksandr Anos» derler. Bursa tekfurları tarafından yaptırılmıştır.

Bu kaleyi, Hicri 712 senesinde Osman Gazi fethetmiştir. Bolu sancağı toprağında olup, yüzelli akçelik nâhiye merkezidir. Kethüdayeri, kethüda serdarı vardır. Kalesi, göğe baş uzatmış bir kaya üzerindedir; boş, harap, terkedilmiş olduğundan, ağası ve neferleri yoktur. Bu şehrin iki tarafı kayalık dağlı ve bağlı olup şehir içinden bir dere akar ki, dağlarından inip çam oluklarından akan bir hayat suyu gibidir. Şehir eski ve güzel olup, halkı hep Türktür. Hepsi iki bin kadar çam tahta örtülü güzel evleri vardır. Hepsi onsekiz mihrabtır. Şehir sekiz mahalle olarak kabul edilir. Bazı mahalleleri yalçın kayalar altında kurulmuş olduğundan, parça parça kayalar her zaman şehre yuvarlanır. Fakat Akşemseddin Hazretlerinin nufuzu berekâtiyle kimseye zararı dokunmaz. Kaya nereye uçsa, orada zarar olup kalır. Böyle kayalar altında ikiyüz ev vardır.

Yirmi kadar çocuk mektebi vardır. Medresesi falan yok. Havası hoş, güzel bir hamamı vardır. (23).

Dere içinde su değirmenleri vardır. Yetmişbeş dükkânı var. Çoğu at çulu ve torba yaptıklarından, Torbalı Göylük derler. Buralarda yerleşmiş Yahudi ve Rum'dan eser yoktur.

GÖYLÜK TÜRBELERİ

Evvelâ sır kaynağı, olgunluk noktası, nasihatcı, hakikatleri söyleyen, şevk erbabının pîri, dünya ve din sultanı, Kaf dağının kuşu Şeyh Akşemseddin Mehmed bin Hamza: Şam'da dünyaya gelmişler. Kendileri Hz. Ebubekir (R.A.) soyundandırlar. Mübârek parmaklarının bir boğumunun eksik olması da buna şahitlik eder. Bağdad kalesi içinde yatan Şeyh Şahabeddin Sûhreverdi'nin sohbetleriyle

---

(23) Bu güzel hamam, Şehzâde Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştır. Çifte hamam olup, bir tarafı erkeklere, bir tarafı kadınlara aittir.

İstanbul'un hamamlarına rekabet edecek derecede güzel, belki onlardan üstündür. O kadar sağlam yapılmıştır ki, şimdi öyle bir bina yapmak mümkün değildir. Bu hamamın yapılış sebebini köyün halkı şöyle anlatıyorlar:

Adı geçen şehzâde hazretleri bir câmi yaptırmağa başlar. Usta ve ameleleri toplar. Câmiin temeli atılıp duvarları birkaç zirâ' yükselir. Şehzâde bir gün görmek için, bulunduğu evin penceresine gelir. Bakar ki, ameleden biri bir taş almış duvara doğru götürüyor, sonra yine geri getiriyor. Velhasıl saatlerce bunun böyle devam ettiğini ve o taşı elinden bırakmadığını görüyorlar. Bunun üzerine şehzâde o ameleyi çağırıp:

— «Ey oğul, niçin bu taşı elinden bırakmadan çocuk oyuncağı gibi götürüp getiriyorsun, ne sebepten işin ileri gitmesine gayret etmiyorsun? Akşam olacak, aldığın ücret haram olmaz mı?

Deyince amele:

— Sultanım, af buyurunuz. Kulunuza su icabetti. Sabahtan kalktım. Havalar soğuk olduğundan, soğuk su ile yıkanmağa vücudumun tahammülü yok. Sıcak suyu da tedarik edemediğimden cünüp kaldım. Muhtaç olduğum için yevmiyemi kazanmağa da mecburum. Fakat abdestsiz olarak getirdiğim taşın böyle mübârek bir ibâdethane binasına konmasını doğru bulmadığımdan, böyle çalışır gibi görünmeğe karar verdim.

Demesi üzerine, Süleyman Paşa:

— Hemen bütün mimar ve ameleyi tatil edip evvelâ bir hamam yapınız. İnşallah, sonra camii tamamlarız.

Buyurdular. Bunun üzerine bu güzel hamam yapıldıktan sonra, câmii dahi tamamlamaya gayret ederler. Bu mübârek câmi «Büyük câmi» edıyla anılır. Çok güzel bir ibâdethanedir.

şereflendikten sonra Rum'a gelerek, Ankara'da Hacı Bayram-ı Velî ile sohbetlerde bulunmuşlardır. Fatih ile İstanbul fethinde bulunup, «İnşallah bu kale 857 senesi Rebiülevvel ayında fetholunur.» diye İstanbul'un fetholunacağı günü tayin buyurmuş ve Allah'ın emri ile fetih dahi o gün ve o saatte olmuştur.

Bu şehir içinde ağaçlıklı ve mesirelik bir yerde, mübarek evlatları ile birlikte gömülüdürler (24).

Ebâ Eyyübel Ensâri hazretlerinin mübarek kabirlerini de —mahallinde genişce anlatıldığı üzere— bu zat tayin buyurmuş ve o yer kazılarak lâhid ve kitâbesi bulunmuştur. Zamanının kutuplar kutbu idi. Ciltlerle kitaplar yazmıştır. Tıp ilminde ikinci Lokman idi. Kendilerinden sonra muhterem oğulları «Yusuf ile Züleyha» sahibi Ahmed Çelebi —İstanbul'da Ayasofya Câmi-i şerifinin içinde «Yusuf ile Züleyha» kitabını yazmakla meşgul olduğundan— babasının postunu ve halifeliğini kabul etmemiş, bütün fukarasının izniyle post Hazreti Sadullah bin Akşemseddin'e kalmıştır. Bunlar da babaları yanında gömülüdürler.

Şeyh Fazlullah bin Akşemseddin: Ledün ilmi sahibi olup, binlerce kişiyi irşad ederek babalarının yerine posta oturmuşlardır. Mezarları yine babalarının yanındadır.

Şeyh Nurullah bin Akşemseddin: Tahsil için Bursa'ya gitmişse de orada kalemtraş karnına batarak vefat etmiştir. Mezarı Bursa'da Zeynilerdedir.

Şeyh Çelebi Emrullah bin Akşemseddin: Babalarının yolunda gitmeyerek mütevelli olmuş ve nikris hastalığından vefat etmiştir. Mezarı babaları yanındadır. Doğrusu, cihanı süsleyen bir tarihleri vardır.

Şeyh Nasrullah bin Akşemseddin: Tahsil için Acem'e gitmiş ve yedi sene kadar seyahatten sonra Tebriz'de vefat etmiştir. Bu zatı Acem'de çokları Şems-i Tebrizî evlâdı sanıp ziyaret ederler. Fakat, Şems-i Tebrizî bekar iken Konya'ya gelerek Hz. Mevlânâ'yı irşad etmiş ve sonra Mevlânâ evlâdından biri Cenab-ı Şems'in kellesini kestikten sonra eline alıp, bayağı yol alarak Hoy şehrine gelmiştir.

---

(24) Türbesi, şehzâde Süleyman Paşa'nın yaptırdığı büyük câmiin bitişiğindedir. Eski türbesi harab olduğundan, masrafları padişâh hazinesinden ihsan buyrularak üzerine yeniden güzel bir kubbe, yakınında bir de tekke yapılmış. Gayet gönül açıcı, ferah bir yerdir. Türbedarı ayda bir hatm-i şerif okumakla görevliidr.

Hâlâ Hoy şehrinde yatar, derler. Cenab-ı Şems böylece bekâr ve gençken vefat etmiştir.

Şeyh Muhammed Nurulhûdâ bin Akşemseddin: Hazret-i Şems, daha bu zât doğmadan, ilâhi meczub olacağını keşfetmiştir.

Doğuşundan itibaren hattâ bülüğa erdikten sonra bile, diğer çocuklarına: «Nürülhüda'nın celâlinden sakının» diye tenbih ederlermiş. Bu zât câmie girip: «Bu cennetlik, bu cehennemlik» diyerek kerâmetler gösterdiği için, babası kendisine haram şey yedirerek bu halini menetmiştir. Fatih Hazretleri de buna «Evlek» denilen köyü mülk olarak vermiş ve orada vefat etmiştir. Hâlâ orada gömülüdür.

Şeyh Mehmed Hamdullah bin Akşemseddin: Bu zâtın babalarından sonra şeyhliği kabul etmeyip «Yusuf ile Züleyha» adlı eserini yazmakla meşgul olduğu, yukarıda yazılmıştır. Bu zât ana karnında iken, babaları annelerinin karnına vurup: «Bre benim Aristo akıllı, fen sahibi, şair, yazar oğlum» derlermiş. Allah'ın hikmetinden olacak, bu zât doğduktan sonra sekiz yaşlarında iken divan sahibi olup, «Leylâ ile Mecnun» kitabını, Manzum Mevlûd'u yazmışlardır. Amma «Yusuf ile Züleyha»sı insanın yapabileceği şey değildir. Hakikaten ilâhî feyze mazhar olan bir zekânın sözleridir.

Bu zâtın ömürleri altmış sene olup, 853 senesinde vefat etmiş ve pederlerinin yanında toprağa verilmişlerdir. Yüzyetmiş kadar kitap ve risale yazmıştır. Amma «Kıyâfetnâmesi» ile «Yusuf ile Züleyha»sı pek beğenilir. Allah rahmet eyleye...

Akşemseddin oğlu, Hamdullah oğlu Mehmed Çelebi: Bu çelebi, o asırda çok değerli bir inci gibi ortaya çıktı. Dünyayı süsleyen faziletli bir kimse idi. Bütün Arap ve Acem bilginleri buna cevap vermekten aciz kalmışlardı. Sanki devrinin İmam-ı Âzamı idi. Sözün kısası, bütün ilimlerde yetki sahibi olup, özellikle yazı ilminde yakut Müsta'samî ve Hattat ibni Makle kadar usta idi. Şuna acırım ki, bu çelebinin mübarek mezarlarını türbedarları bilemediler. Çünkü muhterem çocukları pek de belli olmuyor.

Akşemseddin oğlu Sadullah oğlu Abdülkadir: Bu, Akşemseddin'in torunudur. Büyük babasının kubbesi dışında gömülüdür.

Akşemseddin oğlu Şeyh Abdürrahim: Azizin kırk sene sonraki halifelerindendir. Tasavvuf ilminde «Vahdetnâme» adlı kitap onların eseridir. Mezarı babasının yanındadır. Allah hepsine rahmet eylesin.

Şeyh Seyyid Sekin Sultan: Aynı yerde gömülüdür. Bu şehirde bir gün kalıp, zevk ve sefalar ettik. Oradan yine kuzeye yedi saat yol alarak Taraklı kalesine geldik.

Taraklı: Bursa tekfuru yaptırmıştır. Osman Gazinin fethidir. Hâkimliktir. Yüzelli akçelik kazadır. Hâlen kalesi virandır. Amma kasabası bağlı, bahçeli, akarsulu bir dere içinde beşyüz kadar mamur evli, tahta ve kiremit örtülü şirin bir kasabadır. Onbir mihrab ve yedi mahalledir. Çarşı içindeki camii de güzeldir. Bir hamamı, beş hanı, altı çocuk mektebi ve ikiyüz dükkânı var. Hepsi kaşık ve tarak yapmakla uğraştıklarından, şehre Taraklı derler. Dağları safi şimşir ağacı kaplı olduğundan, halkı bunları işleyip Arap ve Acem'e gönderirler. Su ve havası çok güzeldir. Bütün dağları sık ormanla kaplı av yeridir. Deresi, içinden aktıktan sonra, diğer bir nehir vasıtasiyle Sakarya nehrine karışır.

Buradan yine kuzeye devam edip, yedi saatte Geyve kalesine geldik.

Geyve'nin vasıfları: Aslında adı Gekve'dir. Burası İzmit kalesini yapan İskender'in akrabalarından Gekve adlı kraliçenin, koyun çobanları için yaptırdığı küçücük bir kaledir. O kraliçenin ismiyle anılır. Sonradan hafifletilerek Geyve demişlerdir. 712 senesinde Osman Gazi tarafından fethedilmiştir. Yüzelli akçelik şerif kazadır. Bu civarda Sakarya nehri üzerinde Sultan Bayezid-i Veli'nin büyük bir köprüsü vardır. Burası eskiden büyük bir şehir idi. Fakat Dördüncü Murad Han zamanında Sakarya nehri taşarak şehri su basmış, sonra yine mamur olmuştur. Üçyüz evli, bir câmili, bir hamamlı ve üç han, yedi çocuk mektebi olup, evleri tahta ve kiremit ile örtülüdür. Şehir, Sakarya nehrinden bir ok menzili uzaktadır. Kiremitli muazzam bir hanı olup, han civarında yirmi kadar dükkânı vardır. Bağ ve bahçesi çok olduğundan, üzüm turşusu ile Sakarya kavunu meşhurdur. İki kavunu bir ata yükletirler. Çok iri ve tatlı olur. Geyve köprüsünün etrafı hep bostandır. Şehrin altından geçen Sakarya nehri aşağı dağlardan doğar, Beypazarı nehri dibinden geçip nice köy ve kasabaları sulayarak bu Kocaeli'nden geçer ve Razve adlı kasabada Karadeniz'e dökülür. Bu kasabada sipahi kethüdayeri, yeniçeri serdarı, evkaf mütevellisi vardır. Hazret-i Burhan türbesi vardır. Bu zât, Osmancık ile gelmiş olup, burada toprağa verilmiştir.

Oradan kuzey yönüne gidip köprüyü geçerek, Sakarya kıyısını takiben «Ağaç denizi» denilen ormandan geçtik. Burası öyle bir or-

mandır ki, içinde gölgenin yabancısı olan nice garibler kaybolarak vahşi hayvanlara yem olmuştur. Defne, ardıç, çam, ıhlamur ağaçlarının çiçeklerinin kokusundan insanın dimağı kokulanır. Güneş, içine asla tesir edemez.

Bu ormanlık içinde binlerce tahta biçecek bıçkı değirmenleri vardır. Gemi keresteleri keserler. Bu dağlar, dört sancağın sınırları içinde olup, hakikaten ağaç denizidir. Bir tarafı Bursa, bir tarafı İzmit, bir tarafı da Bolu ve Kocaeli sancaklarıdır. Etrafı ancak bir ayda dolaşılabilir. Amma seçme yerleri, bu Geyve yolu üzerinde olan kısımlarıdır.

Geyve'den ayrılışımızın üçüncü saatinde, Sakarya kenarında bir yalçın kaya üzerinde Çoban kalesini gördük. Küçücük bir kaledir. İçinde insan nâmına kimse yoktur. Harap ve yıkık durur. Eskiden «Gekve» adlı kraliçenin çobanları bu kalede oturur ve gelip geçenden vergi alırlarmış. Aşağısı deniz gibi Sakarya nehri, arkası yalçın dağ, yol ise çok dar olduğundan halk mecburen vergi verirmiş.

Buradan geçip, batıda Sakarya kıyısında güneş işlemez bir lâlelik ve akarsular kenarında kahvaltı ettik. İbâdet edip Allah'ın yarattıklarını seyrederek dört saat daha gittikten sonra, Sapanca kasabasında konakladık. Burası, önceden Erzurum'a giderken anlatılmıştır.

Yine batı yönüne devam ederek İzmit kalesine geldik. Bu da evvelce anlatılmıştır. Buradan Helere (Hereke) kalesini geçip, birkaç saat batı yönünde ilerleyerek Gökboza (Gebze) kasabasına geldik. Bu da evvelce yazılmıştır. Oradan Kemikli Ali Baba'yı ziyaret edip yine batı tarafına giderek Pendik köyünü, Kartal köyünü, Bostancıbaşı köprüsünü geçerek Kadıköyüne vardık. Sonra, Allah'a hamdolsun, sıhhat ve selâmetle 1058 senesi cümâdülâhirenin sonunda eski ve büyük şehir olan Üsküdar'a vardık. Yeryüzünde benzeri olmayan, İrem bağına benzer, hava ve binaları güzel bir şehir olup, evvelce birinci cildde, Kostantiniyye (İstanbul) yazılırken genişçe anlatmıştık.

Bismillah ile bütün at ve katarları, yüklerimizi gemilere yükleyerek, Allah'a tevekkül ile, İstanbul Haliç'i üzerinden geçip benzersiz şehir, hilâfet merkezi olan ikbal yeri İstanbul'a ulaştık.

Allah'a hamdolsun, bütün adamlarımızla evimize ulaşıp evvelâ şefkatli annemizin mübârek ellerini öptük. Sonra hemşirelerimin nurlu gözlerinden öptük. Yine atıma binip sözümde durarak, Ebâ Eyyübel Ensâri Hazretlerini ziyaret ettim. Orada adak kurbanımı-

zı Allah rızası için kesip, ihtiyaç sahiplerine dağıttık. Hazret-i Ebâ Eyüp ruhu için bir hatm-i şerife başlayıp evimize döndük. O gece rahat bir uykuya yatıp, merhum babamı rüyamda gördüm:

«Seyahat, ticaret ve ziyaretin mübârek ola. Sana Resulullahın şefaâtı dahi nasib ola... Safa geldin, hoş geldin. Allah'a hamdolsun, boş gelmedin. Er Sultan tarikinde er güçlü olmuşsun. Bizi hayır duâdan unutma!»

Diyerek, bana Bismillah ile «Elhâkümettekâsür...» süresini üç defa okuttu. Sabahleyin uykudan uyanıp, bütün akrabalarımızla Unkapanı'ndan bir kayığa binerek tersane arkasındaki mezarlıklara vardık. Önce aziz babamızı ziyaret edip, üç defa «Elhâkümüt...» süresini okuduk ve bir hatm-i şerife de başladık. Sonra tâ Fatih zamanından beri gömülü olan ceddimizi ziyaret edip, ağlaya sızlaya evimize geldik. Merhum babamızdan bize kalan mallarımızı alıp, bütün ahbab ve dostlarımızla görüşerek can sohbetleri etmeye koyulduk.

Hattâ ben bu Erzurum seyahâtimizden geldiğimde gördüm: Civan kapıcıbaşı sarayına karşı öyle yüksek bir saray yapılmış ki, göklere yükselmiş. Ben bu gönül açıcı sarayı seyrederken bir kapıcı görünüp:

— «Buyurun, sizi efendi hazretleri ister!» dedi. Ben:

— «Efendiniz kimdir?» dedim. Cevap olarak:

— «Hünkâr hocası ve bu sarayın sahibi...»

Dedi. Ben merdivenden çıkıp divanhânesine vardım. Baktım, yetmiş seksen kadar samur kürklü hizmetçiler, seçme civanlar, el pençe olup dururlar. Gördüm ki, hürmet edilecek mevkide küçücük binbir ilmiye sarığı ile kara sakallı bir çelebi oturur. Amma ev sahibinin hangisi olduğunu bilmiyorum. Hemen orada hazır bulunanlara levendce:

— «Esselâmü aleyküm ey âşıklar!» dedim. Hemen baş köşedeki:

— «Ve aleyküm selâm, Hamid efendi medresesinde Şeyhzâde hakîrin ders arkadaşı kardeşim canım!»

Diye ayağa kalkıp benim elimi eline aldı. Öpüşüp kucaklaştık. Amma, Allah bilir, tanıyamadım.

— «A benim canım, dağ adamı olup levend olmuşsun. Ne bu bizimle tanışmamazlık?»

Deyince, hemen dile düşüp:

— «Sultanım, eski dostum, canım, şerikim, Şeyhzâde azizim!» dedim.

— «Safâ geldin. Kahve, şerbet getirin. Niçin bu sarayı seyredersin?» dedi. Ben:

— Sultanım, Defterdarzâde Mehmed Paşa ile bu şehirden gideli iki buçuk sene oldu. Bu güzel sarayı görmemiştim. Allah'a hamdolsun, güzel olmuş. Allah mübârek eyleye...»

Dedim. Tarihi şu idi:

Devletâbâd oldu bu menzil mübârekâbad (Sene 1054)

Başka tarih:

Yümn-ü devletle mübârek ola dâim bu makam (Sene 1054)

Hoca dedi ki:

— «Evliyâ Çelebi, sizinle medrese köşesinde ilimle uğraşmamız sebebiyle Cenab-ı Hak ilim izzeti bereketi ile bu sarayı ve Üsküdar'da, vilâyetimizde ve nice yerlerde çiftlikleri ihsan etti.»

Diye hamd ve duâ etti. Ben:

— «İnşallah, sultanım! İlim okumakta şerik idim. Devletinizde dünyalık ile de ortak oluruz.»

Dediğimde:

— «Vallah, teklifsiz oluşunuzdan hoşlandım. Bre hazinedar gel!»

Diyerek, gelen hazinedarının kulağına birşeyler söyledi. Biraz sonra bir kese kuruş ve bir yeşil çuhaya kaplı samur kürk ve bir lokmalı bol kadı kaftanı, velhâsıl baştan ayağa bir kat elbise getirdip hediye etti. Yemek yedikten sonra izin isteyip giderken, aşağı inince gördüm ki, Fil-i Mahmudi'ye benzeyen bir küheylan at var. Gümüş eğerli, vezir rahtlı... Uşak:

— «Efendi bunu da size ihsân etti!»

Deyince, hemen yine efendinin huzuruna çıkıp:

— «Sultanım! Bizi topraktan yükseltip, yaya iken atlandırdınız. Allah sizden razı olsun.»

Diyerek temennâ edip, yine ata binip evime geldim. Biraz dinlendikten sonra ikindiden sonra gördüm ki, bir gürültü ile elli adet hamal yükü pirinç, kahve, şeker, bal mumu, yağ, velhâsıl çeşit çeşit yiyecek ve içecekler geldi. Evimiz rahim olan Allah'ın nimeti ile doldu. Ben dünyalar kadar memnun olup, gelen adamına bir tağlik şerbeti verdim gitti. Allah'ın hikmeti, bana hocaya iki kere gitmek nasip oldu. Sonunda Girid adasından feryatcılık ile kul kethüdası Kara Murad ağa gelince, Murad ağadan bin kese ve bu kadar şemame anber ve yetmiş tahta samur kürk, iki haseki cariye istediler. Hemen Murad ağa bütün yeniçeri odalarına ve sipahi oda-

larına haber vermeye koştuğundan, askerde isyan belirtileri görüldü. Koca Mevlevi vezir Derviş Mehmed Paşa sadrazam olup, Kara Murad Paşa da yeniçeri ağası oldu. Tezkereci vezir Ahmed Paşa ise saklandı.

*
**

DÖRDÜNCÜ SULTAN MEHMED HANIN SALTANATININ HÜLÂSASI

TAHTA çıkışları için bildiğimiz tarihler şunlardır:

«Cülüsu Mehmed Han eyledi âsûde dünyayı»

Diğer bir tarih:

«Oldu Sultan Mehmed Gazi
Cümle hakandan a'del ve ekrem.»

Recep ayının yirmi üçüncü günü Mevlevî vezir has odada hünkâra bir kese Mehmed Han akçesi getirdi. Recebin yirmibeşinci günü İbrahim Paşa sarayı iç ağaları ayaklandıklarından, ağaları azledip başka ağa gönderdi. Recebin yirmi altıncı günü mertebesi yüksek padişah hazretleri kılıç kuşanıp büyük alay ile saraya gelerek tahta oturdu. Fakat asıl tahta çıkış günü, 1058 senesi Recebinin onsekizinci cumartesi günü idi. İkindi vakti saadetle padişâhlık makamına oturdu. Henüz yedi yaşında bülûğa ermemiş bir çocukken tahta geçti. Amma doğum tarihleri çok mânalı olup Vanlı Şâni'ye aittir:

Nurdur geldi Muhammed sulb-i İbrahim'den

Diğer tarih:

Duây-ı hayr ile Cevri dedi şehzâdeye târih,
Ola Sultan Mehmed âfitâb-ı matla-ı ikbal. Sene 1058.

Tahta çıktığı sırada hazinede bir kızıl akça kalmamıştı. Merhum Dördüncü Murad Hanın din uğruna hazineye topladığı yedi adet hazineden dahi bir habbe bırakmamışlardı. «Şimdi askere cülus bahşişi lazımdır» diyerek, tedbirli vezir Mevlevî, İbrahim Han asrında evkaf hazinesini telef edenlerin boyunlarını vurup, Cinci malından üçbin kese, Hezarpâre malından beşbin kese, Şekerpâre malından bin kese, velhâsıl yüzlerce yerlerde nâhak yere harcanmış hazineleri tahsil edip üçbin yediyüz kese askere cülus bahşişi verilerek, peşinden de yedibin kese ulûfe ihsan olundu.

Hâsılı, bundan başka hiç benzeri görülmemiş haklı masraflar yapıldı. Yine böyle iken doymayıp, has haremdeki gılman-ı hûmayun daha cülus bahşişi çıkmasını istediler.

Ne zaman ki Şevval ayının birinci günü ay görünüp halk mübârek bayram ile şeref buldu büyük şenlik yaptı. Bayramın dördüncü Çarşamba günü, «büyük çıkma başlığı» ile, merhum İbrahim Hanın silahtarı Murtaza Paşaya Şam eyâleti vezirlikle ihsan olundu. Has haremden kiler, hazine, has oda, büyük ve küçük oda; seferliden zülüflü baltacı, helvahâne, aşçı, bostancı, has ahır; Galata sarayı ile İbrahim Paşa sarayından; velhâsıl, yirmi iki ocakdan üçbin kadar gılman harsa kanunları üzere sipahi olup, Girid'e gitmek üzere kâküllerini kesip nurlanmış çırağ oldular. Murtaza Paşa, bu kalabalığa çıkma başı oldu.

DEFTERDARZÂDE MEHMED PAŞA EFENDİMİZİN MEVLEVÎ VEZİRLE MÜNAKAŞALARI

Ben günahkâr paşadan ayrı düştükten sonra kendisi İstanbul âyânının mektupları ile Çini İrnikdeki (?) çiftliğine gelip orada cülus haberini alınca, derhal Yalova kasabasından bir kayığa binip doğru Şehzâde Câmiî yakınında Koca Vezire varıp el öptü. Ben de hazır idim. Hemen Koca Vezir şöyle azarlamaya başladı:

— «Çelebi Paşa! İzinsiz neye geldin? Yoksa mühre mi geldin?»

Hemen Defterdarzâde:

— «Hâşâ sultanım! Ben mühre lâyık değilim. Ancak efendimizin sadrâzam olduğunu işitip Allah'a hamdettim. Babamın eski dostu ve benim babam yerinde olan, Sultan Dördüncü Murad devrinde beni terbiye edip yüksek mevkilere çıkartan siz aziz pederim efendim sadrâzam oldu diye, ayağınıza yüz sürmeye geldim.»

Diye paşaya temennâ etti. Koca Vezir:

— «İbrahim Han, sana Kars eyâletini ihsan etti. Niçin gitmedin?»

Dedi. Defterdarzâde:

— «Ya Sultanım, o emirlerle katlime de fermanlar var idi. Göz göre göre, nasıl Kars gibi verimsiz bir yere varıp başımı vereyim?»

Deyince Koca Mevlevî vezir hiddetle haykırıp:

— «Bre git! Yoksa seni şimdi katlederim.»

Dedi. Hemen Defterdarzâde efendimiz:

— «Sultanım! Allah ve Resulullah hakkı için hâlime acı... Çoluk çocuk sahibiyim. Bir yıldır Anadolu'da onsekiz sancak yerde

bu kadar sekban ve sarıca haşerâtiyle Allah'ın kulları üzerine konup göçüp, serseri dolaşırım.»

Dedi. Vezir daha da kızıp:

— «Bre çık diyorum!»

Deyince Defterdarzâde:

— «Bre canın çıksın!»

Diye hançere el atınca, vezir hiçbir söz demeyip bir müddet düşündü. Sonra:

— «Paşa, eğer doğru hareket edersen seni bir hizmette kullanırız. Hele şimdiki halde kapı halkını dağıt. Saadetli padişâh sana adalet göstererek arpalık olmak üzere Malatya sancağını ihsan eyledi.»

Deyince Paşa:

— «Sonun hayır olsun. Kabul ettim. Avârız ve harac tahsildarlığını da ihsân buyurursanız işimize yarardı» dedi. Koca vezir:

— «Öyle olsun. Sabah emirlerini al!..»

Deyince, paşa birçok duâ edip mübarek elini öperek dışarı çıktı. Doğru Süleymaniye'deki sarayına varıp, anası ve evlâtlarıyla Hisardaki yalısına gitti. Bütün adamları etrafa gözcülük ettiler. Ertesi gün onlara Malatya sancağı muhassıllığı emri gelip Malatya'ya gidecek iken, ben nice kimseleri ricacı düşürüp ayağına yüz sürerek yüzbin minnet ve güç hal ile hacc-ı şerife gitmek için izin aldım. Azil halinde olduğundan, yüz Venedik altını ve bir çuha ve bir atlas ihsan etti. Hayır duâlarıyla vedalaştık.

Onlar kayıklarıyla Yalova kasabasına gittiler. Ben İstanbul'da kalıp, hacc-ı şerife gitmek için Silahtar Murtaza Paşanın müezzinbaşısı oldum. Mahmil-i şerif imamlığı emrini de Koca Mevlevî vezir yüz altın ile ihsan edince, bütün ahbab ve dostlarımızla vedalaşarak Üsküdar'a geçtik.

***

ŞABAN AYININ BAŞINDA SİLÂHDAR MURTAZA PAŞA İLE CENNET KOKULU ŞAM'A GİDİŞİMİZ

EVVELÂ Üsküdar'da çadırlarımızda oturup hazırlıklarımızı tamamlarken, gece gündüz Murtaza Paşa efendimizle özel sohbetler ederdik. Çoğu zaman, ben imamlığını yapardım. Çünkü imamı Şamlı Arap olduğundan ondan hoşlanmaz, imam ve müezzinliğini dış otağda ona, içerde de bana yaptırırdı. Sabah akşam

beni yanından bir an ayırmayıp bir Gürcü kölesi, eğerli, süslü bir küheylan at, yüz altın, iki katır, kırk ekmek verip hergün kendi nefis yemeklerinden yedirirdi. Çok cömert ve güzel huyları olan bir kimse idi.

Murtaza Paşanın ahvâli: Gürcistan'da Çobanoğullarının yıldız gibi temiz kızı «Bağdad» adlı hatunun yaptırdığı Gürcistan Bağdad'ı adlı ferahlık veren şehirde dünyaya gelmiş ve Gürcistan hâkimi Mavrol Han bunu Tabanıyassı Mehmed Paşaya hediye gönderip, onun sarayında yetişmişti. Büluğ yaşına gelince taşra iç oğlanlarından olup, Tabanıyassı Mehmed Paşanın sadrazamlığı sırasında Haleb kışlağında ve Revan gazasında bulunmuştu. Sonra Paşanın Silistre kaymakamlığında da bulunup kendisine Sarıkcıbaşı Murtaza ağa denilmişti. Hattâ Tabanıyassı Eflâk ve Boğdan maddesi için katlolunup bütün adamları padişâh sarayına alınınca bu da beraber alındı ki, ismine Destarî Murtaza Paşa denilirdi. Sultan İbrahim zamanında has odaya girip, yirmi üç yılda yükselerek padişâh müsahibi ve silahtar oldu. Dördüncü Mehmed Hanın tahta çıkışında, silahtarlıktan Şam eyâleti ile çırağ edildi.

Vücut yapısı: Uzun boylu, esmer, yassı alınlı, siyah kaş ve kirpikli, elâ gözlü, karışık sözlü idi. Alt çenesinde dört tane dişi eksik olduğundan, bazı harfleri doğru konuşamazdı. Henüz sakal bırakıp, kalplerin sevgilisi olmuştu. Göğsü geniş, beli ince, pazuları güçlü, tabanları (efendisi gibi) yassı, iyi huylu, uslu, konuşkan, kılıç kullanmakta usta, güçlü, kuvvetli bir şahbaz idi.

Daima sırmalı ve hatâî alacalar giymeye meraklı idi. Çünkü son derece kadın düşkünü idi. İç ağaları genç olmayıp hepsi otuz yaşında güçlü yiğitlerdi. Bu Üsküdar sahrasında iç oğlanlarına yüz kuruş, silahtar ve çuhadarına bir kese ihsan etti.

YOLKESEN KARA HAYDAROĞLU'NUN HASAN AĞA TARAFINDAN TUTULARAK İSTANBUL'A GETİRİLİŞİ

Evvelâ Kara Haydar adlı şaki, bir kadıyı katledip İbrahim Hanın tahta çıkışında isyan ederek, nice sene Sakaltutan, Keper, Felâket, Direkli, Çiftlik, Sarmaşıklı, Domaliç, Sabuncu belleriyle daha başka bellerde binlerce kervanı basıp haramilik ederdi. Sonunda Kara Mustafa Paşa fermanı ile Anadolu eyâletinde nefir-i âm çıkıp, Kara Haydar «Aşıklı» denilen kasaba yakınında bir eve kapandı. Ev ateşe verilip yanarken, Kara Haydar can havliyle dışa-

rı çıkıp katledildi. Hayırsız başı İstanbul'a geldi. Bütün yollar emniyete kavuştu. Amma Kara Haydaroğlu adlı bir veled-i zinâsı çıkıp babası mel'unun kanını isteyerek, Anadolu'da yirmi sancaklık yerde yüzbinlerce halkı rahatsız etti. Tâ Dördüncü Mehmed Hanın tahta çıkışına kadar, üç eyâletlik yeri harab etmekte idi. Hiçbir suretle ele geçirilemedi.

Hattâ bu hakirin Engürü yakınında Balıkhisar adlı köyde ansızın rast geldiğimiz mel'unlardır ki, halleri beş ay önce yazılmıştı.

Nihayet, Sultan İbrahim Han devri sonunda Melek Ahmed Paşa efendimizin ağalarından eski Türkmen ağası Abaza Kara Hasan ağaya emirler gidip, «Ya Kara Haydaroğlunun başı, ya başın!» diye emirler verildi. Kara Hasan ağaya, bu işi görürse, yeniden Türkmen ağalığı vadedildi. Hasan ağa da bin kadar yiğit ve ünlü iş erleri topladı. Bir gün, Söğütdağı denilen yerde Katırcıoğlu, Akyakalıoğlu, Oynaganlıoğlu, Yeğen Hüseyin, Kara Memi adlı haramilerle Isparta dağlarında, Söğüt ve Aydın dağları ile Saruhan illerinde gezip tüccar ve halkı rahatsız ettiği, İbrahim Hanın kulağına geldi. Anadolu eyâleti mutasarrıfı Küçük Çavuş Paşa'nın bütün Anadolu askeriyle üzerine gitmesi emredildi.

Paşa onbin askerle bu haramilerin üzerine varıp, Karahisar altında iki taraf birbiriyle karşılaştı. Kara Haydaroğlu, yediyüz adamıyla bu on binlik derme çatma Anadolu askeri içine aç kurt koyuna saldırır gibi saldırdı. Sonunda, Anadolu vâlisi koca bir veziri bağlayarak Haydaroğlunun önüne getirdiler.

«Devletin ırzı vardır» diye, Kara Haydaroğlu Küçük Çavuş Paşayı yakınları ve birkaç yakın adamlarıyla, «Bir daha devletin sancağıyla üzerime gelme» diye yemin verdirerek bırakır. Bu sırada paşanın ve bütün Anadolu askerinin çadırları, yükleri ve ganimetleri Katırcıoğlu adlı şakiye kalmıştı. Katırcıoğlu ise Haydaroğlu'nun yanına gelip paşanın salıverildiğini duyunca, ağzına gelen sözleri söyleyip derhal paşanın ardından yetişir. Onu yalnız avlayarak, meydana gelen çarpışmada başını gövdesinden ayırır.

Sonra Haydaroğlunun yanına gelir. Artık birbirleriyle iyice müzakere edip, o günden itibaren ciddi şekilde asker yazmaya ve başlarının çaresine bakmaya karar verirler. Nice kılıç artığı ip sürüyenleri başlarına toplayarak Kırşehir'i, Beyşehir, Akşehir, Seydişehir'i, Eskişehir, Alaşehir ve sair beldeler halkının evini, barkını harab, ciğerlerini kebab ederler. Çoluğa, çocuğa yapmadıkları fenalık kalmaz. İşte bu hikmete mebni, Mehmed Hanın tahta çıkışı-

nın ertesi günü Abaza Kara Hasan Ağa padişah fermanı ile Haydaroğlu'nun katline memur oldu.

Eski Türkmen ağası Koca Hasan Ağa ikibin kadar işe yarar yiğitleri başına biriktirip Kara Haydaroğlu'nun bir yerde gizlendiğini haber alarak, bütün vilâyet halkına haber verip durmadan haramiler üzerine gider. Kendisi Abaza taifesinin en serti ve yiğidi olup, çalışkan ve mağrur bir er oğlu er idi.

Bütün askerini çifte atlarla hiçbir şeyden habersiz bulu[illegible]ığu bir sırada şakinin gizlendiği köye yaklaştırarak kuşatır. Kara Haydaroğlu atına binip ikiyüz kadar mel'un yiğitlerle İslâm askerini yararak köyden dışarı, ister istemez harp meydanına çıkıp, yiğitce hücumlarla üç saat kadar çarpışırlar. Hasan Ağadan kırküç kişi şehid olup, onlardan da yedi mel'un zillet çukuruna düşer. İkindiye kadar devam eden çarpışma neticesinde Kara Haydaroğlunun atı dermansız kalıp Kara Memi adlı şaki arkadaşının getirdiği ata binerken, Hasan Ağa tarafından atılan bir kurşun Kara Haydaroğlu'nun kalçasına isabet eder. Sonunda kuvvetsiz kalarak, güneş batarken kaçıp kaybolur.

Hasan Ağanın askeri de dermansız kalıp, Kara Haydaroğlunu da ele geçiremeyerek elleri boş orada kalır. Ertesi sabah etrafa nefir-i âm emirleri gönderilerek Kara Haydaroğlunu haber verene beş at ve beş kese verileceği, yanında olup da haber vermeyenin evi başına yakılacağı yeminler ile reâyaya tenbih olunur. Üçüncü günü bir yörük gelip:

— «Müjde, Sultanım! Kara Haydaroğlu kurşun yarasından köyde kalıp, bütün haşeratları dağılarak kendisi üç adamı ile bir damda kapanmıştır.»

Deyince, derhal Hasan Ağa bütün askeri ile atlanıp müjde eden adamı da bir ata bindirerek o gün, o gece hızla yol alıp, adı geçen köyde ateş başında otururken Haydaroğlunu basarlar. Girenlerden tabancalı tüfenklerle yattığı yerden yedi yiğidi şehid edip, sonunda silah kullanmaya kuvveti kalmayınca bütün silahlarını elinden alıp, bağlamadan zapdederler. Çünkü o çarpışma yerinde kalçasına kurşun isabet ettikten sonra akılsız mel'un herif bir kamışa barut doldurarak yarasının ağzına dayayıp ateşlemiş, kalçası parça parça olup tiftik, tiftik atılmış. Bu yüzden dermansız kaldığından, Hasan Ağa kendisine cerrahlar tayin etmişti. İşte bu şaki İstanbul'a getirildiği gün, biz de Şam'a gitmek üzere Üsküdar'da idik. İstanbul ve Üsküdar'dan yüzbin asker gidip alay bizim oradan ge-

çerken, benim çadırıma karşı olan Ağa tekkesine Hasan Ağa indi. Ve Kara Haydaroğlunu iki beygirli tahta bir sal üzerinde götürüyorlardı. Başında sarı ipek mendil sarınıp, sırtında yeşil kürk vardı. Çok zayıflamıştı. Onu da Ağa tekkesinde bir odaya indirdiler. Hemen Türkmen ağası tedbirli Hasan Ağa sadrazama adam gönderip:

«Kara Haydaroğlu hainini sâye-i devletinizde hâlen devlet kapısına bağlı olarak getirdik. Sabahleyin huzur-u devlete nice getirelim? Ve padişâh divanına nasıl varalım?»

Diye sordu. Kendisi de gelip Murtaza Paşa efendimizle buluştu. Kendisine hitaben Murtaza Paşa:

— «Koca adam! Gazan kuvvetli olsun. Kılıcını arşa asıp, kuvvetini isbat ettin. Hatta padişâhım şimdi bana Şam eyâletini ihsan edince: «Göreyim seni, bana Kara Haydaroğlunu yolun üzerinde ele geçirip Müslüman hacılarının yolunu emniyete alasın» diye ferman etmişti. Allah'a hamdolsun, Allah o katli vâcib olanın yakalanmasını sana nasib etti.»

Deyince, Kara Hasan Ağa Haydaroğlu ile olan çarpışmalarını birer birer anlattı. Hazır bulunanlar Kara Haydar ve Katırcoğullarıyla Akyakalıoğlunun cesaret ve sağlamlıklarına hayran oldular. Sonra ben Hasan Ağa ile buluşup:

— «Sultanım, bizim Kara Haydarzâde beyefendimizi, Allah'a hamdolsun, ele geçirmişsiniz.»

Dediğimde, kendisi de pek çok hamd ve şükürler edip:

— «Evliyâ, eğer Haydaroğlu ile âşinâlığın varsa yürü gidelim. Kendisi ile tanışıp teselli et. Onu katlettirmeyip, Girid adasındaki Deli Hüseyin Paşaya göndertilmesini taahhüd edip kurtaracağımı kendisine bildir.»

Dedi. Daha bazı talimatlar verdi.

Hasan Ağa ile ikimiz, birlikte Kara Haydaroğluna vardık. Ben:

— «Esselâmü aleyküm beyim! Hoş geldin, safâ geldin.»

Deyince, hemen Kara Haydaroğlu:

— «Bre hay cankurtaran Evliyâ Çelebim! Sen de hoş geldin ve safâ geldin. Amma ben nahoş gelip, işte siyaset meydanına getirildim.»

Dedi. Sonra ben Hasan Ağa ile Kara Haydaroğlunun yanına oturdum. Konuşma sırasında kendisine nice teselliler verip sohbetler ettik. Bana Haydaroğlu:

— «Evliyâm, bilir misin? Engürü vilâyeti yanında Balıkhisar köyünde o kış günü bizi bastığınız zaman senden ne acaip can kurtardık. Son derece gafil idik. Avratlar gibi ateş başında oturuyorduk. O zaman senden gerçi can kurtarabildik amma, şimdi bu Hasan Ağanın saye-i devletinde can kuşu uçacak gibi görünüyor. Evliyâ efendi!

Dedi. Hasan Ağa kendisine:

— «Ya beyim, Evliyâ Çelebi'yi bilir misin?»

Deyince Haydaroğlu:

— «Engürü vilâyetinde bir gün oniki atlı ile bir köyde ateş başında oturuyorduk. Bunlar elli atlı ile bizi bastılar. Hele Allahıma şükür, el kaldırmadılar. Aklımız başımızdan gidip bir gece bunlar ile can sohbetleri ettik. Evliyâ Çelebi'ye bu çakmaklı tüfenk ile üçyüz altın verip o gece zevk ve safâlar ettik.»

Dedi ve ağlamaya başladı. Ben üzülüp:

— «Ne ağlarsın beyim? Hemen padişah huzuruna varınca: 'Padişâhım, kuşca canıma kıyma, beni Girid'e Deli Hüseyin Paşaya gönder. Din uğruna orada kâfire kılıç vurarak şehid olayım.' de.»

Dedim. Kara Haydaroğlu:

— «Behey Evliyâm! Ölüm olduktan sonra, sızlamak ne boyna borç ola!.. Ben bir can için minnet mi ederim?»

Dedi. Ben:

— «Ne? Hele beyim, Girid fethinde bulunup orada bir sancak beyi ol. Bir zaman da orada hem de din düşmanlarına kılıç çal. Benim istediğim budur. Eğer sen böyle dersen, saadetlû padişâh hoşlanıp seni Girid'e gönderirler.»

Dedim. Kara Haydaroğlu:

— «Gel Evliyâm, senin ağzını öpeyim. Sen iyi dersin amma Evliyâ efendim, ben bana ettim, ben bana!»

Diye kalçasını açtı. Ne göreyim? Parmak kalınlığında kurtlar!.. Yara çürüyüp uyluğu parça parça olmuş! Kokusundan insan yanına yaklaşamaz. Yine Haydaroğlu sözüne devamla:

— «Evliyâm, beni teselli ettin. Allah senden razı ola!»

Dedi, sonra hemen koynundan bir altın mina zarflı saat çıkarıp:

— «Şu, kendi bağının koruğunun helvasıdır. Yine sana nasip oldu.»

Diyerek bana hediye etti. Allah bilir ki, yirmi yıl önce ben Şam'a giderken İshaklı adlı kasaba yakınında Kara Haydar'ın kendisi bizi vurup kırıp, benim bu kadar malımı almıştı. Yetmişyedi

kere kendileriyle beraber dağlarda yatıp kalkmıştım. Sonra bu saat oğluna geçmişti. Kaya Sultanın ihsanı, sanatlı bir saat idi. Ben tanıyıp:

— «Bre beyim! Bu saat bir zamanlar benimdi.»

Dedim. Haydaroğlu:

— «Doğrudur. Babam merhum, senin malından bana vermişti. Yine sana nasip oldu. İşte Hasan Ağaya sor. Şimdi yollarda gelirken bu saat sebebiyle her zaman seni anıp, 'Melek Ahmed Paşalı Evliyâ Çelebi'nin saatidir' diye, seninle dağlarda ve bellerde gezdiğimizi anlatırdım.»

Dedi. Akşama kadar uzun uzun konuşup hep kendisini teselli ettim.

Ertesi gün sabahleyin Üsküdar'dan usta bir cerrah gelip, yarasını seksen yıllık şarapla yıkayarak bütün çürük etlerini çıkardı. Meğer uyluk kemiği dağılmış. Cerrah, «İflah olmaz!» diye yarasına merhemler sarıp, büyük alay ile Üsküdar'dan İstanbul'a Koca sadrâzama götürdüler. Ben de görmek için beraber gittim. Sadrâzamzâde Süleyman beyefendinin yanında idim.

Koca Mevlevî sadrâzam Mehmed Paşa, huzurunda Haydaroğlu'nu konuşturmaya başladı.

— «Niçin bu kadar zamandır harâmilik edip Allah'ın kullarını katlederdin?»

Dedi. Kara Haydaroğlu, sadrâzamı Mevlevî külâhı ile görünce:

— «Dede Efendi! Kurt oğlu kurt idim. Kişi aldığına göre satar. Baba ve anasından gördüğünü işler. Hüküm Allah'ın...»

Dedi. Sadrâzam cerraha yarasını sordu. Cerrah: «İlâç kâr etmez!» dedi. Hasan ağa araya girip:

— «Sultanım, Girid'e gönderin!»

Deyince sadrâzam da:

— «N'ola gönderelim!»

Dedi. Hasan ağaya ve kırk kadar adamlarına hil'atlar ihsan olunup, sadrâzam söze başladı:

— «Bre Kara Haydaroğlu! Niçin Kütahya veziri Küçük Çavuş Paşa gibi bir veziri bozup katlettiniz?»

Dedi. Kara Haydaroğlu:

— «Savaş halidir. Öyle olur. Benim yanıma bağlı olarak getirdiklerinde, 'Peygamber sancağını taşıyan bir Osmanlı vezirinin ırzı, haysiyeti vardır' diye, mal ve menalini kendisine verip serbest

bırakmıştım. Sonra Katırcıoğlu arayıp, taşrada bularak şehid etmiş! Benim haberim yoktur.»

Dedi. Paşa:

— «Ya şehid ettiniz ise tuğ, tabl ve alem gibi hazine malları nice oldu? Ve bu kadar senedir baban haramî idi. Onun elde ettiği mal ve senin bu kadar zamandanberi ondan bundan aldığın mal ve menal hangi dağlarda gömülüdür? Ve hangi şehirlerin batakların-da saklıdır?»

Deyince Haydaroğlu:

— «Sultanım! Bunun suâli mahşerde olacaktır. Çıkası bir canım için bu kadar Allah'ın kulunu ele verip ateşe yakıp, onlarda olan ve bellerde gömülü olan malları hiç diyemem. Koca vezir, gün akşamlıdır. Dün doğdum, bugün ölürüm. Hemen işini gör.»

Dedi. Sadrâzam:

— «N'ola, baş üstüne!»

Dedi. Ve asesbaşıya:

— «Varın Parmakkapı'da asın!»

Diye emretti. Haydarzâdeyi bir hamal beygirî üzerine bindirdiler. Büyük alay ile beygir üzerinde iki yanına arslan gibi alaylı alaylı bakarak Parmakkapı'ya giderken, ben de atıma binip ağlayaraktan beraber gittim. Oraya varınca, boğazına ipi geçirip sağlam ipin ucunu bağlayıp, altından hammal beygirini çektiler. Beygir çekilir çekilmez, yükünden kurtulup Haydaroğlu ruhunu teslim etti. Herşeyi «Beyne beynullah»a gitti. Nice nimetlerini, hediyelerini görüp birçok zaman birlikte yemek yedik. Benim tarafımdan Allah rahmet eylesin...

Fakat, bütün Anadolu halkı şerrinden kurtuldu. Allah'ın hikmetinden olacak, Sultan Dördüncü Mehmedin tahta çıktıktan sonra ilk gazası bu Haydaroğlunun katlidir. Allah bilir, böyle olmuştur.

O gece evimize varıp bütün akraba ve dostlarımızla vedalaştık. Yine Üsküdar'a geçip bazı lüzumlu şeyler aldık. Yine tekrar Üsküdarlı Mahmud Efendiyi ve Karaca Ahmed Efendi hazretlerini ve mezarlıkta yatan büyük velîleri ziyâret edip ruhaniyetlerinden yardım istedik.

İşte bu şekilde, cennet kokulu Şam'a hareket ettik. Cenab-ı Hak selâmetle, ganimetle ve sıhhat ve selâmetle ulaştıra... Amin... bi hürmeti Seyyidel mürselin...

*
**

1048 SENESİ ŞABAN AYININ SONLARINDA ÜSKÜDAR'DAN ŞAM'A GİDERKEN KONDUĞUMUZ MENZİLLER

EVVELÂ, Üsküdar'da tam bir ay konaklayıp istirahat ettik. Sonra kalkıp deniz yolu ile doğu tarafına giderek Kartal ve Pendik köylerinden geçtik, oradan da Bekboza (Gebze) menziline vardık. Bu kasaba daha önce anlatılmıştır. Buradan tepe aşağı indik ve içme suyu iskelesine geldik. Burası büyük iskeledir. Evvelce buradan karşı dile geçmiş idik. Burası 1050 tarihinde ilk seyahatimizde, müshil suyu ve diğer özellikleri ile anlatılmıştır. Buradan yine kıble tarafına doğru tamam sekizbin adım giderek Hersek kasabına geldik.

Hersek kasabası tarihçesi: 861 tarihinde Fatih Sultan Mehmed Han, Bosna diyarında Hersek kralının merkezi olan Bolagay kalesini kuşatmıştı. Kalenin fethinde güçlük çekerken, içerden kralın oğlu kemend ile dışarı çıkıp Fatih'in huzuruna gelmiş ve müslüman olmuştu. Aynı zamanda kalenin fethi için gerekli bilgileri de vermişti. Allah'ın emri ile kale fetholunmuş ve çok miktarda ganimet malı ile beraber müslüman olan Hersek kralının oğlu Ahmet Bey'e sancak olarak verilmiştir. Ahmed Bey, oralarda babasından kalan diğer yetmişaltı kaleyi de fethedip İslâm ülkesine katmıştır. Bu hizmetinden dolayı, kendisine vezirlik rütbesi ile Bosna eyâleti verilmiştir. Bu Hersek kasabalarının yeri, iyi mahsûl veren boş bir toprak idi. Hacıların geçtiği yol üzerinde olduğundan, Ahmet Bey'in savaş malından burada yediyüz hânelik bir kasaba kuruldu. Buranın halkından vergi alınmamasına ve Müslüman olduklarına dair ferman çıkınca, kasaba halkı da buradan gelen geçen için ibâdethâne olarak bir minareli, genişce avlulu, dört çevreli kubbeler, sütunlar üzerinde iki büyük kubbe, mihrab ve minberi eski üslup üzere süslenmiş bir cami yaptı. Kasabanın ayrıca bir mescidi, bir medresesi, bir mektep, bir tekke, iki han, bir hamam ve bir fakir yemekhânesi vardır. Hâlen gelen giden misafirler ve yolcular mihmân sarayında dinlenirler. Mihmandarları, kervânsarayın her ocağına birer desti çorba ve adam başına birer ekmek ve kandil getirirler. Her at ve deve başına da birer çorba arpa getirip hizmet ederler. Vakıfları büyüktür. Hepsi 75 dükkândır. Sonradan yapılma beş hanı daha vardır. Binaları tamamen kiremitlidir. Fakat Hersekoğlu Ahmet Paşa'nın bu kasabada yaptırdığı cami ve bütün imaretleri kurşunlu büyük binalardır. Bunun için buraya «Hersek ka-

sabası» derler. Suyu ve havası ağırdır. Serçeyi bile sıtma tutar. Halkının renkleri hep sarıdır. İş yapmaya ve kazanç sağlamaya elverişlidir. Kumsal ve düz bir yerde kurulmuştur. Buradan sonra, kıble tarafına 7 saatlik mesafedeki Derbend köyü menziline geçtik.

Derbend köyü: Bu da Bolu kazası hududunda, yüz hâneli bir köydür. Bir câmii, iki hanı vardır. Şenlikli, güzel, halkı Müslümandır. Balıkâbâd kalesinden beri kırk geçit dereleri vardır ki, buranın halkı o yolları temizlemeye ve yolcuları kılavuzlarla geçirmeye memurdurlar. Bu geçitlerde hırsızlar eksik olmaz. Buradan da yine kıble tarafına doğru gidip, dağları ve ormanları geçerek İznik gölü kenarındaki Sülün köyüne geldik. Yüz hâneli, bağlı, bahçeli, servili bir yerdir.

Eski kale «Çin-Rum» yani İznik şehri vasıfları: Yunan lisanı ile yazılmış «Yenvan» tarihinde, İznik kalesi şöyle anlatılır:

«Bu kaleyi önce Nuh aleyhisselâmın oğlu Sam yaptırmıştır. Tufandan sonra Nuh'un gemisi Musul yakınındaki Cudi dağında durduğunda, gemiye giren çıkan yetmiş kişi yerleşmek için güzel yerler aramaya başladılar. Hazreti Sam da seyahat ederek bu İznik'e geldi. Baktı ki bir göl kenarında suyu ve havası güzel bir yerdir, burayı şenlendirip imar ederek yetmiş sene yaşamıştır. Tarihçilere göre İznik, Hazret-i Süleyman İstanbul'a köşk yapmazdan binyediyüz sene önce kurulmuş eski bir şehirdir. Sonra İstanbul'un ikinci kurucusu Madyan oğlu Yanko'nun kızkardeşi olan «İznika» adındaki kadın, Sam'ın binası üzerine yeniden sağlam bir bina yaptırmıştır. Hâlâ deniz ve kara seyyahları ile Rum tarihçileri, bu şehre «Eski İznik şehri, Rum-Çin kalesi» derler. Çeşitli hükümdarlar elinden geçe geçe, nihayet İstanbul tekfuru Pozantin oğlu Elmâm kralın eline geçmiştir. Bunun elinde iken, 731 tarihinde Orhan Gazi şehri kuşatmıştır. Bu kuşatma yedi ay sürmüştür. Sonunda, kaledekilere Gemlik iskelesinden yardım gelmiştir. Orhan Gazi bu yardıma gelenlere öyle bir satır çekmiştir ki, hepsi gölde boğulmuşlardır. Tekrar kalenin kuşatmasına başlamıştır. Kalenin yıkılan yerlerinden müslüman gaziler girerek, örümcek gibi kalenin hisarına çıkıp ezan-ı Muhammediler okumuşlardır. Bu kale kılıçla fetholunduğu için, halen Orhan Gazi camiinde hatib minbere kılıçla çıkar. Osmanlıların ilk büyük savaşlarından biri de budur. İznik, Hüdâvendigar Gâzi'nin yazdırmasına göre, Bursa sancağına bağlı hâkimliktir. 300 akçe payesiyle kadılıktır. Köylerinden kadıya senede yedi kese gelir sağlanır. Ordu kethüdası yeri, yeniçeri serdarı, şeyhülis-

lâmı, nakîbüleşrafı, âyân, ulemâ ve salihleri, yumuşak ve iyi huylu, kuvvetli inanç sahibi kimseleri vardır. Şehir nâibi ve belediye âmiri bulunur. Lâkin şehir içeride kaldığından, kalesinin dizdar ve askerleri yoktur. Sadece, Celâlî korkusundan kuleleri sağlam ve kapıları kuvvetlidir.

İznik kalesinin şekli: Göl kıyısındadır. Düz ve geniş bir alanda kurulmuştur. Dört köşe olup, tuğladan yapılmıştır. Her tuğlası onar okka gelir. Horasan ve kerpic de kullanılmıştır.

Duvarının yüksekliği kırk zira ve eni yedi arşındır. Birbirine yakın üçyüz altmış altı kulesi vardır. Bedenleri gün geçtikçe harab olmuştur. Etrafında bulunan hendek de toprak ve çöpler ile tamamen dolmuştur.

Çevresi altı bin adımdır. Dört köşesinde dört kapısı vardır. Göl kenarı kapısı, batıya bakar. Göl dahi kalenin batı tarafındadır. Kıble tarafına bakan Yenişehir kapısı vardır. Kale duvarına sarmaşık sarılmıştır. Dış kısmında hiçbir yapı yoktur. Kalenin içinde 18 mahalle, bin aded kiremitli, bağlı-bahçeli, tahta ve yüksek kaleleri vardır ki kalenin kıble tarafına düşerler. Kalenin doğusunda binlerce ev harabeleri, bağlar, bahçeler ile zeytin, servi ve ceviz ağaçlı, hududları ve adı bilinmiyen cami meydanları vardır. Asıl şehir kısmında yirmi altı cami vardır. En meşhuru Orhan Gazi Camiidir. Kiliseden camiye çevrilmiş olup, üzeri kurşunla kaplı büyük bir ibadethanedir. Çarşı içinde olduğundan cemaati çok olur. Bir minarelidir. Sonradan yanmış olduğundan, Süleyman Han Mimar Sinan'a tamir ettirmiştir.

Şeyh Eşrefzâde Câmii: Kırmızı kiremit ile örtülüdür. Kâşî çiniyle kaplı nurlu bir camidir. Şeyh Eşrefoğlu, içinde medfundur. Mermer üzerine işlenmiş tarihi şöyledir:

«Velekad benâ beyte'l-hüdâ ilm'l- verâ sırrü'l-mübin
Fesenâ lehû târihehu veleni'me dârü'l-müttekin»

Orhan oğlu Süleyman Şah Camii: Buna Kurşunlu Cami denilmektedir.

Şeyh Kutbü'l-ayn Camii: Kurşunsuzdur amma cemaati çok olur.

Hayreddin Paşa Camii: Yeşil Cami diye ün yapmış güzel bir camidir.

Mescidler: Mescidlerin hepsi sağlamdır. En eskisi, Yenikapı dışındaki Orhan Gazi mescididir. Cemaatten yoksun, acaib bir mesciddir.

Buna yakın, akrabalarımızdan Yakup Ecezâde Mahmud Çelebi Mescidi vardır. Kurşunla kaplıdır. Oldukça sağlamdır. Fakat abdeshâneleri harab olduğundan, şehir halkı, «Tamir ettir» diye bana rica etti. Amma misafir olduğumuzdan, imkânımız olmayıp yapamadık. Dönüşte tamirini Allah nasib etsin. Zira birçok sultanın fermanı ile tevliyeti bana miras kalmış eser olup halen elimdedir.

Medreseler: Yedi medresesi vardır. Fakat Süleyman Paşa medresesi hepsinden güzel ve teşkilatlı olduğundan, Darü'lhadis ve Darü'lkurâ kısımları da vardır.

Sıbyan mektebleri: Kırkaltı mektebi vardır. Orhan Gazi Mektebi, Süleyman Şah Mektebi, Aziz Mektebi, Tekioğlu Mektebi gibi büyük mekteplerinden her yıl seçkin öğrenciler çıkar.

Tekkeleri: Yedi adeddir. Amma kutupların kutbu «Kutbü'laktâb» Eşrefoğlu Tekkesi en meşhuru olup, fakirlerin dolup taştığı bir yerdir.

İmâretler: Yedi imârettir. Hayreddin Paşa'nın iki imâreti vardır. Biri Eski, diğeri Yeni imâret diye meşhurdur. Zengin ve fakire her gün çeşitli çorbaları boldur. Bundan başka Orhan Gazi imâreti vardır ki, Ramazanda devamlı açıktır. Balabanoğlu ve Eşrefzâde'nin tekke imâreti de meşhurdur.

Hamamları: İki çifte hamamı vardır. Tekîoğlu hamamı; suyu, havası ve kendisi hoş ve güzel bir hamamdır. Diğeri ise Yeni hamamdır ki bu da ferah, iç açıcı ve güzel bir hamamdır. Ayrıca hocalara mahsus bir Rüstem Paşa kervansarayı vardır ki, Mimar Sinan tarafından yapılmıştır.

Çeşme ve sebilleri: İmâret Çeşmesi olarak hepsi yedi aded olup, devamlı akarlar. Tarihi şöyledir:

İşbu cây-ı hübda yapıldı sebil.
Dediler tarihini «Hayrü'l-uyûn» Sene 948.

Çarşı ve Pazarı: İznik'in altıyüz dükkânı vardır. Kâgir bedestanı yoksa da, kıymetli eşyaların hepsi bulunur. Dokuz yerde mermer işyeri vardır. Ahmed Han zamanında üçyüz işyeri varmış, fakat viran olmuşlar. Bu şehir de beşinci iklimde olduğundan, suyu ve havası güzeldir. Güzelleri de çoktur. Halkın çoğu çuka, ferâce kontuş ve serhaddî giyerler.

Yiyecek, içecek ve sanat: Bağ ve bahçesi, servili bostanları ve zeytinlikleri vardır. Beyaz somunu, ekmeği ve tahıllardan yağlı ar-

pası gayet hoştur. Gölünün suyu meşhurdur. Mermerden kâseleri, tabakları ve ibrikleri değerlidir. Osmanlı ülkesinde ne kadar nakışlı mermer yapılar varsa mermerleri hep İznik'de işlendiğinden, şehrin bir adı da Çin-i Maçin Rum'dur. Öyle mermerler işlenir ki, bunları hakkiyle anlatmak imkânsızdır.

İznik Gölü'nün vasıfları: Kalenin batı kısmındadır. Batıdan Gemlik kasabası körfezine bir ayağı akar. Çevresinde kırkbeş parça bağ ve bahçeli, camili, hamamlı, çarşılı köyler vardır. Göl içinde otuz aded balık avlayan kayık bulunur. En fazla derinliği yirmi kulaçtır. Gölün dört tarafını bir kimse atla bir günde dolaşır. Suyu gayet güzel olduğundan yetmiş türlü balık yetişir. Bunlardan İlhaniye, Eğe ve Sala balıkları meşhurdur. Hiç kokuları yoktur. Gayet güzel çorba ve tavaları olup, kolay hazmedilir. Aynı zamanda çok besleyicidirler. Balıkçılar avladıkları balıkları Yenişehir'e, Gemlik'e ve Pazarköyü'ne götürüp satarlar. Şehrin halkı çamaşırlarını göl suyunda yıkarlar. Hiç sabun sürmedikleri halde yine beyaz olur. Bu gölde bir atı yedi gün yıkasalar ve suyundan içirseler, eti ve yağı semiz ve güzel olur. Bu gölde bulunan pullu balık gayet lezzetli olur. Amma tepesinde iki sivri kemik olur ki, onu kırmak lazımdır. O kemikler çıkarılmadan pişirilirse, balığın eti yemyeşil olur. Yine bu kemiği diğer diri bir balığa saplasalar, vücudu mahvolur. Bunun için, bu gölde bulunan diğer balıklar kemikli balıktan korkarlar.

İznik şehrinin kıble tarafında ve Arnavud dağının arkasında Bursa Yenişehir'i bulunur. Lodos tarafında, göl aşırı deniz kenarında Gemlik kasabası vardır. Batı tarafındaki Pazar köyü kasabasının minareleri görünür. Doğu yönünde Geyve beş saatliktir. İşte Yenişehir bu kasabaların arasında olup, Engürücük ve Lefke kasabalarına dokuz saattir.

Büyük ziyaret yerleri: Evvelâ, dîn ve dünyanın sultanı, Kafdağı'nın Anka kuşu, tasa evinin sultanı, Allah'ın bilgini, Eş-şeyh'üş-şehir bî Eşrefoğlu Rumî: Yetmişbin müridi olan bir âşık idi. Eşrefoğlu Rumî'nin kurtarıcı güzel şiirleri vardır. Sofiler arasında okunur. Tasavvuf tarzında ve on makamda ilâhileri olan divanı da vardır. Kale içinde, cami bitişiğindeki büyük bir türbede yatar. Bu türbenin dört tarafındaki çiniler üzerine, Celî yazısı ile esmâ-i hüsnâ ve diğer nakışlar arasında «Asitâne-i Şeyh Rumî budur» diye yazılmıştır. Şu beyit de orada yazılmıştır:

«Ey mürid-i ser-i ruhâni olan ehl-i yakin
Âsitân-ı şeyh Rûm'a gel ki Eşref-zâdedir».

Bağdad fâtihi Sultan Dördüncü Murad Hanın bu âsitâneyi tamir ettirdiğine dair şu tarih yazılmıştır:

«Gelüb sultân-ı bahr ü ber
Muammer kıldı dergâhı
Anın itmâmına târih
Ez lütf-i Murad Hânî» Sene 1023.

Mevlânâ Tace'ddin İbrahim: Hatibzâde diye ün yapmış eser sahibi bir kimsedir. Hazret-i Molla tek talebesi olup, bütün bilimleri öğrenmiş idi.

Ser Ali Efendi: Asitâne'nin bitişiğinde, Hamdi Çelebi bin Eşşeyh Eşrefzâde ile aynı türbede yatmaktadır. Tarihi şöyledir:

«Gûft ilmi berây-ı ev tarih
Ruh-i Ser Ali muhabbed bâd». Sene 941.

El-Mevlâ Pîr Mehmed Efendi: Amasyalıdır. Eşrefzâde'nin yanında defnolunmuştur.

Bu ziyaret yerlerinden sonra şehrin ileri gelenlerinden Defterdarzâdeli Hasan Ağa ve diğer ihtiyarlarla vedalaşıp, yine kıble tarafına doğru dokuz saat giderek Lefke kasabasına geldik.

Lefke kazası: Köy halkı «Levke» derler. Bursa sınırları içinde ve eski Bursa krallarının kurmuş olduğu yerdir. Sonra Osmanlıların ilk beyi olan Osman Gazi burayı Rumlardan almıştır. Kalesi dört köşedir. Taştan yapılmıştır. Küçük, virânelik bir yerdir. Kendisi yüzelli akçelik bir kazadır. Yetmiş kadar köyü vardır. Kadısına yıllık üç kese verilir. Ayrıca hakimi de vardır. Şehir, Sakarya nehri kenarında olup bağlı-bahçeli, altı yüz hâneli, beş camili, dört hanlı, hamamlı, mektebli, küçük çarşılı, şirin bir kasabadır. Sipâh kethüdâ yeri ve yeniçeri serdarı vardır. Fakat nakibüleşrafı ve şeyhülislâmı yoktur. Bilgin, salih, zengin ve değerli kimseleri vardır. Herbiri bir buçuk okka sulu ayvası olur ki, yeryüzünde benzeri yoktur. Ayva tatlısı ve ayva reçeli pek meşhurdur. Sakarya nehri üzerinde uzun ve tahtadan yapılmış büyük bir köprüsü vardır ki görülmeye değer bir eserdir. Bu şehirden kalkıp yine kıble yönüne giderek, mahsuldar ve şenlikli yerlerden geçip oniki saatte Söğüt kasabasına geldik.

Söğüt Kasabası: Bursa sancağı ve Lefke kazasına bağlı, hâkimi olan, bağlı ve bahçeli, havası hoş bir kasabadır. Yediyüz kadar ki-

remit ile örtülü Türk evleri olup camileri, han ve hamamı, çarşı ve pazarı olan bir yerdir. Çeşitli üzüm turşuları dillere destandır.

Ertuğrul Gazi türbesi: Osmanlıların büyük dedeleri olan Osman Gazi'nin babasıdır. İlk olarak bunlar Mahan diyarından çıkıp, Selçuklulardan Sultan Alaâddin'e üç yüz askeri ile birlikte tâbi olmuştur. Birçok savaşlarda bulunmuşlar ve yüzakları ile çıkmışlardır. Bunun üzerine Sultan Alâaddin kendilerini boy beyi yapmış, mehter ve sancak sahibi etmiştir. Ertuğrul Han, Bursa taraflarından geçip tâ Kastamonu'ya varıncaya kadar kılıç vurup, ne tarafa yöneldilerse Allah'ın emri ile zaferler elde etmişler ve bol ganimetler ile Sultan Alâaddin'e gelmişlerdir (25). Allah'ın hikmeti, Sultan Alâaddin çocuğu olmadan vefat ettiğinde, bütün Anadolu ayanı Ertuğrul Han'ı bey tayin etmişlerdir. Fakat daha para bastırmadan ve adına hutbe okutmadan, Lefke ve Söğüt arasında yapılan büyük bir savaşta yaralanmıştır. Bu durumda iken, kendisinin vasiyeti üzerine, oğlu Osman'ı Yunan diyarında mehter ve bayrak sahibi bey ilân ettiler. Bu olay 699 tarihinde olmuş, «Evvelâ Osman» terkibi buna tarih düşürülmüştür. İlk Cuma hutbesini, Osman adına Dursun Fakih adındaki zat okumuştur. Osman Gâzi, Hazret-i Peygamber'in soyundan «Edebâli» adındaki şeyhin kızı ile evlenmiş ve Orhan Bey ondan doğmuştur. Bunun için, Osman Oğulları anneleri tarafından peygamber soyundandırlar.

Osman Bey, babası Ertuğrul'u bu Söğüt şehrinde defn edip, şehri de imâr ettirdi.

Sonra Yıldırım zamanında Timurlenk bu şehri yağma ve harab etmiştir ki, hâlâ Ertuğrul türbesi bile o kadar sağlam ve tam bir türbe değildir (26). Buradan kalkarak Eskişehir'e geldik.

Eskişehir kalesi: Kaleyi, Bursa tekfuru yaptırmıştır. Tarihçiler, bu şehri de Sam'ın yaptırdığını söylerler. Eskiden büyük bir şehir imiş. Halen eserleri görülmektedir. Burayı 731 tarihinde, Rumlardan Orhan Gazi almıştır. Bugün Anadolu eyâletinde hâkimlik ve yüzelli akçelik kazadır. Zengin ve sipahisi çoktur. Kâdısının geliri

---

(25) Evliya Çelebi'nin bu anlattığı, tarih ile sabit değildir. Ertuğrul Gâzi Hazretleri «Uc Beği» olduklarından, Selçukluların Anadolu hudutlarını koruduğu ve taarruzlarının da hep o tarafa olduğu, vefatında yerine Osman Gâzi Hazretlerini tayin edip Selçuklulardan sonra yani 699 tarihinde bağımsızlığını ilân ettiği bilinmektedir.

(26) Ertuğrul'un türbesi Sultan Abdülhamit tarafından en iyi şekilde yaptırılmıştır.

altı kesedir. Sipahi kethüdâ yeri, yeniçeri serdarı, müftü ve nakibüleşrafı vardır. Kalesi harab olduğundan dizdarı yoktur. Şehir onyedi mahalledir. Evleri bağ ve bahçeli olup gayet güzeldirler. Epeyce cami ve mescid vardır. Medreseleri varsa da kâgir değildir. Yedi ilkmektebi, yedi tarikat tekkesi, yedi hocalar hanı vardır. Çarşısı sekizyüz kadar dükkândan ibarettir. Havasının letâfetinden güzelleri çoktur. Halkı sevilen kimselerdir. Çuka ve çoğu ekmişe giyerler. Şehrin dört çevresi gülbahçeleri, bağ ve bostan olup, tahılları bol ve zengin bir yerdir. Hattâ Paşa efendimize bu şehir halkından bin aded koyun, yedi at, üçyüz araba arpa ve bu nevi erzak hediye olarak geldi.

Eskişehir Kaplıcalar: Şehrin kuzey kısmında, bağ ve bahçeler içinde, kâgir kubbeler ile örtülü güzel hamamlardır. Yüz metre kare büyüklüğünde olan büyük havuzu sıcak su ile doludur. Suyu çok sıcak olduğundan, soğuk su katılınca normal hale gelir. Gayet faydalıdır. Parmaklarda bulunan gümüş yüzükleri sapsarı eder. Uyuz ve cüzzam hastalıklarına iyi gelirse de, Bursa kaplıcaları gibi binaları tam teşkilatlı değildir. Buradan kalkarak 8 saatte Seydi Battal Gazi kasabasına geldik.

Seydi Battal Gazi Kasabası: (Cafer bin Hüseyin) Seyyid Gazi'nin doğum yeri, Murad nehri kenarına yakın Malatya şehridir. Bu hususu, bundan önceki kısımlarda genişçe anlatmıştık. Bunların babaları Hüseyin Gazi, Ankara'nın kıble tarafında uzak bir yer olan Hüseyin Gazi köyünde defnolunmuştur. Kendisi Rum savaşlarında şehid olmuştur. Bu şehirde defn olunmuştur. Kendisine âşık olan kıral kızının da kabri bilinmektedir. Selçuklular, Mahan diyarından Dânişmendlilerle çıkıp 476 tarihinde Anadolu'da Karaman'ı aldıklarında, burayı da feth etmişlerdi. Buralara, Selçuk beyleri hamam, mutfak, dükkân ve benzeri şeyler yaptırmışlardır. Sonra, Horasan'dan Hacı Bektaş-ı Velî yediyüz adamı ile Anadoluya gelmek için Hoca Ahmet Yesevî hazretlerinden izin almış ve geldiğinde bu Seyyid Battal Gazi türbesinde kalmıştır. Hattâ o zaman Orhan Gazi, Bursa'dan Hacı Veli'yi görmek için Seyyid Battal Gazi türbesine gelmiş, sonra onun ricasiyle türbeyi yaptırmıştır. Ayrıca şehri de bin kişinin yerleşeceği şekilde büyütmüştür. Hacı Bektaş-ı Veli'nin halifelerinden Pirce Sultan dahi burada şeyh olmuştur. Hâlâ büyük bir türbe olup iki yüzden fazla dervişleri vardır ki, «Kâfir dahi olsa zayıfa yardım et» sözü üzerine, her gelene ikramda bulunup gece gündüz, gelen gidene candan hizmet ederler. Bunlar gü-

zel işlemeli kaşıklar, bucaklar, çeşitli sopalar yapıp, gelene gidene hırka parasına hediye ederler. Herbir derviş bu tekkede mutlaka bir işle görevlidir. Meydancı şeklinde başlıyarak, derece derece yükselip türbedarlığa kadar çıkarlar. Türbedarlıktan sonra, tekke şeyhliği mertebesine yükselirler.

Büyük Tekke: Bu tekkenin bir tarafında, büyük bir kubbe içinde Battal Gazî yatmaktadır. Eşiğinde ve kapısının kapaklarında gümüş pullar, gümüş kakma güller, kılıf ve anahtarlar vardır. Bu kapıdan içeri giren ziyaretçi dehşet ve hayrette kalır. Gösterişli uzun bir kabir olup, boyu tam on adımdır. Dört çevresi çeşitli meşaleler, buhurdan, gülsuyu kabları ve şamdanlarla doludur. İçinde ve dışında, yetmiş aded yazılı âyetler vardı. Baş tarafında çeşit çeşit bayrak, ok, davul ve yaylar vardır. Duvarlarında def, kudüm, nefir, tabl, zil, yim, tîr, zerdeste, palhenk. Davudî sapan, küşkül ve daha birçok eşyalar asılıdır. Ayrıca her gelen âşık, duvarlara birçok yazılar yazmıştır. Hatta ben de, küstâhâne, «Şefâat yâ Muhammed, Evliyâ'ya» diye yazdım. Bu türbeyi Murtaza Paşa ile ziyaret ederek, mübarek zatın ruhları için bir «Yâsin-i şerif» okuduk. Paşa efendimiz oranın bütün fakirlerine yüz altın sadaka verip, avlusunun ortasındaki şadırvanda üç kurban kesti. Yine orada kapı arasında «Gizlice Baba» kabri vardır. Bu zât tâ Horasan'dan yetmiş okka keçe ve yünden yapılmış hırkası ile yaya olarak gelip bu türbeye ayak bastığında, aşk ve sevgi ile Seyyid Battal kapısının eşiğinin mermerini öperken dişini vurmuş, hem mermeri hem de dişini kırmış ve etrafa kan saçmıştır. Sonra o diş ile kırık mermeri saklarlar, bunlar Gizlice Baba'nın türbesinin duvarında durur. Bunun yeri türbeden yokuş yukarı, avluya çıkarken kapı arkasındadır. Baştan başa mavimsi kurşun ile kaplı bir türbe olup, bir konaklık yerden mavi kurşunlarının parıltısı görülür.

Kasaba'nın kalesi bir tepe üzerinde olup harabtır. Varoşu yüzelli haneli, bağlı-bahçeli, cami, hamam, han ve çarşısı olan bir kasabacıktır. Hatta aşağı derede kiremit örtülü yetmiş ocaklı bir büyük han vardır ki, Bağdad Fatihi Murad Han'ın silahtarı ve musahibi Mustafa Paşa Bağdad seferine giderken yaptırmıştır. Bunun etrafında El - Mevlâ Taceddin'in kabri vardır. Bu zat Saruhanlıdır. Bu Seydî Gazî şehrinde müftü iken şehid olmuştur. Han civarında bir tepe üzerinde defnolunmuştur. Onun şehid olmasından sonra, Seydî Gazi yüzelli akça pâyeli kadı olmuştur. Yetmiş altı nahiye köylerinden kadısına yılda ..... Rum kesesi geliri vardır.

Kale dibinde, caddeden uzak bir yerde, Battal'ın aşığı kral kızı Dâl'ın mezarı vardır. Buradan kalkıp yine mamur ve şenlikli köylerden geçerek, 8 saatte Babed menziline ve oradan da 5 saatte Bolvadin kasabasına geldik.

Burası yüzelli akçelik kazadır; kethüdâ yeri, yeniçeri serdarı, ayân ve eşrafı vardır. Fakat müftü ve nakîbi yoktur. Camilerinden Rüstem Paşa Camii Süleyman Han'ın veziri tarafından Mimar Sinan'a yaptırtılmıştır. Güzel, aydınlık bir camidir. Buradan da kalkarak 8 saatte Şebinhisar (Akşâr)'a geldik.

Şebinhisar, Akşar: Akşehir'in galatıdır. Bazıları «Ahirşehir» de derler. Bazıları da büsbütün «Akşar» derler. Çeşitli söylenişleri vardır. Aslı Rum şehirlerindendir. Rum kayserinin «Sine» adlı kızı tarafından kurulmuştur. Bu sebebden Rum tarihlerinde ismi «Sinehisar» olarak geçer. Konya'nın kuzeyinde olup, Konya onun kıble kısmında ve üç günlük uzaklıktadır. Onyedinci enlem dairesinin ortasında olup, suyu ve havası soğuktur. Yani yazı yaz, kışı kıştır. Bunu 793 tarihinde Yıldırım Han, Karamanoğulları eşkiyasından almış ve böylece müslüman hacılar emin ve güvenli yola kavuşmuşlardır. Süleyman Han'ın kanunu üzere, hâlâ Karaman eyâletinde sancak beyinin merkezidir. Sancak beyinin hâs geliri 190500 akçe olup, beşyüz asker ile idare eder ve yılda yirmi kese geliri olur. Sancağında 16 zeâmet erbabı, 122 cebelüleriyle sefer zamanında 800 asker olur; paşası ve alay beyisi sancağı altında sefere giderler. Alaybeyisi, çeribaşısı ve yüzbaşısı vardır. Yüzelli akçelik kazadır. Bazen 300 akçe ile sadaka olunur mansıbdır. Nahiyelerinden kadısına yılda sekiz kese gelir olur. Müftüsü, nakibüleşrâfı vardır. Ayan ve eşrafı çoktur. Sipâh kethüdâ yeri, yeniçeri serdarı, şehir naibi, şehir muhtesibi ve şehir subaşısı vardır. Kalesi, bir tepe üzerindedir. Fethinde güçlük çekildiğinden harabtır. Onun için dizdarı ve kale askeri yoktur. Fakat şehri bağlık, bahçelik içinde olup, iki katlı tahtadan yapılmış süslü ve güzel evleri vardır. Mescidleri, tekkeleri, medreseleri, mektepleri, han ve dükkânları ve mezat yeri vardır. Suyu ve havası lâtif olduğundan, halkının sağlam yapılı olması doğaldır. Uleması, salihleri, ayân ve sipâhileri gösterişli elbiseler giyerler, muhteşem adamları vardır. Çoğu tüccar, işçi, sanatkâr ve dostsever kimselerdir.

Şehrin kıble yönünde, dış kısmındaki bahçeler içinde, büyük din adamı ve değerli zat El-Mevlâ Hazretü'ş-şeyh Hoca Nasreddin'in kabri vardır. Kendisi Akşehirlidir. Gazi Hüdâvendigâr'a yetişip, Yıl-

dırım Han zamanında şöhret bulmuştur. Fazilet sahibi olup, hazırcevap, kerâmet sahibi, filozof, din ve dünya işlerini birlikte ve eksiksiz yürüten büyük bir zat idi. Timurlenk ile bir toplantıda bulunmuştur. Timur Han, onun şerefli sohbetlerinden hoşlanırdı. Bu sebeple, o büyük bilginin hatırı için Akşehir'i yağma ettirmemiştir. Büyük hocanın sözleri ve latifeleri, bütün lisanlarda atasözü olarak söylenir.

Buna dair söylenen bir fıkra:

Bir gün Timur, Hoca ile hamama gidip birer futa ile yıkanırlarken, konuşma sırasında Timur:

— «Hoca Efendi, ben ki cihana hükmeden büyük bir padişahım, satılmam lazım geldiğinde beni kaça alırsın?» der.

Hoca:

— «Kırk akçeye ancak alırdım,» diye cevap verir.

Timur:

— «Behey hocam! Benim futam kırk akçe eder!»

Hoca:

— «Ya, ben de kırk akçeye futayı alırım. Yoksa senin gibi bir Moğol parçasını ne yapacağım? Bir mangır bile etmezsin!» deyince Timur Han, Hoca'nın hazırcevaplılığından hoşlanıp ona ikram ve ihsanlarda bulunur.

Bunun gibi daha nice yüz binlerce hoşa giden latifeleri vardır ki dillere destandır.

Yıldırım Han'ın vefatından sonra, Çelebi Sultan Mehmed zamanında dünyadan göç etmiştir. Akşehir dışındaki kubbeli türbesinde defn olunmuştur. Dört tarafı parmaklıkla çevrilidir. Allah rahmet eylesin.

Başımdan geçen bir olay: Gece yarısı yat borusu çalıp, bütün ağırlıklar gitti. Ben de hizmetçilerimi yollayıp, bir adamım ile şehirden dışarı çıktım. Hatırıma geldi: Her kim Hoca Nasreddin'i ziyaret ederse, latifelerinden hatırına bazı şeyler gelip mutlaka güler, derler. İçimden: «Acaba gerçek midir?» diyerek, şehir yolunun sol tarafından mezarlığa sapıp at ile doğru Hoca'nın kabrine vardım. Bir kere: «Esselâmü aleyküm yâ ehle'l-kubur» dediğimde, Hoca Nasreddin'in türbesi içinden de: «Ve aleyküm selâm ey can-ı humâm» diye bir ses gelince, atım ürkup iki ayağı üzere kalktı. Birden fırlayarak mezarlık içine şahlanıp giderken, bir ayağı bir kabire girdi. Az kaldı ben kabir azabı çekecektim. Yine Hoca'nın tür-

besinden biri: «Ağa, sadakanızı veriniz de güle güle gidiniz. Beri geliniz, beri!» diye haykırdı. Meğer o türbedar imiş. Ben:

— «Bire herif! Ben kabir ehline selâm verdim, sen onlardan değil iken niçin selâm aldın?» diye birkaç akçe sadaka verdim. «Var yardımcın Allah ola!» diye dua eyledi. Doğrusu, bu hale kendim dahi güle güle geçtim gittim.

El - Mevlâ Hüsrevzâde Mustafa Efendi: Bursa'da Zeyned[illegible] Hâti cebhânesinde «Dürer ve Gürer»i yazan Molla Hüsrev'in büyük oğludur. Üsküp yakınında İpek şehrinde dünyaya gelmiştir. Nasreddin cebânesinde defnolunmuştur. Temiz vücudu dünyadan ahrete temizce gitti.

Buradan kalkarak dokuz saatte Ilgın kasabasına geldik. Burası eskiden büyük bir şehir imiş. Celâlî ve Cemâlî zulmünden harab olmuş. Ilgın adı verilmesine sebep, ılıcası olmasıdır. Çünkü ılıcaya, kudretten ılınmış su mânasına olarak «Ilgın» derler. Karaman eyaletinde, Akşehir nahiyelerinden yüz elli akçelik kazadır. Askeri çok olduğundan, sipâh kethüdâ yeri ve yeniçeri serdarı tarafından idare olunur. Şehir geniş bir arazide kurulmuş olup, bağlı bahçelidir. Câmii ve mescidi, Mustafa Paşa kervansarayı vardır.

Ilıcanın özellikleri: Ilgın'ın batı tarafında, bir bayır dibinde pınardır. Sultan Alâaddin nikris hastalığına tutulmuş ve bu ılıcada şifa bulmuştur. Onun için buraya bir kubbe ve camekân yaptırmıştır. Arslan başı gibi iki mermerden havuza su akmaktadır. Suyun sıcaklığı normaldir. Bazı kimseler suyu kurnalarda soğutup içerler. Gayet tatlı ve hoştur. Cüzzam, felc, hafakan, zatülcenb gibi hastalıklara çok faydalıdır. Burada, çok sevilen bir zat olan merhum Fehim Çelebi'nin kabri vardır. Bu zat Eyüb Paşa ile Mısır'a gitmiş, Mezarî Süleyman Efendi onun aleyhinde konuşa konuşa gözden düşürmüş ve orada bırakmıştır. Fehim, iç acısı ile Anadolu'ya gelirken, bu Ilgın'da vefat etmiştir. Şehir içinde, caminin mihrabı önünde yatmaktadır. Allah rahmet eylesin.

Fehim, onyedi yaşında iken, hece harfleri üzere divan yazmıştır. Hâlâ şairler arasında divanı pek değerlidir. Zamanının bilgini ve en doğru kimsesidir. Fegâniye ve na't-ı şerifine, zamanımız şairleri benzer bir eser yazamamışlardır. Lâtifelere ait on lisan üzerine, tavil bahsinden de oniki bend hicviyesi vardır. O dahi garip bir lehçedir. Gerçi lisanında kolay anlaşılır bir pelteklik vardı amma, gezip dolaşması ve çabuk fikirliliği zamanımız şairlerinde yoktur.

Babası, Mısır fellahlarından kürek yapıp satan bir adam idi. Yoksul Fehim, yirmibir sene yaşadı. Yoksul olarak gurbet ellere giderek, rabbi izzet huzurunda na't-ı nebevî okumak için cennet yolunda can verdi.

Ilgın ayânından ve Melek Ahmet Paşa efendimizin ağalarından Kefeli İbrahim Ağa, Ramazan Ağa, Meslekî Kadızâde İbrahim Çelebi ve diğer dostlar ile vedalaşıp, batı yönüne doğru dokuz saat giderek Konya kalesine geldik.